

AZ
ORSZÁGOS
SZÉCHÉNYI
KÖNYVTÁR
ÉVKÖNYVE

19

73

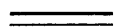
AZ ORSZÁGOS
SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
ÉVKÖNYVE

1973

AZ
ORSZÁGOS
SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR
ÉVKÖNYVE

1973

BUDAPEST, 1976

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

BATA IMRE
FERENCZY ENDRÉNÉ
HARASZTHY GYULA
SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ
WINDISCH ÉVA

FELELŐS SZERKESZTŐ

NÉMETH MÁRIA

TECHNIKAI SZERKESZTŐ

HOMOR FERENC

TARTALOMJEGYZÉK
СОДЕРЖАНИЕ — CONTENTS — INHALT
TABLE DES MATIÈRES

I. Az OSZK 1973-ban

<i>Somkuti Gabriella:</i> Az Országos Széchényi Könyvtár 1973. évi működése	9
Деятельность Государственной библиотеки имени Сечени в 1973 году	38
The Activities of the National Széchényi Library in 1973	41
<i>Papp István:</i> A Könyvtártudományi és Módszertani Központ munkája 1973-ban	45
Работа Центра Библиотековедения и методической работы в 1973 году	54
The work of the Centre for Library Science and Methodology in 1973	55

II. Az OSZK gyűjteményeiből és történetéből

<i>Soltész Zoltánné:</i> A 16. századi külföldi nyomtatványok meghatározásának és a könyvritkaságok felismerésének összefüggéseiről	59
Über die Zusammenhänge zwischen der Bestimmung von Drucken des 16. Jahrhunderts und der Erkennung ihrer Rarität	65
Kurcz Ágnes: Ismeretlen velencei Melanchton-kiadás. — Egy töredékes arsmoriendi meghatározása	67
Eine unbekannte venezianische Melanchton-Ausgabe. — Die Bestimmung eines Arsmoriendi Fragments	72
<i>Fazakas József:</i> Pótlások Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárának I—III. kötetéhez (8. közlemény)	73
Ergänzungen zur „Alten Ungarischen Bibliothek“ von Károly Szabó, Band I—III.	84
<i>P. Eckhardt Mária:</i> Liszt Ferenc és magyar kortársai az Országos Széchényi Könyvtár dedikált Liszt-zeneműveinek tükrében	87
Franz Liszt und seine ungarischen Zeitgenossen im Spiegel der dedizierten Liszt-Musikalien der Nationalbibliothek Széchényi	128
<i>Kovács Ilona:</i> Adatok az Országos Széchényi Könyvtár állománygyarapodásának alakulásához a két világháború között	131
Angaben über den Bestandwuchs der Széchényi Nationalbibliothek zwischen den beiden Weltkriegen	140
<i>V. Windisch Éva:</i> Fondok az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában	141
Fonds in der Handschriftensammlung in der Széchényi Nationalbibliothek	159
<i>Berczeliné Monori Erzsébet:</i> A Színháztörténeti Tár díszlet- és jelmezterveiről	161
Dekorations- und Kostümentwürfe in der Theatersammlung	179

III. Könyvtártörténeti és művészettörténeti tanulmányok

<i>Csapodiné Gárdonyi Klára:</i> Újabb adalékok a Képes Krónika történetéhez ...	183
Newer Contributions to the History of the Hungarian Illuminated Cronicle	189
<i>Borsa Gedeon:</i> Újabb adatok Manlius tevékenységéhez	191
Neue Angaben zur Tätigkeit von Johannes Manlius	200

<i>Berlász Jenő</i> : Könyvtári kultúránk bontakozása a 16—17. században	203
Die Entstehung der ungarischen Bibliothekskultur im 16—17. Jahrhundert	216
<i>Fried István</i> : A magyar irodalmi népiesség az 1850-es években és a déli szláv népköltészet	219
Южнославянская народная поэзия и народный характер венгерской литературы 1850 годов	232
<i>Miklóssy János</i> : Irodalmi folyóirataink a Bach-korszakban (1849—1859)	233
Unsere literarischen Zeitschriften in der Bach-Aera (1849—1859)	289
<i>Jeszenszky Géza</i> : A londoni Eighty Club magyarországi látogatása 1906-ban	291
The Visit of the Eighty Club in Hungary in 1906	310
<i>Markovits Györgyi</i> : Magyarok a fasizmus ellen Mexikóban a második világháború idején	313
La revue Szabad Magyarság au Mexique	326
<i>Ecsedy Judit</i> : Forrásvizsgálat és szakirodalmi ellátottság	329
Demand and Supply. A Citation Analysis	340

I.

AZ OSZK 1973-BAN

Az Országos Széchényi Könyvtár 1973. évi működése

Az 1973-as év legfontosabb eseményeként értékeljük, hogy könyvtárunk megkezdhette állománya egy részének a vári épületbe való áttelepítését. Jóllehet ez a tény távolról sem csökkenti, sőt egyelőre növeli a költöztetést lebonyolító Raktári Osztály és az állomány kiszolgálását ellátó Olvasószolgálat gondjait, a tárolás eddig megoldhatatlan problémája a toronyraktárak folyamatos használatbavételével szerencsésen rendeződött.

Jelentős változások történtek a könyvtár szervezeti felépítésében is. Bár ezen a téren még csak a kezdeti lépéseket tehattuk meg — jelenlegi szűkös helyviszonyaink nem teszik lehetővé a minden tekintetben korszerű szervezeti forma megvalósítását — a mostani rendezés már az átmenetet jelenti a várban megvalósuló nemzeti könyvtári szervezet felé.

Az állománnyal kapcsolatos rekonstrukciós munkák közül lényegében befejezést nyert a szolgálati betűrendes katalógus rekonstrukciója. Az itt felszabaduló energiákat az elkövetkező években a régi anyag nagyobbarányú rekatalogizálására fordíthatjuk.

A retrospektív bibliográfiai feltárás előtt új távlatokat nyitott a 18. századi hazai nyomtatványok feltérképezésére beindított országos akció. A nyomdászat-történeti kutatásokat is előbbre vivő vállalkozást méltán sorolhatjuk a magyarországi könyvnyomtatás 500 éves jubileumának kevésbé látványos, de annál értékesebb és maradandóbb eseményei közé.

Tovább fejlődött részvételünk a nemzetközi információs rendszerekben. Ebben az évben alapoztuk meg a nemzetközi azonosító könyvszámozás hazai bevezetését. (International Standard Book Number.) Az új feladatnak a nemzeti könyvtár központi funkciói közé való iktatása még tovább erősítette könyvtárunk felelősségét a nemzeti dokumentumtermés számontartásában és regisztálásában.

Végül jelentős állomáshoz érkezett állományvédelmünk is: a Rosenberg házaspár utcai új épületben korszerű elhelyezésben, racionális munkaszervezettel véglegesen kialakult a hírlapállomány-védelem teljes üzeme.

I. A KÖNYVTÁR GYŰJTEMÉNYEI

Állománygyarapítás

Könyvtárunk állománya 1973-ban 37 129 könyvvel, 5565 évfolyam időszaki kiadvánnyal, 83 422 db egyéb dokumentummal, összesen tehát 126 116 könyvtári egységgel gyarapodott.

Az újonnan megjelenő hazai anyag begyűjtését a Kötelesspéldány Szolgálat biztosította. Ebből a beszerzési forrásból több mint 90 000 dokumentummal gyarapodott az állomány: ez csaknem ötezerrel több, mint az előző évben. A könyvek, jegyzetek, különlenyomatok száma ebből 29 753, ugyancsak évről évre emelkedő. (Közülük 13 217 db került a Kisnyomtatványtár csoportos feldolgozású anyagába.) A kötelesspéldány szolgáltatás régebbi hiányainak felderítését a kardexnyilvántartások és a különböző bibliográfiai források alapján aktív módon folytattuk. A közel 300 levélbeli bekérés eredménye 401, az állományban eddig nem szereplő tétel megszerzése volt.

Külföldi gyarapítási politikánk továbbra is a gyűjtőkörünkbe tartozó anyag szigorú szelekcióval érvényesített beszerzésére irányult. Hungarika-kötelezettségeink szem előtt tartásával igyekeztünk a magyar irodalom- és nyelvtudomány, ill. a magyar történettudomány szempontjait elsődrendűen figyelembe venni. Eközben gyakran konzultáltunk a megfelelő korszakokat feldolgozó tudományos szakemberekkel, valamint nagyobb vásárlások előtt a hasonló gyűjtőkörű szakkönyvtárakkal. Jelentős lépésként értékeljük, hogy ez évtől már egy külső szaktudományi referenst is foglalkoztattunk, aki a finn-ugor, ill. uráli nyelvek szakterületének beszerzendő irodalmát jelölte ki.

Az előző évvel szemben a külföldi aukciókon való részvételünk csökkent. Részben nem merültek fel olyan számban valóban fontos és becses tételek, részben néhány esetben az aukción elért árak a könyvtárunk számára még reális határt meghaladták. Egy értékes LISZT-autográf és BOLYAI János *Appendix*ének első francia (s egyben első idegen nyelvű) fordítása így is kiemelkedően értékes. Nagyobb eredménnyel vásároltunk viszont a hazai aukciókon: elsősorban a Régi Nyomtatványok Tára részére sikerült néhány valóban értékes darabot beszerezniük.

Magántulajdonból származó dokumentumok köréből is értékes gyarapodásokról számolhatunk be. Ilyenek elsősorban a Kézirattár számára történt vásárlások, hagyatékok. Nyomtatványok tekintetében külön említést érdemel N. SEBESTYÉN Irén gazdag nyelvészeti gyűjteménye, amelyet tulajdonosa, mint a Széchényi Könyvtár volt munkatársa, a könyvtárhoz fűződő érzelmi kapcsolatai dokumentálásaként ajánlott fel számunkra. Ez a gyűjtemény az országban egyedülálló uralisztikai anyagával szerencsésen egészíti ki a mintegy tíz éve megvásárolt ZSIRAI-könyvtár finn-ugor nyelvészeti anyagát. Értékes gyarapodás HUZIÁNYI István, Egyesült Államokban élő adományozó ajándéka, akinek KOSSUTH Lajosra vonatkozó könyv-, folyóirat- és hírlapcikk-gyűjteménye értékes forrása lehet a KOSSUTH amerikai útjára vonatkozó kutatásoknak.

A Nemzetközi Csereszolgálat ez évben is nagy segítséget nyújtott a gyarapítási munkához. Nemcsak a szocialista országokkal fennálló kulturális csereegyezmények keretében automatikusan beérkező, hanem a deziderált kiadványok megszerzését is biztosította. Kiemelkedő itt a finn és a szovjetunióbeli finnugor

népek irodalmának vonatkozásában most először jelentkező nagyobb volumenű dezideráta-anyag gyors beszerzése.

A Fölőspéldány Központtal való együttműködés ez évben számszerűségében kevésbé látszik eredményesnek, mint az elmúlt évben. Ennek oka, hogy a Fölőspéldány Központ a számunkra elsősorban érdekes 1850 előtti magyar kiadványok feldolgozását az év utolsó negyedében kezdte meg, s az ezekből igényelt művek csak az 1974-es statisztikában fognak jelentkezni.

Az időszaki kiadványok beszerzésénél fokozott aktivitással törekedtünk a hiányok pótlására. A súlypont elsősorban a belföldi megjelenésű időszaki kiadványok elsőpéldány-hiányainak pótlása volt, ennek eredménye 201 teljes évfolyam és 1470 szórványszám. (A többespéldányok beszerzése további 955 évfolyamot és 3332 szórványszámot eredményezett.) A külföldi hungarikumok hiányainak beszerzésénél jelentős kezdeti lépés az a 122 címet tartalmazó keresőlista, amelyet országokra bontva, különböző külföldi kereskedelmi partnereknek is eljuttattunk. Ennek eredményei — remélhetőleg — az elkövetkező évben fognak jelentkezni.

A kölöngyűjteményi dokumentumok gyarapodásánál figyelemre méltó, hogy a beszerzett kéziratok száma újra jóval meghaladta a tizezret (12 061 db) s ez fokozott mértékben figyelmeztet a tár feldolgozó kapacitásának elégtelenségére és tárolási gondjainak egyre súlyosbodó voltára. A Kisnyomtatványtár is hasztalan igyekszik szigorú szelekciójával gátat emelni a nyomtatványok áradata elé: a 60 000 alá leszorított szám a tavalyi 54 000-rel szemben az idén újra megközelítette az 58 000-et. (Nem számítva az ugyancsak a Kisnyomtatványtár gyűjtőkörébe tartozó szabványokat, szabadalmakat, képeket, metszeteket.) Itt említjük meg a Zeneműtár jelentős kezdeményezését, amely az új magyar zeneművek eredeti kéziratainak megszerzésére irányul, s amely máris szép eredményekkel bíztat.

A gyarapítási hitelkeret az előző évre kapott összeget meghaladta: 3 798 000 forint volt. (1972: 3 498 000 Ft.) A felhasználás — elsősorban a már említett külföldi aukciós vételek csökkenése miatt — alatta marad a hitelkeretnek, összesen 3 575 857,90 forintot tett ki.

Könyvgyűjteményünk számos értékes, régi nyomtatvánnyal egészült ki. Az RMK-művek legértékesebb gyarapodása a HELTAI Gáspár által kezdeményezett, első teljesnek szánt bibliafordítás 1565-ben a kolozsvári HELTAI-nyomdában megjelent második része. A fontos irodalomtörténeti és nyomdászattörténeti munkából eddig csak egy csonka példányunk volt. Most egy 16. századi fatáblás bőrkötésben fennmaradt, ép címlapú, szép példány birtokába jutottunk az ÁKV-könyvaukcióján. Ugyanonnan származik egy eddig ismeretlen RMK-mű (bécsi kiadású kalendárium az 1638-as évre), melynek címeres, aranyozott bőrkötéses példánya BATHYÁNY Ádám számára készült.

A régebbi hungarikumok közül említést érdemel az *Attila flagellum dei* népszerű mű eddig nálunk meg nem levő, 16. század eleji luccai kiadása, Achilles GASSERUS *Catalogus regum* című, hely és év nélkül kiadott munkája, amely Magyarország 34 uralkodóját sorolja fel, a NÁDASDY—ZRÍNYI—FRANGEPÁN-per anyagát ismertető 1672. évi amszterdami kiadvány, valamint F. H. VAN DEN BRANT 1678-ban Amszterdamban megjelent tragédiája, *Bela, prins van Hongaryen*.

Antikvagyűjteményünk értékes gyarapodása egy 1515. évi velencei Damas-

cenus-kiadás, Johann ECK *Christenliche Auslegung der Evangelien* című műve (Ingolstadt, 1532), valamint Richard VERSTEGAN *Theatrum crudelitatum haereticorum nostri temporis* című munkája, amelynek 1592-ben megjelent antwerpeni kiadása 30 rézmetszettel szemlélteti a középkori eretnekülözést.

A modern könyvek gyűjteménye számos újabb és régebbi kiadású, ritka művel gyarapodott. Kiemelkedő a már említett BOLYAI-féle kiadás (*La science absolus de l'espace*. Paris—Bordeaux, 1867.), a János vitéz 1844-es utánnyomásának egy címlapvariánsa s a Petőfi-év alkalmából szerte a világon megjelent újabb Petőfi-kiadások, Havannától Oslón át a Szovjetunióig. A ritkaságok között a hungarikumokon kívül az egyetemes emberi kultúra értékeit is megtaláljuk, NEWTON *Optica*-jának 1706-os londoni kiadását éppúgy, mint Richard WAGNER *Die Kunst und die Revolution* című, 1849-ben megjelent művét, hogy csak egy néhány példát említsünk.

Figyelemre méltó volt kézirataink gyarapodása. A régebbi korok dokumentumai közül egy egyházi szláv kódexet kell kiemelnünk, továbbá a Pozsonyban élt SIGRAY László ismeretlen latin nyelvű feljegyzéseit a 18. sz. első feléből. A 19. sz. első feléből való SZÉCHENYI István egy ismeretlen levele, a század közepéről származik az a csaknem 100 levél, amit NEMESKÉRI KISS Miklós honvédezredeshez, az emigráció egyik vezetőjéhez intéztek, többek között KLAPKA, TELEKI László s elsősorban KOSSUTH Lajos.

A gyarapodás túlnyomó többsége — természetszerűleg — a 19. század végéről, ill. a 20. századból származik. Kiemelkedik közülük EÖRVÖS Loránd leveleinek nagyértékű együttese, GYALUI Farkas, SZIKLAY Ferenc, CSÉCSY Imre és PARRAGI György levelezése. A szépírók köréből NÉMETH László, SINKA István, SZABÓ Pál és TAMÁSI Áron kézírataival gazdagodott állományunk.

A színháztörténeti dokumentumok gyarapodását az alábbi példák illusztrálják: VISKI BALÁZS László díszlettervei, SZENTGYÖRGYI István kolozsvári színész (1842—1931) hagyatékából származó rendezőpéldányok, javarészt SHAKESPEARE-drámák, melyeket a művész a múlt század 70-es éveiben maga rendezett Kolozsvárott.

Az időszaki kiadványok jelentősebb beszerzései közül megemlítjük a bécsi *Magyar Mercurius* 1796-os évfolyamát, az *Erdélyi Múzeum* és a *Figyelő* többes-példányként beszerzett köteteit (1874/76, ill. 1873/74.) és az Egyesült Államokban kiadott *Szabadság-Liberty* c. periodikum hosszabb sorozatát (1844—1950, 1952—1955).

Feltárás

Katalógusok

A várba való felkészülés során beindított rekonstrukciós munkák egyik legnagyobb szabású vállalkozása, a szolgálati betűrendes katalógus 1963-ban megkezdett rekonstrukciója lényegében befejeződött. 1974-re csak bizonyos részfolyamatok bevégzése maradt. Ezzel a könyvtár egyik alapkatalógusa olyan korszerű munkaeszközzé vált, amely információs értékében megnövekedve mind a gyarapítás, mind a feldolgozás terén betölti azt a szerepet, ami a belső könyvtári munka számára nélkülözhetetlen. E rekonstrukciós munka eredményeinek átve-

zetése az olvasói katalógusba párhuzamosan folyik, s a következő évben előreláthatólag szintén befejeződik.

A rekonstrukciós munka befejeztével a Katalogizáló Osztály rekonstrukciós csoportja az év második felében rekatalogizálási csoporttá alakult át. Megtörtént az új munkaszervezet kialakítása, s ezzel megteremtették a feltételeit az 1974. év során meginduló nagyobb arányú rekatalogizáló munkának.

Az új címleírási szabvánnyal kapcsolatos előkészületi munkák valamennyi könyvtárat érintik, de a hazai irodalmat teljességében feldolgozó nemzeti könyvtárat különösen. Ezért készítette el a Katalogizáló Osztály az új címleírási szabványtervezet részletes elemzését, összevetését az OSZK eddigi gyakorlatával. Az elkészült, példákkal illusztrált tanulmányt eljuttatták a Szabványbizottsághoz. Az új szabvány az elméleti problémákon kívül technikai problémákat is felvet: szövegei ugyanis lényegesen hosszabbak az eddigi címleírásokénál. A korlátozott terjedelmű adrema lemezek a hosszabb címleírásokat csak két levonaton reprodukálhatnák, ami a katalógusok óriási mértékű felduzzadásához vezetne. A Katalogizáló Osztály a Reprográfiai Főosztállyal együttműködve megkezdte a kísérleteket egy új, xerox-írszet technikával történő cédulasokszorosítás bevezetésére.

A könyvek szakkatalógusának rekonstrukciója személyzeti és egyéb nehézségek miatt vontatottan haladt. Mivel a kurrens munka területén a lemaradás megengedhetetlen, a tervhez képest mutatkozó lemaradás a rekonstrukcióban jelentkezett. A szakkatalógus jövője s általában a szakozás gyakorlatának problematikája foglalkoztatta a könyvtár vezetőségét; a tárgyban a Szakozó Osztály elméleti és gyakorlati vizsgálatokat, felméréseket végzett, melyeket a következő évben még folytatni kívánunk.

A cikk-szakkatalógus évek óta húzódó ügye végre erőteljesebb lendületet vett. Szemben az 1972-es 9000 cédulával ebben az évben 50 000 cédulát osztottak be.

Hírlapfeldolgozó Osztályon részleges munkaszervezési reformot hajtottak végre, amelynek eredménye a kurrens feldolgozás restancia nélküli biztosítása lett. A katalógusrekonstrukció kérdésében — elsősorban személyi változások miatt — nem sikerült előbbre lépni. Elkészült viszont a periodikafeldolgozás házi címleírási szabványtervezete.

Könyvtárunk egyik súlyponti feladata, az eddig fel nem tárt (ill. kellően fel nem tárt) állományrészek feldolgozása kis mértékben, a rendelkezésre álló kapacitásnak megfelelően folyt. A Gyarapítási Osztály több száz olyan kötetet indított feldolgozásra, amelyek a müncheni katalógusban sem szerepeltek. Lét-számproblémák miatt nem indulhattak meg a tervezett feltárási, ill. rekatalogizálási munkálatok a Kisnyomtatványtárban és a Zeneműtárban. A Kézirattár fondfeldolgozása tartja az évi 15 000-es szintet (sőt a tervet túl is teljesítették), ez azonban a gyarapítás jelenlegi üteme mellett nem lesz elég a régi restancia feldolgozásához.

Itt említjük meg, hogy dr. HARASZTHY Gyula és dr. FARAGÓ Lászlóné szerkesztésében megjelent a könyvtár katalógusait behatóan ismertető, közel 16 íves kiadvány, amely mind a könyvtárosok, mind a kutatók számára máris hasznos segédesszköznek bizonyult.

Bibliográfiák

A magyar nemzeti bibliográfia keretébe tartozó kurrens kiadványok — 9-féle kiadvány, összesen 64 egységben — folyamatosan megjelentek.

A kumulációk tekintetében az elmaradást a hagyományos módszerekkel történő szerkesztés és kivitelezés sajnos nem tudja behozni. Ebben az évben a *Magyar Könyvészet* 1970-es kötete jelent meg, megjelent a tankönyv-bibliográfiának 1969—70-es kötete s megindultak a tízéves ciklusbibliográfia munkálatai (1961—1970). Ezen a téren gyökeres változást csak a gépesítéstől remélhetünk.

A magyar nemzeti bibliográfia gépesítésében az 1973-ra tervezett munka évközben módosult: a munkálatok a gépi kísérletek helyett a rendszer teljes kialakítására irányultak. A számítógépes kísérletek előfeltétele ugyanis a programozás alapjául szolgáló rendszerterv kialakítása. A Számítástechnikai Koordinációs Intézettel együttműködve elkészült a gépesített nemzeti bibliográfia rendszerterve. Az 1974-ben meginduló programozás előkészítéseként 400 adatlapot és számos rész tanulmányt készítettek. Kidolgozták az automatizált nemzeti bibliográfia szerkesztési szabályzatát. Mindezen eredmények elérését segítette, hogy az eddigi gépesítési munkaállomás 1973-ban 4 fős gépesítési csoporttá szerveződött. Az év folyamán a Művelődésügyi Minisztérium a munka jelenlegi szakaszát felülvizsgálta.

A külön osztállyá szervezett Retrospektív Bibliográfiai Szerkesztőség folytatta a *Magyar Könyvészet* 1921—1944 c. ciklusbibliográfia munkálatait.

A hungarika bibliográfiák közül az 1961—1970 közötti időszak romániai magyar nyelvű könyvtermését összefoglaló bibliográfia készült el. Szaklektorálására 1974-ben kerül sor. A hungarika csoport az év során nyilvántartásainak rendezésére az intézetvezetés irányítása alatt működő ún. központi brigádtól kapott segítséget.

Az Olvasó és Tájékoztató Szolgálat szerkesztésében elkészült és kiadásra vár a magyarországi íróknak 1945—1968 között külföldön, idegen nyelven megjelent szépirodalmi alkotásainak bibliográfiája. Egyidejűleg folytatták az anyaggyűjtést 1969-től.

A sajtóbibliográfiák vonalán a magyarországi időszaki kiadványok 1972-es jegyzéke majdnem teljesen elkészült, megjelenése a következő években várható. Az *Ephemerides Hungaricae* retrospektív sajtóbibliográfia problémáiról tájékoztató jelentés készült.

A hazai könyvtermés régebbi korszakainak bibliográfiai feltárása ebben az évben nagy lendületet vett. A Művelődésügyi Minisztérium támogatásával sikerült megindítani a 18. századi magyarországi nyomtatványok országos felméréssel kapcsolatos akciót. Az elkövetkező évek nagyarányú munkáinak előkészítéseként felfektették a központi nyilvántartásokat s megkezdték a példánynyilvántartást. A bibliográfiai számbavételt kiterjesztettük az egyházi könyvtárak állományára is. A munka szervezésével megbízott Régi Magyarországi Nyomtatványok csoportja e feladatokra egy fő létszámfejlesztést kapott. — Az 1601—1635 közötti korszak könyvészeti feldolgozását tovább folytatták.

A különgyűjtemények bibliográfiai munkája jórészt a kurrens nemzeti bibliográfia számára készített címleírásokon alapul. (Térképek, zeneművek, hanglemezek.) A Kisnyomtatványtár a grafikai plakátok és metszetek bibliográfiai feldolgozásában az 1968-as restanciát dolgozta fel. A Kézirattár az újkori latin kataló-

gus mintegy 1100 tételével készült el ebben az évben. A Mikrofilmtárban a mikrofilmezett hírlapok és folyóiratok 4. és 5. füzetének összeállításán dolgoztak.

A Bibliográfiai Osztály elméleti jellegű munkái részben a már említett gépesítési munkával, részben az új címléirési szabványtervezettel voltak kapcsolatosak. Két előtanulmány készült a betűrendezési szabvány átdolgozásához a Katalizáló Osztály és a Könyvek Központi Katalógusa közreműködésével.

Fokozódott részvételünk a nemzetközi bibliográfiai vállalkozásokban, ill. a nemzetközi információs rendszerekben. A KGST-tagállamok Nemzetközi Tudományos és Műszaki Információs Rendszere keretében a folyóirat-nyilvántartás munkája ebben az évben nagy lendületet vett. A moszkvai központ számára több mint 800 adatlapot dolgoztunk fel a magyarországi folyóiratokról, gépi feldolgozásra alkalmas kódolással. Munkatársainknak aktív szerepük volt az alrendszer szabályzatainak átdolgozásában, kiegészítésében, s több fontos elméleti munkát végeztek a moszkvai központ részére is.

A Nemzetközi Zenei Forrásrepertórium (*RISM, Répertoire International des Sources Musicales*) bibliográfiai munkálataira az év utolsó negyedétől egy fő létszámot biztosított a Művelődésügyi Minisztérium. Így most már remélhető, hogy a magyarországi anyag feldolgozást s idővel közzétételt is nyer e fontos és alapvető nemzetközi kiadványban.

A kurrens nemzetközi könyv- és könyvtörténeti bibliográfia (*ISHB, International current Bibliography of the History of the printed Book and Library*) részére folyamatosan feltártuk az 1972-ben megjelent hazai anyagot.

Használat

Olvasószolgálat, tájékoztatás

Könyvtárunkat ebben az évben 70 827 olvasó kereste fel és összesen 529 284 könyvtári egységet használt. A forgalom az előző évihez képest határozott emelkedést mutat: 1973-ban mintegy 5000-rel több olvasót fogadtunk és 25 000-rel több könyvtári egységet szolgáltunk ki, mint 1972-ben. A növekedés csaknem teljes egészében a törzsalományánál jelentkezett (könyv + időszaki kiadványok), a különgyűjtemények forgalma — kisebb ingadozásoktól eltekintve — lényegében azonos szinten maradt. Az olvasói látogatásoknál a növekedés örvendetes módon elsősorban a tudományos olvasók és az egyetemi hallgatók kategóriájában jelentkezett. Az olvasói férőhelyek elégtelen volta azonban — főleg a csúcsidőszakban — hosszú várakozást, ruhatár előtti sorbaállást eredményezett. Olvasóink kiszolgálásában egyre több nehézséget okoz, hogy az állomány jelentős része ma már külső raktárakban van elhelyezve s onnan csak előre való rendeléssel kérhető ki. Különösen súlyosan érinti ez a régi hírlapok használóit. Ez a helyzet a következő években sem fog javulni, mivel mindíg újabb állományrészeket leszünk kénytelenek a várba telepíteni, s így a térbeli és időbeli távolság az olvasói igények és a teljesítések között csak növekedni fog.

A napi átlagos olvasóforgalom az általános könyv olvasásban 142,6, a tudományos olvasóteremben 5,4, a hírlapolvasásban 88,9 volt. Az előző évvel szemben ez mind a könyv-, mind a hírlapolvasásban 10—11 fős emelkedést mutat. Az általános tudományos olvasóteremmé visszaalakított irodalomtudományi szakolvasóterem forgalma a várakozással ellentétben tovább csökkent (1972: 6,1). Az itt

elhelyezett irodalomtudományi kézikönyvtár megszüntetésével a férőhelyek száma harmincra nőtt, viszont a napi 5,4 kutató ezt korántsem használja ki. Kétségtelenül visszatartja a fejlődést az a tény, hogy a tudományos olvasótermet csak egy műszakban tudjuk üzemeltetni.

Az írásbeli tájékoztatások száma a központi Olvasó- és Tájékoztató Szolgálatnál 386 volt, ebből 89 a hírlaprészlegben. A nagyobb volumenű, tudományos jellegű tájékoztatásokat általában intézmények számára készítettük. (118 hazai és 61 külföldi intézménynek.) Ezen kívül 94 hazai és 113 külföldi magánszemélynek küldtünk írásbeli tájékoztatást. A nagyobb bibliográfiai összeállítást igénylő kérések közül az alábbiakat emeljük ki: svéd PETŐFI-fordítások, JÓKAI-novellák német fordításai, HATVANI István élete és munkássága, BALÁZS Béla irodalom, MACHIAVELLI magyar irodalma (a perugiai egyetem részére), KINIZSI Pálra vonatkozó irodalom, SCHLIEMANN, ill. LESSING-bibliográfia (az athéni egyetem, ill. a nyugatnémet Lessing Társaság részére), Debrecen—Pallag, Sárret és Ógyalla helytörténeti irodalma, az ózdi járás gazdasági élete, iparának fejlődése, a vajdaság története, reprográfiai szakirodalom lelőhelyjegyzéke. Sokirányú adat- és másolatrendeléssel ez évben is kiemelkedő levelezőpartnerünk volt a koppenhágai Királyi Könyvtár.

A különgyűjtemények által adott írásbeli tájékoztatások száma 331 volt, az előző évi 210-zel szemben. Különösen sok és igényes tájékoztatást adott a Zeneműtár (183) és a Kézirattár (102).

A másolatrendelések száma mind a központi olvasószolgálatnál, mind a különgyűjteményeknél emelkedett. Az írásbeli tájékoztatások nagy része is másolatrendeléssel van egybekötve. Ezek kielégítése gyakran jelentős időráfordítást igényel. (Lelelőhely-megkeresés, bibliográfiai feltárás.) Megnőtt az érdeklődés Kézirattárunk állománya iránt is: az év folyamán 1721 kéziratról adtunk egészben vagy részben másolatot.

A könyvtárban őrzött dokumentumok alapján az Igazgatási Osztály 29 esetben adott ki hiteles másolatot. A színlapok és egyéb források alapján kiadott színészi, énekesi stb. működési igazolások száma 71 volt.

A könyvtárunkat felkereső látogatók — tanulmányi és szakmai csoportok, egyéni látogatók — részére rendszeresen végeztünk vezetések, bemutatásokat. Emlékkiállítást rendeztünk MADÁCH Imre születésének 150. és CSOKONAI VITÉZ Mihály születésének 200. évfordulójára. Több alkalommal bemutattuk kiemelkedő hazai és külföldi beszerzéseinket.

Több kiállításon mutattuk be könyvtárunk állományának egyes darabjait a rendező szerveknek kölcsönözve azokat. A jelentősebb kiállítások: 1848-as emlékkiállítás, Pest-Buda egyesítése centenáriumi kiállítás (Magyar Nemzeti Múzeum); diplomatikai kiállítás (Magyar Országos Levéltár); Budapest zenei élete (Budapesti Művészeti hetek); a magyar sajtó múltja (Petőfi Irodalmi Múzeum); politikai plakátkiállítás (Magyar Munkásmozgalmi Múzeum); turista térképek kiállítása (Bp. Fővárosi Tanács); térképtörténeti kiállítás (Pécs, Geodéziai Vállalat); a magyarországi nyomdászat 500 éve (Kecskemét).

A magyarországi könyvnyomtatás 500 éves évfordulójára a Magyar Nemzeti Múzeumban október 5-én megnyílt országos kiállítást — több intézmény közreműködésével — könyvtárunk rendezte meg, a főrendező dr. BORSA Gedeon tudományos főmunkatárs volt. A kiállítást a nyitvatartás három hónapja alatt több mint 45 000 látogató kereste fel, s széles körben ismertette a sajtó, a rádió és a

televízió. Nagy sikere volt a szépen illusztrált kiállítási katalógusnak is. A kiállítás megrendezésében a Kézirattár, a Régi Nyomtatványok Tára és az Olvasószolgálat munkatársai, valamint felkért külső munkatársak működtek közre.

A kiállítással kapcsolatban köszönettel tartozunk a gyűjteményeik egyes darabjait készséggel rendelkezésre bocsátó hazai könyvtáraknak, levéltáraknak és múzeumoknak. Nagyra értékeljük a bécsi Österreichische Nationalbibliothek megértő gesztusát, amellyel a kiállítás teljes tartamára átkölesönözte Hess András budai nyomdájának második ismert nyomtatványát, melyből Magyarországon nincs példány. Hasonlóképpen köszönettel tartozunk két pozsonyi intézménynek is. (Archiv mesta Bratislavy és Státny slovenský ústredny archiv.)

Raktározás

Könyvtárunk új, vári épületének szakaszos átadása során 1973-ban részben elkészültek a vári toronyraktárak, műszaki átadásukra azonban csak az év második felében került sor. Október 10-én megkezdtük a 6–8. raktári szintekre a könyvtári állomány szállítását. Az előre kidolgozott, részletes betelepítési ütemterv részben módosult, mivel időközben felszólítást kaptunk a Budapesti Történeti Múzeumtól a Kiscelli Múzeumban tárolt anyagrészek elszállítására. Hasonlóképpen sürgőssé vált a keszthelyi kastélyépület évvégi átadása miatt az ott tárolt anyagok visszaszállítása. Így a felköltözést az említett helyek kiürítésével kellett kezdenünk. Mindez azonban nem befolyásolta lényegesen az eredeti elgondolásokat. Az év végéig felszállítottuk még a különgyűjtemények külső raktárakban őrzött állományrészeit, s megkezdtük a rákospalotai raktárakban elhelyezett müncheni anyag költöztetését. Kisebb mennyiségű anyag már a központi épületben tárolt könyvek közül is felkerült a várba. Az év végéig összesen 2657 láda anyagot sikerült felszállítani.

Ezzel párhuzamosan megkezdődhetett a Rosenberg hp. utcai épület új hírlapraktárának betelepítése. Speciális állványokon 3500 polcfolyóméter hírlapkötet és nagyalakú díszmű került itt fektetett állapotban elhelyezésre.

Mindezek a költöztetések, átcsoportosítások nagy feladatot jelentettek a Raktári Osztálynak, amelynek ugyanakkor biztosítania kellett az olvasói kiszolgálás zavartalanságát is. A jó vezetés és szervezés azonban úrrá lett valamennyi nehézségen, s így sikerült az átköltözés első ütemét nagyobb zökkenők nélkül lebonyolítani. A továbbiakban is intenzív szervező munkára van szükség: a vári raktárak bekapcsolódása megszüntette ugyan a tárolási gondokat, de növelte a kapcsolattartás, a kiszolgálás gondjait.

Az év folyamán a Mikrofilmtárban megtörtént a filmraktár szétválasztása, a pozitív filmek decentralizált elhelyezése. A Mikrofilmtár az eddig nála tárolt pozitív olvasófilmeket átadta használatásra az egyes táaraknak, ellátva őket a megfelelő olvasóberendezésekkel. A jövőben a Mikrofilmtár filmarchívumában csak a negatív filmeket őrzik.

A hírlapok olvasófilmjeinek elhelyezésére a Raktári Osztály 50 db mikrofilmtárolószekrényt kapott. Ezzel az ideiglenesen ládázott mikrofilmek végleges helyükre kerülhettek.

Állományvédelem és reprográfia

1973-ban megvalósult a hírlap-állományvédelem teljes menetének korszerű formában, optimális technikai feltételek mellett történt koncentrált elhelyezése a Rosenberg hp. utcai új épületben. Ezzel már nemcsak részlegesen, de egészében is kiépült könyvtárunkban a nagyüzemi mikrofilmmezés. Az új elhelyezés egyben lehetővé tette az addig hely hiányában üzembe nem helyezett felszerelések munkábaállítását is (Depue mikrofilm-másológép, Combilabor előhívógép), továbbá a korszerű technológia alkalmazását. (Az elkészült filmek rendszeres műszeres vizsgálatát és légkondicionált archívumban való tárolását, a filmek hegesztéssel történő ragasztását.) Jelentős eredményként könyvelhetjük el, hogy a kezdeti évek 8–10 százalékos selejtjét 1,7 százalékra csökkentették.

A hírlap-mikrofilmmező részlegnek az új épületbe való költözése következtében a mikrofilm-laboratórium szervezetenként is kettévált: az előbb említett hírlap-mikrofilmmező részlegre (Rosenberg hp. utca) és fotólaboratóriumra (Pollack Mihály tér). Utóbbi feladata a közvetlen közönségigények ellátása (fotó- és xerox-munkák) és a különgyűjteményi dokumentumok állományvédelmi mikrofilmmezése.

A hírlapok javítását, restaurálását és kötését végző csoportokat 1973 augusztusában egy szervezeti egységbe vontuk össze Hírlapállományvédelmi Üzem néven (Rosenberg hp. utca). A hírlap-restaurálás egyelőre csak kísérleti szinten folyt, mivel a korszerű eljárások alkalmazásához szükséges gépeket az épület villamosenergia-hiánya miatt nem lehetett még üzembe helyezni. Csehszlovákiából megvásároltuk a Regnal 7 elnevezésű konzerválóeljárás licencét, a kísérletekre és a gyakorlati alkalmazásra a következő években kerül sor.

A magyar hírlapok állományvédelmi programja keretében 3824 hírlapkötet 39 652 lapja került javításra, negatív mikrofilm készült 2 754 108 hírlapoldalról, amely 1 688 083 kocka mikrofilmnek felel meg. (1972: 2 613 218 hírlapoldal, 1971: 2 753 533 hírlapoldal.) Összesítve: a Széchényi Könyvtár magyar hírlap-állományából 1973. dec. 31-ig 11 594 459 hírlapoldalt mikrofilmzettünk 7 960 621 mikrofilmkocka terjedelemben.

A hírlapok állományvédelmi mikrofilmmezése mellett tovább folytattuk az egyéb különgyűjteményi dokumentumok fényképezését is. Elkészült összesen 91 349 kocka negatív mikrofilm. Szolgáltatásként még további 66 715 kocka negatív mikrofilmet állítottak elő. A pozitív mikrofilmek termelése megközelítette az egymillió négyszázezer kockát. (1 377 749, állományvédelem és szolgáltatás együtt.)

Könyvtárunk anyagának mikrofilmmezése jelentős haszonnal jár a vidéki könyvtárak részére is: a megyei könyvtárak helytörténeti anyagukat egészíthetik ki a megyei hírlapok pozitív olvasófilmjeivel. Ebben az évben hét megyei könyvtár részére készítettünk rendelésre, térítés ellenében 239 499 mikrofilmkocka olvasófilmet, amely 410 359 hírlapoldalnak felelt meg.

Növekedett az egyéb reprográfiai szolgáltatásunk is, különösen a xerox-másolatok terén, az előző évnek majdnem kétszeresére. Nőtt a sokszorosító üzem termelése, selejtszázalékuk ugyanakkor a minimumra csökkent.

A kötéset teljesítmények tartották az előző évek magas szintjét. A Könyvkötészet és a Hírlapállományvédelmi üzem együttesen 9689 állományi egység kötését végezte el. Ebből könyv 4284, folyóirat 1706, hírlap 3699. Elkészült

továbbá 132 napló bekötése. Külső köteteken még további 10 264 könyvtári egység kötetését sikerült biztosítani (ebből könyv 9264, folyóirat 1000), így az év folyamán bekötésre került könyvtári egységek száma 19 953.

A raktárakban folyó helyi állománymegóvás évi teljesítménye 2746 kötet javítása és 67 kötet újrakötése, a Restauráló Laboratórium 4501 állományi egység (nyomtatvány + kézirat) restaurálását végezte el. (Ebből bőrkötés, konzerválás 4068, fertőtlenítés 15.)

Műemlék könyvtárak

A keszthelyi Helikon Könyvtár ebben az évben sem fogadhatott látogatókat az épületben folyó felújítási munkálatok miatt. Egyébként a Helikon Könyvtár és Műemlék Gondnokság 1973. dec. 31-el az Országos Széchényi Könyvtár keretéből kivált és Helikon Kastélymúzeum néven közvetlenül a Művelődésügyi Minisztérium irányítása alá került.

A zirci Reguly Antal Műemlékkönyvtár látogatóinak száma tovább növekedett és megközelítette az évi negyvenezretet. Sajnálatos módon az épületnek a könyvtárral érintkező részében újra jelentkezett az a fajta gombás fertőzés, amit a könyvtárban már évekkal ezelőtt — nagy anyagi ráfordítással — sikerrel leküzdöttek. Az újabb veszély elhárítására a szükséges intézkedéseket megtették.

A gyöngyösi Bajza József Műemlékkönyvtárban a törzsanyag katalogizálásának munkálatai befejeződtek. A látogatóforgalom meghaladta az évi ötezret.

II. A KÖNYVTÁR KÖZPONTI SZOLGÁLTATÁSAI

A központi szolgáltatások terén az 1973-as év legfontosabb eseménye az ISBN-számok magyarországi bevezetésének előkészítése volt. A nemzetközi azonosító könyvszámok alkalmazásának szükségességét hazánkban először a III. Országos Könyvtárügyi Konferencián vetették fel 1971-ben. A világszerte rohamosan elterjedt rendszer hasznosságát felismerve, 1973-ban a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülete is a hazai alkalmazás mellett foglalt állást. A Művelődésügyi Minisztérium Könyvtárügyi Osztálya hathatósan támogatta az ügyet és így elérhető volt, hogy az előkészítés rövid hat hónap alatt megtörténjék. A magyar ISBN Iroda felállítására és működtetésére könyvtárunk kapott megbízást. Szakértőink még ez évben elkészítették a vonatkozó magyar szabványt, felvették a kapcsolatot a nemzetközi ISBN Irodával, amely kérésünkre az összes magyar hivatásos kiadó ISBN-számait számítógéppel térítés nélkül elkészítette. Mindez azt jelentette, hogy 1974-től kezdve a magyarországi hivatásos kiadók könyvei már ISBN-számmal jelenhetnek meg. Az ISBN Iroda a Kötelespéldány Szolgálattal szorosan együttműködik, szervezetileg is hozzá tartozik.

A központi könyvtárügyi feladatokat hagyományosan ellátó osztályok ebben az évben is komoly erőfeszítéseket tettek, hogy a megnövekedett mennyiségi és minőségi követelményeknek eleget tudjanak tenni. Sajnos, nem sikerült mindazonokon a területeken előbbre lépni, ahol szerettük volna — a kívánságoknak határt szabtak a lehetőségek, nem ritkán személyi nehézségek.

A Kötelespéldány Szolgálathoz beérkezett kiadványok mennyisége újra nőtt

s felülhaladta az egymilliót (1972: 936 165, 1973: 1 018 342 db). Az összmennyiségen belül különösen a legtöbb munkaráfördítést igénylő periodikumok, jegyzetek, füzetek stb. száma növekedett, s ez az eddigieknél is jobban próbára tette a szűkös munkaerővel és munkahellyel küszködő osztály erejét. A beszolgáltatott köteleespéldányokból a Széchényi Könyvtár 163 818 db-ot kapott, a többi könyvtárnak közel félmillió jutott (483 231 db), a fennmaradt fölépéldányok száma 371 313. Ezek részben a Fölépéldány Központ útján nyertek hasznosítást. — A köteleespéldányok új nyilvántartási és elosztási rendjének bevezetésére 1973. január 1-től került sor. Az új rendszer lehetővé tette a beszolgáltatás adminisztratív ellenőrzésének meggyorsítását s a példányok racionálisabb elosztása révén a maradékpéldányok számát jelentősen csökkentette.

A Fölépéldány Központ a hazai könyvtáraknak összesen 39 327 könyvtári egységet juttatott, négyezerrel többet, mint az előző évben (1972: 35 337). A szétosztott anyagból 20 088 volt fölépéldány, 19 239 db a folyó évi kötelesepéldány maradékából származott. További 10 796 címet az anyag átvétele nélkül közvetítettek. Az egyes könyvtáraktól közel 90 000 db fölépéldányt vettek át, további hasznosításra.

Ebben az évben a minisztérium felülvizsgálta az osztály tevékenységét s tervet készített a jelenleg mintegy 1 milliós feldolgozatlan állomány gyorsabb felszámolása érdekében. A magyar könyvtárak jelenlegi szűkös helyviszonyai s a permanensen növekvő nyomtatványmennyiség egyaránt megkövetelnek egy gyorsabban és hatékonyabban működő központi elosztó- és tárolóhelyet — ezért vált sürgetővé a Fölépéldány Központtá szervezett régi Könyvelosztó funkcionális megújítása és jövőbeni intenzívebb fejlesztése.

A Nemzetközi Csereszolgálat a külföldről kapott anyagot mintegy száz hazai könyvtárnak osztotta szét, kb. 15 és félezer könyvet és 1800 évfolyam időszaki kiadványt juttatva részükre. (Az OSZK részesedése ezen felül 4686.) Az előző évhez viszonyítva mind a kiküldés, mind az átvétel mennyisége nőtt. Különösen fontos volt ebben az évben a fejlődő országokkal való cserekapcsolatok kiépítése, ill. fejlesztése.

A Magyarországon fellelhető külföldi irodalom regisztrálása és a tájékoztatások nyújtása általában az előző évek szintjén folyt.

A Könyvek Központi Katalógusában a bejelentett 189 370 címléírásból — a duplumok kiszűrése után — 149 470 cédula került beosztásra. Az adott tájékoztatások száma 12 378 volt (1972: 11 963).

A katalógusrekonstrukció a nagyarányú munkaerő-fluktuáció miatt a tervezettnél lassabban haladt.

A Külföldi Folyóiratok Központi Katalógusában 75 977 bejelentett adat nyilvántartásba vételét végezték el. Az adott tájékoztatások száma 13 204 (1972: 10 820). A *Kurrens külföldi folyóiratok a magyar könyvtárakban* c. lelőhelyjegyzék 1973-as kötete már a nemzetközi előírások szerinti címléírásokkal készült el (ISBD/S és ISDS). A jegyzék 15 080 külföldi folyóirat hazai lelőhelyét regisztrálja. Ebben az évben a lelőhelyjegyzék gépesítésére vonatkozólag jelentős elméleti előkészítés folyt. A vonatkozó szakirodalom tanulmányozásán kívül elvégezték az egyes gépi rendszerek (MARC, MARC-ISDS, MONOCLE, NTMIR) összehasonlító elemzését.

A retrospektív folyóiratkatalógus (a kezdettől 1970-ig) teljes anyagának, mintegy 220 000 tételnek a behasonlítása a Könyvek Központi Katalógusába

befejeződött (1973: 120 000 tétel). Az így nyert adatkiegészítések jelentőségét bizonyítja az, hogy a több éve folyó munkálatok csupán ebben az évben 14 686 újabb állományadatot eredményeztek. Az átvett címleírások száma mintegy 6 és félezer. Ezzel megszűnt az időszakos kiadványok hibás bejelentéséből adódó bizonytalanság, mely a könyvek és periodikumok katalógusa közötti párhuzamosságok, hiányok és következetlenségek tömegét eredményezte. A folyamatosan érkező új bejelentéseknél az előzetes kontrollt biztosították.

Fontos eredmény, hogy a bejelentések reformjára vonatkozó kísérlet sikerrel járt. Az új módszer révén várható, hogy a bejelentett címek feldolgozásának színvonala emelkedni fog, csökken a hibás, problematikus címleírások száma.

A Külföldi Könyvek Országos Gyarapodási Jegyzéke folyamatosan adott tájékoztatást az ország könyvtáraiba érkezett külföldi könyvekről.

A Könyvtárközi Kölesőzés forgalma lényegében a tavalyi szinten mozgott. (Beérkezett kérések száma 24 300.) A kérések 9,3 százaléka érkezett külföldről. A belföldi kérések legnagyobb része, mintegy egyharmada, a műszaki könyvtári hálózatból származott. A közművelődési hálózat részesedése 13,6, az MTA hálózatáé 10,5, a tudományegyetemeké 9,6, az orvosi hálózaté 8,4 százalék. A külföldről kapott dokumentumok száma 9443, ebből 5629 másolat formájában érkezett. A kapott másolatok száma évről évre emelkedik, ezzel együtt természetesen a devizális kiadások is nőnek (1972: 63 407, 1973: 70 154 devizaforint).

III. A KÖNYVTÁR VEZETÉSE, GAZDÁLKODÁSA, NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK

Szervezeti változások

A nemzeti könyvtár korszerű, a társadalom igényeinek és a modern könyvtári technikának megfelelő szervezetének végleges kialakítására az eredeti tervek szerint csak a várban került volna sor. A beköltözés elhúzódása azonban szükségessé tette, hogy az új struktúra kialakítását már most megkezdjük s végrehajtsuk azokat a változtatásokat, amelyeket a jelenlegi kedvezőtlen elhelyezés számunkra még lehetővé tesz. Így a jelenlegi átszervezést csak első lépésként tekintjük az új épületben kialakuló könyvtári szervezet megvalósítására.

Az új szervezet tükrözi a nemzeti könyvtár kettős feladatrendszerét:

1. gyűjteményi feladatok, 2. központi szolgáltatások. Az első három főosztály a gyűjteménnyel kapcsolatos feladatokat látja el. Változatlan maradt a technikai főosztály (Állományvédelem és Reprográfia, III. főosztály), viszont a törzsgyűjteménnyel foglalkozó két főosztályt átszerveztük: megtörtént a könyvtári futószalagnak egy főosztályon belüli összevonása (I. főosztály: gyarapítás, feldolgozás, raktározás). Az olvasó- és tájékoztató szolgálatot közös főosztályba vontuk a különgyűjteményekkel, melyek gyűjteményi feladataik mellett jelentős részt vállalnak az olvasók, ill. kutatók kiszolgálásában, tájékoztatásában (II. főosztály). A IV. főosztály továbbra is a központi szolgáltatásokat ellátó részleg maradt, kibővítve az eddig önállóan működött Bibliográfiai Osztállyal.

Az átszervezés — mely 1973. szeptember 1-ével lépett életbe — a racionálisabb munkavégzést hivatott elősegíteni, a kapcsolódó munkafolyamatokat logikusan egy szervezeti egységbe tömörítve. A komplex feladatokat ellátó osztá-

lyoknál (a különgyűjteményeknél) azok legmagasabbrendű funkcióját: az információnyújtást, a tájékoztatást kiemelve hoztuk kapcsolatba a könyvek és periodikumok olvasó- és tájékoztató szolgálatát ellátó részleggel. Ehhez a főosztályhoz tartoznak a vidéki műemlék könyvtárak is.

A központi vezetés és ellenőrzés megerősítésére új főigazgatóhelyettesi állás létesült. Az intézet nagyságrendje és feladatkörének állandó bővülése indokolta tette, hogy az intézmény egésze fölötti áttekintést a főigazgató mellett működő két főigazgatóhelyettes megossza.

Egyéb változások a munkaszervezetben: *a)* a vári költözőkódés megkezdésével a Raktári Osztály e célra külön brigádot hozott létre (6 fő); *b)* az év folyamán 4 főnyi létszámmal ún. központi rekonstrukciós csoport működött, amely meghatározott célfeladatok elvégzésére egyes osztályok munkáját támogatta (Külföldi Folyóiratok Központi Katalógusa, Bibliográfiai Osztály Hungarika Csoport); *c)* megalakult a Hírlapállományvédelmi Üzem és átszerveződött a Mikrofilmtár; *d)* a Bibliográfiai Osztályon kettévált a Magyar Nemzeti Bibliográfia Szerkesztősége és a Retrospektív Bibliográfiai Szerkesztőség; *e)* a Zártolt Kiadványok Tárát szervezetileg az I. főosztály keretébe vonták; *f)* a Katalogizáló Osztály rekonstrukciós csoportja rekatalogizáló csoporttá alakult át; *g)* a Kötelezpéldány Szolgálat keretében megkezdte működését a magyar ISBN Iroda; *h)* a Könyvelosztó Fölöspéldány Központtá alakult.

Személyi változások

Nagy veszteség érte könyvtárunkat dr. GOMBOCZ Istvánnak, a Nemzetközi Csereszolgálat vezetőjének váratlan halálával. Eltávozásra nemcsak könyvtárunknak, hanem az egész magyar könyvtáruigynek pótolhatatlan vesztesége. Dr. GOMBOCZ Istvánt a nemzetközi kiadványcsere terén világszerte vezető szaktekintélynek ismerték és becsülték, az IFLA-ban a kiadványcsere bizottság elnöke volt. A nemzetközi elismerést fejezi ki az a tény, hogy az Egyesült Államokban a Kent State University keretében működő School of Library Science GOMBOCZ István emlékére ösztöndíjat alapított, melyet minden évben egy arra érdemes fiatal magyar könyvtáros nyerhet el.

Az év végén nyugalomba vonultak dr. HARASZTHY Gyula és HÁMORI Béla főosztályvezetők. Harminckét évi OSZK szolgálat után 1973. április 30-án vonult nyugállományba dr. NEMES Erzsébet, a Térképtár vezetője.

A Művelődésügyi Minisztérium dr. HAVASI Zoltán kandidátust, a szegedi Egyetemi Könyvtár igazgatóját könyvtárunkhoz helyezte át és főigazgatóhelyettesé nevezte ki.

Könyvtárunk főigazgatója dr. FERENCZY Endrénét az I. főosztály, FÜGEDI Péternét a IV. főosztály, dr. PAJKOSSY Györgyöt a II. főosztály vezetésével bízta meg.

Dr. KOMJÁTHY Miklósné a Retrospektív Bibliográfiai Szerkesztőség, dr. PATAY Pálné a Térképtár, dr. SZÜCS Jenőné a Magyar Nemzeti Bibliográfiai Szerkesztőség, dr. VEKERDI József fandidátus a Nemzetközi Csereszolgálat vezetésére kaptak megbízást.

Vezetői értekezletek, Szakszervezeti Tanács Könyvtári Bizottságok

A könyvtár Vezetői Tanácsa az év folyamán nyolc alkalommal ült össze és tizenkét előterjesztést tárgyalt. Egy-egy ülésen a könyvtár éves beszámolójával, munkatervével, ill. a könyvtár átszervezésével, egy ülésen az ifjúsági törvény végrehajtásával kapcsolatos intézkedési tervvel foglalkozott. Tárgyalásra került a könyvtár jutalmazási és nyelvpótlékrendszere. Öt előterjesztés különböző szakterületek problémáira vonatkozott.

A dolgozók választott testületének, a Szakszervezeti Tanácsnak tevékenysége ebben az évben kétirányú volt: egyrészt a vezetés munkáját támogatta a könyvtár egészét érintő kérdések előzetes megvitatásával (a jutalmazási rendszer kialakítása, a munkavédelmi szabályzat megvitatása); másrészt a dolgozókat tájékoztatta a közérdeklődésre számot tartó kérdésekről.

Az egyes könyvtári bizottságok (Segédkönyvtári Bizottság, Gépesítésfejlesztési Bizottság, Hungarika Koordinációs Bizottság) a megfelelő szakterületek problémáinak áttekintésével és a szükséges javaslatok kidolgozásával támogatják a vezetés munkáját.

Az év folyamán újjáalakult a Vár-Bizottság s megkezdte működését a Nyelvpótlék Bizottság. Utóbbi feladata a nyelvtudás anyagi honorálásának kérdésében az összintézeti érdekek képviselője, a nyelvtudás és a nyelvtanulás helyzetének állandó figyelemmel kísérése.

Hatósági feladatok

A hatósági feladatok köréből a védettségi ügyekkel kapcsolatos feladatok újabakkal bővültek ki. Mint ismeretes, hazánkban a muzeális értékű könyvek és gyűjtemények védelme, ill. nyilvántartása azokra a dokumentumokra is kiterjed, amelyek nem állami tulajdonban vannak. A magánosok birtokában levő könyvek és gyűjtemények védettségi ügyeit már évek óta könyvtárunk intézi. A munka volumenére való tekintettel ebben az évben szükségessé vált a nyilvántartások adminisztrációs bázisának megteremtése a Gyarapítási Osztály keretében. Annál inkább szükség volt erre, mert a központi elgondolásoknak megfelelően most kiterjesztettük tevékenységünket az egyházi könyvtárakban őrzött muzeális értékek számbavételére is. Megszerveztük ezek központi nyilvántartását, a bejelentések alapján felfektettük a megfelelő nyilvántartásokat. Munkatársaink számos egyházi gyűjteményt látogattak meg, helyzetfelmérést végeztek s javaslatokat tettek az elvégzendő könyvtári munkákra. Szakértőink segítséget nyújtottak az egyházi gyűjteményeknek az állományvédelemre kapott állami támogatás felhasználásában is.

Továbbképzés, kutatómunka

Hosszú évek óta probléma, hogy a könyvtárosi szakképzettséggel nem rendelkező diplomás dolgozóinknak hogyan biztosítsuk szervezett formában a könyvtárosi szakismeretnek elsajátítását. Több hónapos előkészítő munka után kezdeményezésünkre 1973 februárjában az ELTE Könyvtártudományi Tanszéke egy-éves könyvtárosi szaktanfolyamot indított, könyvtárunkhoz kihelyezve. E tanfolyam mind az OSZK, mind más budapesti társadalomtudományi könyvtárak egyetemét végzett dolgozói részére a könyvtárosi szakképzésnek a képzési

rendeletben előírt gyorsított megszerzését biztosította. (A szaktanfolyam 1974 februárjában zárult.) Könyvtárunk munkatársai közül kezdetben 19-en vettek részt a tanfolyamon, számuk — más intézményhez való áthelyezés következtében — az év végére 15-re csökkent. A hallgatók az eredeti tantervnek megfelelően, két félévben összesen 120 óra előadáson és 27 alkalommal egézsnapos foglalkozáson vettek részt.

A belső továbbképzést szolgálták még egy 10 alkalomból álló előadássorozat egyes speciális címeiről, a külföldi folyóiratokat referáló kör összejövetelei, valamint a kül- és belföldi kiküldetések s a más könyvtári szervek által rendezett előadások. Sokat foglalkoztunk ebben az évben a nyelvi képzéssel. Mivel az intenzív nyelvtanfolyamokon való részvétel erősen korlátozott (1973-ban két dolgozónk vehetett részt intenzív tanfolyamon), más képzési formákat is támogatnunk kellett.

1973 elején 56 munkatársunk kapott tudományos munka végzésére heti 8, ill. 4 órás kutatóidőt, összesen heti 432 órában (1972: 436). Az évközbeni eltávazások, ill. új munkatársak belépése következtében év végén 53 dolgozó heti 416 órában kutatott. A teljesített óraszám azonban messze alatta marad az engedélyezettnek, nemcsak betegség, szabadság, kiküldetés miatt, hanem annak következtében is, hogy a vezető munkatársak egy része (elsősorban a nagyobb és központi feladatokat ellátó részlegek dolgozói) hivatali elfoglaltságuk miatt a rendelkezésre álló időnek csak egy töredékét tudták igénybe venni.

A kutatott témák száma 58 (év végén 56). Az 58 témából 36 könyvtártudományi, 22 pedig egyéb társadalomtudományi jellegű volt. A könyvtártudományi témák közül 14 az OSZK-történeti kutatások körébe esett. (Összesen heti 108 óra.)

A könyvtártudományi kutatások eredményességét hat önállóan megjelent mű (elemzés, bibliográfia), 23 tanulmány és számos egyéb közlemény jelzi. A kutatásokkal kapcsolatos munka gyakorlati eredményeként munkatársaink részt vettek több hazai szabványtervezet, sőt nemzetközi szabályzat kidolgozásában is.

A nem könyvtártudományi kutatások az irodalomtörténet, nyelvtudomány, történettudomány és néprajz területére terjednek ki. E kutatásokban dolgozóink az MTA intézeteinek, egyetemi tanszékeknek, tudományos társaságoknak és intézményeknek felkérésére vesznek részt.

Az év folyamán bekértük a dolgozók tudományos publikációinak jegyzékét 1965-ig visszamenőleg. A jelentések az év végére szerzők szerinti cédulakatalógus formájában már rendelkezésre álltak.

Munkakörülmények, bér- és munkaügyi helyzet

A könyvtár újonnan berendezett Rosenberg hp. utcai épületében a dolgozók számára igen jó munkakörülményeket sikerült biztosítani. Az átköltözés során több hely jutott a Kötészetnek, ill. a Sokszorosítónak a Guszev utcai épületben.

A főépületben és a Pollack Mihály téri épületben a munkahelyi zsúfoltság egyelőre csak fokozódott. A vári raktárakban megindult szállítások enyhítő hatása csak a következő években lesz itt érzékelhető. Az átszervezésekből adódó átalakítások, költözködések miatt sok munkanap esett ki. A főépületben a munkakörülmények határozottan romlottak: az épület előregedett víz-, elektromos és telefonhálózata nem bírja a jelenlegi megterhelést. Különösen sok gondot okoz a nem megfelelő fűtés.

1973. június 1-től könyvtárunk a kormány határozatának megfelelően áttért a 44 órás munkahétre. Az átállás zökkenőmentesen történt, a könyvtár valamennyi szolgáltatását változatlan formában, a meglévő munkaerőlétszámmal fenntartotta.

A munkaerőhelyzetben továbbra is sok problémát jelentett a még mindig elég magas fluktuáció. Ebben az évben az intézményen belüli mozgás is erősebb volt, sok helyről távozott el begyakorlott munkaerő. A helyettesítések, pótlások, betanítások komoly idővesztéssel jártak. Az állások betöltésénél komolyan érezteti hatását a megfelelő kvalitású szakemberek hiánya, ami miatt az új állások betöltésénél gyakran kényszerülünk kompromisszumokra, az ismereteknek menetközbeni megszerzésére.

A differenciált bérezést szolgálta a nyelvpótlék ügyének még 1972-ben megkezdett és ebben az évben folytatott rendezése. A központi nyelvi alap létrehozása lehetővé tette, hogy 1973 végére valamennyi munkatársunk részesült oly mértékű nyelvpótlékban, amilyenre a tudása, ill. ennek a könyvtár érdekében hasznosított része lehetőséget adott.

A vonatkozó miniszteri utasítás értelmében ez évben kiadásra került az ifjúsági törvény végrehajtásával kapcsolatos főigazgatói intézkedés. A fiatalok szakmai fejlődését és munkahelyi közérzetét javító, valamint a közösségi (politikai, kulturális, sport) életet támogató intézkedések megvalósítását a könyvtár vezetősége folyamatos feladatnak tekinti s a végrehajtást évenként számbaveszi.

Vári építkezés, gazdasági munka

1973. év őszén megkaptuk a már elkészült, teljes világítási berendezéssel és végleges vasállványzattal felszerelt két raktártoronyra a használatbavételi engedélyt és megkezdtük a kijelölt állományrészeknek az új raktárakba való átköltöztetését.

Az új raktárakban elhelyezett állományi anyag védelmét fegyveres biztonsági őrszolgálat látja el; ennek költségeit a könyvtár kérésére a Művelődésügyi Minisztérium külön biztosította.

Elkészítettük és a Beruházó Iroda, valamint a Középülettervező Vállalat rendelkezésére bocsátottuk a mobil belső berendezés újonnan átdolgozott teljes programját és részletes összeállítást készítettünk azokról a gépi berendezési tárgyakról, amelyek a nemzeti könyvtár működésének az új épületben való megindulásához szükségesek.

A gazdasági munkában alapvető feladat volt a könyvtári munka végrehajtásával kapcsolatos gazdálkodási és pénzügyi teendők ellátása.

A könyvtár 1973. évi eredeti költségvetési előirányzata 39,8 millió forint volt, amely az évközi módosításokkal 61,8 millió forintra emelkedett. (A módosított előirányzatból 14,7 millió forint a keszthelyi Festetics-kastély felújítási munkálataira jutott.)

Ez évben befejezést nyert a Rosenberg hp. utcai épület átalakítása és betelepítése. Nagyobb arányú felújító munka folyt a Pollack Mihály téri és a Múzeum utca 3. sz. alatti épületben.

Ebben az évben megindult az ügyvitel-gépesítés előkészítése. Az e célra megvásárolt PRACTICOMP 4000 típusú kisszámítógépre elkészítették a bérszámfejtés programozását.

Nemzetközi kapcsolatok

Az egységesítő, koordináló és központosító törekvések a könyvtárak leíró-feltáró-regisztráló munkájában világszerte komoly előrehaladást értek el. Előtérben áll ez a tevékenység a szakma valamennyi nemzetközi szervezetében, s hatásuk egyre fokozottabban érvényesül napi munkákban is. Nem véletlen tehát, hogy könyvtárunk nemzetközi kapcsolatait ebben az évben elsősorban a nemzetközi szervezetekkel és információs rendszerekkel való egyre szorosabb együttműködés jellemezte. Ezeknek a céloknak és elméleti-gyakorlati feladatoknak szolgálatában állt a külföldi kiutazások egy része, a már hagyományossá vált hungarika-kutatások mellett.

A KGST-tagállamok által létrehozott Nemzetközi Tudományos és Műszaki Információs Rendszer (NTMIR) keretében a folyóirat-nyilvántartásért kezdettől fogva könyvtárunk a kijelölt és felelős magyar intézmény. A szakértők áprilisi moszkvai, majd novemberi varsói tanácskozásán részt vettünk, s a ránk háruló feladatokat az év során maradéktalanul teljesítettük. Bekapcsolódtunk az NTMIR keretében folyó kutatásokba is. A KGST 1—26.3 problémakörben a Nagykönyvtárak automatizált irányítási rendszere c. téma szakértői 1973-ban az NDK-ban, Erfurtban gyűltek össze tanácskozásra, amelyen mi is részt vettünk. Jelen voltunk az NTMIR Koordinációs értekezletén Varsóban. Végül részt vettünk az egységes módszerek alkalmazásához elengedhetetlenül szükséges szabványok előkészítésében is. Könyvtárunk szakértői két KGST-szabvány tervezetét dolgozták ki (azonosító szám a könyvek számára, azonosító szám az időszaki kiadványok számára).

Már a központi szolgáltatásoknál is megemlékeztünk a nemzetközi azonosító könyvszám (ISBN) magyarországi bevezetéséről. A nemzetközi ISBN Iroda a rendszer bevezetéséhez messzemenő segítséget nyújtott. Ugyancsak felvettük a kapcsolatot a periodikumok nemzetközi azonosító számait kiadó szervvel, amelynek Párizsban működik központja.

A katalogizálás nemzetközi egységesítését nagymértékben elősegítő ISBD (International Standard Bibliographic Description, azaz a bibliográfiai leírás nemzetközi szabványa) szintén olyan terület, ahol könyvtárunk szakértői is részt vesznek a munkában. Az IFLA Katalogizáló Bizottsága számára még 1972-ben elkészítettük az ISBD és a magyar címleírási szabvány részletes összehasonlító elemzését, mely még 15 más országból érkezett hozzászólással együtt alapját képezte az IFLA 1973-as Grenoble-i konferenciáját megelőző szakértői értekezletnek [ISBD (M) Revision Meeting]. A tanácskozásokon könyvtárunk is képviseltette magát. A téma tárgyalása folytatódott az IFLA kongresszuson is, szorosan kapcsolódva a főtémához, az UBC programhoz (Universal Bibliographic Control, azaz Egyetemes Bibliográfiai Számbavétel), mely célul tűzte ki a bibliográfiai információk egyetemes cseréjét, az egyes országok hiteles bibliográfiai leírásaira támaszkodva. Mindez nagymértékben növeli valamennyi nemzeti könyvtár felelősségét, a nemzeti közegeen túl most már nemzetközi méretekben is.

Moszkvában 1973. március 26—29-e között tartották meg a szocialista országok könyvtárügyi hatóságai vezetőinek és a nemzeti könyvtárak igazgatóinak tanácskozását, amelyen könyvtárunkat dr. JÓBORÚ Magda főigazgató képviselte. A tanácskozáson véleménycserét folytattak a könyvtárügy és a nemzeti könyvtárak fejlesztése távlatairól, valamint a szocialista országok könyvtárai

között kialakult együttműködés szorosabbá tételéről és hatékonyságának fokozásáról.

A zenei könyvtárak nemzetközi szövetségével (AIBM) való kapcsolataink ebben az évben tovább erősödtek. Az OKDT keretében megalakult az AIBM Magyar Nemzeti Bizottsága. A szövetség hazai tagságát képviselő 11 tagú bizottság elnöke dr. KECSKEMÉTI István, Zeneműtárunk vezetője. Az ő osztályán működik a magyar szervezet titkársága is. Az AIBM 1973. évi londoni konferenciáján könyvtárunk képviselőjében dr. KECSKEMÉTI István igen aktívan működött közre, beszámolva többek között a magyarországi RISM-munkálatok kedvező alakulásáról. A londoni konferencián vették fel Magyarországot a MIC (Music Information Centre, Zenei Tájékoztatási Központ) tagjai sorába. Ebben az évben hagyta jóvá a minisztérium könyvtárunk IASA-tagságát (International Association of Sound Archives). A szervezet tevékenységét figyelemmel kísértük, de egyelőre aktív részt a munkában még nem vállaltunk.

Az IFLA 1973-as franciaországi (Grenoble) konferenciáján könyvtárunk részéről 3 tagú delegáció vett részt dr. SEBESTYÉN Géza h. főigazgató vezetésével.

A szocialista országokkal való közvetlen intézményközi kapcsolatok 1973-ban is tovább fejlődtek. Közvetlen személyeserét bonyolítottunk le Csehszlovákiával (Prága: Statni Knihovna, Pozsony: Egyetemi Könyvtár, Martin: Matica Slovenska), Jugoszláviával (Belgrád: Nemzeti Könyvtár, Zágráb: Nemzeti és Egyetemi Könyvtár, Újvidék: Matica Srpska) és az NDK-val (Lipcse: Deutsche Bücherei). A Szovjetunióval (Moszkva: Lenin Könyvtár) és Lengyelországgal (Varsó: Nemzeti Könyvtár) az államközi kulturális munkatervek tettek lehetővé személyeserét. Bulgáriában egy tanulmányútra nyílt lehetőség. Nagy jelentőségűnek tartjuk a csehszlovák Állami Könyvtárral (Prága, Statni Knihovna) való baráti együttműködésről szóló megállapodás létrejöttét.

A tőkés országokba való kiutazások részben fontos hungarika-kutatásokat, részben egyes könyvtári szakterületek tanulmányozását tették lehetővé.

Munkatársaink ebben az évben 37 alkalommal utaztak külföldre (1971: 24, 1972: 34). Szocialista országokba 27, tőkés államokba 10 alkalommal. Országokként: Bulgária 2, Csehszlovákia 2, Jugoszlávia 10, Lengyelország 4, NDK 6, Szovjetunió 3. — Anglia 1, Belgium 1, Franciaország 6, NSZK 1, Olaszország 1.

1973-ban hivatalosan voltak külföldön: a) a szocialista országokkal kötött kulturális csereegyezmény, ill. intézményközi egyezmény keretében Bulgáriában KISZELY Olivér tud. főmunkatárs, Csehszlovákiában SALAMON Józsefné tud. főmunkatárs, Jugoszláviában BERLÁSZ Jenő tud. főmunkatárs, BIKICH Györgyné h. osztályvezető, BIRKÁS Endre osztályvezető, BOR Kálmán tud. főmunkatárs, DÁNIEL György tud. főmunkatárs, HAVASI Zoltán h. főigazgató, ÓVÁRI Sándor főosztályvezető, SPIRA Györgyné tud. főmunkatárs, Lengyelországban FÜGEDI Péterné főosztályvezető, NDK-ban DÖMÖTÖR Lajosné a Katalogizáló Osztály munkatársa, ECEDEY Judit, a Gyarapítási Osztály munkatársa, PÁLVÖLGYI Endre osztályvezető. b) Ösztöndíjas tanulmányúton voltak nyugati államokban: FAJCSÉK Magda, SOMKUTI Gabriella, SZILVÁSSY Zoltánné és TÖKÉS Lászlóné osztályvezetők Franciaországban, VIZKELETY András h. osztályvezető Olaszországban. c) Nemzetközi kongresszuson, ill. szakértői konferencián vettek részt: FÜGEDI Péterné főosztályvezető (Erfurt, ill. Varsó, KGST-tagállamok Nemzetközi és Tudományos Információs Rendszerének — NTMIR — értekezlete); JÓBORÚ Magda főigazgató (Moszkva, szocialista országok könyvtárügyi vezetőinek érte-

kezlete); KÉCSKEMÉTI István osztályvezető (London, AIBM-kongresszus); KOVÁCS Ilona h. osztályvezető (Grenoble, IFLA-kongresszus); KUNSZT Zoltánné tud. munkatárs (Varsó, NTMIR-értekezlet); ÓVÁRI Sándor főosztályvezető (Erfurt, NTMIR-értekezlet); SEBESTYÉN Géza h. főigazgató (Grenoble, IFLA-kongresszus, Moszkva, NTMIR-értekezlet); SZILVÁSSY Zoltánné osztályvezető (Moszkva, NTMIR-értekezlet); V. WINDISCH Éva osztályvezető (Martin, irodalmi levéltárak és kéziratárak nemzetközi szimpoziuma). d) Egyéb kiutazások: BIRKÁS Endre osztályvezető (Varsó, Magyar Intézet könyvtárának ellenőrzése); BORSA Gedeon tud. főmunkatárs (Grenoble, IFLA-kongresszus, Belgium, Spa, a belga nyomdászat 500 éves évfordulójára rendezett tudományos ülészak); DÁNIEL György tud. főmunkatárs (Belgrád, a Szerb Nemzeti Könyvtár új épületének felavatására rendezett tudományos ülészak); FERENCZY Endréné főosztályvezető (Szófia, a Magyar Intézet Könyvtárának ellenőrzése); FÜGEDI Péterné főosztályvezető (Hamburg, a német könyvtárosok egyesületének évi konferenciája); SEBESTYÉN Géza h. főigazgató (a Szerb Nemzeti Könyvtár új épületének felavatására rendezett tudományos ülészak); VAVRINECZ Veronika, a Zeneműtár munkatársa (Weimar, zenei könyvtárosok továbbképző tanfolyama).

A személycserék keretében külföldről 21 könyvtárost fogadtunk, valamennyit szocialista országból (Csehszlovákia 10, Jugoszlávia 6, NDK 3, Szovjetunió 1, Lengyelország 1). A fogadónapok száma 186, egy vendég tehát átlagosan 8,8 napot töltött nálunk. Ezenkívül még 114 külföldi látogatót fogadtunk, akik 1—1 napot vagy csak néhány órát töltöttek a nemzeti könyvtár meglátogatásával. Olvasótermeinket 260 külföldi kutató kereste fel. (Szocialista országból 148, egyéb európai országból 60, nem európai országból 52.)

Az év elején a Művelődésügyi Minisztérium a decentralizáció jegyében a nemzetközi kapcsolatok intézéséből több területet adott át könyvtárunknak. Az intézmények megnövekedett önállósága, az útlevel és devizális ügyek intézésében országosan végrehajtott könnyítések, valamint a könyvtár nemzetközi forgalmának növekedése együttesen vezettek el ehhez az új munkamegosztáshoz.

Könyvtárunk dolgozói közül többen részesültek kitüntetésben. A Munka Érdemrend arany fokozatát dr. HARASZTHY Gyula főosztályvezető és HÁMORI Béla főosztályvezető, a Munka Érdemrend ezüst fokozatát NÉMETH János raktárvezető és dr. BIRKÁS Endre osztályvezető, a Munka Érdemrend bronz fokozatát BARTON András könyvtári raktárvezető kapta meg.

Szocialista Kultúráért kitüntetésben részesültek: dr. BERCZELI Károlyné osztályvezető; dr. FALLENBÜCHL Zoltán tud. főmunkatárs; GYULAI Árpád h. osztályvezető; dr. HORVÁTH Istvánné csoportvezető; RAKOVSKY Istvánné csoportvezető; SOMKUTI Gabriella osztályvezető; dr. SZABÓ János tud. munkatárs és dr. WITTEK Lászlóné osztályvezető. Miniszteri dicséretben részesültek: dr. BIBOR Jenőné főkönyvtáros; GÁL Ágnes könyvtáros; MIRKI György raktáros; KOMLÓS Imréné h. osztályvezető; dr. KINDLOVITS Kálmán főkönyvtáros; KIS Elemérné könyvtáros; MÉSZÁROS Pálné főelőadó; RADICS Lajos csoportvezető; SALAMON Józsefné tud. főmunkatárs; VELICH Sándorné könyvtáros; VIZSOLYI Gyuláné könyvtáros és dr. ZILAHY Tamásné csoportvezető. Kiváló Dolgozó kitüntetést kaptak: BODA Józsefné, KORBER Károlyné, MOLNÁR János, MÜRSCHBERGER Ferencné, NÉMETH Lajos, SZENDI Emma és SZILVÁSSY Istvánné.

(Összeállította: Somkuti Gabriella)

*Az Országos Széchényi Könyvtár dolgozói
1973. december 31-én**

A) K Ö N Y V T Á R

<i>7001 Főigazgató</i> Dr. Jóború Magda a neveléstudományok kandidátusa	Dr. Németh Mária Dr. Patay Pálné 1973 Dr. Ráduly Márta Soltész Zoltánné dr. Somkuti Gabriella Szilvássy Zoltánné Tamás Péter Tókécs Lászlóné V. dr. Windisch Éva a történelemtudományok kandidátusa Dr. Wittek Lászlóné
<i>7002 Főigazgatóhelyettes</i> Dr. Sebestyén Géza	
<i>7003 Főosztályvezetők</i> Dr. Ferenczy Endréné Fügedi Péterné Óvári Sándor Dr. Pajkossy György	
<i>7005 Osztályvezetők</i> Dr. Berczeliné dr. Monori Erzsébet Dr. Birkás Endre Dr. Fajcsek Magda Dr. Faragó Lászlóné Dr. Gombocz István 1973/elhunyt Horváth Viktor Dr. Kecskeméti István Kostyál István Dr. Markovits Györgyi az irodalomtudományok kandidátusa Milhoffer Alajos Dr. Nagyné Rác Aranka ¹ Dr. Nemes Erzsébet Klára 1973/nyugd.	<i>7006 Osztályvezető-helyettesek</i> Dr. Bikich Györgyné Gyulai Árpád Dr. Hegedüs Károly Dr. Komjáthy Miklósné Komlós Imréné Dr. Kondor Imréné Kovács Ilona Schneller Károly Dr. Szücs Jenőné Dr. Tóth Lajos Dr. Vizkelety András Dr. Wix Györgyné
	<i>7021 Könyvtári csoportvezetők</i> Baczoni Tamásné Dr. Balogh György

* Az 1973-ban történt új alkalmazásokat a név után feltüntetett évszám jelzi.
1. Az OKDT titkáráként az MM-ben teljesít szolgálatot.

Berlász Piroska 1973
Dr. Botka Ferencné
Csillag Lászlóné
Futala Tiborné
Kastaly Beatrix
Dr. Horváth Istvánné
Horváthné Izsó Lívia
Malek Magdolna
Malomsoki János 1973
Mártyán Gyuláné
Miklóssy János
Miklóssy Jánosné
Dr. Szabad Györgyné
Szabó Ervin
Dr. Ürögdi Györgyné
Zágonyi Ilona
Dr. Zilahy Tamásné
Zöldi Péter

7022 Tudományos főmunkatársak

Dr. Bata Imre
Dr. Berlász Jenő
Bor Kálmán 1973
Dr. Borsa Gedeon
Dr. Borsos Józsefné
Dr. Fallenbüchl Zoltán
Galamb Györgyné
Dr. Jeszenszky Géza
Dr. Kelecsényi Gábor
Dr. Kemény G. Gábor
az irodalomtudományok kandidátusa
Kiszely Olivér
Lengyel Istvánné
Mikó Lajosné
Pap Zoltán
Salamon Józsefné
Dr. Spira Györgyné
Dr. Vekérdi József
a nyelv tudományok kandidátusa

7023 Tudományos munkatársak

Batári Gyula
Dárdai Miklósné
Dömötör Lajosné
Dr. Fried István
Froemel Károlyné

Karsay Orsolya
Dr. Kurcz Ágnes
Dr. Nagy Zsoltné
Néray Judit
Dr. Rajos Ferencné
Somogyi Pálné 1973
Dr. Szabó János
Dr. Szigethy Jolán
Vavrincez Veronika

7024 Főkönyvtárosok

Ambrus Jánosné
Dr. Beck Istvánné
Beniczky György
Béri Gézáne
Bétsch Elemérné
Dr. Bibor Jenőné
Dr. Burián Ignácné
Darabos Pálné
Deli Györgyné
Demény Ottóné
Dr. Dér Mária 1973
Dr. Dubois Sarolta
Fallier Erika 1973
Dr. Faragó Lászlóné
Gajtkó Éva
Hoffer Rezsőné
Horváth Tiborné
Illyés Katalin
Indali György
Juhász Lászlóné
Dr. Kindlovits Kálmán
Kiss Jenőné
Kiszely Olivérné
Kovács Istvánné dr.
Linczenyi Adorjáné
Dr. Losonci Andrásné
Majtényi Árpádné
Palotás Endréné
Papp Ferencné
Dr. Patay Lászlóné
Dr. Retkes Csabáné
Sándor Erzsébet
Susánszky Zoltánné
Szász Andrásné
Teszári Judit
Tomits Otília

Dr. Tornya Alice
Varga Ildikó
Velich Sándorné

7025 *Könyvtáros I.*

Antonya Zsuzsa 1973
Appel Károlyné
Arday Borbála
Avar Antalné
Bánáti Istvánné
Dr. Bene Sándorné
Bókay Béláné
Dr. Borsányi Ferenc
Butor Veronika
Czékli Béla
Divényi Pálné
Dobay Miklósné
Ecsedy Judit
Dr. Fináczy Ernőné
Földy Istvánné dr. 1973
Gabányi Gézáné
Gál Ágnes
Gáli József
Gazdag Miklósné
Gyimesi Pál
Hernádi Lászlóné
Hübner Katalin
Karakas Péterné
Kis Elemérné
Kiss Dénesné 1973
Koffán Zsófia
Koltai Péterné
Dr. Koroknai Ákosné
Kovácsné Baranyai Mária
Kunszt Zoltánné 1973
Ligay Éva
Marillai Zsuzsa
Melczer Tibor
Miklauzié Istvánné
Muzslai Lászlóné
Nagy Ildikó
Nagy Lajosné
Nagy László
Nagy Zoltán
Nemeshanyi Hubáné
Németh Borbála
Németh S. Katalin 1973

Ocskó Istvánné 1973
Párkai Istvánné
Pataky Magdolna 1973
Dr. Pergel Ferenc
Plihál Katalin
Pócsi Árpádné
Pozsony Endréné
Prepeliczay Györgyné
Sajtós Endre
Sonnevend Péterné
Stella Györgyi
Székely Ágnes
Szinyákovics Györgyné
Szóts Endréné
Tolnai Lászlóné
Tölgyesi Lászlóné
Vajda Kornél
Vásárhelyi Judit 1973
Velencei Katalin
Veöreös Enikő
Vizsolyi Gyuláné
Vona Katalin
Wojtilla Gyuláné
Wolf Magdolna
Zsigmondy Árpádné

7026 *Könyvtáros II.*

Ábry Béláné
Bali Judit 1973
Balogh Judit
Bangha Katalin 1973
Belencsik Lajos
Bem Zsuzsa 1973
Bobik Zsuzsánna 1973
Dr. Borsányi Ferencné
Buzás János
Csajkovits Józsefné
Csákvári Elekné
Csanádi Imréné
Farkas Ágnes
Farnady Livia
Fenyősy Antónia
Gál Julianna
Győrfi Erzsébet
Hajdú Lajosné
Herboly Miklósné
Ispánki Ferenc

- Kaibinger Károlyné
Kasánszky Zsombor 1973
Kelemen Éva
Kobelrausch Katalin 1973
Kocsy Lászlóné
Komornik Zoltánné
Kopcsay Zsuzsa
Kovács Adrienne 1973
Kricsfalussy Lászlóné
Ladányi Mária 1973
Láng Tiborné
Misley Judit
Németh Károlyné
Neumayer Katalin
Oláh Béláné
Pál Ágnes
Dr. Pál Albertné
Papp Andrásné
Pászti Ágnes 1973
Pásztor Rezsóné
Révay Rita
Simon Jánosné
Somorjai Olga
Szalay Klára
Takács Béláné
Tibolya Istvánné
Tisza Kálmánné 1973/elhunyt
Dr. Tóth Lajosné
Turán Frigyesné
Vajnai Sándorné 1973
Varga Zsoltné
Ventura Eduárdné
Veisse Istvánné
Zölde Kornélia
- 7027 *Könyvtáros III.*
Korber Károlyné
- 7030 *Könyvrestaurátorok II.*
Czigler Mária
Gálos Gáborné
Hörömpöli Andrásné
Dr. Szabados Györgyné
Szalai Zoltánné
Szénási Lászlóné
Dr. Zimnic Jánosné
- 7402 *Gazdasági igazgató I.*
Soltész András
- 7403 *Gazdasági igazgató II.*
Bolgár Pálné
- 7404 *Gazdasági osztályvezetők*
Dr. Hernády Dénes
Dr. Sebestyén Gáborné
- 7421 *Csoportvezetők*
Farkas Jánosné
Jávor Péterné
Radics Lajos
Rakovszky Istvánné
- 7422 *Főelőadó I.*
Mészáros Pálné
Savanyó Rezsóné 1973
- 7423 *Főelőadó II.*
Kiss Györgyné
Dr. Lakatos Lászlóné
Nemere Zoltánné
Pintér Antalné
- 7424 *Előadók*
Bálint Zoltánné
Fölkl Péterné 1973
Jánka Józsefné 1973
Jenei Anna
Kovács B. Istvánné
Kozák György
Méhész Tamásné
Orbán Ákosné
Rákóczy Csabáné
Vén Tiborné
Zölde Istvánné 1973
- 7425 *Műszaki ügyintéző I.*
Mencsik Pál
- 7426 *Műszaki ügyintéző II.*
Balassa Jenőné
Beöthy Bertalánné
Monostory Jenő

7427 Műszaki ügyintéző III.

Dr. Debuly Imréné

7461 Könyvtári raktárvezetők

Hegy Andrásné
Kádár László
Kurecz Antalné
Mirki György 1973/nyugd.
Nagy Zsigmond
Németh János
Németh Lajos
Sefcsik Gyuláné
Szilvássy Istvánné
Szóke Józsefné
Tatai András

7462 Könyvtári raktárosok

Barnaföldi Gábor
Gróf Zoltán
Jakab Oszkár 1973
Jónás Mária
Kléger István
ifj. Papp Sámuel 1973
Száraz György
Timár Péter

7463 Könyvtári segédrestaurátorok

Kálmán Péterné
Krizka Györgyné
Szentpáli Eszter

7468 Kiemelt termelő szakmunkások

Csala Ottó
Deutsch Dávid 1973
Fodor Béla
Geröly Józsefné
Mayer János
Prim József 1973/nyugd.
Reczetár Kálmán
Rothmeisel Károly
Sándor István

7469 Szakmunkások

Balázs Ferencné
Demjén Andrásné

Farkas Csilla
Fodor Vincéné
Gáspár Pál 1973
Gyenge Sándorné
Hajdu Erzsébet 1973
Horváth Miklósné
Klenczner Lászlóné
Lohn Ágostonné
Magyar Erzsébet
Mazula Károlyné
Mirki Erzsébet
Molnár Csabáné
Mürschberger Ferencné
Németh Jánosné
Neppel Ferencné
Porpácsi József
Rauznitz Endréné
Samkó Ferencné
Schäffer Katalin
Schmidka Ferenc 1973
Selmeczi Ferencné
Stróh Tamásné
Szabó Istvánné
Szecsei Gáborné
Szendi Emma
Szigetvári Lászlóné
Urbányi Vilmos
Zséli Lászlóné

7471 Kisegítő I.

Barsin József
Dr. Bartók György
Keresztury János 1973
Koncz András
Mórai György
Sinkó Pálné
Szilágyi József
Szuchovszky Zoltán
Tiszai István

7472 Kisegítő II.

Berey Béla
Boda Józsefné
Boros Lajosné 1973
Chapó Márkné
Debreczeni Károlyné
Domanyik Mihályné

Fogd Józsefné 1973
Fordán Lajosné
Gajai Jánosné
Gólya József
Hajdú Sándorné
Horváth István 1973/nyugd.
Horváth Lajosné
Husi Kálmánné
Kassai Lajos
Kuczog Lajosné
Kulin Gábor
Mayer Jánosné 1973
Mészáros Mihályné 1973
Mirki György
Molnár Béla
Molnár János
Nagy Sándor 1973/nyugd.

Pálinkás Istvánné
Piller Antalné
Pintér Jánosné
Pusztai Istvánné 1973
Selig Attila 1973
Szép Sándorné
Szerdai Tiborné
Varga Katalin 1973

7475 Portás, házfelügyelő

Hajós Csabáné

Gépkocsivezetők

Dávid Kálmán 1973
Soproni Péter
Szücs István

B) KÖNYVTÁRTUDOMÁNYI ÉS MÓDSZERTANI KÖZPONT

Igazgató II.

Papp István

7003 Főosztályvezető

Sallai István

7005 Osztályvezetők

Bereczky László
Gerő Zsoltné
Horváth Tibor
Dr. Kamarás István
Szente Ferenc
Vadász Ferencné

7006 Osztályvezető-helyettes

Pelejtei Tibor

7022 Tudományos főmunkatársak

Bereczky Lászlóné
Fodor András
Dr. Károlyi Zsigmondné 1973
Katsányi Sándor
Dr. Kövendi Dénes

Dr. Parányi Györgyné 1973

Szilágyi Tibor

Tarr Lászlóné

Dr. Urbán László

Urosević Danilo

Dr. Vargha Balázs

7023 Tudományos munkatársak

Fogarassy Miklós

Körtés Júlia

Nyakó István

Szabó Sándor

7024 Főkönyvtárosok

Benkő Attiláné

Bokorné Havas Katalin 1973

Cholnoky Győző

Csoboth Attila

Kende Ferike

Nagy Attila

Pintér Márta

Sonnevend Péter

Szaniszló Mihályné

Török Sarolta

7025 Könyvtáros I.

Deutsch Béláné
Koncz Béláné
Mándy Gábor
Nagy Péter
Prágai Pálné
Sövényházy Csilla 1973

Kozákovics Endréné
Melegh Antalné
Mojtó Katalin

7422 Főelőadó II.

Czinner Tiborné

7026 Könyvtáros II.

Cavalloni Gyöngyi
Bobok Györgyné
Hölgyesi Györgyi
Jordán Katalin
Kausay Tiborné
Kiss Zsuzsánna

7424 Előadó

Dr. Pákh Tiborné 1973

7442 Adm. ügyv. alkalmazott I.

Duffek Károlyné
Kovács Árpádné
Móor Istvánné

1. táblázat

A könyvtár állománya

	Állomány ¹ 1972. dec. 31.	1973. évi ³ gyarapodás	1973. évi fogyaték	Állomány 1973. dec. 31.
Könyv (kötet) ²	1 692 913	37 129	4 010	1 726 032
Időszaki kiadványok (évfolyam)	180 022	5 565	—	185 587
Kézirat (db)	429 458	12 061	—	441 519
Zenemű (db)	90 630	3 061	—	93 691
Térkép (db)	171 867	467	—	172 334
Kisnyomtat. (db)	1 955 556	57 980	20 699	1 992 837
Szabvány	43 385	2 546	—	45 931
Szabadalmi leírás	6 968	687	—	7 655
Kép, metszet	213 868	3 907	—	217 775
Mikrofilm neg. (címl. egység)	50 253	2 135 ⁴	—	52 388
Mikrofilm poz. (címl. egység)	39 548	139 ⁵	—	39 687
Dokumentációs neg. és diafilm	11 426	134	—	11 560
Hanglemez, hangszalag	4 917	305	—	5 222
Egyéb	17 930	—	—	17 930
Összesen	4 908 741	126 116	24 709	5 010 148

¹ Az itt megadott adatok eltérnek a legutóbbi évkönyvben közölt adatoktól. Ennek oka az, hogy a könyvtárban eddig vezetett statisztikai kimutatásokat az 1965–70 között lefolytatott általános állományrevízió végeredményéhez kellett utólagosan igazítani.

² Könyvtárunk „nagyállományaként” ismert könyvraktarában, így az állományi adatokban is, a könyvek, brosrák, jegyzetek, különnyomatok egy egységben vannak és *könyvek* címen szerepelnek.

³ A gyarapodás adataiban sem a műemlékkönyvtárak, sem a Könyvtártudományi és Módszertani Központ szakkönyvtárának adatai nem szerepelnek.

⁴ 1 835 718 mikrofilmkocka.

⁵ 1 218 099 mikrofilmkocka.

Az 1973. évi gyarapodás a beszerzés módja szerint

Dokumentum	Vétel	Ajándék	Csere	Kötelespld.	Saját előállítás	Összesen
Könyv (kötet)	2 817	1310	3148	29 753	101	37 129
Időszaki kiadványok (évfolyam)	1 286	762	839	2 678	—	5 565
Kézirat (darab)	11 141	873	—	—	47	12 061
Zenemű (darab)	727	231	74	2 012	17	3 061
Térkép (darab)	30	33	5	399	—	467
Kisnyomtatvány (darab)	3 178	776	598	53 428	—	57 980
Szabvány (darab)	—	—	—	2 546	—	2 546
Szabadalmi leírás (darab)	—	—	—	687	—	687
Kép, metszet (darab)	2 382	499	—	1 026	—	3 907
Mikrofilm neg. (címl. egység)	4	—	2	—	2129	2 135
Mikrofilm poz. (címl. egység)	6	—	2	—	131	139
Oktató diafilm (címl. egység)	—	—	—	134	—	134
Hanglemez, hangszalag	87	20	18	173	7	305
Egyéb dokumentum	—	—	—	—	—	—
Összesen	21 658	4504	4686	92 836	2432	126 116

A gyűjtemények használata

Olvasótermek forgalma	Használók száma	Használt egys. száma	Kölcsönzött egys. száma
Beiratkozott olvasók	12 660		
Napi jeggyel olvasók	278		
<i>Központi olvasótermek</i>			
Könyvek	40 243	164 911	6644
Időszaki kiadványok	24 550	54 356	93
<i>Különgyűjtemények</i>			
Kézirattár	1 345	35 859	
RNYT	987	4 272	
Kisnyomtatványtár	150	154 638	
Színháztörténeti Tár	536	96 600	
Térképtár	139	1 599	
Zeneműtár	1 498	10 067	
ZKT	1 379	6 982	
			137 ¹
Összesen	70 827	529 284	6874

¹ Különgyűjteményekből kölcsönzött dokumentumok száma.

4. táblázat

A könyvtár kiadványai

a) Önálló kiadvány, nyomdai előállításban:

1. (Ötszáz) 500 éves a magyar könyvnyomtatás. Kiállítási kalauz. (Szerk. BERLÁSZ Jenő.) Zrínyi Nyomda. 56, [4] l., illusztr. A/5 méretben, 3,7 (A/5) ív, 10 000 példány.

b) Önálló kiadványok, házi sokszorosításban:

2. Kurrens külföldi folyóiratok a magyar könyvtárakban. Lelőhelyjegyzék. [4] 639, LXV l. B/5 méretben, 62 (A/5) ív, 1000 példány.
3. Magyar könyvészet. 1970. A magyarországi könyvek, térképek és szöveges hang-lemezek címjegyzéke. IX, 1034 l. A/4 méretben, 130,5 (A/5) ív, 1150 példány.
4. Magyar könyvészet. Tankönyvek. 1969–1970. A Magyarországon megjelent tankönyvek, egyetemi és főiskolai jegyzetek szakosított jegyzéke. V, 431 l. A/4 méretben, 54,5 (A/5) ív, 800 példány.
5. A magyarországi könyvkiadók, nyomdák és sokszorosítók jegyzéke és köteles-példány-szolgáltatásuk az 1970–1971. években. 88 l. A/5 méretben, 5,5 (A/5) ív, 350 példány.
6. Az Országos Széchényi Könyvtár katalógusai. Használati útmutató. (Lezárva: 1972. május 31.) Összeáll. FARAGÓ Lászlóné, HARASZTHY Gyula. 177 l., illusztr. B/5 méretben, 15,75 (A/5) ív, 750 példány.

c) *Időszaki kiadványok, házi sokszorosításban:*

7. *Magyar Nemzeti Bibliográfia. Bibliographia Hungarica.* 1—24 szám + Tájékoztató melléklet.
A/4 méretben, 163,5 (A/5) ív, 1100 példány.
8. *Magyar Zeneművek Bibliográfiája. A Magyar Nemzeti Bibliográfia melléklete.* 1—4 szám + az 1972. és 1973. évi betűrendes mutató.
A/4 méretben, 18,6 (A/5) ív, 1100 példány.
9. *Magyar Folyóiratok Repertórium. Repertorium Bibliographicum Periodicorum Hungaricorum.* 1—24 szám + az 1972. évi betűrendes mutató.
A/4 méretben, 296 (A/5) ív, 1050 példány.
10. *Hungarica Külföldi Folyóirat szemle. A Magyar Folyóiratok Repertórium melléklete.* 1—4 szám.
A/4 méretben, 52 (A/5) ív, 1050 példány.
11. *Külföldi Magyar Nyelvű Folyóiratok Repertórium. A Magyar Folyóiratok Repertórium melléklete.* 1—4 szám + az 1972. évi betűrendes mutató.
A/4 méretben, 52,6 (A/5) ív, 1050 példány.
12. *Külföldi Könyvek Országos Gyarapodási Jegyzéke. Filozófia. Társadalomtudományok. Művészet. Nyelvészet. Irodalom.* 1—12. szám.
A/4 méretben, 335 (A/5) ív, 300 példány.
13. *Ua. Természettudományok. Orvostudományok. Műszaki tudományok. Agrártudományok.* 1—12. szám.
A/4 méretben, 298 (A/5) ív, 500 példány.
14. *O(rszágos) Sz(échenyi) K(önyvtár) Híradó.* 1—12 szám 6 füzetben. 256 l.
A/4 méretben, 32 (A/5) ív, 400 példány.

Деятельность Государственной Библиотеки Имени Сечени в 1973 году

В 1973 году самым значительным событием было то обстоятельство, что началось переселение одной части фонда национальной библиотеки в новую часть хранилища нового здания, строящегося в крепости Буда. Хотя пройдет еще несколько лет до тех пор, пока из королевского дворца перестроенном здании национальная библиотека может начать свою деятельность, возможность для использования новых, уже готовых помещений в значительной мере облегчили настоящее, очень стеснительное состояние хранилища национальной библиотеки.

В 1973 году обеспечили основы для введения в Венгрии Международную стандартную нумерацию книг (International Standard Book Number — ISBN). С включением в центральные функции национальной библиотеки этой новой задачи, еще в большой мере укрепили ее ответственность в области учета и регистрации национальной печатанной продукции документов.

Библиотека приняла также активное участие в организованных праздничных ознаменовании 500 летней годовщины венгерского книгопечатания. Организованная совместно с Венгерским Национальным Музеем выставка по истории книги и книгопечатания, имела очень большой успех.

1. Комплектование фондов

Данные по комплектованию фондов содержат таблицы №№ 1 и 2. При комплектовании фондов, библиотека особое внимание уделяла на полное комплектование, собрание национальной литературы. Для библиотеки отечественную печатанную продукцию документов обеспечивает Служба обязательных экземпляров. Из этого источника фонд библиотеки в 1973 году увеличился приблизительно на 90 000 томов документов; это количество с года в год увеличивается. Из 90 000 библиотечных единиц только меньшую часть составляют книги и периодические издания. Из книг и периодических изданий по двум экземплярам библиотека включает в свой фонд. Большую часть обязательных экземпляров составляют разные, мелкие печатанные издания.

В области комплектования заграничной литературы библиотека считает своей перво-

очередной задачей комплектование хунгарик и литературы соответственно ее традиционному профилю — выборочно основные заграничные справочники по литературоведению и истории. Особое внимания уделяется также комплектованию справочно-информационной литературе, напр. комплектованию лексиконов, словарей, библиографий и печатных каталогов.

Каталоги

После 11 летней работы завершились реконструкционные работы основного служебного каталога, содержащего приблизительно полтора миллионов каталожных карточек служебного алфавитного каталога. На основании единых принципов построенный каталог, с повышением его информационной ценности, стал достоверным и современным справочно-информационным средством внутренней библиотечной работы. В настоящее время осуществляется, предназначенный для пользования читателям, реконструкция систематического каталога. Реконструкция, составленной на основании индексов Универсальной Десятичной Классификации систематического каталога, составляет и поднимает значительное число таких проблем, соответствующее решение которых библиотеке пока еще не удалось.

В Венгрии в настоящее время готовится новый стандарт для описания произведений печати, который в самой большой мере принимает во внимание и международные правила и требования машинной обработки. В разработке нового стандарта принимают участие и специалисты национальной библиотеки. Кроме этого, в библиотеке провели подробный анализ проекта стандарта нового правила описания и его сопоставление с собственной практикой библиотеки.

В 1973 году вышел из печати, в величине 16 авторских листов труд, излагающий систему каталогов Государственной библиотеки имени Сечени. Редакторами издания являются д-р Дьюла Хараст и Л. Фарго.

Библиографическая работа

Периодические выходят из печати текущие издания, входящие в систему венгерской национальной библиографии, которые, с одной стороны, вскрывают отечественные книги и журнальные статьи, с другой стороны, опубликованные за рубежом, касающиеся Венгрии, произведения. (По численности всего 9 изданий).

В рамках машинной обработки венгерской национальной библиографии, подготовлен системный проект для механизированной обработки национальной библиографии. Развитие, основанных на принцип системы MARC 11 работ, подает надежду к тому, что начиная с 1976-го года Венгерская Национальная Библиография будет издаваться автоматизированно.

Ретроспективная библиографическая разработка, которая до сих пор, с одной стороны, стремилась на полную обработку литературы недавних времен, т. е. материала 20-го столетия, а с другой стороны, организуя работы на новых основах, на полное вскрытие литературы давних времен, литературы 16—18-го столетия, в настоящее время библиотека в государственном масштабе расширила свою исследовательскую деятельность на обработку литературы 18 столетия. Акция поддерживаемая Министерством культуры, относится к обработке материала всех отечественных — как государственных, так и церковных — собраний 18 столетия. В этой области наша библиотека исполняет большие организационные задачи.

Национальная библиотека принимает участие и в нескольких международных библиографических начинаниях — RIMS, Répertoire International des Sources Musicales, ISHB, International Current Bibliography of the printed Book and Library — для которых регулярно высылает отечественный материал.

Обслуживание читателей, информационная деятельность

Данные по обслуживанию читателей содержит таблица № 3. Читательский оборот библиотеки, который уже несколько лет находился на подобном уровне, в 1973 году повысился на 500 человек. В тоже время повысилось и число использованных единиц. В тоже время повысилось и пользование числа библиотечных единиц. Но обслуживание читателей осуществляется во все более стеснительных условиях; во все большей мере повы-

шается число такого материала, при выдаче которого нужно было ввести предварительную выписку, так как все более и более повышается та часть фонда, которая размещена в хранилищах зданий, находящихся на далекое расстояние от библиотеки. Нехватает читательских мест, особенно нет достаточно мест для чтения книг. Коренное изменение на этой области можно ожидать только в новом здании библиотеки.

На запросы библиотека и в дальнейшем предоставляет письменные справки (информации) многим зарубежным и отечественным учреждениям. (Их число в настоящее время превышает 700). Сильно повышается тенденция запросов на копии. Наша репрографическая служба удовлетворила всем поступившим запросам.

Состояние хранения, охрана фонда, репрография

В конце 1973 года в новом здании библиотека могла начать заселение хранилищ. Так как национальная библиотека, еще долгое время будет работать в настоящем здании, в хранилище, строящегося в Будапештском дворце нового здания, библиотека старается постепенно переселить редко спрашиваемый материал. Из хранилищ переселение, в первую очередь, начали тех изданий, которые находятся на большое расстояние от здания центральной библиотеки. Библиотека устроила ту часть площади хранилища, строительство которой в 1973 году завершилось и которая служит для специального хранения газет большого формата. Размещенные на полках лежа тома газет в настоящее время занимают 3500 погонных метров.

В 1973 году, в современной форме, удалось решить охрану газетного фонда с помощью расположения их в оптимальных технических условиях. В рамках преспективной программы библиотеки уже несколько лет регулярно осуществляется микрофильмование фонда отечественных газет. В 1973 году подготовили микрофильмы на свыше 2,7 миллионов страниц газет.

В большом размахе проводится и консервация оригинального материала. Число переплетенных библиотечных единиц составляет свыше двадцать тысяч.

Полиграфический отдел во все большем количестве изготавливает издания библиотеки и в 1973 году удовлетворил все, поступившие в отдел запросы.

II. Центральные библиотечные услуги

Количество печатанной продукции, поступающей из Службы обязательных экземпляров, снова увеличилось. Количество их штук превышает один миллион. Большую часть этой печатанной продукции библиотека передала другим венгерским библиотекам. При Службе обязательных экземпляров организовали Бюро Международной стандартной нумерации книг и наладили связи с Центром Международной стандартной нумерации книг. Подготовительные работы для введения системы уже завершились, таким образом, начиная с 1974 года издания профессиональных венгерских книгоиздательств будут издаваться уже с номерами Международной стандартной нумерации книг.

Служба по распределению дублетов в 1973 году отечественным библиотекам отправила свыше 40 000 библиотечных единиц. Служба международного обмена, на основании своей двойной функции, с одной стороны, для национальной библиотеки приобрела численные зарубежные документы, с другой стороны, распределила между отечественными библиотеками, поступивший в национальную библиотеку зарубежный материал — всего приблизительно 20 000 библиотечных единиц.

В центральном каталоге зарубежных книг зарегистрировали приблизительно 150 000 новых данных. Число, предоставленных на запросы информации — 12 000. Центральный каталог периодических изданий дополнили 75 000 новыми данными и в 13 000 случаях предоставили на запросы разную информацию. Издаваемое периодически издание „Текущие зарубежные журналы в венгерских библиотеках“ информирует о местонахождении 15 000 журналов, поступающих регулярно в венгерские библиотеки. Основывающийся на заявленные описания в Центральном каталоге книг, регулярно издается „Государственный список поступлений зарубежных книг“. Издание выходит в двух сериях — серия общественные науки и серия естественные науки.

В Отдел междубиблиотечного абонемена поступи лоприблизительно 23 000 запросов, из них 9,3 процентов из-за границы. Число поступивших из-за границы по междубиблиотечному абонементу документов было приблизительно 9 с половиной тысяча; половину из них прислали в копиях (репродукции, фильмы).

III. Управление библиотеки, организационные изменения, экономическое положение, международные связи

В течении 1973 года в организации библиотеки осуществили некоторые изменения. Новая организационная форма библиотеки отражает двойную систему задач библиотеки: 1. задачи в области собраний библиотеки; 2. задачи в области центральных междубиблиотечных услуг.

Для укрепления центрального руководства и контроля, организовали новую должность на заместителя главдиректора.

Средства, обеспеченные в государственном бюджете оказались достаточными для содержания и деятельности учреждения.

Международные связи библиотеки характеризовало более тесное сотрудничество, в первую очередь, с международными организациями и информационными системами. В работе, проводимой в рамках Международной системы научной и технической информации, стран-членов СЭВ библиотека содействует в нескольких областях — Служба регистрации периодических изданий стран-членов СЭВ, теоретические исследования, стандартизация. Московскому Центру, данные отечественных журналов для Службы регистрации периодических изданий стран-членов СЭВ, предоставляет в форме подходящей для машинной обработки. Проект-стандартизации введения международного идентифицирующего номера книг и журналов для стран-членов СЭВ, разработали специалисты библиотеки.

Сотрудники библиотеки приняли участие на организованных в 1973 году съездах ИФЛА и АИБМ. В работе отдельных комитетов съездов, представители библиотеки приняли активное участие. Дальше развивались непосредственные связи с братскими учреждениями социалистических стран. В рамках личного обмена, из социалистических стран посетили библиотеку 21 библиотекарь.

В 1973 году сотрудники библиотеки в 37 случаях ездили за границу. (В 27 случаях в социалистические страны, в 10 случаях в капиталистические страны).

The Activities of the National Széchényi Library in 1973

The most significant event of the year was that the transfer of part of the holdings into the stacks of the new building could be started. Although it will take several years until the Library can start its new life in the building of the former royal palace, the completion of the new stacks considerably eased the very serious storage problems.

It was in 1973 that the preparations for the introduction of the International Standard Book Number into Hungary were completed. This new task, as an addition to the central coordinating functions of the national library, further increased our responsibility in registering and recording the documentary production of the nation.

The Library took an active part in the celebrations marking the 500th anniversary of the introduction of printing into Hungary. The exhibition on the history of publishing and printing, organized together with the Hungarian National Museum, had a very favourable reception.

I Acquisitions

The numerical details of the acquisitions are given in tables No. 1 and 2.

In our acquisitions policy the main emphasis is on acquiring the complete written production of the nation. The delivery of copyright copies ensures that the task is met as far as documents produced in Hungary are concerned. In 1973 the augmentation of the holdings from this source amounted to c. 90 000 units of documents — a quantity continuously on the increase. Only a smaller part of that was made up by books and periodicals (to be deposited in two copies), the majority was represented by publications falling under the category of small print.

As regards foreign acquisitions the Library endeavours to gather all the works

relating to Hungary as well as a good selection from the current literature of our traditional spheres of collection: literature and Hungarian history. Special emphasis is laid on works of reference, e.g. encyclopaedias, dictionaries, bibliographies and printed catalogues.

Catalogues

After eleven years of work the reconstruction of the basic catalogue of the Library, the alphabetic catalogue for staff use, has been completed. It contains nearly one million and a half of cards. With its information value increased, built on unified principles, it has become a reliable and up-to-date tool for the staff. The reconstruction of the subject catalogue is still in progress. Its system, the Universal Decimal Classification, raises several problems of reconstruction, to which no satisfactory solution has been found so far.

In Hungary new descriptive cataloguing rules are being prepared, which take into consideration both the international standards and processing by machine. Several members of our staff take part in working out the new rules. A detailed analysis of the draft and its comparison with our present practice has been undertaken.

A publication describing the catalogues of the National Széchényi Library, comprising 16 printed sheets, came out in 1973, the work of Dr. Gyula HARASZTY and Mrs. L. FARAGÓ.

Bibliographic work

The current publications making up the Hungarian national bibliography (covering books and periodicals published in Hungary and also the articles relating to Hungary published abroad) appeared regularly. All together there are nine such publications.

Under the programme of the mechanization of the production of the Hungarian national bibliography the draft system of the bibliography has been finished. It is based on the MARC II system. The progress of the work enables us to hope that from 1976 we shall be able to bring out the Hungarian National Bibliography by machine.

Our retrospective bibliographic work aims at producing modern bibliographies, as complete as possible, for the periods which are inadequately covered, i.e. the early 20th century and the early centuries (16th–18th) of printing. Now the researches on the 18th century—supported directly by the Ministry of Culture—has been made into a nation-wide action by surveying the 18th century material of all collections existing in the country, whether they are in public or private (Church) ownership. In connection with this scheme our library has to do large-scale organizing work.

The Library takes part in several international bibliographic projects, too, and currently reports Hungarian entries to *RISM* (*Répertoire International des Sources Musicales*) and *ISHB* (*International Current Bibliography of the History of the Printed Book and Library*).

Reference Service

The relevant figures of the reference activities are given in table No. 3. The number of users, which had been stagnant in the last years, increased by about 5 000. The number of units used also increased. The serving of the readers is becoming more and more difficult: advance ordering has to be introduced for an ever increasing number of materials, as more parts of the holdings are kept on stacks in various outlying buildings. The number of seats is also very inadequate, especially in the general reading-room. In this question no real improvement can be envisaged until moving into the new building.

The number of written answers to reference questions asked by the various institutions at home and abroad exceeded 700. The orders for material to be copied are very much on the increase. The reprographic service met all the demands.

Storage, preservation and reproduction

At the end of the year the occupation of the stacks in the new building of the library could be started. As the library will remain in the present building still for several years, only the less frequently used material is placed on the shelves of the new building in Buda Castle. At first material kept on stacks far from the central ones was transferred.

In 1973 the whole operation dealing with the protection of the newspapers was at last placed on an up-to-date footing, with optimal technical conditions. The micro-filming of the collection of Hungarian newspapers has been going on for several years under a long-term programme. This year more than 2.7 million newspaper-pages have been filmed.

Great efforts are being done for the conservation of the originals, too. The number of units newly bound was near 20 000.

The duplicating workshop produces an increasing amount of publications, while also meeting the demands of the readers.

II Inter-library (central) services

The number of prints delivered to the Deposit Service further increased and exceeded one million pieces. Most of them were distributed among the rest of the Hungarian libraries. Attached to the Deposit Service a Hungarian ISBN office has been set up, and contact was established with the international ISBN centre. With the preparations completed, all the publications of the established publishing houses of Hungary will appear with the ISBN, starting with 1974.

The Excess Copies Centre has forwarded about 40 000 library units to the libraries of Hungary. In accordance with its double functions, the International Exchange Service acquired about 20 000 documents from abroad, partly for the national library, partly for distribution among the other libraries.

The Union Catalogue of Foreign Books registered about 150 000 new data, while giving 12 000 informations. 75 000 new data were entered in the Union Catalogue of Foreign Periodicals, which gave information in 13 000 cases. The list "Current Foreign Periodicals in the Libraries of Hungary" informed its users on the location of 15 000 titles of current periodicals. Based on the reports to the Union Catalogue of Foreign Books, the monthly current list of the foreign acquisitions of the Hungarian libraries continued to appear in two series (social sciences and natural sciences).

The number of requests submitted to the Inter-Library Loan Service was about 24 000, of which 9,3 per cent came from abroad. 9 500 documents were received from abroad, half of which was in some form of reproduction.

III Administration, organization, economic position, international relations

During the year some changes were made in the organization of the Library. The new structure is a reflection of the double function of the national library: 1.) tasks connected with the holdings, 2.) inter-library (central) services. In order to strengthen the central direction and supervision of the institution another post of Deputy Director-General was created.

The sum laid out in the national budget for the maintenance and functioning of the Library has proved sufficient.

Our international relations were marked by increasingly closer cooperation with the various international organizations and information-systems. The Library took part in the International Scientific and Technological Information System of the CMEA (Comecon) in a number of fields, including periodicals registration service, theoretical researches, standardization. The data of the Hungarian periodicals were forwarded to the centre in Moscow for the common registration service of the CMEA countries in a machine-readable form. A draft standard for the CMEA member-countries for the introductions of identification numbers for books and periodicals was elaborated by the experts of our Library.

The representatives of the Library attended the 1973 congresses of both IFLA and AIBM, also making an active contribution to the work of the various committees.

Direct contacts with the fellow-institutions of the socialist countries developed further. Within the framework of exchange visits 21 librarians of five socialist countries were received.

Members of the staff made 37 foreign visits in 1973, 27 to socialist countries, 10 to capitalist ones.

Somkuti Gabriella

A Könyvtártudományi és Módszertani Központ munkája 1973-ban

Mielőtt rátérnénk az 1973. évi tevékenységünk részleteiben való bemutatására, elsősorban azt kell megállapítanunk, hogy tovább erősödtek az együttműködési szálak, amelyek a KMK-t az egyes könyvtárakhoz, tájékoztatási intézményekhez, államigazgatási, tudományos, oktatási és közművelődési szervekhez fűzik. A meglevő kapcsolatok mellett újak is jöttek létre, s mindezek együtt nagymértékben fokozták munkánk hatékonyságát. Úgy véljük azonban, hogy még mindig csak az első lépéseket tettük meg ebben az irányban, s igazán csak a következő években mutatkozik meg e kapcsolatok haszna az egész könyvtárügy javára.

A könyvtárpolitikai irányítás támogatása

Az új könyvtári törvényerejű rendelet előkészítő munkálatai során további tanulmányok készültek el, amelyek a jogi szabályozás szempontjából tárgyalták a könyvtárügy fontosabb kérdéseit. Az összesen 21 tanulmányt a Művelődésügyi Minisztérium Könyvtárügyi Osztálya rendelkezésére bocsátottuk, s részt vettünk az előkészítő bizottság munkájában is.

Az MSZMP által szervezett, a közművelődés helyzetével foglalkozó vizsgálatban tevékeny részt vállaltunk: elláttuk az olvasási kultúra helyzetét feltáró, fejlesztési irányait kitűző bizottság titkári teendőit.

Képviselettük magunkat a munkások könyvtári ellátásának megjavítására vonatkozó javaslatokat kidolgozó munkabizottságban: három témakörhöz résztanulmányokat készítettünk, s közreműködtünk a munkabizottság álláspontját összefoglaló jelentés megfogalmazásában.

A közoktatás és a könyvtárak kapcsolatáról vázolt helyzetképet, a kapcsolatok fejlesztésére vonatkozó javaslatokat a Művelődésügyi Minisztérium illetékes fóruma elé terjesztettük.

A közművelődési könyvtárak szakfelügyeletéről szóló jogszabály végrehajtásából ránk a szakfelügyeleti tevékenység támogatása hárul. Ezért jelentettük meg az alapfokú ellátást nyújtó könyvtárak szakfelügyeleti vizsgálatának szempontjait tartalmazó útmutatónkat.

Ugyancsak a szakfelügyeleti tevékenység előmozdítása érdekében szerveztük a II. Rákóczi Ferenc Könyvtárral együttműködve azt a szemináriumot, amely az állománygyarapításban érvényesítendő szakmai követelményrendszerrel foglalkozott.

A kialakult gyakorlatnak megfelelően részt vettünk a Művelődésügyi Minisztérium által szervezett megyei felülvizsgálatokban.

A kiváló címre pályázó könyvtárak tevékenységét figyelemmel kísértük, részt vettünk a minősítés előkészítésében, útmutatót és adatlapot szerkesztettünk.

Harmadik évfolyamát zárta a *Könyvtár és Művelődés* című szabadlapos kiadványunk. Az év folyamán megjelent tíz szám a fenntartó szervek tájékoztatását szolgálta. A címzettek körét kibővítettük a városi tanácsok és pártbizottságok illetékeseivel; számukra az előző számok anyagából válogatott füzetet is elküldtünk.

A távlati fejlesztés, valamint a könyvtárak elbírálásának, a szakfelügyeletnek a segítésére nyomdába adtuk az eddig közzétett szakmai irányelveket; kiegészítéssel csatoltuk a Könyvtáros Egyesületek Nemzetközi Szövetsége (IFLA) által kiadott közművelődési könyvtári normatívákat is.

Nagy érdeklődéssel fogadott és gyakran használt kiadványunk, a *Településeink könyvtári ellátása* az idén is megjelent az 1972. évi adatokkal.

A statisztikai adatszolgáltatási rendszer továbbfejlesztése érdekében előkészítettük a szakszervezeti könyvtárak, valamint a tudományos és szakkönyvtárak adatgyűjtő nyomtatványainak és kérdőíveinek tervezetét.

Közreadtuk a felső- és középfokú központokká jelölt települések könyvtárainak címjegyzékét.

Könyvtártípusok, olvasórétegek

Ebben az évben három ízben hívtuk össze a felsőfokú központok könyvtár-igazgatóit a könyvtárügy napirenden levő kérdéseinek megvitatására. Az ajánló bibliográfiai koordináció többször is szóba került, s ennek a fórumnak az egyetértésével indult meg a koordináció hosszú távra szóló munkája.

Időszerű feladatként jelentkezett az országos távlati településfejlesztési terv és a közművelődési könyvtári ellátás szakmai irányelveinek megjelenése után a középfokú településeken működő könyvtárak problémáinak tisztázása. E kategórián belül azonban több típussal kell számolnunk, függően a település nagyságrendjétől, gazdasági-társadalmi-infrastrukturális adottságaitól. Ezért az alapproblémákat (gyűjtemény, szolgáltatások, munkaszervezet, kapcsolatok stb.) értekezletek sorozatán bocsátottuk vitára; az eddig lezajlott három értekezletre (Hatvan, Kiskunhalas, Sáropatak) más-más feltételek között működő könyvtárak igazgatóit hívtuk meg.

Átdolgoztuk a főiskolai könyvtárak szakmai irányelveinek tervezetét az egyetemi könyvtár-igazgatók kollégiumának észrevételei és hat főiskolai könyvtár-igazgató írásbeli hozzászólása alapján.

Januártól novemberig tartó egyéves továbbképző tanfolyamot szerveztünk az egyházi könyvtárak könyvtárosai számára abból a célból, hogy a történeti gyűjtemények szakszerű gondozását és feltárását elősegítsük, s ezzel bekapcsoljuk őket a kutatás országos dokumentumbázisába. A tanfolyamon ötvenketten vettek részt.

A 18 éven aluli ifjúság könyvtári ellátásának fejlesztése érdekében tett lépéseinket a következőkben soroljuk el. Közreműködtünk a megyei könyvtárak által szervezett gyerekkönyvtárosi rendezvényeken, számos esetben konzultáltunk a helyszínen a gyerekkönyvtári munka különböző kérdéseiről. Figyelemmel

kísértük az iskolai könyvtári funkciót is betöltő gyerekkönyvtárak tevékenységét, s a közös fenntartású, kettős funkciójú intézményeket. A Fővárosi Pedagógiai Intézettel közösen *Könyvtárban tartott órák* címmel óraleírás-gyűjteményt állítottunk össze; 1974-ben adjuk nyomdába. Folytattuk a József Attila Gimnáziumban folyó, az intenzív könyvtárhasználatra építő oktatási módszerek kialakítását célzó kísérletet. Három könyvtárban kísérletképpen gyakorló pedagógusokat vontunk be a tájékoztató szolgálatba a fiatalok tanulmányi munkájából adódó kérdések megválaszolására; a kísérletről szóló jelentés elkészült. Megjelent a *Fölfedezem a könyvtárat* című, középiskolásokhoz szóló könyvtárhasználati kalauz. Megkezdjük a könyvtárakban működő ifjúsági klubokra vonatkozó adatok (a klub története, programja, összetétele stb.) gyűjtését.

A nemzetiségek könyvtári ellátásának fejlesztésében fő feladatunk volt a báziskönyvtárak támogatása. Hét helyen tartottunk értekezletet a munka megindítására, kialakítottuk a báziskönyvtárak nyilvántartási, állományfeltáró és raktározási rendjét. A Könyvértékesítő Vállalat részére beszerzési jegyzékeket készítettünk. Szoros együttműködésben a nemzetiségi szövetségekkel, a Művelődésügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztályával, a Hazafias Népfronttal, a nemzetiségek kulturális ellátásában érdekelt más szervekkel és intézményekkel, könyvtárakkal előadássorozatot, kiállításokat szerveztünk. A Pest Megyei Könyvtárral együtt olvasásvizsgálatot végeztünk a Pest megyei nemzetiséglakta községekben.

A könyvtári munka egyes területei

Közreműködtünk az olvasás és a könyvtárhasználat terjesztésére indított mozgalmakban, a Petőfi-émlékév megünneplésében, az 500 éves magyar könyvnyomtatás emlékére rendezett országos kiállításban. Munkánkat igen hasznosan támogatta a könyvtári propagandabizottság, amely az év során három értekezletet tartott. A propagandisták számára 1972-ben szervezett tanfolyam anyagából a reprográfiai és kézirat-előkészítési ismereteket összefoglaló kézikönyvet szerkesztettünk. Szeptemberben indult a közművelődési könyvtárak olvasószolgálatában dolgozó könyvtárosok egyéves továbbképző tanfolyama ötvenkét részvevővel.

Tanulmányt készítettünk a könyvtári szolgáltatások rendszeréről. Ezt azoknak a munkálatoknak az elméleti alapozásául szántuk, amelyek egy-egy szakterület információs rendszerének a megtervezésére és megszervezésére irányulnak. Az Országgyűlési Könyvtárral együttműködve kidolgoztuk a közigazgatás és a nemzetközi politika szakirodalma információs rendszerének modelljét. A tájékoztató munka két fontos segédesszközének, a lapkivágot archívumnak és a földrajzi katalógusnak módszertani kérdéseiről kis füzetben tájékoztattuk a könyvtárakat. Közreadtuk az év elején a könyvtárak 1973. évi bibliográfiai terveit, s bekértük az év végén az 1974-re vonatkozó terveket. A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárral együttműködve megkezdjük a közművelődési könyvtárak bibliográfiai tevékenységének koordinálását. A könyvtárközi kölcsönzés vizsgálatáról elkészült a jelentés nyers fogalmazványa.

A szakkönyvtárak állománygyarapítási kooperációjának előmozdítása érdekében az OMKDK-val közösen megszerveztük a műszaki kooperációs kör alakuló ülését, a társadalomtudományok területén folyó kooperációban érdekelték szá-

mára munkaértekezletet tartottunk. A világ szépirodalmi és irodalomtudományi dokumentumtermésének kooperációs formában történő gyűjtésének előkészítésére feltérképeztük a nemzeti irodalmakat, elemeztük a jelenlegi gyűjtési gyakorlatot, s hozzákezdünk javaslataink kidolgozásához. A kötelespéldányok szétosztásának a gyűjtőkori kooperációhoz és a regionális ellátáshoz igazított új rendjére vonatkozó javaslatot az Országos Széchényi Könyvtárral együtt terjesztettük fel a Művelődésügyi Minisztériumba.

Több megközelítésben is foglalkoztunk a közművelődési könyvtárak állománygyarapításával. Megvizsgáltuk az *Új Könyvek* hatásának érvényesülését a különféle típusú könyvtárak szerzeményező munkájára; egy korábbi kiadványunk metodikáját továbbfejlesztve elemeztük az 1968–72-es időszakban a könyvtári beszerzések és állományok alakulását; árkalkulációkat végeztünk az egyes dokumentumkategóriák és -típusok beszerzéséhez szükséges összegek nagyságrendjére. Az elsőkötetes költők kritikai fogadtatásának az *Új Könyvek*ben közölt ismertetésekkel való egybevetéséhez egyelőre az anyagot gyűjtöttük össze.

Kétnapos konferenciát szerveztünk, amelyen a közművelődési könyvtárak munkatársai vitatták meg az új címléirési szabvány tervezetét. Megkezdjük az új betűrendezési szabvány előkészítését; elemző tanulmányok készültek az OSZK betűrendes katalógusában, központi katalógusában és a retrospektív nemzeti bibliográfiában követett betűrendezési gyakorlatról. Nyomdába adtuk a betűrendes katalógus szerkesztésével foglalkozó útmutatónkat a közművelődési könyvtárak számára. Az általános könyvtárak és a társadalomtudományi szakkönyvtárak igényeire tekintve egyéves osztályozási továbbképző tanfolyamot készítettünk elő, amely 1974-ben fog indulni.

Júniusban fejeződött be a közművelődési könyvtárak zenei részlegeiben dolgozó könyvtárosok másfél éves továbbképző tanfolyama. Zeneelméleti, zenetörténeti és zenei könyvtárosi ismeretekből 27 hallgató vizsgázott.

A helyismereti kutatóknak szánt kézikönyv nehezen készül. A helytörténet módszertanával foglalkozó első rész kézírata rövidesen rendelkezésünkre áll. A múzeumi adattár elkészült; 1974-ben — kiegészítve a levéltári és könyvtári adatokkal — nyomdába kerülhet. A bibliográfiai kalauz elkészítésére a debreceni Tanítóképző Intézettel kötöttünk több évre szóló együttműködési megállapodást. A gyakorlat azt mutatja, hogy a helyismereti tevékenységet nem lehet kizárólag a megyei könyvtárakra koncentrálni; ezért megbízást adtunk a közép-fokú települések könyvtárainak helyismereti munkájával foglalkozó útmutató kidolgozására.

A könyvtári munkaszervezés témakörében sajtó alá rendeztünk egy kiadványt, amely a tudományos könyvtárakban vizsgálja a jelen helyzetet. A Művelődésügyi Minisztérium megbízására elkészítettük a könyvtári munkakörök leírását, s javaslatot dolgoztunk ki a szabványosítás aktuális feladatairól.

A könyvtári munkafolyamatok gépesítésére irányuló munkálatok keretében megkezdjük az állománygyarapítás gépesítését. Három könyvtárban megtörtént a munkafolyamat elemzése; 1974-ben megkíséreljük a rendszerterv kidolgozását. A nyugat-európai országokban és az USA-ban tett tanulmányút alapján tanulmányt készítettünk ezen országok gépesítési helyzetéről, törekvéseiről.

A kölcsönzési munkák gépesítése terén még mindig a tájékozódás fázisánál tartunk. Részt vettünk a Szakmai Információs Tárcaközi Bizottság Tájékoztatás-gépesítési Szakbizottságának Mikroképtechikai Albizottságában; az oktatási

szakcsoport titkári teendőit láttuk el. Közepes nagyságú könyvtárak számára a sokszorosító és reprográfiai munka gépláncára javaslatot dolgoztunk ki.

Megjelent a hazai könyvtárépítési tapasztalatokat feldolgozó kiadványunk, nyomdakész a bővíthető, több ütemben felépíthető falusi és városrészi könyvtárak tervvázlatait tartalmazó összeállításunk. Folyamatban van annak a tanulmánytervnek a kidolgozása, amely a házigyári elemek alkalmazhatóságát vizsgálja városi központi könyvtárak építésénél. Elkészült a közművelődési könyvtárak távlati építési programja; az OKDT vitája és a hálózati központok észrevételei alapján megkezdődött átdolgozása. Tervezési programot készítettünk szerződéses alapon Eger, Békéscsaba, Nagykanizsa és Hatvan könyvtára számára s számos esetben szolgáltunk tanácsadással építési és berendezési kérdésekben.

Könyvtárosképzés

A könyvtárosképző szaktanfolyamon négy esti és négy levelező csoportban 280 hallgatót oktattunk; tavasszal egy levelező csoport (33 fő) — amely tanulmányait 1972-ben fejezte be — tett sikeres képesítő vizsgát; ősszel tízen képesítőztek. Decemberben lebonyolítottuk a felvételi vizsgákat az 1974 elején induló első évfolyamra. Bár látjuk, s többször is szóvá tettük e tanfolyami, iskolarendszeren kívüli oktatási forma súlyos ellentmondásait, a könyvtárak káderhiánya mégis rákényszerített bennünket az újabb beiskolázásra. Két esti és két levelező csoportban összesen 150 hallgatót vettünk fel; 36 jelentkezőt elutasítottunk. A honvédségi könyvtárak hálózati központja által szervezett, irányításunkkal működő szaktanfolyamon befejeződött az első évfolyam; itt 35 hallgató tanul.

A könyvtárosképzés reformjára irányuló munkálatok keretében kidolgoztuk a könyvtári segéderők képzésére vonatkozó javaslatunkat, amelyet több fórumon vitára bocsátottunk, s egyeztettük közoktatási szakemberekkel is. A javaslatot felterjesztettük a Művelődésügyi Minisztériumba.

Közreműködtünk a főiskolai könyvtárosképzésnek a Művelődésügyi Minisztérium által kiadott kerettanterveinek és az egyes tantárgyak részletes programjainak kidolgozásában. A szombathelyi és a debreceni oktatóknak esetenként konzultációval álltunk rendelkezésükre az új tananyag kidolgozásában. A könyvtári és népművelési oktatók és kutatók nyári továbbképzésébe intenzíven bekapcsolódtunk.

Kutatásszervezés, kutatómunka

Erősödött kutatásszervezői tevékenységünk. Elbíráltuk azoknak a munkáit, akik korábban közzétett pályázati felhívásunkra beküldött szinopszisaikkal megbízást nyertek egyes témák kidolgozására. A harminc dolgozatból gyűjteményes kötetben jelentetjük meg a gyerekkönyvtári munkával, az ifjúsági szolgálattal és a könyvtári propagandával foglalkozókat, két tanulmányt önálló füzetben teszünk közzé jövőre, a többiek publikálására a szakajtóban kerül sor. Az OKDT Kutatáspolitikai Szakbizottságával is egyeztetve összeállítottuk azokat a témaköröket, amelyekben kutatómunkára kívánjuk ösztönözni kollégáinkat 1974—75-ben. Minden osztályunk feladatkörének szerves részét képezi, hogy a vállalkozóknak szakmai konzultációval rendelkezésükre álljon, sőt ösztönözze a kutatói kedvet.

A módszertani tanácsadás mellett mind többször adunk segítséget vizsgálatok, felmérések, kutatások megtervezéséhez, lebonyolításához, s nemcsak a könyvtáraknak és könyvtárosoknak, hanem más területek intézményeinek, dolgozóinak is. Egyre több könyvtárral kerülünk szoros munkatársi kapcsolatba kutatási tevékenységük kapcsán, és saját kutatásainkban is egyre több partnerintézményre támaszkodunk.

Közreműködtünk az OKDT Kutatáspolitikai Szakbizottságának tevékenységében, s elláttuk a titkári feladatokat.

Nyilvántartottuk a könyvtári kutatásokat, a könyvtári és az egyéb témákat egyaránt, s a kutatók kataszterét is tovább bővítettük.

A könyvtár pedagógiai lehetőségeit, az olvasók nevelésének, irányításának módszereit több kutatásunk és kísérletünk vizsgálta, összhangban a III. Országos Könyvtárügyi Konferencián kitűzött céllal. Legnagyobb vállalkozásunk a több évre kiterjedő, a könyvtárhasználat és a könyvtáron belüli interperszonális kapcsolatok hatásának elemzése. Jelenleg a megfigyelés és a kísérleti beavatkozások szakasza van folyamatban. Az induló helyzetet rögzítő kutatási jelentést nyomdába adtuk.

Elemztük az irodalmi ízlés fejlesztésére irányuló kísérlet tényanyagát, s elkészítettük kutatási jelentésünket, amelyben arra a kérdésre kívántunk választ adni, hogy milyen esélyei vannak az igazi irodalmi értékeknek lektürolvasók előtt; a kutatást jelentősnek ítéljük, mert első ízben történt tudományos módszer alkalmazása annak a régóta vitatott problémának körüljárására, hogy a kizárólag lektűröket befogadó olvasói ízlés fejleszthető-e az értékes irodalom befogadásáig. A témát még nem zártuk le; a kutatás dokumentumanyagából kiválogatott esettanulmányokból kötetet kívánunk összeállítani. Rövidített kutatási jelentést készítettünk a munkánkat támogató KISZ KB Ifjúságkutató Csoport számára.

Ide kapcsolódik a közművelődési könyvtárak használóinak olvasmányszerkezetét felmérő extenzív vizsgálatunk. Az első adatfelvétel anyagát feldolgoztuk, jelenleg a gépi úton elkészített táblázatok értékelése és elemzése folyik. Az országos mintából jövőre válogatjuk ki azokat, akiknek olvasmányjaiban a lektűrök dominálnak, s rájuk vonatkozóan indítjuk meg a vizsgálat intenzív szakaszát.

Befejeződött a miskolci Városi Könyvtárral közösen lefolytatott kísérletünk az egyik fiókkönyvtárban. Azt vizsgáltuk, hogyan fogadják az olvasók a szép-irodalmi állomány értékszintjének radikális emelését. Bár az eredmények még korántsem általánosíthatók, a könyvtárosok részéről kedvező fogadtatásban részesültek, s több könyvtár vállalkozott hasonló kísérlet elvégzésére.

Első alkalommal került sor egy élő magyar író sikeres könyvével kapcsolatosan befogadásvizsgálatra. KERTÉSZ Ákos *Makra* című regényének befogadását vizsgáltuk munkások, amatőr képzőművész munkások és munkásszármazású képzőművészek körében. Az adatfelvétel megtörtént, jelenleg folyik feldolgozása.

Egyelőre kísérletnek tekintjük azt a kezdeményezésünket, amely két modern magyar novella befogadását különböző nemzetek közegében vizsgálja nemzetközi összehasonlító kutatás keretében. A vizsgálat tervét és segédleteit elkészítettük; a hazai felmérés már megtörtént, 1974-ben bocsátjuk a kutatási apparátust külföldi partnereink rendelkezésére.

Szaktanulmányok és fiatal szakmunkások körében kezdtük meg a Népművelési Intézet támogatásával a történelmi ismeretek és a történelmi olvasmá-

nyok kölcsönös összefüggésének vizsgálatát. A kutatás az adatfelvétel, az anyaggyűjtés szakaszában tart.

Ide kapcsolódóan megismételtük a társadalomtudományi művek közművelődési könyvtári olvasottságát vizsgáló, 1968-ban lezajlott felmérést az esetleges változások megfigyelése céljából.

Az idén jelent meg a pedagógusok szépirodalmi olvasmányait feltáró vizsgálatról készített tanulmányunk, amelynek párja — a pedagógusok szakirodalmi tájékozódási szokásairól készített kutatási jelentésünk — nyomdában van. Kiegészítette ezt a témakört az a kutatásunk, amely a pedagógiai szakirodalmi ellátottság országos helyzetét a nemzetközi szakirodalmi termés tükrében vizsgálta.

Több éven át folytatott, az egyes szakterületek szakirodalmi ellátottságára vonatkozó vizsgálat sorozatunkat zártuk le azzal az összefoglaló tanulmánnyal, amely az ilyen jellegű külföldi és hazai felmérések tartalmi és módszerbeli eredményeit dolgozta fel. Ezzel az összegezéssel egyelőre felfüggesztjük kutatásainkat e témakörben abban a reményben, hogy most már az egyes szakterületek országos szakirodalmi ellátásáért felelős könyvtárak folytatják ezt a munkát.

Az osztályozáselméleti kutatások keretében elkészült egy, a szaktezauruszok kidolgozásának általánosan elvi kérdéseivel foglalkozó tanulmány, amely konkrét példáit az építésügy területéről veszi.

Szolgáltatások

Az *Új Könyvek* című állománygyarapítási tanácsadó folyóiratunk rendszeresen megjelent, s a kéthetenkénti számokon kívül öt különszámot is szerkesztettünk. A könyvtárak igényeinek növekedéséből következően napirendre került a folyóirat továbbfejlesztése is. Javaslatot tettünk a gyorsabb megjelenés feltételeinek biztosítására, az ismertetett művek bővítésére a kereskedelmi forgalomba nem kerülő kiadványokkal, a külföldi kézikönyvek ismertetésére, kivonási tanácsok közlésére. A javaslatok végrehajtására valószínűen 1974 folyamán kerül sor.

Fokozatosan átadtuk a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárnak az *Eseménynaptár* negyedévenként megjelenő füzetének a szerkesztését. A propagandamunkával foglalkozó módszertani rovat szerkesztését azonban fenntartottuk magunknak, s irányítjuk továbbra is a szerkesztőbizottság munkáját.

Az *Eseménynaptár* nemcsak a napi irodalompropagandának hasznos segéd-eszköze, hanem a benne közölt irodalomjegyzékek, adatösszeállítások stb. a tájékoztatómunka során később is jól hasznosíthatók. Ezért elkészítettük az első tíz évfolyam mutatóját.

Nyomdába adtuk az *Események — évfordulók* című éves eseménynaptárt.

A *Látóhatár* című másodközlő folyóirat havonta tíz-tizenkét oldalt nyújt tárgyszavas cikkbibliográfiáinknak, amely száz lap válogatott közleményeit tárja fel.

Hosszú vajúdas után áprilisban végre nyomdába került a közművelődési könyvtárak zenei részlegei számára szánt hanglezjegyzék, amely e gyűjtemények törzsanyagát, mintegy 1200 tételt tartalmaz.

A *Nagyvilág* című folyóirat első tizenöt évéről készült repertórium kézírata sokszorosítás alatt áll.

Közreműködtünk a debreceni és a szombathelyi Megyei Könyvtár országos szolgáltatásainak megindításában. Az előbbi a tervezett könyvtári kiadványok

ról hírt adó kurrens tájékoztatást vállalta, amelynek az a célja, hogy a partnerek időben bejelenthessék igényeiket a közeljövőben megjelenő kiadványokra; az utóbbi pedig a megyei könyvtárakban készült irodalomkutatások regisztrálását, a témák jegyzékben való közzétételét és a jegyzék alapján a megyei, városi könyvtáraktól befutó kérésekre az irodalomjegyzékek másolatainak a szolgáltatását.

A Könyvtártudományi Szakkönyvtárban megkezdtük az állományrevíziót; egyelőre a folyóirat-állomány háromnegyed részét ellenőriztük. Megtörténtek az előkészületek a gyűjtőköri és a feldolgozási szabályzat összeállításához. Belső és külső igénylők számára összesen 139 fordítást készítettünk, 2463 oldalnyi terjedelemben. Megindítottuk folyóiratcikk-figyelő szolgálatunkat egyelőre a Művelődésügyi Minisztérium Könyvtárügyi Osztálya és a saját dolgozóink részére. Korszerűsítettük a Szakkönyvtár berendezését, felújítottuk az olvasótermet.

A *Magyar Könyvtári Szakirodalom Bibliográfiája* (korábban: *Gyorstájékoztató a Magyar Könyvtártudományi Irodalomról*) című kurrens bibliográfia négy számát (mintegy 1250 tétel) jelentettük meg, s közreadtuk az 1972. évi füzetek kumulált betűrendes és tárgymutatóját. Folyamatban van a kiadvány első öt évfolyamának (1965–1969) kumulált betűrendes és tárgymutatójának a szerkesztése.

A *Könyvtári és Dokumentációs Szakirodalom* című referáló lap ez évi számait (négy szám, 1076 tétel) elkészítettük, az 1964. évfolyam betűrendes és tárgymutatójával együtt.

A *Könyvtári Figyelő* című folyóirat számai határidőre nyomdába kerültek.

Nemzetközi kapcsolataink

Rendszeresen megküldtük publikált és nem publikált anyagainkat a szocialista országok központi módszertani intézményeinek, s szorgalmaztuk a kétoldalú egyezmények megkötését. Új egyezményt kötöttünk a berlini központtal, a prágával pedig kibővítettük a már érvényben levőt.

Hozzákezdünk az 1974 őszére tervezett nemzetközi olvasáskutatási konferencia előkészítéséhez; meghívót küldtünk az európai és az Európán kívüli szocialista országok illetékes szerveinek, s a válaszok alapján kialakítottuk a konferencia tematikáját.

A kapcsolatok új, intenzívebb formáját jelenti az a nemzetközi összehasonlító jellegű olvasásvizsgálat, amelyet a Szovjetunió (Moszkva és Tallinn), Bulgária és Lengyelország közreműködésével folytatunk.

Megállapodtunk a prágai Módszertani Kabinettel, hogy kiállítást cserélünk egymás könyvtárügyének kölcsönös bemutatására. Az előzetes megbeszéléseket lefolytattuk, s megkezdtük a kiállítás forgatókönyvének kidolgozását és az anyag gyűjtését.

Részt vettünk ez év decemberében Moszkvában a szocialista országok 5. nemzetközi könyvtárépítési és berendezési konferenciáján, amelynek napirendjére a nagy könyvtárak építési és gépesítési problémáit tűzték.

Folytattuk tevékenységünket az IFLA keretében is. Részt vettünk a könyvtárstatisztikai bizottság lausanne-i ülésén, ahol betérjesztettük a könyvtári feltáró munka statisztikai mérésére kidolgozott javaslatunkat. A grenoble-i közgyűlésen a közművelődési könyvtári szekcióban beszámoltunk a kisebb könyvtárak tájékoztató munkájához nyújtott központi segítség formáiról.

Az UNESCO által létrehozott nemzetközi, a könyvtári, dokumentációs és levéltári kutatásokat nyilvántartó rendszer (ISORID) számára megkezdjük a hazai kutatások bejelentését.

A magyar könyvtári és informatikai szakirodalom javát bő referátumokkal ismertető periodikus referáló lapunk (*Hungarian Library and Information Science Abstracts*) két száma jelent meg, 114 referátummal. A lapot több mint kétszáz címre küldjük, s egyre nagyobb érdeklődés nyilvánul meg iránta. A szerkesztési rutin kialakulása után lehetőség nyílt arra, hogy előkészítsük az orosz nyelvű változat kiadását. Az eddigi két évfolyam válogatott anyagából elkészítettük az orosz mutáció kéziratát.

Számos látogató keresett fel bennünket ebben az évben is. Számukra programot szerveztünk, tájékoztatást adtunk az őket érdeklő kérdésekről. Munkatársaink közül nyolcan szocialista országban, hárman más országokban vettek részt tanulmányúton, konferencián. Több országba küldtünk a magyar könyvtárügyre vonatkozó propagandaanyagot.

(Összeállította: Papp István)

A Könyvtártudományi és Módszertani Központ kiadványai

a) Öndálló kiadványok

1. *Az alapfokú közművelődési könyvtárak szakfelügyelete.* (Módszertani segédanyag.) (Szerk. SZENTE Ferenc) Bp. 1973. OSZK-KMK. 45 p.
2. BATA Imre
A huszadik századi kéziratosság. (Egy előadás rövidebb vázlata.) Bp. 1973. OSZK-KMK. 14 p.
(Magyar Könyvtárosok Egyesülete. Előadások — viták I.)
3. BEREZKY László—HAVASSY Pál—SALLAI István
Az egri Megyei Könyvtár bővítésének tervezési programja. Bp. 1973. OSZK-KMK, 25, [5] p.
4. *Események — évfordulók 1974.*
(Összeáll.: PELEJTEI Tibor) Bp. 1973. NPI. 44 p.
5. FODOR András
Könyvtárosok véleménye az „Új Könyvek”-ről. Bp. 1973. OSZK-KMK. 25 p.
6. *Gyűjtőköri együttműködés kérdései.* (Szerk. KONDOR Imréné.) Bp. NPI.
  1. *Tanulmányok.* 1971. 60 p.
  2. *A külföldi helyzet. (Referátumok.)* 1972. 113 p.
7. HAVASSY Pál—SALLAI István
Békéscsabai Megyei Könyvtár új épületének tervezési programja. (A funkciórendszerre vonatkozó részt írta: KATSÁNYI Sándor.) Bp. 1973. OSZK-KMK. 31 p. 5 t.
8. HAVASSY Pál—SALLAI István—TOMBOR Tibor
Könyvtárelépítési tapasztalatok. Alapelvek — irányelvek. Bp. 1972. NPI. 126 p. illusztr.
9. KAMARÁS István—SZILÁGYI Dezsőné
Állományalakítás — izlésformálás. (Beszámoló egy kísérletről.) Bp. 1973. OSZK-KMK. 19 p.
10. KATSÁNYI Sándor—KÖNYVES-TÓTH Lilla
Fölfedezem a könyvtárat. Irodalomhasználati kézikönyv középiskolások számára. (Ill. KAJÁN Tibor.) Bp. NPI. 1973. 128, XII p.
11. *A magyar könyvtárak bibliográfiai tervei, 1973.* (Összeáll. PINTÉR Márta.) Bp. 1973. OSZK-KMK.
12. *Mezsdunarodnaja konferencija evropejszkih szocialiszticeszkih sztran po voproszam arhitekturi, oborudovanija i mehanizacii bibliotek,* 4. Budapest, 7—14 dekabrja 1970 g. [Materialü]. Bp. 1973. 247 p. Orosz és német nyelven.
13. *Országos könyvtárelépítési konferencia, 1972. szeptember 14.* Székesfehérvár. Bp. Székesfehérvár NPI, 1973. 78 p.

14. *Pedagógusképző főiskolai könyvtárak Angliában.* (Kivonat). Bp. 1973. OSZK-KMK. 36 p.
15. PROHÁZKA Boris
Racionalizálási lehetőségek a könyvtárügyben. Program komplexnej socialistickej racionalizacie jednotnej sustavy knižnic. Ford., tömörít.: FUTALA Tibor. Bp. 1973. OSZK-KMK. 29 p.
16. RÓZSA György
A tájékoztatás néhány eszközéről és módszeréről, különös tekintettel a társadalomtudományokra. Lapkivágat-archívum, földrajzi katalógus. Bp. 1973. OSZK-KMK. 24 p.
17. SZÉKELY András
Zenei stílus — zenei forma II. Bp. 1973. OSZK-KMK. 71 p.
18. *Szemináriumok a szovjet és magyar könyvtárügy időszzerű kérdéseiről (1971–1972).* Szerk. GERŐ Gyula, FUTALA Tibor. Bp. 1973. NPI. 203 p.
19. TÁNCZOS Gábor
A pedagógusok és a szépirodalom. Kutatási beszámoló az MTA Szociológiai Intézete és a Könyvtártudományi és Módszertani Központ olvasásszociológiai kutatásairól. Bp. 1972. NPI. 78 p. Orosz és angol nyelvű összefoglalással.
20. *Településeink könyvtári ellátása 1972. A tanácsi és a szakszervezeti könyvtárak statisztikai adatai.* Bp. 1973. OSZK-KMK. 33 p.
21. *Tervezet a főiskolák (főiskolai jellegű intézmények) könyvtárainak távlati fejlesztéséhez.* Bp. 1973. OSZK-KMK. 61 p.

b) *Időszaki kiadványok*

1. *Eseménynaptár.* Bp. 1973. NPI. 1–4. szám.
2. *Hungarian Library and Information Science Abstracts.* Bp. 1973. OSZK-KMK. 1–2. szám.
3. *Könyvtár és Művelődés.* Bp. 1973. OSZK-KMK. 1–10. szám.
4. *Könyvtári és Dokumentációs Szakirodalom.* (Referálólap.) Bp. 1973. NPI. 1–4. szám.
5. *Könyvtári Figyelő.* Bp. 1973. NPI. 1–6. szám.
6. *A Magyar Könyvtári Szakirodalom Bibliográfiája.* Bp. 1973. OSZK-KMK. 1–4. szám.

Работа Центра Библиотековедения и методической работы в 1973 году

Самыми характерными чертами деятельности Центра являются те связи, которые в ходе работы сформировались с разными библиотеками и другими учреждениями. Этот стиль работы был и гарантией успешности.

Неизменились в 1973 году и основные направления деятельности сетей. Центр в интересах поддержки библиотечно-политического руководства составил предложения для подготовки нового библиотечного закона, принял участие в исследовании состояния народного образования, организованном Венгерской Социалистической Рабочей Партией, содействовал в разработке предложений в области развития библиотечного обслуживания рабочих, занимался вопросами связи общего образования и библиотек. Принимал активное участие в выполнении нового юридического правила в области инспекции по специальности. Подготовил для издания нормативы оснащённости массовых библиотек; в приложении издание содержит и нормативы ФИАБ. Публикацией статистических обзоров, списков и справочников, предоставил помощь для руководящей деятельности читателей библиотек.

Центр внутри круга проблем отдельных типов библиотек и читательских слоёв, дифференцированное внимание обращал на актуальные вопросы областных и местных библиотек. Подготовил проект норматив для библиотечной модели средних городов, проект норматив для библиотек высших учебных заведений. Для повышения квалификации библиотекарей церковных библиотек организовал годичный курс. В области библиотечного обслуживания молодежи, в первую очередь, занимался методическими вопросами

связи библиотек и школ. Для развития библиотечной оснащенности национальных меньшинств, с особым вниманием ускорил формирование базовых библиотек, решающих библиотечное обслуживание больших территорий.

Из задач, решаемых на отдельных областях библиотечной работы, достойные упоминания: участие в государственном читательском движении, годичный курс, организованный для повышения квалификации библиотекарей, занимающихся обслуживанием читателей, поддержка и согласование информационной работы библиотек, разработка информационной системы отдельных отраслей, исследование государственной системы междубиблиотечного абонемента, поддержка кооперации в области комплектования в библиотеках отдельных специальностей, разработка предложения на новый порядок распределения обязательных экземпляров, исследование комплектования в массовых библиотеках, методические вопросы описания произведений печати и составления алфавитного каталога, курс для повышения квалификации музыкальных библиотекарей, работы над справочником для исследователей краеведов, исследование проблем, связанных с организацией и механизацией библиотечной работы, составление перспективного плана по вопросам библиотечного строительства, программы планирования в отдельных библиотеках.

В рамках работы, связанной с подготовкой библиотекарей, Центр продолжал организацию специального курса для отделения общественные науки. Общее число слушателей было 280. Для подготовки вспомогательных рабочих сил библиотек, Центр подготовил предложения для их подготовки. Принимал участие в разработке учебных планов подготовки библиотекарей во высших учебных заведениях.

В области научно-исследовательской работы по библиотековедению увеличилась организационно-исследовательская роль Центра. На основании, поступивших в Центр научных работ на объявленный уже раньше конкурс, составил три сборников. Основные направления научно-исследовательской работы следующие: исследование педагогических возможностей в работе библиотек, возможности развития литературного вкуса, структура чтения пользователей массовых библиотек, восприятие отдельных литературных произведений, связь исторических знаний и чтения исторических произведений, пользование специальной литературы у педагогов, исследование оснащенности в области педагогической литературы, методика исследования оснащенности специальной литературой.

Из услуг Центра на первом месте нужно упомянуть журнал *Új könyvek* (Новые книги), который является вспомогательным органом для библиотек в работе комплектования. Пропагандистическое издание *Eseménynaptár* (Календарь событий) Центр редактирует вместе со Столичной библиотекой Эрвина Сабо. Сдали в типографии, содержащий материал последних 15 лет литературного журнала *Nagyvilág* (Надьвилла) указатель, далее дискографию для музыкальных собраний. Систематически вышла из печати *Magyar Könyvtári Szakirodalom Bibliográfiája* (Библиография венгерской литературы по библиотековедению) и *Könyvtári és Dokumentációs Szakirodalom* (Реферативный журнал. Специальная литература по библиотековедению и документации) и журнал *Könyvtári Figyelő* (Кенъвтари Фидьелё).

Развились и международные связи Центра. Начал подготовку конференции специалистов по исследованию чтения социалистических стран; по инициативе Центра, начались сравнительные исследования по чтению в соответственных учреждениях Советского Союза, Болгарии и Польши. Центр принял участие на 5-ой международной конференции европейских социалистических стран по вопросам архитектуры, оборудования и механизации библиотек, организованной в Москве, содействовал в деятельности ФИАБ, в системе регистрации исследований (ISORID) ЮНЕСКО выполняет задачи национального центра, публиковал реферативный журнал на английском языке *Hungarian Library and Information Science Abstracts* содержащий выборочно рефераты важнейшей венгерской литературы по библиотековедению и научной информации.

The work of the Centre for Library Science and Methodology in 1973

The main characteristics in the Centre's activity were those relations which developed in the course of work with various libraries and other institutions. This working method was the assurance of its efficiency, too.

The principal trends did not change even in 1973.

To support the guidance *in respect of library policy* the Centre elaborated studies for the preparation of the new library law, participated in the investigation organized by the Hungarian Socialist Workers' Party and dealing with the state of adult education, cooperated in the elaboration of proposals aiming at the development of workers' library supply, dealt with the relationship between schools and libraries. The Centre actively cooperated in the enforcement of the new supervisory statutory provision. It prepared the standards of public library service for publication; the supplement of this publication includes the IFLA standards, too. The Centre assisted the guiding activity of library maintainers by publishing statistical compilations, directories and information.

Within the problems concerning some *library types and readers' strata* particular attention was paid to timely problems of county and city libraries. The elaboration of library models for middle-sized cities started. The draft dealing with the standards of college libraries was prepared. A one-year extension course was organized for librarians working in church libraries. In respect of young people's library supply the Centre dealt, first of all, with methodological problems of their connection with schools. To further library supply for national minorities the establishment of deposit libraries supplying larger areas were mainly urged on.

Among the executed tasks *in some fields of library work* the following should be mentioned: participation in the national readers' movement; one-year extension course for librarians working in readers' service; support and co-ordination of information work; elaboration of information systems in some subject fields; investigation of the national system of interlibrary loan; support of cooperation in subject fields; proposal prepared for a new order concerning the distribution of deposit copies; investigation of acquisition in public libraries; solving of methodological problems in respect of cataloguing and alphabetical catalogues; extension course for music librarians; preparing of a guide for local history researches; study of the problems in the fields of work organization and mechanization; preparation of national long-range plan for library buildings; planning programs for some library buildings.

Within the scope of *librarians' training* the Centre runned the social science section of librarians' training course with altogether 280 students. Proposal was elaborated for the training of library assistants and in the preparation of curricula for college librarians' training.

In the field of *library science research* the organizing role of the Centre increased. The studies received for the earlier invited competition were compiled in three collected volumes. The principle research trends are as follows: library pedagogy; literary taste open to improvement; structure of reading in public libraries; reception of some literary works connection between historical knowledge and historical reading; use of professional literature by pedagogues; pedagogical literature supply; methodology for the investigation of professional literature provision.

Among the Centre's *services* the first to be mentioned is the advisory journal for acquisition called *Új Könyvek* (New Books). The brochure entitled *Esemény-naptár* (Calendar of Events) is edited in common with the Szabó Ervin Municipal Library. The 15 years index of the world literature journal *Nagyvilág* (Great World) as well as the discography prepared for music collections went to press. The *Magyar Könyvtári Szakirodalom Bibliográfiája* (Hungarian Library Literature), the abstracting journal *Könyvtári és Dokumentációs Szakirodalom* (Library and Documentation Literature) as well as *Könyvtári Figyelő* (Library Review) were published regularly.

International relations of the Centre developed, too. The preparation of the socialist countries' conference for reading research started; an international comparative reading survey was initiated at the competent institutions of the Soviet Union, Bulgaria and Poland; the Centre participated on the 5th Library Building Conference of socialist countries in Moscow; cooperated in IFLA work; in ISORID, sponsored by UNESCO, the task of a national centre is provided by the Centre; an English abstracting journal, covering the best of Hungarian library literature, the *Hungarian Library and Information Science Abstracts* has been published.

II.

**AZ OSZK GYŰJTEMÉNYEIBŐL
ÉS TÖRTÉNETÉBŐL**

A 16. századi külföldi nyomtatványok meghatározásának és a könyvritkaságok felismerésének összefüggéseiről

HANS KHOL 1549. ÉVI PARASZTKALENDÁRIUMA

SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ

A muzeális könyvgyűjtemények tudományos feltárásának egyik fontos részfeladata annak megállapítása, hogy az adott gyűjtemény milyen kimagasló értékeket foglal magában. Az irodalom- és tudománytörténeti szempontból jelentős művekről e tudományágak szakirodalma tájékoztat. A különleges tipográfiai kiállítású vagy kevés példányban fennmaradt nyomtatványok felismerése azonban a gyűjtemény kezelőinek feladata. A nyomda- és könyvtörténeti szempontból különösen értékes kötetek felkutatása rendszerint hosszadalmas és sokoldalú vizsgálódást igényel. Részben azért, mert a 16. században Európa-szerte megjelent művekről az eddig közreadott katalógusok és bibliográfiák távolról sem nyújtanak teljes képet. Könyvtárunk antikva-köteteinek nem kis százaléka a rendelkezésünkre álló katalógusok egyikében sem található, de helytelen lenne ebből arra következtetni, hogy az ismert szakirodalomban nem említett művek mind könyvritkaságok. A második nehézség abban jelentkezik, hogy a 16. században számos nyomtatvány nyomdahely és nyomdász megnevezése nélkül, illetve fiktív impresszumadatokkal került forgalomba. E művek többségét a régebbi katalógusok hely és nyomda megjelölése nélkül írják le, vagyis semmivel sem nyújtanak többet a kinyomtatás körülményeiről, mint maguk a nyomtatványok. E számunkra negatív tény objektív okai közül e cikk keretében csak a legfontosabbakra utalhatunk.

Ismeretes, hogy a 16. századi nyomdászok lényegesen több betűtípussal dolgoztak, mint egy századdal korábbi elődeik. Részben ezért nem készült s nem is várható az elkövetkező évtizedekben sem a 16. század teljes betűállományát olyan szisztematikusan rendszerező szakmunka, mint az ősnymtatványkutatás nélkülözhetetlen segédeszköze, a HAEBLER-féle *Typenrepertorium*.¹ Ugyanez érvényes a 16. századi nyomdászjegyekre, nyomdai díszekre, illusztrációkra, mert ezekről sem készültek — még országok szerint sem — a teljes 16. századi anyagot összefoglalóan feltáró művek.

A megfelelő segédeszközök nélkül hogyan lehetséges tehát a 16. századi külföldi nyomtatványok meghatározása s ezzel párhuzamosan a kivételes értékek, könyvritkaságok felismerése? Röviden azt mondhatnánk, esetenként a legkülönbözőbb kutatási módszerekkel. A 16. század első két évtizedében megjelent

1. HAEBLER, Konrad: *Typenrepertorium der Wiegendrucke*. Halle a.S.-Leipzig, 1905-1924.

impresszum nélküli nyomtatványok meghatározásához mindenképp a British Museum e korszakból származó kiadványait nyomdák szerint rendszerező két munka nyújt útbaigazítást: a betűtípus-vizsgálat nagy angol úttörőjének, Robert PROCTORnak az 1500—1520 között német nyelvterületen megjelent nyomtatványokat publikáló katalógusa,² valamint Frank ISAAC hasonló műve az adott korszakban Itáliában, Svájcban és Kelet-Európában kiadott kötetekről.³ A PROCTOR és ISAAC által közreadott típusminták és a nyomdánként összeállított betűtípus-kimutatások ma is elsőrendű kiindulópontot nyújtanak az 1500—1520 között impresszum nélkül közreadott nyomtatványok meghatározásához. A 16. század további nyolc évtizedében használt betűtípusokról még a British Museum állománya alapján sem készült hasonló rendszerezés.

A humanizmus és a reformáció könyvtermésének minél alaposabb tartalmi-tipográfiai feltárása általánosságban a második világháború után került a nemzetközi kutatás előterébe. Ezekben az évtizedekben számos országban és nagy könyvtárban megtörtént az ősnymtatványok korszerű publikálása s így a régi könyvek feldolgozása terén a 16. századi könyvtermés lett a soron következő feladat. Bizonyára hozzájárult az antikvák fokozottabb megbecsüléséhez és feltárásához az a tény is, hogy ennek az immár négyszáz évnél régebbi könyvanyagnak jelentős százaléka semmisült meg, sérült vagy cserélt tulajdonost a második világháború idején. Mindenképpen időszerűvé vált tehát az egyre nagyobb „anyagi érték”-et is képviselő 16. századi nyomtatványok korszerű feldolgozása.

A 16. századi könyvanyag meghatározásához szükséges — röviden már említett — segédeszközök hiánya, valamint a kutatások hosszadalmassága miatt e korszak impresszum nélküli kiadványainak problematikája nemzetközi szinten is csak lassan oldható meg. A nagyobb anyagot feltáró legkiválóbb antikvakatalógusokban is jelentős százalékban vannak meghatározatlan 16. századi nyomtatványok. Könyvtárunk antikvagyűjteményének 17 fiókos nyomdász-katalógusában 1 fióknyi, tehát mintegy 1000 tételre tehető a hely és nyomda megnevezése nélkül kiadott, máig meghatározatlan nyomtatványok száma. Csaknem ugyanennyi hasonló kiadvány megjelenési körülményeit sikerült azonban a Régi Nyomtatványok Tára munkatársainak az utolsó négy évben tisztázni. Pedig a külföldi katalógusok szisztematikus átnézése, valamint a betűtípus-vizsgálattal történő meghatározás eddig csupán részfeladatként szerepelt az osztály munkatervében.

Az utóbbi évtizedekben megjelent 16. századi nyomdamonográfiák, az anyagot igényesen feltáró külföldi antikvakatalógusok, valamint saját munkánk eredményei alapján egyértelműen arra a megállapításra juthatunk, hogy az impresszum nélkül kiadott 16. századi külföldi nyomtatványok meghatározása — a vázolt nehézségek ellenére — sem minősíthető megoldhatatlan feladatnak. Annál kevésbé, mert ma már egyre gyarapodó segédeszközként rendelkezésünkre áll saját antikvaállományunk nyomdász-katalógusa. Ha tehát egy nyomtatvány meghatározása során eljutunk a feltételezhető nyomdász megállapításáig, úgy

2. PROCTOR, Robert: *An Index to the early printed books in the British Museum. Part II.* MDI-MDXX. London, 1903.
3. ISAAC, Frank: *An Index to the early printed books in the British Museum. Part II.* MDI-MDXX. London, 1938.

immár saját köteteink alapján hasonlíthatjuk össze a kérdéses kiadvány és nyomda betűtípusait, nyomdászjegyeit, illusztrációit. Saját nyomdászkatálógusunk segítségével tehát bizonyos százalékban át tudjuk hidalni a 16. századi betűtípusokra és illusztrációkra vonatkozó, rendszerező szakmunkák hiányát.

Az eddigi tapasztalatok reális értékelése alapján természetesen számolnunk kell azzal, hogy még fenti módszerekkel sem lehet valamennyi impresszum nélkül kiadott 16. századi nyomtatványunkat meghatározni. A negatív eredménnyel végződő meghatározási kísérletek is hozzásegítenek azonban ahhoz, hogy felismerhessük és számba vehessük az antikvagyűjtemény könyv- és nyomdatörténeti szempontból kivételes értékeit. A nemzetközi könyvritkaságok fokozottabb gondtal történő megőrzése és kezelése pedig minden muzeális könyvgyűjtemény elsőrangú feladata.

E cikk keretében antikvagyűjteményünk ritkaságai közül csupán egyetlen darabot kívánunk bemutatni: egy egyleveles kalendárium erősen sérült példányát. Könyvtárunkba kerüléséről a nyomtatványt védő elsárgult papiros-tékán olvasható feljegyzés tájékoztat. E szerint a kalendárium a kiváló archeológus, RÓMER Flóris „küldeménye a M. N. Museum számára 1845-ki Junius 18-án”.

Az Ant. 1675 jelzetű nyomtatvány rövid szedett szövege alapján azonnal megállapítható, hogy a kalendáriummal kapcsolatban nincs szükség hosszadalmas tipológiai vizsgálatra. A címet helyettesítő „Diser Kalender ist auff alle Bistumb gerecht. M. D. XXXXVIII. Jar.” szöveg, valamint a „(Gedr)uckt zu Regenspurg, durch Hansen Khol.” kolofon ugyanis a kiadvány műfajáról, megjelenési helyéről, nyomdászáról, sőt a kiadás idejéről is tájékoztat. E sérült, egyleveles nyomtatvány értékének felismeréséhez azonban már behatóbb vizsgálódás szükséges.

Köztudott, hogy a kalendáriumok a 15. századtól kezdve igen széles körű és mindennapos használatra készültek. Általában sokkal nagyobb példányszám-ban jelentek meg, mint más nyomtatványok, de éppen állandó használatuk és rövid időre szóló rendeltetésük miatt rendszerint kevés példány maradt fenn belőlük. Különösen érvényes ez a megállapítás a kalendáriumoknak arra a típusára, amelyhez regensburgi nyomtatványunk is tartozik. Ezt a parasztkalendárium, *Bauernkalender* címen ismert kiadványt ugyanis elsősorban az olvasni nem tudó néprétegek használták. Ebben a körben a nyomtatványok megőrzése ismeretlen volt. Ezzel magyarázható, hogy az irodalomban számba vett kiadásoknál nyilván jóval többször közreadott parasztkalendáriumokból csak oly kevés példány maradt fenn.

A csupán ábrákkal, képekkel tájékoztató kalendáriumok típusa jóval a könyvnyomtatás előtt alakult ki. Legősibb formájának a rovásos pálcakalendáriumok tekinthetők (*Runenkalender*, *Holzkalender*), amelyek a napokat rovások, a fontosabb ünnepeket pedig a használatuk idejében általánosan ismert szimbolikus ábrák jelezték. E típus egyik legismertebb képviselője az 1475-ből származó, *Sankt Lambrecht-i kalendárium*.⁴ Az év tizenkét hónapjának megfelelően 12 fapálcából álló kalendáriumon azonos bázisból kiemelkedő fekete háromszögek jelzik az adott hónap napjait, a felettük levő ábrák pedig a fontosabb ünnepekre hívják fel a figyelmet.

4. ROSENFELD, Helmut: *Bauernkalender und Mandlkalender als literarisches Phänomen des 16. Jahrhunderts und ihr Verhältnis zur Bauernpraktik.* = *Gutenberg-Jahrbuch*, 1963. 91. 1.

Ugyancsak a 14. századból ismertek pergamenre rajzolt, képes kalendáriumok. A hónapok napjainak jelzése ezeken is hasonló módon történt, a fontosabb ünnepeket azonban már szimbolikus ábrák helyett az adott napon ünnepeelt szentek mellképei jelezték. A nép körében ezeket a kis képeket „Männlein-Mandl” néven emlegették; ezért nyerte a parasztkalendáriumnak ez a típusa a *Mandlkalender* nevet.⁵

A máig fennmaradt legrégebb nyomtatott *Mandlkalender* 1530-ban Regensburgban jelent meg.⁶ Ugyanúgy Hans KHOL műhelyében készült, mint a mi kalendáriumunk. Minden bizonnyal korábban is forgalomba kerültek már hasonló nyomtatott parasztkalendáriumok. A 15. századi nyomtatott kalendáriumok jellegzetes típusait bemutató HEITZ—HAEBLER-féle kiadványban azonban hasonló felépítésű parasztkalendárium nem szerepel.⁷

A 16. századból ismert a parasztkalendáriumoknak egy olyan változata, amely minden hónap mellett már verses praktikát közöl. Ezt az 1574-re összeállított zürichi *Bauernkalendert* nyilván már nem csupán a legalacsonyabb műveltségi szinthez tartozó néprétegeknek szánták. E nyomtatvány szerkezetileg három hasábra tagolódik. Bal szélén láthatók egymás alatt a hónapábrázolások, középen nyert elhelyezést a *Mandlkalender*, a jobboldali hasáiban pedig a *Der puren practick vff Alle Monat*.

A mi parasztkalendáriumunk nem a versekkel közreadott, zürichi típushoz, hanem a korábbi *Mandlkalenderek*hez tartozik. A sérült egyleveles nyomtatvány tükörmérete: 266 × 165 mm. Bal szélén 13 témát ábrázoló fametszet látható. A legfelső ábra az érvágásra alkalmas időpontokról tájékoztat. Ezalatt összefüggő képsort alkot a 12 hónapábrázolás, közülük csupán az első négy maradt fenn viszonylagos épségben. Valamennyi képecske két mezőre tagolódik. A bal felső sávozott mezőben a hónap zódiákus jegye látható. A jobb alsó mezőben egyetlen figura jelzi az adott hónapban szokásos témát.

E képmezőtől jobbra az év tizenkét hónapjának megfelelően 12 sávból áll a *Mandlkalender*. Efelett öthasábos táblázat ad útbaigazítást a kalendáriumban használt jelek értelmezéséhez, amelyek a holdfázisokról, valamint azokról az időpontokról tájékoztatják a kalendárium használóit, amelyek különösen alkalmasak érvágásra, különböző mezőgazdasági munkák végzésére, fürdésre.

Az ünnepeket jelző szimbólumokhoz és képekhez nem készült jelmagyarázat, ami arra utal, hogy ezeket a 16. század közepén a legegyszerűbb emberek is ismerték. Ma viszont nem egy képecske helyes értelmezéséhez eléggé alapos ikonográfiai tájékozottság szükséges. Művelődéstörténeti szempontból azért is érdekes ez a kalendárium, mert benne a középkori keresztény ikonográfiában kialakult attributumok, ill. szimbólumok népi hagyományokra, szokásokra utaló képekkel keverednek. Ennek szemléltetésére, időrendben haladva, csupán néhány példát említünk.

Az első hónapnál a csillaggal díszített három korona a három királyok ünnepét (jan. 6.), a keresztben két harang Remete Szent Antal napját (jan. 17.), február

5. Uo.

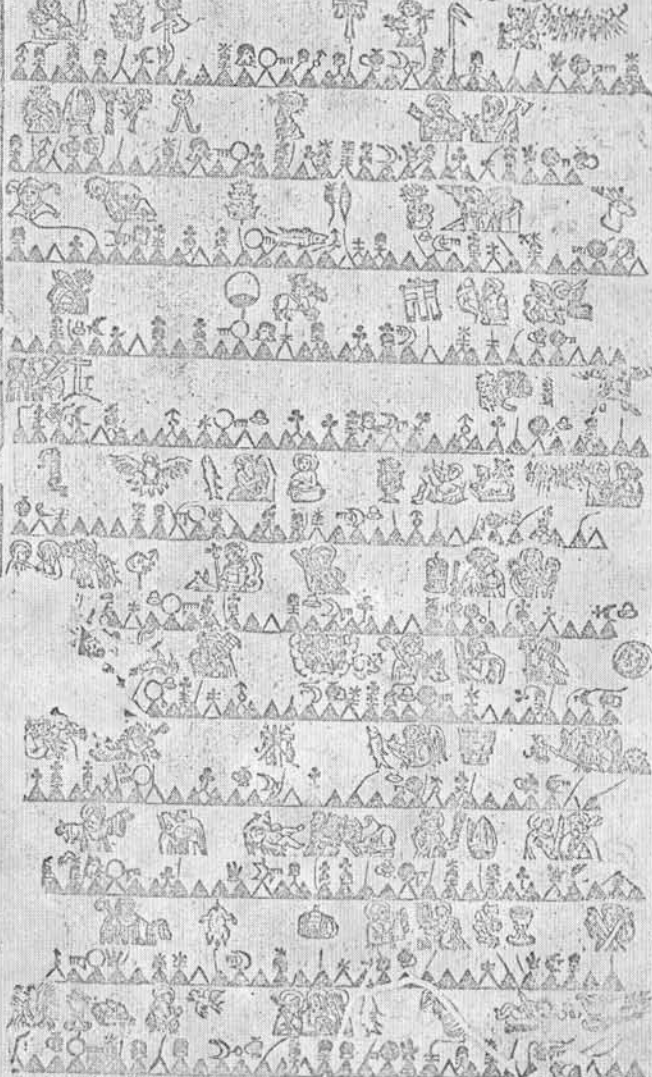
6. SCHOTTENLOHER, Karl: *Das Regensburger Buchgewerbe im 15. und 16. Jahrhundert*. Mainz, 1920. 188. l. 48. sz.

7. HEITZ, Paul—HAEBLER, Konrad: *Hundert Kalender-Inkunabeln*. Strassburg, 1905.

1
 Dieser Kalender ist auff alle Vismmb gerecht. 20

M. D. XXXXVIII. Jar. Wie man diesen Kalender verfüh.

Viermon	Gut lassen	Seesplang	Kale	Tag
Erst viertel	Wut lassen	Höf Ansee	Wind	Sund
Delmon	Gut er	Sü vor mit	Zende	Sund
Lezt viertel	Gut haben	Sü nach im	Warme	Tag

mit in Regenspur / durch Hans Kohl.

Bauernkalender für das Jahr 1549. Regensburg, Hans Kohl.

havánál a fáklya a tűz védőszentjeként tisztelt Ágota (febr. 5.), a kettős virág Szent Dorottya (febr. 6.), a fogó Szent Apollónia (febr. 9.) ünnepét jelzi.

Március első képe a farsang végére (márc. 5.), a következő a húsvéti böjt kezdetére, hamvazó szerdára (márc. 6.), a törött tégelyben látható püspökböt Benedek napjára (márc. 21.) utal. E hónap utolsó képe az állatok védőszentjének, Eustasiusnak jelképe. Május havánál a szőlőfürt Orbán napját (máj. 25.), júniusban a feltekergetett hajókötél Erasmusnak, a hajósok védőszentjének ünnepét (jún. 3.), az üstben ábrázolt gyermek Szent Vitus legendáját (jún. 15.) idézi emlékezetbe. Július havánál a halat tartó püspök Augsburg védőszentjének, Ulriknak a jelképe, aki a legenda szerint a magyarok támadása ellen védte meg a várost (júl. 4.).⁸ A csonka augusztus havának utolsó képe Keresztelő János lefejezésének ünnepére utal (aug. 29.). Szeptember havánál a dézsza a magyarokat térítő Szent Gellért csanádi püspök jelképe (szept. 24.), az angyal Szent Mihály (szept. 29.), az oroszlan pedig a bibliafordító Szent Jeromos (szept. 30.) szimbóluma.

Október havának ismertebb képecskéi közül érdekesebb a gerendát hordó medve (okt. 16.), amely az ír származású Szent Gallusnak, a Sankt-Gallen-i kolostor alapítójának legendájára, ill. névünnepére utal. Csakis a népi hagyományok alapján értelmezhető Márton napjának (nov. 11.) jelképe, a felfüggesztett tisztított liba. Ezen a napon ugyanis a falusi nép vidám mulatozással s közben a „Martinsgans” elfogyasztásával ünnepelte a mezei munkák befejezését.

A Mikulás-napi ajándékozással hívja fel a figyelmet a könyvön nyugvó három arany gömb (dec. 6.), amellyel a legenda szerint Szent Miklós titokban megajándékozta a szegény nemes három leányát. A ma is használt szólásmód, a „hitetlen Tamás” ikonográfiai jelképe Tamás napjánál (dec. 21.) a sebbe nyúló ujj, amelyre vonatkozóan a biblia szövegét a regensburgi kalendárium használói ugyancsak jól ismerték.

A regensburgi kalendáriumban a magyar szentek szimbólumai természetesen nem szerepelnek. Számos jelképe azonban olyan hagyományokra, népszokásokra utal, amely a magyar nép körében is elterjedt. Magyar könyvgyűjteményben 16. századi hasonló parasztkalendáriumról nincs tudomásunk. E látszólag szerény nyomtatvány nemzetközi szintű értékeléséhez azonban azt is meg kell említeni, hogy a regensburgi Hans Khol nyomdász kiadványait leíró kiváló bibliográfia sem ismeri ezt a kalendáriumot.⁹ A külföldön is rendkívül ritka parasztkalendáriumoknak ez a kiadása tehát jelenlegi ismereteink szerint unikum.

Végül szólni kell még a kalendárium szövegének helyes értelmezéséről, illetve a címleírás problémákról. A „Diser Kalender ist auff alle Bistumb gerecht M.D. XXXXVIII. Jar” ugyanis nem azt jelenti, hogy a kalendárium az 1548. évre készült. Ez évben ugyanis húsvét április 1-én volt, holott kalendáriumunkban húsvét egyértelműen április 21-én van. A kalendárium tehát 1549-re szól,¹⁰ a címben megadott évszám pedig az összeállítás, kinyomtatás dátumát jelzi. S minthogy ez az egyleveles nyomtatvány nem egyszerű, szöveges kalendárium, helyes a címleírásban is utalni arra, hogy a ma már rendkívül ritka parasztkalendáriumok (*Bauernkalender*, *Mandlkalender*) típusához tartozik.

8. KÜNSTLE, Karl: *Ikongraphie der christlichen Kunst*. Freiburg im B reisgau 1926-1928. II. 564. 1.

9. SCHOTTENLOHER i. m.

10. KNAUZ, Nándor: *Kortan*. Bp., 1876. 486-487. 1. 31. naptár.

**Über die Zusammenhänge zwischen
der Bestimmung von Drucken des 16. Jahrhunderts
und der Erkennung ihrer Rarität**

(Hans KHOL's Bauernkalender für das Jahr 1549.)

E. S O L T É S Z

Die Bestimmung der ohne Kolophon veröffentlichten Drucke des XVI. Jahrhunderts beansprucht manchmal eine lange Forschungsarbeit, da uns gegenwärtig über die Typen, Druckerzeichen, Illustrationen und Initialen dieser Epoche kein solches Hilfsmittel zur Verfügung steht, wie z.B. HAEBLER's *Typen-repertorium*. Die zeitgemäßen Druckermonographien, Bibliographien und Kataloge, sowie unsere eigenen Erfahrungen beweisen aber, daß auch auf diesem Gebiete beachtenswerte Erfolge erreicht werden können.

Die Bestimmungsversuche und das damit zusammenhängende eingehende Studium der entsprechenden Fachliteratur bringt aber auch andere Resultate. Es fördert nämlich die „Entdeckung“ von Raritäten und besonders wertvollen Drucken des 16. Jahrhunderts. Das ist aber eine der wichtigsten Aufgaben in jeder druckgeschichtlichen Sondersammlung.

Aus der Antiqua-Sammlung der Nationalbibliothek Széchényi wird im Rahmen dieses Aufsatzes bloß ein einziges Stück besprochen: ein Einblattkalender für das Jahr 1549 des Regensburger Buchdruckers, Hans KHOL. Dieser beschädigte Einblattdruck gehört zur Type der heute besonders seltenen Bauern- bzw. Mandlkalender. Er ist weder in SCHOTTENLOHER's Werk über die Regensburger Drucke, noch in der Literatur über die Bauernkalender erwähnt. Daraus ist zu folgern, daß aus diesem Bauernkalender des 16. Jahrhunderts bisher kein weiteres Exemplar zum Vorschein gekommen ist.

Ismeretlen velencei Melanchthon-kiadás. — Egy töredékes *ars moriendi* meghatározása

(A Régi Nyomtatványok Tára műhelyéből)

KURCZ ÁGNES

Az Országos Széchényi Könyvtár Régi Nyomtatványok Tárának feldolgozó munkájában, az „Antikva és régi hungarica gyűjtemények tári központi katalógusa” készítésével párhuzamosan rendszeresen ellenőrizzük és az újabb szakirodalommal összevetve korrigáljuk a régebbi címleírásokat. Az ellenőrzés során került a kezünkbe egy — címlapja szerint — bázeli, 1523-as kiadása Philipp MELANCHTHON: *Theologicae hypotiposes* c. művének. Az Ant. 6016. könyvtári jelzetű nyolcadrét nyomtatvány sehol sem nevezi meg a nyomdászt vagy a kiadót. Mivel címleírásainkban a pontos impresszumra törekszünk, megpróbáltuk kinyomozni a nyomdászt. Első forrásunk a MELANCHTHON 400. születésnapjára megjelent, BEUTENMÜLLER által összeállított, s a teljesség igényével fellépő bibliográfia¹ volt; itt szerepel is a mű bázeli 1522-es és 1523-as kiadása a 134., ill. a 182. tételszámon; Adam PETRI műhelyéből. Csakhogy ezek 104 laposak, a mi nyomtatványunk viszont 80 számozott levélből áll. A bibliográfiában ez a kiadás sehol sem szerepel, a kitűnően tájékozott német kutató *nem ismeri*.²

Könyvtárunk gazdag antikvagyűjteményében megtalálható az 1522-es PETRI-kiadás.³ A címlapokat összevetve megfigyeltük, hogy a kérdéses nyomtatvány szövege, helyesírása, tipográfiája az utolsóelőtti sorig (az impresszumig) megegyezik ezzel. Még a fába metszett címlapkeret témája is hasonló. Kézenfekvő annak a feltételezése, hogy a vizsgált példány a szignált PETRI-kiadást utánozza, annak kontrafaktája. A betűtípus azonban egészen más jellegű: sokkal kisebb kurzív: ilyet sem más PETRI-kiadásokban, sem a másik bázeli MELANCHTHON-kiadó, WOLFF publikációiban nem találtunk; sokkal inkább emlékeztet az olasz nyomtatványok kurzívjára. A „bázeli” kiadás három iniciáléja pedig kifejezetten Velencére mutat: egy fekete alapon fehér virágdíszekkel övezett geometrikus A, és két egészen más jellegű R és S, fehér alapon, vastkos testű, növényné stilizált betűszárak között emberfigurával. Az előbbi inkább a klasszikus aukto-

1. BEUTENMÜLLER, Otto: *Vorläufiges Verzeichnis der Melanchthon-Drucke des 16. Jahrhunderts*. Halle (Saale), 1960.
2. A BMC, és ADAMS (1. alább a 22-es jegyzetet) sem; nincs PANZER-ben és a modern irodalomban (PEGG, *Gutenberg-Jahrbuch*) sem.
3. Könyvtári jelzete: Ant. 5243 (1).

rok, humanisták műveit díszítette, az utóbbiak különösen a liturgikus velencei kiadásokban (missálékban, de bibliákban is) találhatók.^{3a}

A következő lépés tehát az iniciálék, ill. a címlapkeret felkutatása volt. A *L'art de l'imprimerie à Venise*⁴ reprodukciós kötetben, valamint ESSLING⁵ és SANDER⁶ közölt reprodukciói közt azonban csak hasonló jellegűeket találtunk, bibliográfiájuk sem említi MELANCHTHON-kiadást.

Ezután már csak egy lépés volt hátra, a legfárasztóbb: a számba jöhető nyomdászok tárunkban meglevő kiadványait megvizsgálni, és reménykedni abban, hogy a fametszeteket megtaláljuk. A kutatás harmadik napján sietett segítségünkre a szerencse: egy 1529-es velencei BOCCACCIO-kiadás címlapkeretében pontosan ráismerhettünk az Ant. 6016 címlapkeretére. BOCCACCIO: *Laberinto d'Amore*⁷ c. művét Francesco BINDONI és Mapheo PASINI nyomtatta, a címlapkeretet SANDER az 1085-ös tételszámon regisztrálta. A BINDONI-cég Velencében jóformán az egész 16. században folyamatosan működött. Alessandro 1507—1522 között; fia, Francesco 1524-ben szignálta először kiadványát.⁸ Alessandro is adott ki liturgikus művet a mi Melanchthonunkban található R és S iniciálékhoz hasonló díszítményekkel.⁹ Feltehető, hogy részben vagy egészében az ő készletéből nyomtatta már fia 1523-ban ezt az „illegális” MELANCHTHON-kiadványt. Üzleti szempontok vezethették a kiadásban, de a katolikus Velencében 1523-ban nem adhattak ki büntetlenül „eretnek” művet. Ezért hamisították az impresszumot, ezért is utánozhatták a bázeli címlapot, s nyilván a rejtőzködés kedvéért keverték az elütő ízlésű iniciálékat. Egy impresszum-pontosítás során tehát nemcsak a nyomdászt találtuk meg, hanem egy, a szakirodalomban ismeretlen, művelődéstörténeti szempontból sem közömbös velencei MELANCHTHON-kiadást. A mű bibliográfiai címleírása a következő:

THEO || LOGICAE HYPOTI | POSES PHILIP. | MELAN. | ITA AB
AUTHORE | recognitae & locupletatae, | ut priorem aeditionem | multis
locis | non agnoscas. | — | BASILEAE. ANNO DO | MINI. M.D.XXIII.
8° 80 ff.

[recte; Venezia, Francesco Bindoni]

Budapest, Nat. Bibl. Ant. 6016.

*

Töredékes vagy csonka régi nyomtatványok meghatározására is gyakran van szükség a feldolgozó munka vagy vételi ajánlat elbírálása során. Minél összetettebb megközelítést kíván ez, annál érdekesebb, de nehezebb is a feladat. Az 1974-es könyvaukcióra magánféltől került egy szemmeláthatóan korai

3a. Pl. a GIUNTA-kiadó megrendelésére több velencei nyomdász (RUSCONI, GREGORI stb.) is alkalmazta, nem egy RMK III-as nyomtatványunk példa erre, vagy pl. az Ant. 5159 jelzetű 1519-es GIUNTA-biblia F.z rectóján az F iniciálé.

4. [CASTELLANI, Carlo—LE MONNIER, Frédéric]: *L'art de l'imprimerie à Venise*. Venise, 1895-1896.

5. ESSLING, PRINCE D': *Les livres à figures Vénitiens de la fin du XVe et du commencement du XVIe siècles*. Florence-Paris, 1907—1914. 3. vols.

6. SANDER, MAX: *Le livre à figures Italien depuis 1467 jusqu'à 1530*. Milano, 1942. 6 vols.

nyomtatvány, s az Állami Könyvterjesztő Vállalat osztályunkra juttatta el a könyvet véleményezésre. Az 59 leveles nyomtatvány az A₁ levéllel kezdődik s feltehetően a végén is csonka. Az egyetlen *formális kiindulópont* a lapfej (vagy élőcím): „Alphabetum primum” (ill. II., III. stb.) volt, mert a szövegben, a marginális (nyomtatott) jegyzetekben semmilyen utalás a címre, szerzőre, és a nyomdászra nem található. A latin nyelvű nyomtatvány a „jó halálra” készített elő, vagyis az *ars moriendi*-k közé tartozik. A morálpedagógiai irodalomnak ez a 15. században divatos műfaja kéziratos kódexekben és ósnyomtatványokban maradt fenn, a 16. század első évtizede után divatja lanyhult, az antikva-katalógusokban csak elvétve találni s csupán a század első harmadában. Elsősorban illusztrált, fametszetes, kis terjedelmű nyomtatványok voltak, széles körű terjesztésre szánták őket, viszonylag olcsók lehettek.

A meghatározás a formális és a tematikailag adott tárgyi „cím”-ből indulhatott ki: „Alphabetum”, ill. „Ars moriendi” (és ennek változatai, pl. *Speculum artis bene moriendi*” stb.) címeken néztük végig mind az ósnyomtatvány, mind az antikva-bibliográfiákat, eredmény nélkül. Közben a segédkönyvtárunkban megtalálható szakirodalmat is forgattuk. Rainer RUDOLF irodalomtörténeti szempontú monográfiája¹⁰ elsősorban az 1500-ig datált kéziratos hagyományokat dolgozza fel. Előszavában sajnálkozva említi, hogy az *ars moriendi* bibliográfiája még mindig nem készült el. A megvizsgált képes *ars moriendi*ik, és a rajtuk alapuló, nagyobb teológiai apparátussal készült traktátusok részletes tartalmifilológiai elemzése segítségünkre volt néhány 14. század végén élt teológus „meggyanúsításában”. Az ugyanis már biztos volt, hogy a művet csak *írója* alapján találhatjuk meg. El kellett hát olvasnunk a művet is, bár a részletek helyett inkább a gondolatmenet követésére korlátozódtunk. Mivel *ars moriendi*ink idézi Johannes GERSONT, későbbi szerzőtől származhat; követi ugyan a RUDOLF által DINKELSBÜHLNEK tulajdonított *Speculum artis bene moriendi* gondolatmenetét, forrásait, de bizonyos pontokon el is tér tőle. Formai szempontból felkeltette a gyanút a századfordulón élt strassburgi prédikátor, Johannes GEILER von KAYSERSBERG munkája.¹¹ Az ABC betűi alapján történő formális szerkesztésre példa a szerzőnek más, tárunkban megtalálható műve is.¹² GEILER német *Sterbe-ABC*-je „tudós formában”, latinul jelent meg a *Sermones praestantissimi*... c. gyűjteményes kötetének három strassburgi foliókiadásában,¹³ ezek egyike sem található azonban a budapesti könyvtárakban. Pedig méltán kelthette fel érdeklődésünket ez az alcím: „De dispositione ad felicem mortem sub literis alphabeti contenta”. Az Egyetemi Könyvtárban, F. FALK: *Die deutschen Sterbebüchlein* (1890) c. tanulmánya alapján meggyőződhattünk arról, hogy a művek tartalmilag mégsem egyeznek; ugyanott találtunk egy GEILERREL kapcsolatos modern mun-

7. Könyvtári jelzete: Ant. 7508.

8. ASCARELLI, Fernanda: *La tipografia cinquecentesca Italiana*. Firenze, 1953. p. 176.

9. CASTELLANI-LE MONNIER i. m. p. 198.

10. *Ars moriendi. Von der Kunst des heilsamen Lebens und Sterbens*. Köln-Graz, 1957.

11. *Ein ABC wie man sich schicken soll zu einem kostlichen seligen Tod*. — Facsimilekiadás: L. PFLEGER, Hagenau, 1930.

12. *Alphabet in XXIII Predigen*. Strassburg, Grieninger, 1518. Ktr. jz. Ant. 1548.

13. GRÜNINGER 1514, 1515, 1519. L. SCHMIDT, Charles: *Répertoire Bibliographique Strasbourgeois jusque vers 1530*. I. Jean GRÜNINGER. Strasbourg, 1894. 135., 146., 162. tételszám (az utóbbi címe: *Sermones... fructuosissimi. De arbore humana*).

kát,¹⁴ s ennek teljes bibliográfiájában sem akadtunk a keresetthez hasonló formájú és terjedelmű kiadásra. Az *Alphabet in XXIII Predigen* tüzetesebb vizsgálata amúgyis meggyőzött arról, hogy GEILER az egyes fejezeteket, prédikációkat az ABC betűivel kezdi el; a mi ars moriendink azonban nem az egymás után következő iniciálékban követi, hanem tizenháromszor kezdi el az ABC-t, melynek betűi a gondolatmenetet jelző marginális megjegyzések előtt állanak.^{14a}

Miután GEILERREL kapcsolatos elgondolásaink csődöt mondtak, a többi számba jöhető teológus műveinek bibliográfiai ellenőrzése következett. Johann NIDER, Thomas PEUNTNER, MATTHAEUS de Cracovia, Albrecht von EYB, Petrus de ALLIACO, HENRICUS de Hassia, Johannes AUERBACH, JACOBUS de Clusa, és még mások is írtak témánkba illő vagy azzal rokon traktátusokat. Ez a hosszadalmas munka sem vezetett eredményre, noha itt sem csupán vaktában próbálkoztunk: ars moriendi-bibliográfia híján, a problematikussá mívelt, autoritásai (idézetek, források) alapján a kései skolasztikát, ill. misztikát képviselő filozófusok-teológusok műveit vettük szemügyre.

Minden eredményünk a következő volt: egy tudós erudícióval készült, feltehetőleg a szerző neve alatt német földön megjelent „épületes” értekezés van a kezünkben. Bár csonka, így is feltűnően különbözik valamennyi anonym és szerzős ars morienditől *terjedelmében*. Az illusztrálatlan quartó-kiadás legalább 59 [60] levélből állt; a többi még az 1520-as években, a fametszetsorozattal együtt sem haladta meg a 40 levelet (és ezek kisebb, nyolcadrét formában készültek). A nagyobb terjedelem abból adódik, hogy a hagyományos gondolatmenetet rengeteg idézettel (biblia, egyházatyák, középkori teológusok) tölti fel a szerző, helyenként pedig a prédikációkba illő exemplumokat halmozza. A betűtípusok, a számozatlan levelek, a bonyolultabb ívjelzet [A₂₋₄, B₄, C—D₆, E—F₄, G—H₆, I—N₄] a századforduló korára, ill. a 16. század első évtizedeire mutattak.

Ezek után a véletlen sietett a segítségünkre. Címleírás-ellenőrzés során egy ősnymtatvány-kolligátumban lapozva olyan betűtípusra bukkantunk, amely az ars moriendi marginális típusára emlékeztetett: tüzetesebb vizsgálat során kiderült, hogy a két típus meg is egyezik. A 15. század utolsó éveiben Hermann BUNGART (BOEMGART) *kölni* nyomdász készítette ALBERTANUS CAUSIDICUS BRIXIENSIS: *De arte loquendi et tacendi* című 10 leveles quartó kiadását.¹⁵ A 15. századi kölni típusrepertóriumban megtaláltuk BUNGARTnál az élócím típusát, és — ami a legfontosabb — a szöveg főtípusát, a „kenyértípust” is.¹⁶ Pontosab-

14. DEMPSEY-DOUGLASS, E. Jane: *Justification in late medieval preaching*. Leiden, 1966.
- 14a. Megvizsgáltuk a strassburgi nyomdatörténeti bibliográfiákat is, tematikai-formai szempontból egyaránt keresve a mi művünket, de ez a „tágabb körözés” sem vezetett eredményre. Hogy az ars moriendi egyáltalában *németországi*, azt egy, a latin szövegbe ékelt négy soros ritmikus ima bizonyította. De az alnémet nyelvjárás az északi országfélre mutatott, a Kölnitől Berlinig húzódó vonaltól északra (VÍZKELETY András szíves közlése).
15. SAJÓ, Géza—SOLTÉSZ, Erzsébet: *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur*. Budapest, 1970. nr. 49. GW 562. Ktr. jelzet: Inc 1171 (8).
16. VOULLIÉME, Ernst: *Die Typen der Kölner Buchdrucker*. Veröffentlichungen der Gesellschaft für Typenkunde des XV. Jahrhunderts. Uppsala, 1912. — A marginális típus (BUNGART 5. típusa): Tafel 292; az élócím típusa (BUNGART 6.): Tafel 294; a kenyértípus (BUNGART 4.): Tafel 34.

ban: az utóbbinak néhány nagybetűje nem egyezett — mégis ezen a szálon nyomtunk tovább, mert észrevettük, hogy az ars moriendi szövegében egyébként is kevert típust alkalmazott a nyomdász. BUNGARTról nem készült monográfia, de BENZING¹⁷ Buchdruckerlexikon-jának bibliográfiája alapján nekiláttunk az 1493 és 1521 között készült nyomtatványok vizsgálatának. Mivel VOULLIÉME valamennyi kölni őnyomtatványt feldolgozta,¹⁸ a 15. századot végképp ki lehetett zárni. A legtöbbet a BORCHLING—CLAUSSEN-bibliográfia ígérte,¹⁹ de latin nyelvű ars moriendire nem bukkantunk benne. Korábbi tartalmi vizsgálódásaink azonban nem voltak feleslegesek, mert gyanús lett a 378-as tétel témája: „Eyn vruchbars Boexken genant Mygrale, dienende vur allen gesunden und krancken ader syechen Christen mynschen. Uñ ouch eyn guede underwijsonge der bichtvaders uñ dienres in der firmirie etc. Is oever gesatz worden visz dē latin im duytsche...“ A 118 leveles quartó-nyomtatványt 1503. ápr. 15-én fejezte be BUNGART. A 118. lap versoja szerint: „finit Migrale de dispositione et modo bene moriendi Sudorose Cōmportatum per... magistrum Wilhelmū Tzwersz de Aquisgrano”.²⁰

A három példányban ismeretes könyv talán a mi ars moriendink fordítása volna? Egy régi bibliográfiához, PANZERhez folyamodtunk, s a kölni nyomtatványokat kezdtük ellenőrizni 1500-tól kezdve. Így találtuk meg az 1502-es évnél a következő művet:

Praeparamentum saluberrimum Christiani hominis ad mortem se disponentis quod collegit honorabilis vir magister Wilhelmus (Textoris) Tzewers SS. Theologiae Doctor eximius... Impressum Colonie MDII. per me Hermannum Bomgart. 4^o²¹

PANZER mutatója szerint nem is volt több kiadása ennek a műnek. A British Museumnak nincs példánya, a német könyvtárak titkait sajnos alig ismerjük, de hogy BORCHLING—CLAUSSEN sem ismeri, az a mű ritkaságát bizonyítja. A cambridge-i könyvtárak központi antikva-katalógusában²² viszont megtaláltuk. A T-1227 tételszámon közölt kiadás ívjelzetei megegyeztek a mi csonka példányunk meglévő íveinek jelzeteivel; ebből eszerint az utolsó két ív hiányzik. Most már bizonyosak voltunk, de megnyugtatósunkra csak a cambridge-i egyetemi könyvtár kérésünkre elküldött xerokópiája szolgált. A hiányzó A₁-es levélen két kis fametszet, verzóján szép iniciálé volt (a fametszet bekerült a német nyelvű kiadásba is), a P₂-es levélen pedig a teljes (bár sajtóhibás) impresszum.

A szerző Wilhelmus TEXTOR — illetve TZEWERS vagy ZWERS — aacheni kanonok, Erfurtban teológiai professzor, majd a bázeli székesegyház prédikátora a 15. század vége felé. JÖCHER biográfiai lexikona nem tartja számon művei közt a *Praeparamentumot*²³ — ez is a mű ritkaság voltát bizonyítja.

17. BENZING, Joseph: *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts*. Wiesbaden, 1963. p. 220.

18. VOULLIÉME, Ernst: *Der Buchdruck Kölns bis zum Ende des fünfzehnten Jahrhunderts*. Bonn, 1903.

19. BORCHLING, Conrad—CLAUSSEN, Bruno: *Niederdeutsche Bibliographie. Gesamtverzeichnis der niederdeutschen Drucke bis zum Jahre 1800*. Neumünster, 1931.

20. Kiemelések tőlem, K. Á.

21. PANZER, VI. 351.36.

22. ADAMS, H. M.: *Catalogue of books printed on the continent of Europe, 1501—1600 in Cambridge libraries*. I—II. Cambridge, 1967.

23. JÖCHER IV., col. 1960.

*Eine unbekannte venezianische Melanchthon-Ausgabe. —
Die Bestimmung eines Ars moriendi-Fragments*

A. KURCZ

In der Abteilung der alten Drucke der Nationalbibliothek Széchényi haben wir während der Zusammenstellung des Zentralkatalogs eine — dem Titelblatt nach — in Basel 1523 gedruckte Ausgabe des Werkes von MELANCHTHON: *Theologicae hypotyposes* gefunden. Der Druck von 80 Blättern ist mit der Ausgabe von 104 Blättern (1522 und 1523 aus der Druckerei von Adam PETRI) nicht identisch. (BEUTTENMÜLLER 134, 182.) Der Typ und hauptsächlich die Initialen weisen auf Italien, näher auf Venedig hin. Das Titelblatt ahmt aber ausser dem Impressum die Basler Ausgabe nach. Das Titelblatt der in der deutschen und italiänischen Fachliteratur unbekannte Publikation ist in der BOCCACCIO-Ausgabe: *Laberinto d' Amore*, gedruckt von Francesco BINDONI und Mapheo PASINI, aufgefunden. (Registriert in SANDER, Max: *Le livre à figures Italien depuis 1467 jusqu'a 1530*. Milano 1942. Nr. 1085.) Die venezianische Ausgabe ist also der Nachdruck (contrefaçon) der Basler Ausgabe.

Der zweite Teil des Aufsatzes ist die formal-inhaltliche Annäherung und Bestimmung eines Ars moriendi-Fragments auf dem Grund filologischer und druckgeschichtlicher Untersuchungen. Mit dieser Studienarbeit möchten wir andeuten, wie komplizierte und vielseitige Untersuchung bei dieser Aufgabe gewünscht ist.

Pótlások Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárának I—III. kötetéhez

AZ ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁRBAN LEVŐ, BIBLIOGRÁFIAILAG MÉG LE NEM ÍRT
RÉGI MAGYAR NYOMTATVÁNYOK

(Nyolcadik közlemény)

F A Z A K A S J Ó Z S E F

131.

[Lőcse 1635—1641 között.]

Erdőbényei Deák János. [Janua linguarum bilinguis, Latina et Hungarica...]

8° [10] 292/// 1.

Erdőbényei szójegyzékének első kiadása 1635-ben jelent meg Gyulafehérváron. Ismeretes két 1641-ben megjelent kiadás, egy lőcsei és egy bártfai, továbbá egy 1654-beli nagyváradi és egy állítólag 1702-ben megjelent kolozsvári kiadás is. Midőn címlap nélküli csonka példányunkat az első három kiadással összevetettük, mind a három esetben feltűnő hasonlóságot találtunk a betűtípusok és általában a nyomdai kiállítás tekintetében. Csupán a negyedik és az ötödik ismert kiadás kiállítása mutatott a mienktől teljesen eltérő képet. A gyulafehérvári kiadással való összevetés során úgy tűnt, hogy a „Prooemium” szövegének antikvatípusa egyezik a meghatározandó példány megfelelő részének betűivel. Az „Ad lectorem” kisebbik kurzívtípusa ugyancsak egyezőnek tűnt. Még szembetűnőbb volt a hasonlóság a szótári részben, ahol a magyar kurzívtípus lendületes vonalaiban könnyen fel lehetett ismerni az azonos stílust. Ugyanezt a három betűtípust megtaláltuk az 1641. évi lőcsei kiadásban is, de itt nem volt olyan szembetűnő az egyezés, mert míg a meghatározandó kiadás szótári részében a latin szavak antikva- és a magyar szavak kurzívtípusokkal vannak szedve, addig az 1641. évi lőcsei kiadásban megfordítva találjuk a két betűtípus alkalmazását, s így itt az azonos szövegek nem voltak egybevetethetők, hanem csupán betűket állt módunkban azonosítani. A bártfai kiadás antikva szövegtípusa már eltérést mutatott, de a kisebb latin és a magyar kurzívtípus ebben is egyezőnek tűnt. Ezek az egyezések, illetőleg részben talán csupán megtévesztő hasonlóságok szemléltetően mutatják azt a különben már jól ismert tényt, hogy a XVII. század derekán megjelent nyomtatványoknál a betűtípusok alapján való nyomdameghatározás már nem alkalmazható olyan könnyedén, mint a XVI. századiaknál, hiszen a nyomdák ekkor már közös forrásokból szerezték be betűkészletüket.

A betűtípusok után a nyomdadíszeket tettük vizsgálat tárgyává. Az apró, közismert körzetekből összerakott fejlecek önmagukban szintén nem vezethettek biztos eredményre, de a kötetünkben található egyetlen záródísz (a 286. lapon) már komoly sikert hozott. Számos gyulafehérvári, bártfai és lőcsei nyomtatványt néztünk át, hogy ráakadjunk erre a záródíszre, de míg sem a gyulafehérvári, sem a bártfai nyomtatványokban nem találtuk meg azt, addig hét lőcsei nyomtatványban bukkant elénk ugyanez a díszítmény (RMK II. 479, 491, 492, 579, 599, 667 és Sztripszky I. 1997a). Ezek között van ennek a *Januanak* az 1641. évi kiadása is, amelyben ugyanazon a helyen látható ez a záródísz, mint itt. Ennek a dúcnak az azonossága abból is látszik, hogy a díszítmény vonalain levő apró törésnyomok, amelyek a lőcsei impresszummal ellátott kiadványokban felfedezhetők, címlap nélküli példányunkban is megvannak. Egyébként a különböző díszítő körzeteket is megtaláltuk a lőcsei nyomtatványokban.

Példányunk nyomtatási helyének egy másik bizonyítéka példányunk papirosa. Háromféle vízjegyet találtunk benne, amelyek közül kettő több lőcsei nyomtatvány

122.	CENTURIA I.	CENTURIA I.	123.
Placo	<i>Credesitem, engesitem.</i>	Poenitentia	<i>Panitentia, meg banas.</i>
plage	<i>Udajsz bala.</i>	Poeta	<i>Pocia, vers szerző.</i>
plaga	<i>Czapa, tulaydon része ex vi.</i>	politus	<i>Meg tisztított, felkészít.</i>
planca	<i>Budozo csillagh. (lágának)</i>	politia	<i>Közfegh. (szek)</i>
plango	<i>Szatom.</i>	polleo	<i>Ervs vagyok.</i>
Planca	<i>Talp. plánta.</i>	pollex	<i>Hüvelyk, nagy ny.</i>
planus	<i>Hiteo, usalard.</i>	pollicco	<i>Igerem.</i>
planus, a, um	<i>Sik, igyenos, nyilván való.</i>	polluo	<i>Meg fertőztem.</i>
plarea	<i>Uza</i>	polus	<i>Egnek két sarka.</i>
plaudo	<i>Tapsolok.</i>	pomarium	<i>Salmas kert.</i>
plaustrum	<i>Szeher.</i>	pomum	<i>Alma.</i>
plebs	<i>Közfegh, köznép.</i>	pompa	<i>Pompa.</i>
plecto	<i>Bünetem, öfave akasztalom.</i>	pondero	<i>Meg merem, meg hanyom, ér.</i>
plectrum	<i>Lant pengeo, cimbalom verb.</i>	populus	<i>Amerik, tev. (tem, fonsalom.)</i>
plenus	<i>Teljes. (Hegedű vono.)</i>	pono	<i>Hiszl, megét.</i>
pleriqve	<i>Többire, minden.</i>	pono	<i>Teszem, helyeztetem.</i>
plermqva	<i>Inkab mindenkör.</i>	pons	<i>Hid, pallo.</i>
plico	<i>Ranczolem, öfave thrám.</i>	pontifex	<i>Fő pap.</i>
ploro	<i>Sirok.</i>	pontus	<i>Asianak armeniatul fogva az</i> <i>Ronticum tengeryh való tar-</i> <i>romanya.</i>
pluma	<i>Pely, tollaczká.</i>	popina	<i>Köz konyhá, varos konyhaja.</i>
plumbum	<i>On</i>	poples	<i>Terdük vapaja.</i>
plurimum	<i>Igen nagyon.</i>	popularia	<i>Köz, ala való, azon nephez.</i>
plurimus	<i>Igen sok, legh több.</i>	populot	<i>Rufzirok. (valo.)</i>
plus	<i>Több.</i>	populus	<i>Nép, közfegh, nyarfa.</i>
plusquam	<i>Több hogy nem.</i>	porcus	<i>Difeno.</i>
pluvia	<i>Ei.</i>	porrigo	<i>Odas adom, nyujtom.</i>
poculum	<i>Pohár.</i>	porro	<i>Tovább.</i>
podagra	<i>Közf. veny.</i>		
poena	<i>Büntető.</i>		

Paniten-

Por.

I. kép
Egy 17. századi latin–magyar szójegyzék két lapja

papirosában megtalálható, viszont bártfai és gyulafehérvári nyomtatványokban nem akadtunk nyomukra. Az egyik vízjegy egy kartusban levő Szent András-keresztet ábrázol („H” ív). Ezt megtaláltuk Brewer Lőrinc egy 1636-ban kiadott nyomtatványában (RMK I. 662.), az első és a „C” ívben, továbbá egy 1634-ben megjelent kiadványa mindkét ívében (RMK II. 492). Egy másik vízjegy hármas halmon álló kettős keresztet ábrázol koronával és két címertartó oroszlánnal (az „M” ívben). Ez ugyancsak megtalálható az egyik előbb említett nyomtatványban (RMK I. 662.), az „A” és a „B” ívben, továbbá az 1635. évbéli RMK I. 652. sz. nyomtatványban (az „A”–„C”- stb. ívekben), valamint az 1635. évbéli RMK I. 653. sz. kiadványban is több helyen.

A záródísz és a vízjegyek alapján végül is megállapítottuk, hogy címlap nélküli példányunk Lőcsén készült, a Brewer-nyomdában. Ami a megjelenés idejének a meghatározását illeti, példányunk szövegét számos helyen tüzetesen összevetettük a gyulafehérvári első kiadás és a két 1641. évi kiadás szövegével. Az összevetés azt mutatta, hogy meghatározás alatt álló példányunk aránylag híven követi az eredeti, gyulafehérvári szöveget, míg a két későbbi kiadás változott szöveggel jelent meg. Példányunk nagymértékben átvette a gyulafehérvári kiadás helyesírási sajátosságait és hibáit. Így az á és é betű vesszője igen sok szóban hiányzik az első kiadásban, s ezt a hibát példányunkban is legtöbbször megtaláltuk, szemben a két 1641-es kiadással, ahol ezek majdnem mindig ki voltak javítva. Miután tehát csonka példányunk szövege a legprimitívebb, majdnem szolgál másolata az első kiadásénak, világos, hogy ez a kiadás megelőzte a másik kettőt, vagyis 1635 és 1641 között jelent meg Brewer Lőrinc műhelyében.

(Jelzete: RMK I. 1573b.)

[Nagyvárad? 1660?]

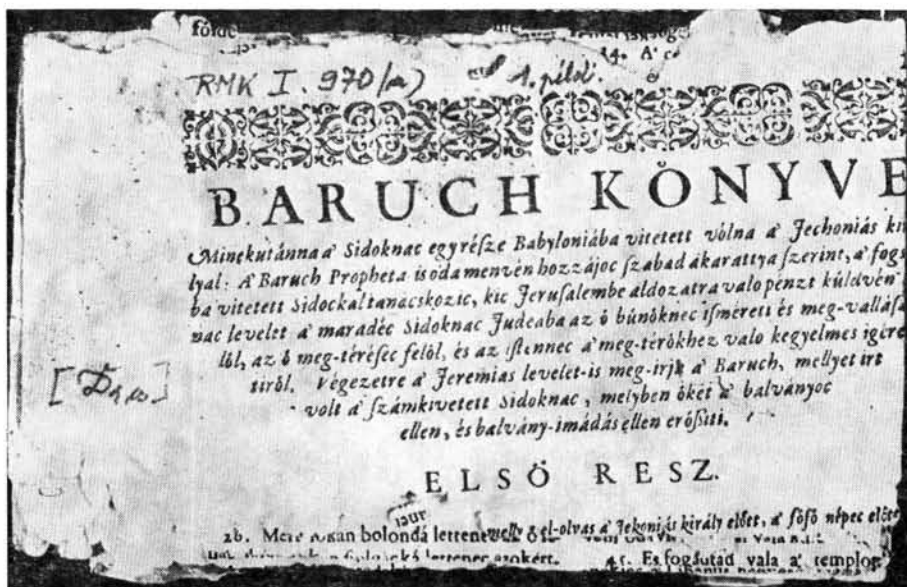
Szent Biblia. [(2. rész:) Az Ó Testamentom mellé vettett könyvek, melyek apocryphusoknak nevezetnek.]

2°, 48 (?) /// 1.

Töredékgyűjteményünkben, egy borítékban 9 db, magyar nyelvű szövegeket tartalmazó papírszeletet találtunk. A töredékek borítékján levő feljegyzés szerint ezeket Conrad Dietericus: Institutiones dialecticae c. munkájának (Franeker, 1642) kötetstábláiból áztatták ki. Ebből a kiadványból könyvtárunkban a 274.004 jelzeten található egy példány, egykorú hártakötésben. Minthogy a köteten restaurálásnak nyoma sincs, feltehető, hogy a hártaborítás itt-ott levált a táblákról és úgy szedték ki onnan ezeket a papírszeleteket. Egyforma méretű töredékeinkről megállapítottuk, hogy azok valamely folio alakú nyomtatvány leveleinek kb. negyedrészeit teszik ki és Baruch könyvéből meg Esdrás III. könyvéből tartalmaznak szövegrészeleteket. A kilenc töredékből három csupán duplum értékű.

A nyomtatás jellege, a betűtípusok és a folio méret egyaránt az 1660–1661. évi várad—kolozsvári bibliakiadást juttatta eszünkbe, bár abban sem Baruch könyve, sem Esdrás III. könyve, sem semmiféle apokrif irat nem jelent meg. A töredékek betűtípusait megvizsgálva megállapítottuk, hogy háromféle méretű kurzív típus, valamint két nagyobb méretű antikva betűfajta egyezik is a várad-i biblia betűivel. A szövegbetű eltér ugyan az abban használt típustól, de az is a várad-i biblia nyomtatójának, a kiváló Szenczi Kertész Ábrahámnak a betűtípusa (vö. pl. az RMK I. 826. végén levő III. mutató betűtípusával). Mivel Szenczi Kertésznek más bibliakiadása nincs, töredékeink nyilván összefüggenek valamiképpen a várad—kolozsvári bibliával.

Ennek a híres bibliakiadásnak az előszavában nyomdászunk külön szakaszt szentel az apokrif-könyvek kérdésének és azok kimaradását pénzhiánnyal és főleg az ország zűrzavaros politikai helyzetével magyarázza, reményét fejezve ki, hogy ezek kiadására is mód nyílik majd a belső állapotok jobbra fordultával. A most előkerült töredékek arra engednek következtetni, hogy az eredetileg is kiadni tervezett apokrif könyvek kinyomtatását valószínűleg még Nagyváradon elkezdték. A biblia említett előszavából világosan kitűnik ugyanis, hogy az apokrif könyveket nem valamilyen teológiai megfontolásból hagyták ki, hanem csupán az említett körülmények magyarázzák azok elmaradását. Köztudomású, hogy a háborús események és Váradnak a törökök által való elfoglalása félbeszakították a biblia nyomtatását. Azt is tudjuk, hogy bár rendkívüli óvintézkedéseket tettek, hogy a nyomdai felszerelés és a biblia kész ívei kárt ne szenvedjenek, mégis nagy veszteség érte a biblia kinyomtatott részét. Bod Péter szerint a 10 000 példányból több mint 4000 odaveszett (A' Szent Bibliának históriája. Szeben 1748. 154–155. l.). Így bizonyára nagyrészt elpusztultak azok az ívek is, amelyek az apokrif könyvek szövegeit tartalmazták. Töredékeink közül kettőn maradt fenn ívjelzés (D₂, F₂). Ezek alapján a többi töredék ívjelét is kikövetkeztettük, és megállapítottuk, hogy a fennmaradt darabkák a D₁, D₂, F₁, F₂ és F₄ levelek egyes részeit tartalmazzák. Mivel a várad-i biblia négyleveles füzetekből áll, feltehető, hogy az Ószövetségnek ez a függeléke is négyleveles füzetekből állott. Ha így volt, akkor hat négyleveles ív elkészültéről van bizonyítékunk, amely 24 levelet, vagyis 48 lapot tehetett ki. Ezt igazolja az, hogy a D_{1a} lapon töredékesen ugyan, de 25-ös lapszámot vélünk kiolvasni, amely ott fenti számításunknak meg is felel. A várad-i bibliában kiadni tervezett apokrif könyvek bizonyára ugyanazok lehettek, mint amelyek az 1608. évi hanau-i, az 1612. évi oppenheimi és az 1645. évi amsterdami bibliában is megjelentek. Amennyiben e könyveknek e három kiadásban egymással megegyező sorrendjét is követték Váradon, akkor az Esdrás III. könyve 9. részének közepénél — ahol utolsó töredékünk szövege megszakad — az apokrif könyveknek körülbelül a negyedrézéig jutottak el, ami egyáltalán nem jelenti azt, hogy nem lett volna készen több ív ennél, amikor a munkát Váradon félbe kellett szakítani. Mindenesetre legalább negyedrészen elkészült a bibliának ez

2. kép

Ótestamentumi apokrif-könyv kinyomtatott, de meg nem jelent töredéke
(Nagyvárad? 1660?)

a második kötete, amelynek kinyomtatott ívei azután — úgy látszik — majdnem teljesen elpusztultak. Ez a kötet — amint töredékeinkből megállapítható — a váradi biblia többi részeinek a kiadási sajátosságaival egyezően, az egyes bibliai könyveknek és a fejezeteknek az élén összefoglaló szövegekkel, valamint lapszéli jegyzetekkel jelent meg, a vizsolyi bibliában, mind a hanai kiadást követve, az oppenheimi és az amsterdami kiadással ellentétben, amelyekben ilyen magyarázó szövegek nincsenek.

Ami a bibliafordítás szövegét illeti, a helyesírási módosításoktól eltekintve egy helyen találtunk változtatott kifejezést. A Baruch könyve 2. részének 16. versében mind a vizsolyi bibliában, mind a három fent említett korábbi XVII. századi bibliában ez áll: Tekints reánk, Uram, a te Sanctuariomodnak házából. A mi töredékünkben viszont ezt olvassuk: „Tekints reánk Uram a’ te Leg-Bentségesb helyedből”. A helyesírási módosítások és ez a magyarosított kifejezés is mutatja, hogy az apokrif könyvek szövegét is átnézték, ugyanúgy, mint a később meg is jelent részek szövegét. Minthogy Bod Péter azt írja „Magyar Athenas”-ában (149. l.), hogy a váradi bibliába Köleséri Sámuel „tudós magyarázatokat írt”, nyilvánvaló, hogy az említett módosítások is tőle származhattak (vö. Zoványi Jenő: Cikkei a „Theologiai lexikon” részére... Bp. 1940. 256. l.).

(Jelzete: RMK I. 970a.)

133.

[Csepreg 1631, vagy 1632.]

Jocus in Nativitatem wolffgangi | Mangelburgeri Junioris.

Egy 17,3×15,3 cm méretű, mindkét lapján benyomtatott levelet találtunk könyvtárunk töredékgyűjteményében. Ennek egyik lapján egy latin nyelvű vers áll, amely a fenti címet viseli. A másik lapon egy CHRONOLOGIA címszóval kezdődő

latin nyelvű szöveg olvasható, amelyből megtudjuk, hogy Wolfgang Mangelburger menekültnek és feleségének, Sophiának született egy Wolfgang nevű fia, 1632. március 2-án, „in oppidulo Xucis inferioris Ungariae”, Nádasdy Pál gróf területén. A szöveg után egy latin distichon következik, amelyben a kiemelten, verzálissal szedett számértékű betűjelek a 1631-es évet adják ki, a fenti szövegben látott 1632-es születési évvel szemben, ugyancsak utalva a születés pontos napjára, március 2-re. A latin vers után egy háromsoros német vers következik, amelyben a kiemelt verzálisok ismét 1631-et tesznek ki. A kétféle évszám miatt, amelyek közül az egyik nyilván téves, a születésnek és a nyomtatvány kiadásának valószínűleg azonos éve eldöntetlen marad számunkra. Az apáról csak annyit árul el a Chronologia szövege, hogy „nobilis et ornatissimus vir” és „exul” volt. Tekintve, hogy a versek fölött levő tíz soros szövegrész felét Nádasdy rangjainak a felsorolása foglalja el és maga a szöveg is megmondja, hogy az örvendetes esemény „sub comitatu ... Pauli de Nadasd” történt, Nádasdy pártfogoltjának tekinthetjük ezt a Wolfgang Mangelburgot. Valószínűnek tartjuk, hogy a harmincéves háború viszontagságai és az ellenreformációs üldözések elől, német nyelvterületről, talán Ausztriából elmenekült protestáns nemesről lehet itt szó, akit a magas méltóságokat viselő evangélikus vallású főúr pártfogásába vett. (Nádasdy Pálról l. Payr Sándor: Révay Judit c. tanulmányát, a Protestáns Szemle 1913. évi kötetében.) A menekült fiának születési helyét illetően szövegünk a fent már idézett megjelölést adja. Azt hisszük, nem tévedünk, amikor úgy véljük, hogy itt Sopronkeresztúrra kell gondolnunk, ahol Nádasdynak kastélya volt (l. László Ernő: Sopronkeresztúr vára. Soproni Szemle 1938.). A „Xucis” genitivusos alakot a Crucis írásváltozatának véljük, Keresztúr városkát ugyanis a régi időkben latinul egyszerűen Crux-nak nevezték (l. Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. 3. köt. Bp. 1897. 592. lap).

A nyomtatvány betűtípusait megvizsgálva megállapítottuk, hogy a két kurzív típus, az antikva szövegbetű, a Chronologia cím kisebb antikvári és a két iniciálé mind megtalálható Farkas Imre csepregi kiadványaiban (l. pl. RMK I. 626; az antikva szövegbetű a d_{3a} lapon), tehát ez a nyomtatvány is az ő műhelyében készült.

Ez az üdvözlőirat valószínűleg csak ebből az egy levélből állott. Ezt igazolni látszik az a körülmény, hogy az első lapon levő vers ferdén van a papírra nyomtatva, ami kétfeltes szöveg nyomtatása esetén kevésbé történhetett volna meg.

(Jelzete: RMK II. 475/b.)

134.

Wittenberg 1599.

Sommer, Zacharias. $\sigma\nu\nu\ \theta\epsilon\omega$ | DISPVTATIO ETHICA, | DE VERA FORTI- | TVDINE. | IN | JLLVSTRI VVITEBER- | *genfium Academia propofita,* | ET | Publico rectè ac fobriè philosophantium | iudicio fubiecta, | à | M. ZACHARIA SOMMERO, | Fridebergenfi, Sil. | *Respondente* | JOHANNE ADAMO, | *Epperienfi Sepufio.* | Habebitur 3. die Febru. in auditorio magno Collegij | novi, horis matutinis. | WITEBERGAE, | *Typis M. Georgij Mulleri.* | M.D.XCIX.

4°, [1] A¹⁻² A²⁻⁶=[8] lev.

A felelő ugyanaz az Adam János, akinek doktori értekezése már ismeretes (RMK III. 950.).

(Bibliográfiai száma: RMK III. 938a, jelzete: Ant. 4340 (6).)

Wien [1645 vagy 1646].

Sengsenschmidt, Laurenz. DISCVRSVS | FVNEBRIS, | FACTVS | OCCIDENTI SOLI | TOTIVS MVNDI, | HOC EST, | CHRISTO | IN CRVCE EXSPIRANTI, | DICTVS | In Auditorio Academico | GRAECII, | Ab | Adm. R. P. LAVRENTIO SENG- | SENSCHMIDT è SOC: IESV, Sac: Theologiae | Doctore, ejuſdemque Decano, nec non Sa- | crorum Canonum Professore, | Anno M.DC.XLV. | Sub Ferias Hebdomadae Sanctae | VIENNAE AVSTRIAE, Typis Matthaei Cofmerovij.

4° A⁴ B⁴=[8] lev.

Az 1645. esztendő nagyhetében elmondott beszédet a ljubljanaai születésű szerző volt tanítványa, Szegedi Ferenc Lénárt, későbbi egri püspök adta ki, mégpedig minden jel szerint még a szerző életében. Mivel Sengsenschmidt 1646. szeptember 1-én halt meg, a beszéd vagy 1645-ben, vagy 1646-ban jelent meg nyomtatásban. Szegedi előszavában írja, hogy a szerző csupán elolvasásra adta oda neki beszédének kéziratát, nem akarván azt kinyomtattatni. Ő viszont, felismerve annak kiváló értékét, örömmel adja nyomdába volt tanárának ezt, a minden illetékes személy által kitűnőnek ítélt prédikációját. A jezsuita bibliográfia tud ugyan erről, a szerző tudtán kívül kiadott beszédéről, de sem a címét, sem a kiadóját nem ismeri, illetve csupán a beszéd tárgyát adja annak címe helyett (Oratio in Parasceve Sancto) és mint gráci nyomtatványt tartja azt nyilván, impressumközlés nélkül (I. Sommervogel, C.: Bibliothèque de la Compagnie de Jésus. 7. köt. Bruxelles—Paris 1896. 1123—1124. hasáb). Nézetünk szerint egy esetleges korábbi gráci kiadásra nem kell gondolnunk, inkább azt tartjuk valószínűnek, hogy a bibliográfia által említett forrásmunka szerzője azért vélte ezt a kiadványt gráci nyomtatványnak, mert Sengsenschmidt a gráci egyetemen mondta el ünnepi beszédét.

(Jelzete: RMK III. 1662/b.)

[Wien 1691.]

Lipót I., magyar király. L*EOPOLDUS D**EI G**RATIA E**LECTUS | Romanorum Imperator, semper Augu.tus, ac Germaniae, Hungariae, Bohoemiae, ... REX ... [Az üdvözlősorok után a rendelet szövegének kezdőszavai:] Tam- | etfi in Anno adhuc Millefimo Sexcentefimo Septuagesimo, dudum evoluto ... [Az 1670-ben kiadott postaügyi rendeletet kiegészítő újabb rendelet.] [A rendelet kelte:] DATUM in Civitate nostra Vienna Auftriae, Die septimâ Mensis | Octobris, Anno Domini Millefimo [!], sexcentefimo, Nonagesimo Primo. ... [A rendelet szövege után, alul:] Ad Mandatum Sac: Caef: | Regiaeque Majestatis proprium.

Egylapos nyomtatvány A szedéstükör mérete: 54,6×50,8 cm, példányunk nagysága: 60×59 cm.

A pátenz nyomdáját teljes bizonyossággal megállapítani nem tudtuk, de igen valószínűnek tartjuk, hogy az a Cosmerovius-műhely volt. A négy díszes iniciálé közül három egy olyan sorozatnak a tagja, amely sorozat különböző darabjait a Cosmerovius-nyomda két nyomtatványában is megtaláltuk (RMK III. 3548 és egy 1683-ból való hungarica-kiadvány: Grimus, Franciscus Carolus de: Colossus Un-

riae, sive D. Ladislaus, amely az Orsz. Széchényi Könyvtárban az RMK III. 1498. jelzetű kolligátumban van meg, mint a kötet 20. darabja). Az utóbbinak a B_{1a} lapján maga az E iniciálé is szerepel, amely a mi nyomtatványunkon is megvan. A betűtípusok közül a 2. sor betűi egyeznek az RMK III. 4762. B_{2a} lapján levő egyik típusal. Ugyanezt a típust az RMK III. 4389-ben is megtaláltuk. Az utóbbi nyomtatványban megvan kiadványunk 4. sorának a betűtípusa is. Tekintve, hogy aránylag kevés nagyméretű, impresszummal ellátott Cosmerovius-kiadvány van RMK-gyűjteményünkben, a rendelet nagyméretű szövegbetűjének nem sikerült nyomára bukkannunk, de ugyanúgy nem találtuk meg azt más egykorú bécsi nyomda kiadványai-ban sem. Mivel a Cosmerovius-nyomda mint udvari nyomda elsősorban volt illetékes hivatalos iratok kiadására és mivel pátensünk díszes kiállítása — a másutt fel nem lelt díszes iniciálékkal — kifejezetten a Cosmerovius-műhelyre vall, igen valószínű-nek tartjuk, hogy nem tévedünk, amikor ezt a rendeletet is ennek a nyomdának a kiadványai közé soroljuk. A nyomda ebben az időben Matthäus Cosmerovius özvegyének, Susanna Christinának a vezetése alatt állott.

* 5,2 cm magasságú díszes iniciálé.

** 2,6 cm magasságú díszes iniciálé.

(Letét a keszthelyi Helikon Könyvtár állományából. Jelzete: RMK III. 3679a.)

137.

[Wien 1701.]

RESOLUTIO | SACRATISSIMAE CAESARAE REGIAEQUE | MAJES-
TATIS DOMINI DOMINI CLEMENTISSIMI, | AUGUSTANAE, ET HELVE-
TICAE CONFESSIONI | ADDICTIS, IN HUNGARIA DEGENTI- | BUS,
DATA. [A határozat zárószórai az első levél versoján:] PER SACRATISSIMAM
CAESAREAM REGIAM- | QUE MAJESTATEM. Viennae Die 2. Mensis Aprilis |
Annò 1691. [A második levél rectóját egy kiegészítő rendelkezés foglalja el,
melynek címe a következő:] RESOLUTIO | EADEM DATA EST HOC ANNO
1701. | AUGUSTANAE ET HELVETICAE CONFESSIONI | ADDICTIS, ITE-
RUM SUA GRAVAMINA PRO- | PONENTIBUS; HAC ADDITA | DECLARA-
TIONE. [A verso üres.]

2° [2] lev.

Ezt, a protestánsok sérelmeivel kapcsolatosan 1691-ben kiadott királyi határozatot egy újabb, kiegészítő határozattal együtt 1701-ben nyomtatták ki, mégpedig megállapításunk szerint Bécsben, a Cosmerovius-nyomdában, ahol annyi más, Magyarországot illető hivatalos állami kiadvány jelent meg. A betűtípusokat a Cosmerovius-örökösök egy 1703-ban megjelent kiadványának (RMK III. 4389) betűivel azonosítottuk, a nyomtatványban levő két iniciálét pedig Matthäus Cosmerovius egyik 1663-ban megjelent kiadványában (RMK III. 2195) találtuk meg (a 6., ill. a 142. lapon).

A határozatok szövege egylapos nyomtatvány alakjában is megjelent, amelyből az Evangélikus Országos Levéltárban maradt fenn egy példány. Az Országos Széchényi Könyvtárban xeroxmásolat van róla (RMK III. 4285b).

(Jelzete: RMK III. 4285c.)

[Wien 1703.]

Lipót I., magyar király. N*OS LEOPOLDUS DIVINA FAVENTE | Cementia [|] Electus Romanorum Imperator, semper Augustus, | ac Germaniae, Hungariae, ... Rex, ... Univerfis, ac singulis ... Magistratibus ... Poſteaquam aegrè Nobis in- | telligendum fuit, potiffimam Incolarum ex Transdanubianis, & Tranſtibificanis Comitatus partem ... perfido Ragozy agmini feſe affociãffe . . . . . Dabantur in Civitate Noſtra Viennenſi, die Decimã quintã Menſis Octobris, | Año Milleſimo ſeptuageſimo Tertio, Regnorum Noſtrorum Romani quadra-geſimo ſexto, Hungarici quadra-geſimo nono, Bohemici verò quadra-geſimo octavo. | Leopoldus. | (A ſzöveg alatt, középen, a pecsét helyét jelölõ betűk, körvonallal bekeretezve:) LS. (Baloldalt, lentebb:) Eugenius a Sabaudia. | (Jobb oldalt, lent:) Ad Mandatum Sac.^{ae} Caef.^{ae} | Regiaeq; Majeſtatis proprium. | Joannes à Tiell.

Egyleveles nyomtatvány. Tükörmérete: 36,7×44,3 cm, példányunk nagysága: 39,2×47,4 cm.

A Rákóczi hadához csatlakozott felkelők részére amnesztiát biztosító pátenſ minden valóſſínűség szerint Bécsben, a Cosmerovius-örökösök udvari nyomdájában jelent meg. A ſzövegbetű és három nagyobb betűtípus megtalálható az RMK III. 4762, illetve 4389 jelzetű Cosmerovius-kiadványban.

* 95×84 mm nagyságú virágdíszes iniciálé.
(Jelzete: RMK III. 4433a.)

[Wien 1706.]

József I., magyar király. N*OS I**OSEPHUS D**EI G**RATIA | electus Romanorum Imperator semper Augustus, ac Ger- | maniae, Hungariae, Bohemiae ... REX ... [Az üdvözlõsorok után a rendelet ſzövegének kezdõszavai:] Quòd poſteaquam ad inteſtinos Tumul- | tus, & motus ... [A pátenſ kelte:] Dabantur in Civitate noſtra Vienna Auftriae, die decimã quin- | tâ Menſis Auguſti, Anno Domini Milleſimo, ſeptingentefimo Sexto. ...

Egyleveles nyomtatvány. A ſzedéſtükör mérete: 34,6×43,1 cm. Pélányaink nagysága: 37,8×47,7, illetve 40×50 cm.

Ebbõl, a Rákóczi-szabadságharc résztvevõi számára kiadott amnesztiarendeletrõl háromféle változatot ismerünk. Kettõrõl már Hubay Ilona bibliográfiája is megemlékezett (Magyar és magyar vonatkozású rölapok... az Országos Széchényi Könyvtárban. Bp. 1948., 1143. tétel), a harmadikból, amelyet õ még nem ismert, két példány van könyvtárunkban. E változat ſzövegének a nyomása megegyezik a Hubay által elsõ helyen leírt változat („A” variáns) ſzövegének a nyomásával, azzal a különbséggel, hogy itt az eredeti aláírások helyén nyomtatott nevek, ill. a pecsét helyén erre utaló LS. betűk állanak. Hubay megjegyzésben említett második változatában („B” variáns) a ſzöveg utolsó tizenegy sorának a ſzedése és maga a ſzöveg is eltérõ kiſsé, amennyiben némi lényegtelen ſzövegmódosuláson kívül Rabutin tábor-nagy csupán vezetéknevén van megnevezve, míg a másik kettõben teljes névalakjában szerepel. Könyvtárunkban egyébként a Hubay által leírt „A” és „B” variáns is tanulmányozható az eredeti példányokról készült fényképmásolatokon, és eredeti „C” variánsaink ezekkel is összehasonlíthatók.

A rendelet nyomdai kiállítását tüzetesen megvizsgáltuk és megállapítottuk, hogy a kiadvány minden valóſſínűség szerint a bécsi Cosmerovius-nyomdában készült.

A kisebb méretű díszes iniciálék három darabja közül kettőt megtaláltunk a Cosmerovius-műhely két, impresszummal ellátott kiadványában. Az I iniciálé Joannes Christophorus Vorster: Christianae reipublicae Hercules, seu divus Ladislaus c., 1685-ben megjelent munkájában van meg (könyvtárunkban az RMK III. 1498. jelzetű kolligátum 22. darabja), míg a D iniciálé Franciscus Ignatius Paulus ab Eilers: Sol post eclipsim illustris, seu divus Mauritius c., 1699-ben kiadott munkájában szerepel (az említett kolligátum 59. darabja). A nyomtatvány hatféle betűtípusa közül ötöt azonosítani tudunk az RMK III. 4762. sz. nyomtatványban előforduló betűkkel. A 2. és a 3. sor betűtípusát a jelzett nyomtatvány B_{2a} lapján, a 4. sorét a B_{1a} lapon, az 5. sorét az S_{1b} lap alján, a szöveg alatti királyi aláírást igazoló JOSEPHUS szó betűtípusát pedig az R_{2a} lapon láthatjuk. A Cosmerovius-műhely — amint már említettük — udvari nyomda volt és nyomtatványunk megjelenésének idejében a Cosmerovius-örökösök tulajdonában állott.

* 9,6 × 8,6 cm nagyságú díszes iniciálé.

** 2,7 × 2,7 cm nagyságú díszes iniciálé.
(Jelzete: RMK III. 4569a/1. és 2. péld. = „C” variáns.)

140.

[Wien 1707.]

József I., magyar király. I*OSEPHUS D**IVINA F**AVENTE | CLEMEN-
TIA, ELECTUS ROMANORUM | Imperator, semper Auguftus, ac Germaniae,
Hungariae, Bohemiae . . . Rex. Archidux Auftriae, . . . [Az üdvözlősorok után a
szöveg kezdőszavai:] Exploratum & perfpctum effe omnibus Veltrum . . .
[A pápens kelte:] Datum in Civitate Noftra Viennae Auftriae, Die Undeci- | ma
Menfis Julii, Anno Domini Millefimo, Septingentefimo Septimo . . . [A szöveg
alatt, baloldalt:] Jofephus. [Alatta, lentebb:] Joan. Frid. B. à Seilern. [Középen:]
LS. [a pecsétre utaló körvonallal körülvéve]. [Jobboldalt:] Ad Mandatum Sac.
Caef. Regiaeque | Majeltatis proprium. | Andreas Szentkerefzti.

Egyleveles nyomtatvány. A szedéstükör mérete: 30,2 × 43,9 cm. Példányunk nagysága: 31,5 × 51,5 cm.

A Rákóczi-szabadságharc erdélyi résztvevői számára kiadott amnesztiarendeletet — amint nyomdai kiállításából megállapítottuk — minden valószínűség szerint Bécsben, a Cosmerovius-örökösök műhelyében nyomtatták. A kiadványt díszítő három iniciálé közül a két kisebb (D és F betű) annak a sorozatnak a tagja, amelyből számos darab megtalálható az RMK III. 2195. sz. Cosmerovius-nyomtatványban (a D iniciálét több helyen is láthatjuk benne, így pl. a 101. lapon). A pápens elején, a soronként fokozatosan kisebbedő ötféle betűtípus mind megvan az RMK III. 4389. sz. Cosmerovius-kiadványban, és csupán a hatodikát, a rendelet szövegbetűjét nem tudjuk igazolni.

* 7,2 cm magasságú díszes iniciálé.

** 1,8 cm magasságú díszes iniciálé.
(Jelzete: RMK III. 4617e.)

141.

[Wien 1707.]

József I., magyar király. I*OSEPHUS D**IVINA F**AVENTE | CLEMEN-
TIA, ELECTUS ROMANORUM | Imperator, semper Auguftus, ac Germaniae,
Hungariae, Bohemiae . . . Rex. Archidux Auftriae, . . . [Az üdvözlősorok után a

IOSEPHUS DIVINA FAVENTE CLEMENTIA, ELECTUS ROMANORUM

Imperator, semper Augustus, ac Germaniæ, Hungariæ, Bohemiæ, Dalmatiæ, Croatia, Slavoniæque, &c. Rex. Archidux Austriæ, Dux Burgundiæ, Brabantiæ, Stiriæ, Carinthiæ, Carniolæ, Marchio Moraviæ, Comes Habsburgi, Tyrolis & Goritiæ, &c.

Univerſis & ſingulis, Illuſtribus, Spectabilibus, Magnificis, Egreſſis & Nobilibus, Agilibus, Prudentibus item ac Circumſpectis Conſiliariis Noſtris Tranſylvanicis, ac reliquis quorumvis Comitatum, Sedium Siculicalium ac etiam Saxonicalium, ut & Civitatum & Oppidorum quoq; Officialibus Primariis & ſubordinatis quibuſcunq; ac aliis etiam quibuſlibet in Publico ſeu Privato ſtatu conſtitutis, Principatû Noſtri Tranſylvanice, ſubditis, Salutem & Gratiam Noſtram Cæſareo-Regiam! Exploratum & perſpectum eſſe omnibus Veſtrum, fanctæ mente præditis, nulli dubitamus: Quânto ſtudio, quàmq; Paternæ Curæ & Sollicitudine fatigerimus, interſinis Regni Noſtri Hungariæ motibus, in quos etiam chara Nobis Tranſylvania, perfidâ quorundam propriorum Civium raptâ eſt, ſuavioribus etiam mediis, utpote: Pacis tentatæ Tractatu, Amneſtiæque & Veniæ oblatione, atque publicatione medelam ferre, ac tam præſato Regno Noſtro Hungariæ, quàm etiam Tranſylvaniæ, Pacem & tranquillitatem reſtituere. Quia verò, nonnullorum ſeu ambitione, ſeu perſevaciâ benigniſſimæ intentioni Noſtræ obicem poni, privatæque comòdi & utilitatem Reipublicæ inſanabilibus vulneribus, imò ipſo interitu, porro quoque promoveri & inſecatam partim fallaci ſpe miſeram Plebem, partim etiam viribus adactam, invitam, in perniciem ſuam præcipitem quemadmodum, validiorem quàm hæcenus Exercitum in Regnum Noſtrum Hungariæ expediſſimus neceſſariis inſtructum, quò, non ſolum ibi perſevaciam animos & vires frangeret, ſed beneque affectos & oppreſſos in libertatem aſſereret; Verùm etiam quoscunq; perduellionis poenitentes & ad Officium Reduces, benigniſſimarum Noſtrarum Amneſtialium Virtute, in ſinum Gratiæ Noſtræ reciperet, ſoveret, atque Hungariam in eum redigeret tranſiſſitum ſtatum, quò & Principatû Noſtri Tranſylvanici, ab irruptionibus & moleſtationibus ejus, in poſterum tutus & quietus redderetur. Ita Fidelem Noſtrum Spectabilem & Magnificum Nobis ſincere dilectum Joannem Ludovicum Rabutin Comitem de Buſſi, Conſilium Intimum, ac Generalem Campi-Mareſchallum Noſtrum, in Charam Nobis Tranſylvaniam mittimus, pro procuranda etiam Pace, contra perfidos, & perſevaces Armis acturum. Præterea, pro connata Nobis, Auguſtæque Noſtræ Domus, ſemper in poenitentes Clementiâ & pietate, benignè reſolvimus, & ſerid eidem demandavimus: Omnes & Singulos dictæ Tranſylvaniæ & Partium ei annexarum cujuſvis Statû Incolas, abſque diſcrimine Nationum, Religionum, Perſonarum in juratâ rebellionem ad Officium Reduces, etiam iteratis vicibus à Fidelitate Nobis debitâ receſſillent, quicumque ſive apud prædictum Noſtrum Campi-Mareſchallum, ſive apud Regem Noſtrum Gubernium Tranſylvanice, vel etiam apud Locorum Præſidii Noſtris inſeſſorum Commendantæ, etiam antè adventum præſati Noſtri Exercitû ſe fe inſinuaverint ac iſterint, depoſitò coram eis novò Fidelitatis Sacramento, atque acceptis ſuper èd Teſtimonialibus (quas omnino gratis & ſine ulla Taxa extradandas volumus & ordinavimus) ad Domicilia ſua ſe contulerint, ibique pacificos ſe præberint, Uniſverſalis & Generalis Amneſtiæ ipſò factò participes fore. Imò eos quoque qui ob dictâ perfidiæ & Rebellionis Crimina occasione belli quocunq; modo detinentur, ubicunq; Locorum in Tranſylvania Captivi & poenitentia ducti, reſipiſcendi animò ſunt, Gratiâ & miſericordiâ Noſtrâ ſpeciali complectimur, Libertatiq; reſtituendos præſati Noſtro Generali Commendantæ juſſimus, ſimul atque Principatum intrârî, in Paterni Noſtri affectû evidens documentum. Quarè univerſos & ſingulos præſati Noſtri Principatû cujuſvis Statû, & Ordinis Viros, in Fidelitate Noſtra hæcenus immobilæ, harum vigore benignè hortamur, Ut Fidei Sux conſtanter iſſilere; Cæteros verò, quacunq; ratione & modo devios, ſerid & ultimo monemus, ut Officii ſui memores, Gratiam & Amneſtiam ſibi abſque diſcrimine Perſonarum hiſce certò certis oblatam, promptè dum tempus eſt, amplecti, ad obſequium naturalis & legitimi Domini ſui redire, ac ſibi, Familiæque ſuz propitiæ; Comitatum, Sedium ac Communiarum Officialibus verò jubeamus: Ut adventanti Exercitui, quò ſtrictior diſciplina & Ordo ſervari, Exceſſus & Rapinæ inſideri ed faciliù poſſint, de vivendi mediis pro poſſè mature providere, & ea ſubminiſtrare; nec non in perſequendis & eliminandis perſevaciter Rebelligis, pro Virili aſſilere velint ac debeant. Darum in Civitate Noſtra Viennæ Auſtriæ, Die Undecima Menſis Julii, Anno Domini Milieſimo, Septingenteliſimo Septimo. Regnorum Noſtrorum Romani Decimo Octavo, Hungarici Vigefimo, Bohemici verò Tertio.

Joſephus.

Joan. Frid. B. à Seilern.

Ad Mandatum Sac. Cæſ. Regiæque
Majeſtatis proprium.

Andreas Szentkereſzti.

IOSEPHUS DIVINA FAVENTE CLEMENTIA, ELECTUS ROMANORUM Imperator, semper Augustus, ac Germaniæ, Hungariæ, Bohemiæ, Dalmatiæ, Croatia, Slavoniæque, &c. Rex. Archidux Austria, Dux Burgundiæ, Brabantia, Styria, Carinthia, Carniola, Marchio Moravia, Comes Habsburgi, Tyrolis, Feretis, Kyburgi, & Goritiæ, &c.

Univerſis & ſingulis, Illuſtris, Speſa-
bilibus Magnificis, Egreſſis & Nobilibus, Agilibus, Prudentibus item ac Circumſpectis Conſiliaris Noſtris Tranſylvanicis, ac reliquis quorumvis Comitatum, Sedium Sicalialium, ac
etiam Saxonicum, Diſtrictum præterea, Civitatum & Oppidorum quoque Officialibus, Primariis & Subordinatis, ac aliis etiam quibilibet, in publico ſeu privato Statu conſtitutis, Principibus Noſtris Tranſylvania, Partiumque Regni Hungariæ et annexarum Subditis, Salutem & Gratiam Noſtram Cæſareo-Regiam! Poſteaquam non ſine commotione intelleximus: Quod, nefanda Perduellionis in Regno Noſtro Hungariæ Auctores & Duces, benigniſſimis & ſerventibus Noſtris, in reſtituenda præſati Regni Noſtri Hungariæ, & charæ Nobis Tranſylvaniæ, juſta Pace, conatibus; porro quoque enormibus auſibus obicem ponere præſumant: Libertatis aſſertionem audacius præferant, ut hæc eversa, publicam privatamque Rem ſecurus invadant. Quod & pro voto eveniſſe ſibi gratulantur; Dùm in Conventiculo Onodiſi, alias propriis Legibus veritò & illicitò, Clementiſſimam Noſtram, in Regni Noſtri Hungariæ & charæ Nobis Tranſylvaniæ Cives, mentem, haud languidiorumque quàm quæ Patrum in filios eſſe ſolet, aſſectum, quò omnes & ſingulos, gratioſe complexi propenſi fuimus, perperam intervertere; A quantumitateque & moderatiõnis Clementiam, quã univerſos Perduellionis labe infectos, ſimul cum ipſis Auctõribus, Malecontentos nominare, eos ut tales, benignè audire, utque juſtis eorum deſideriis ſatiſſeret, magnâ contentione, etiam inter alias graviffimas curas laborare, non dubitaviſſimus; Hæc inquam: Minimè ſincero tradanti animum, ſupplantationem, arteſque & circumveniendi technas eſſe; Legum Patriarum Sanctificationem fretis, quæ ſentire, libere dicendi animus fuit. Ruperdò & inter Barbaras Gentes manditò modo, crudelitati ſua, propriis Antegnanorum manibus, impenderentur. Cæteri vero, Libertatem, non modo coroffenſus Pater, filios in Gratiam recipit, dammodo in Officiis & Obſequiis viam revertantur; poſtpoſitò & contemptis; Nobili & glorioſè ut præſerunt, Chriſtianiſſimam, ſeſe conformarent. Unde ſequuta & nata ſunt: Amneſtiæ, quã tanquam læſus & ſecura igne ferroque favitur; Reverentiæque in naturalem & legitimum ſuum Regem, dum Ejuſ obedientia renuciatur, Interrogumque declaratur; publica & aperta Ejuſtatio. In chara Nobis Tranſylvania, contra fidem Nobis datam; Arq; in viribus Aſſecularum extorta, Electiõnis Specie; Pſeudo-Principis Neſus Erectio; & Inaugurationis prætextu; ejus violenta Intruſio; ad demerendamque Plebem Oſtentatio. Cui tamen, ſincera & potior Tranſylvaniæ Pars, iteratis vicibus ſolennter contradixit, non ſecus, atque Fideles Noſtri Regni Hungariæ Proceres, quod partium ſuarum eſt, deſectò egerunt; ſincera & non infecta Partis Hungariæ & Tranſylvaniæ, publica perfectio. Quibus omnibus, non aliud Regi muneris Noſtri didicim ſuaderet remedium, quàm: Caſſati & revocati, quos Duodecim Mēſis Maji in Hungariam, ac Undecim proximè elapſi Mēſis Julii, Anno præſentis, in Tranſylvaniam dedimus, benigniſſimis Amneſtialibus, tam putrida, & præſati labe, infecta membra, non amplius remediis tentanda; verum enſe amputanda, ut reliquum corpus ſalvetur; forentque omnes, qui præmiſſis locum dederunt. Cruelitati in Patriam, recalcitrationisque & deteſtandæ in Regem Rebellionis, alios etiam territura Exempla. Verum enim verò, ut connata Nobis, Auguſtiæque Noſtræ Domui Clementia, Imſingulis, qui qualitercumque à fidelitate Noſtra deſectiſſent, poenitentia verò tacti, ad Officium redituri ſunt, ad mentem aliarum Benigniffimarum Noſtrarum Amneſtialium, Clementer parcimus; Non minus, & Vos, univerſos & ſingulos, charæ Nobis Tranſylvaniæ, & Partium Regni Hungariæ, et annexarum Subditos, Proceres, Nobiles & Plebeos, & quidem, abſque ullâ exceptione, Perſonarum, Religionum & Nationum, ejuſtati Rebellionem, ad dolenus deſuſe; Gratiã Noſtrã Cæſareo-Regiã, complectimur, ad mentem præcitataram, Die Undecim Mēſis proſime elapſi Julii dataram Noſtrarum Amneſtialium, quibus pro hæc vice, adhuc Clementer & immutabiliter inſuſimus; hæc tamen, intuitu prædeclaratorem, adjectã expreſſã Conditione: Ut, quibus reſpiciendè ſincera mens eſt, ab intruſiò modo expediti Exercitus Noſtri in Tranſylvaniam, & notitia præſentis declarationis Noſtræ, intra Sex Hebdomadaram ſpatium, itã maturent: Ut hoc interea neglecturi, ad futura tunc, Principatus Noſtri Comitia, per Cauſarum Noſtrarum Fiſcalium Directorum legitime evocabuntur, contumaciæ ſuæ poenas, irremiſſibiliter daturi. Ut verò, tum Vobis, tum aliis quorum forte ſcire intereſſe poſſet, perfectum notumque ſit; Benigniffimam Voluntatem & Mentem Noſtram, & ſemper fuiſſe, & adhuc conſtante eſſe: Charam Nobis Tranſylvaniam, Nos, non aliter, quàm Diplomaticè cum ea conventum eſt, tractare & regere velle, alii autem cujuſcumque Regiminis formæ, proſus contrarios & alienos eſſe. Proinde, quemadmodum Rakocziãnis, in Nos, ut Legitimum Suum Dominum & Regem, Perduellionis actis & tractatibus quibusvis, ſeu particularibus, ſeu publicis, ſolennter huſcè contradicimus, omniaque illa, Auctoritate Noſtra Regiã, caſſamus, annihilamus, & invalida atque irrita pronunciamus; Sic & contra: Omnes & Singulos, tam in Devotione Noſtra hæſitens intereratã fide conſtantes, quàm Rebellionis poenitentia ductos, & ad obſequium reditos, benignè reddimus certos & ſecuros. Charam Nobis Tranſylvaniam, Partesque Hungariæ et annexas, Nos, nunquam in Sacra & Profana, aliter reburos eſſe: quàm Glorioſe Recordationis Sacratiffimis Princeps, Dominus LEOPOLDUS I. Prædeceſſor & Genitor Noſter deſideratiſſimus, Ei, Sacro Sui Diplomate, & huic conformibus Reſolutionibus, pollicitus & pactus eſt; modo & Fideles Subditi, id labore impigro agere & curare velint, quod Subditorum obſequium, & Patriæ vera Charitas, à piis Civibus expoſcit. Datum in Civitate Noſtra Viennæ Auſtriæ, Die Secundã Mēſis Auguſti, Anno Domini Miſiſſimo, Septingentiſimo Septimo. Regnorum Noſtrorum Romani Decimo Octavo, Hungarici Vigefimo, Bohemici verò Tertio.

Joſephus.

Joan. Frid. B. à Seilern.

Ad Mandatum Sac. Cæſ. Regiæque
Majeſtatis proprium.

4. kép. Az ónodi trónfosztó országgyűlés után kiadott újabb amnesztiarendelet az erdélyiek számára (1707. aug. 2.)

szöveg kezdőszavai:] Pofteaquàm non finè commotione intelleximus: Quòd, nefandae Perduellionis in Regno Noftro Hungariae Auctores & Du- | ces ... [A pátenk kelte:] Datum in Civitate Noftro Viennae Auftriaë, Die Secundà Menfis Augufti, Anno Domini Millefimo, Septingentefimo Septimo ... [A szöveg alatt, baloldalt:] Jofephus. [Alatta, lentebb:] Joan. Frid. B. à Seilern. [Középen:] LS. [a pecsétre utaló körvonallal körülvéve.] [Jobboldalt:] Ad Mandatum Sac. Caef. Regiaëque | Majeltatis proprium. | Andreas Szentkerefzti.

Egyleveles nyomtatvány. A szedéstükör mérete: 30,7×43,8 cm. Pédányunk nagysága: 34,4×54,3 cm.

Ennek az Erdélyre vonatkozó újabb amnesztiarendelethez a nyomdai kiállítása megtévesztően hasonlít az előzőéhez (140. tétel). Az első négy sor szövege és nyomtatása majdnem teljesen azonos, a kétféle iniciálétypuson kívül hat sor betűtípusa egyezik az előzőben levőkkel és csupán a szövegbetűje nincs meg abban. Amint a 136. tételünkben leírt nyomtatvány kapcsán már jeleztük, aránylag csekély összehasonlító anyagunk nem tette lehetővé minden esetben az összes betűtípus megtalálását. Így itt a szövegbetűt és az egyik iniciálét nem tudtuk azonosítani. A sok igazolt betűtípus és ezen felül — különösen e két utóbbi rendelet esetében — a példásan választékos kiállítás és a betűkészlet gazdagsága mind arra mutatnak, hogy ezek a nyomtatványok valószínűleg az illetékes udvari nyomdában, Cosmeroviusék jól felszerelt és igen színvonalasan dolgozó műhelyében készültek.

* 7,2 cm magasságú díszes iniciálé.

** 1,8 cm magasságú díszes iniciálé.

(Jelzete: RMK III. 4617d.)

*Ergänzungen zu „Régi Magyar Könyvtár“
(Alte Ungarische Bibliothek) von
Károly Szabó Band I—III*

Bibliographisch noch nicht beschriebene alte ungarische Drucke
in der Széchényi-Nationalbibliothek

(Achter Bericht.)

J. F A Z A K A S

Unsere in den Jahrbüchern der Bibliothek erscheinenden Berichte setzen wir mit der Beschreibung von weiteren elf Drucken fort. Sechse von diesen erhalten königliche Patente (offene Briefe) in lateinischer Sprache. Vier Edikte versprechen Amnestie für die Teilnehmer des Freiheitskampfes von Ferenc RÁKÓCZI II. Kaiser und König LEOPOLD I. gab das erste gleich am Anfang der Kämpfe am 15. Oktober 1703 heraus (Nr. 138), das Zweite entstand, als JOSEF I. nach dem Tode seines Vaters Friedensverhandlungen mit den Rebellen führte. Die bibliographische Literatur registriert bis zur Zeit von diesem Edikt zwei Variante; die jetzt beschriebene ist die dritte (Nr. 139). Zwei weitere Verordnungen gelten für Siebenbürgern. Die erstere ist vom 11. Juli 1707 datiert (Nr. 140., Abb. 3.), drei Monate nach dem Reichstag in Marosvásárhely (Neumarkt), wo RÁKÓCZI als Fürst von Siebenbürgen eingesetzt wurde. Zwei Tage nach der Unterzeichnung der Verordnung, am 13. Juli detronisiert der Reichstag in Ónod das Habsburg-Haus. Offenbar veröffentlichte der Kaiser eben darum nach kaum drei Wochen eine neue Verordnung, in der er auch auf die für ihn beschwerdliche Entscheidung hinweist und versucht die Siebenbürger möglichst von dem Aufstand im königlichen Ungarn abzugrenzen (Nr. 141, Abb. 4.). Diese Verordnungen sind nach aller Wahrscheinlichkeit in Wien, in der COSMEROVIVS'schen

Hofdruckerei erschienen. Die beiden anderen Edikte wurden ebenfalls dort herausgegeben. Das Erstere veröffentlichte der Kaiser im Jahre 1691 zum Zwecke der sicherer Funktionierung der Postbeförderung (Nr. 136.), das Andere hängt mit den Beschwerden der Protestanten zusammen (Nr. 137.).

Unter den in Ungarn erschienenen Drucken sind diejenigen Fragmente interessant, welche uns wahrscheinlich über den geplanten Anhang der ungarischen Bibelausgabe von Nagyvárad—Kolozsvar (Grosswardein—Klausenburg) aus dem Jahre 1660—61 benachrichtigen (Nr. 132, Abb. 2.). Die reformierten Bibelausgaben in ungarischer Sprache enthielten nämlich zu dieser Zeit auch die Apokryphen des Alten Testaments. Aus der Várader Bibel aber fehlen diese. Folgendes war offenbar die Ursache: Als Nagyvárad von den Türken verheert wurde, sind die Bogen, die diesen Text enthielten, gewiss in solchem Masse zugrundegegangen, dass der nach Kolozsvar fliehende Buchdrucker sie neu hätte setzen müssen, das er aber nicht mehr unternahm. Aus diesen Bogen sind jetzt einige Fragmente zum Vorschein gekommen. — Die jetzt entdeckte erste Ausgabe aus Lőcse (Leutschau) des lateinisch-ungarischen Wörterverzeichnisses von János ERDŐBÉNYEI DEÁK — das zuerst in Gyulafehérvár (Karlstadt) im Jahre 1635 erschienen ist — zeigt (Nr. 131., Abb. 1.), dass dieses Schulbuch übers ganze Land sehr beliebt gewesen sein musste, denn mit diesem sind bereits sechs Ausgaben bekannt.

Ausserdem beschreiben wir noch drei lateinische Drucke: eine Gelegenheitsausgabe, eine Disputation aus Wittenberg und eine in Wien erschienene Predigt.

Liszt Ferenc és magyar kortársai az Országos Széchényi Könyvtár dedikált Liszt-zeneműveinek tükrében

P. ECKHARDT MÁRIA

Szinte lehetetlen feladatra vállalkoznánk, ha össze kívánnánk állítani azoknak a személyeknek a listáját, akikkel LISZT Ferenc hosszú és mozgalmas életében szorosabb kapcsolatba került, még abban az esetben is, ha vizsgálódásainkat egyetlen területre, pl. Magyarországra, és egyetlen csoportra: a muzsikusokra korlátoznánk. Tudjuk, végtelen azoknak a muzsikus kortársaknak a sora, akiket LISZT barátként, tanítványként vagy akár csak mint pályatársakat számon tartott, hiszen szinte alig volt olyan jelentősebb zenei esemény, amelyről ne vett volna tudomást.

LISZT kapcsolatait magyar muzsikus kortársaival a korabeli sajtó anyagának részletes feldolgozása alapján is megvilágíthatnánk, mivel pl. a *Fővárosi Lapok* vagy a *Zenészet* szinte minden olyan rendezvényről tudósít, amelyen a mester részt vett; az utóbbi lap gyakran személyes jellegű hírekkel is szolgál LISZT-re vonatkozólag.¹ Vizsgálódásainkat azonban ezúttal egy szűkebb körre korlátozzuk: olyan személyekre, akiknek LISZT sajátkezű dedikációjával ellátott zeneműveit ajándékozta. A tanulmányunk alapjául szolgáló dokumentumok az Országos Széchényi Könyvtár Zeneműtárának birtokában vannak.

Bár így a teljességre — vagy akár csak a nagyobb összefüggések megvilágítására — való törekvésről le kell mondanunk, hiszen a dokumentumanyag maga is véletlenszerűen került egybe, úgy érezzük, mégis érdemes a LISZT-ajánlásokat részletesebben analizálni. Így egyrészt a mester életének, működésének fontos vonatkozásaiba, másrészt a korabeli magyar zeneélet számos megnyilvánulásába nyerhetünk bepillantást.

LISZT Ferenc halála után zenei hagyatéka a Zeneakadémia (ma: Liszt Ferenc

1. Ízelítőként álljon itt a *Zenészet* (szerk. id. ÁBRÁNYI Kornél) két számának LISZT-vonatkozású anyaga: 1870, 4. sz. nov. 13. 59. l.: A BEETHOVEN-ünnepély bizottságának meghívó levele LISZT-hez. — 60. l. LISZT levele a szerkesztőhöz, MOSONYI halála alkalmából. — 61. l. LISZT f. hó 16-án érkezik Pestre. Legújabb műve gyász-zenemű MOSONYI emlékére. — 63. l. LISZT válasza a BEETHOVEN-ünnepély rendezőbizottságának levelére. 1870, 5. sz. nov. 20. 73. l. Az esztergomi dalárda levele LISZT-hez. — 75. l. LISZT Pestre érkezett. 18-án b. ORCZY Bódog vezetésével a BEETHOVEN-ünnepély rendezőbizottsága tisztelgett nála. — 76. l. A BEETHOVEN-ünnepélyen LISZT a IX. szimfóniát fogja vezényelni. — 76. l. LISZT elismerően nyilatkozott ORCZY B. *Renegat* c. operájáról. — 78. l. SERVAIS Pestre érkezett, hogy LISZT-nél folytassa tanulmányait. — 80. l. LISZT nyilvános köszönete a születésnapjokívánásokért.

Zeneművészeti Főiskola) tulajdonába került, s így számos igen fontos kéziratát, ill. autográf bejegyzésekkel ellátott nyomtatott kottáját, könyvét őrzik ma is ott.² Mégis, nem kevésbé jelentős az a gyűjtemény, amely vásárlások útján a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárában (a Kézirattár, majd a Zeneműtár állományaként) kialakult, s az Országos Széchényi Könyvtár keretein belül jelentékeny mértékben tovább fejlődött.

Ha nem vesszük figyelembe a Kézirattárban, ill. a Zeneműtár hagyatéki gyűjteményében őrzött LISZT-leveleket, a dedikációval ellátott fényképeket, egyéb emléktárgyakat, hanem csak a zeneműveket (kottákat) tekintjük át, 1974 közepén a következő statisztika szemlélteti az Országos Széchényi Könyvtárban található, LISZT keze nyomát viselő anyagot:

a) Eredeti kéziratok LISZT-zenemű (részben teljes, részben töredékes, ill. emléklap jellegű): 40 db.

b) Kéziratok másolt LISZT-zenemű, a szerző korrektúráival, kiegészítéseivel, címfeliratával: 8 db.

c) Nyomtatott LISZT-zenemű, a szerző kéziratok bejegyzéseivel a zenei anyagban: 5 db.

d) LISZT eredeti kéziratok bejegyzései más szerzők kéziratok vagy nyomtatott műveinek zenei anyagában: 2 db.

e) Nyomtatott LISZT-zenemű, eredeti kéziratok dedikációval: 9 db. (Zenei anyagokban LISZT keze nyoma nem fedezhető fel.)

f) Egyéb: 2 db. (Nyomtatványok, a címlapon LISZTnek nem személyhez szóló feljegyzéseivel.)³

Az Országos Széchényi Könyvtár nagyvonalú és a lényegre koncentráló gyarapítási politikáját dicséri, hogy 1966 októberétől 1974 májusáig került a könyvtárba az eredeti kéziratok közül 14, a szerző által korrigált másolatok közül pedig 2 db.⁴ Ez a nem kis anyagi áldozattal járó fejlesztés azt eredményezte, hogy ma a Nemzeti Könyvtár mondhatja magáénak hazánk legazdagabb autográf LISZT-zenemű gyűjteményét.

Ennek az anyagnak most elsősorban az e) pontban megjelölt részét tekintjük át, kiegészítve 2 kézirattal az a), 1-gyel a b), 1 nyomtatvánnyal a c) pontban megjelöltek közül, melyeknek magyar személyhez, ill. közösséghez szóló kéziratok ajánlása van, valamint az f) pontban szereplő két nyomtatvánnyal, melyeknek címlapján az autográf feljegyzés — ha nem is konkrét személyhez szól — témánk szempontjából érdekesnek bizonyul.

2. PRAHÁCS Margit: *A Zeneművészeti Főiskola Liszt-hagyatéka. = Zenetud. Tanulm.* 7. köt. Bp., 1959, Akad. Kiadó, 429—582. l.: valamint PRAHÁCS Margit: *Liszt Ferenc Emlékmúzeum. Leíró katalógus.* Bp. 1968, Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola kiad.
3. Az egyes dokumentumok könyvtári jelzete: a) Ms. mus. 14, 15, 16, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 201, 202, 260, 261, 264, 274, 275, 276, 277, 352, 353, 1.210, 1.683, 3.276, 4.049, 4.050, 4.556, 4.809, 4.869, 4.870, 5.035, 5.094, 5.108, 5.598, 5.599, 5.600, 5.601, 5.632, 5.688. b) Ms. mus. 17, 19, 113/1, 113/2, 273, 3.591, 4.972, 5.093. c) Ms. mus. 18, 3.522; Mus. pr. 10.830/Koll. 1 és Koll. 3; Z 44.852. d) Ms. mus. 291, 1.660. e) Ms. mus. 1.099, 3.005, 3.438; Mus. pr. 3.846, 6.665/Koll. 1 és Koll. 2; Z 47.119; ZR 27; T/1—4. f) Mus. pr. 15.489; ZR 36.
4. Jelzetük: Ms. mus. 4.050, 4.556, 4.809, 4.869, 4.870, 5.035, 5.094, 5.108, 5.598, 5.599, 5.600, 5.601, 5.632, 5.688; ill. 4.972, 5.093. Együttes vételáruk forintra átszámítva: 1 317 237 Ft.

A személyeknek szóló ajánlások kottákat a személyek betűrendjében ismer-
tetjük; a nem személyeknek szóló dokumentumok a sor végére kerülnek, kelte-
zésük időrendjében.

Az ismertetett zeneművek a következők:

Könyvtári jelzet	A személy, akihez az ajánlás szól	Az ajánlás kelte	Dokumen- tumsorozat
1. Z 47.119	ÁRKÖVY Józsefné	1884. II.	e)
2. Mus. pr. 3.846	BULYOVSKY Lilla	1875. III. 3.	e)
3. Ms. mus. 14	ENGESZER Mátyás	1878. XII.	a)
4. ZR 27	ERKEL Ferenc	1878. II.	e)
5. Mus. pr. 6.665, Koll. 1.	FESTETICS Leó	keltezés nélkül (1840—41?)	e)
6. Ms. mus. 3.005	FESTETICS Leóné	1871. III.	e)
7. Ms. mus. 1.099	HODOLY Elek	1885. III.	e)
8. Ms. mus. 3.522	RICHTER János	1873. IX. 19.	c)
9. Ms. mus. 113/1	SZERDAHELYI Ede	keltezés nélkül (1851?)	b)
10. T/1—4	TERN Károly	1879. I.	e)
11. Ms. mus. 3.438	VÉGH János és neje	1878. II.	e)
12. ZR 36	a szegedi árvízkárosultak javára adott pesti kon- cert emlékére	1879. III. 27.	f)
13. Mus. pr. 15.489	„A 4 whisteló” előadásá- nak emlékére	1880. I. 27.	f)
14. Ms. mus. 1.210	emléklap a <i>Magyar Sa- lon</i> olvasói részére	keltezés nélkül (megjelent 1886-ban)	a)

1.

Az első dokumentum, melyet ismertetünk, gyűjteményes kötet, mely LISZT-
nek VERDI műveiből készített valamennyi *zongoraátíratát*, ill. *parafrázisát* tartal-
mazza. Ajánlása ÁRKÖVY Józsefné HODOLY Katalinnak szól.

LISZT munkásságában jelentős helyet foglalnak el a más szerzők műveiből
készült zongoraátíratok. LISZT „feltételezte az átíratnak, mint a zeneművészet
sajátos műfajának teljes értékű létjogosultságát. ... Az átírást alkotó-, nem
pedig mechanikus munkának tekintette, tiltakozott az ellen, hogy az átíratban
csupán reprodukciót lássanak. ... Az átírat szerinte nem fénykép, hanem met-

szet, vagyis minta ihlette, de önálló értékű alkotás.”⁵ Bár ma már ritkán találkozunk a hangversenygyakorlatban átíratokkal, hiszen minden lehetőség megvan az eredeti művek megszólaltatására, nem becsülhetjük le LISZT ezirányú tevékenységének jelentőségét. Az 1973 tavaszán újjáalakult magyar Liszt-Társaság azóta tragikus hirtelenséggel elhunyt társelnöke, CSANÁDY György, így méltatta LISZT művészetének ezt a területét: „Amikor megindult gyönyörűséggel hallgatjuk Liszt ‚zongorapartitúrákba’ foglalt átírataiban megszólaló Beethoven, Schubert, Schumann, Mendelssohn, Verdi, Wagner, Erkel, Glinka és mások alkotásait, akkor nem csupán a zseni különleges művészetét élvezzük, hanem becsüljük is a mai ember értelmével csaknem hanglemezpótlónak tekinthető átíratok bravúráját mint zenei propagandát. Egyik leghatásosabb módszere volt ez az általa felismert új tehetségek ajánlására, népszerűsítésére. Liszt ezzel is, mint valamennyi műfajával, arra törekedett, hogy az élő zenekultúra számára törje az utat a szélesebb körű közönséghez.”⁶

A máig is legrészletesebbnek nevezhető — bár korántsem tökéletes — LISZT-műjegyzék, Peter RAABE munkája,⁷ külön csoportba sorolja LISZT zongoraátíratait. Ezek között legnagyobb számban BEETHOVEN, SCHUBERT, WAGNER és BERLIOZ művei szerepelnek; de az olasz opera korabeli kiválóságai: BELLINI, ROSSINI, VERDI is számos parafrázis, fantázia, reminiscencia vagy egyszerű átdolgozás megírására ihlették LISZTET. Az első kettőnek műveiből főként korai, virtuóz éveiben készített átíratokat, VERDIÉBŐL jóval később is.

A Z 47.119 jelzetű, díszes kiállítású kotta piros félbőr kötésén a következő arany borítócím áll: „F. LISZT / TRASCRIZIONI SU OPERA DI VERDI.” A gyűjteményes kötetet az olasz RICORDI cég adta ki. Az előzéklap versóján öregkori LISZT-portré látható, melyet D. PAOLOSI rajzolt. Az átíratok, melyek a kötetben szerepelnek, sorrendben a következők (zárójelben megadjuk P. RAABE műjegyzékéből az ill. mű sorszámát): 1. *Miserere du Trovatore*. (R. 266.) — 2. *Ernani de Verdi*. (R. 265.) — 3. *Rigoletto de Verdi*. (R. 267.) — 4. *Don Carlos de Verdi*. (R. 268.) — 5. *Aida di G. Verdi. Danza Sacra e Duetto finale*. (R. 269.) — 6. *Réminiscences de Bocanegra de Verdi*. (R. 271.) — 7. *Agnus Dei de la Messe de Requiem de G. Verdi*. (R. 270.) — 8. *Salve Maria de l'opéra de Verdi Jérusalem*. (R. 264.)

Bár nem kolligátumról van szó, valamennyi mű lemezszáma különböző; a kötetnek önálló lemezszáma nincs. Nyilvánvaló, hogy a gyűjteményt a meglévő Ricordi-klisék felhasználásával állították össze. RICORDI ugyanis előzőleg már megjelentette egyenként is valamennyi művet — kettőt közülük: az *Aida*, ill. a *Requiem* részletét más kiadó addig nem is publikálta.

Az ajánlás a címlapon a következő: „*Madame Catherine Arkövy — | très affectueux hommages | FLiszt | Février 84*”.

5. MILSTEJN, Jakov Iszakovics: *Liszt*. Bp. 1965, Zeneműkiadó. 1. köt. 178. l. — A szerző a 177–185. lapokon részletesen elemzi LISZT átírói tevékenységét, az átíratok különféle fajtáit (Bearbeitungen, Fantasien, Reminiszenzen, Illustrationen, Paraphrasen, Partitions de piano, Klavierpartituren, Transkriptionen, Übertragungen — a szerző elnevezései szerint).
6. A beszéd 1973. okt. 22-én, LISZT születésnapján hangzott el, amikor a Liszt-Társaság emléktáblát helyezett el a volt Hét Választófejedelem fogadó épületén (Bp. V., Váci utca 9). Itt adta LISZT 1823-ban első pesti hangversenyét.
7. RAABE, Peter: *Liszts Schaffen*. Stuttgart—Berlin 1931, Cotta. Reprintje, pótlásokkal: Tutzing 1968, Schneider.

Tekintve, hogy a VERDI-átiratok közül a legkésőbb, 1882-ben keletkezett *Réminiscences de Bocanegra* önálló kiadványként először 1883-ban jelent meg, az ajánlás 1884 februári dátumát figyelembe véve, a gyűjteményes kötetet 1883-ra vagy 1884 legelejére datálhatjuk.

LISZT e népszerű átíratait ÁRKÖVYNÉ HODOLY Katalinnak ajánlotta. ÁRKÖVY József (1851—1922) orvosprofesszor nevét a magyar tudomány nagyjai között tartják számon. Orvosi diplomáját a budapesti egyetemen szerezte; a fogászatra és a szájszészetre specializálta magát, ismereteit külföldön is (Londonban) elmélyítve. 1880-ban saját költségén nyilvános sztomatológiai intézetet nyitott Budapesten. ÁRKÖVY-t tartják a magyarországi tudományos fogászat megalapítójának. Tudását nemcsak a gyakorlatban (saját intézetében, később a Rókus kórház fogászati osztályán, majd az újonnan alapított fogászati klinikán) kamatoztatta, hanem tudományos publikációk útján, s mint egyetemi tanár, előadásaiiban is közkinccsé tette. A művelt orvosprofesszor házában LISZT is megfordult; a korabeli sajtó beszámolt egy 1885. febr. 22-én ÁRKÖVYÉKNél rendezett zenei estélyről, melyen LISZT az egybegyűlteket a 2. *Szerelmi álmok* és a SCHUBERT keringői nyomán készült *Soirées de Vienne* előadásával bűvölte el.⁸

LISZT kapcsolata az ÁRKÖVY-házaspárral azonban nem a férj, hanem a feleség útján jött létre. Erre már akkor is gondoltunk, amikor még nem ismertük „Madame Catherine Arkövy” leánynevét. PRAHÁCS Margit kitűnő levélgűjteményében (*Franz Liszt. Briefe aus ungarischen Sammlungen 1835—1886*. Bp., 1966. Akad. Kiadó) szerepel ugyanis egy „Frau Katalin Árkövy”-hez írt levélke, melyben LISZT a házvezetőnőjét ajánlja be ÁRKÖVY doktorhoz fogászati kezelésre.⁹

Az orvostörténeti szakirodalomban bukkantunk rá ÁRKÖVYNÉ leánykori nevére.¹⁰ HODOLY Katalint a zenetörténet is számon tartja. Egy múlt századi magyar zenei lexikon, SÁGH Józsefé, így ír róla:

„Hódoly Katalin, szül. 1851-ben Pálov nevű ungmegyei kies falucskában, hol összes tanulmányainak — s így a zongorajátéknak alapismereteit is egy nevelőnőtől sajátította el. A zongora iránt tanúsított hajlam s kedv csakhamar azon elhatározásra bírta, hogy a művészetet válassza kísérőjének az életben. ... 1870-ben Budapesten már Sipos[s] Ant[al] ismert nevű zong. művészünknél folytatta tanulmányait; később mint tehetséges tanuló Liszt Ferenchez került s három télen át szorgalmasan tanulva haladt előre. Kezeinek gyöngésége ma akadályozza egyedül a művészi pályán maradni s habár nyilvános működése nem ritkán eredménydús volt, mégis inkább zongoratanítással iparkodik a művészet előnyére lenni. 1877-dik évben a „Nemzeti zenedé”-hez neveztetett ki zongora-tanárnőnek, hol buzgó s szakértő működéssel vezet az I., II. és III. leányosztályt.”¹¹

8. *Egyetértés* c. napilap 1885. II. 25-i híre.

9. PRAHÁCS Margit: *Franz Liszt. Briefe aus ungarischen Sammlungen 1835—1886*. Bp. 1966, Akad. Kiadó. (A továbbiakban: Pr.) 461. sz. levél, keltezése: vlsz. 1881 elején. — PRAHÁCS még nem ismerte ÁRKÖVYNÉ leánykori nevét; egy 1938-ból származó levél alapján azonban annyit tudott róla, hogy saját bevalása szerint zongoraművésznő, LISZT-tanítvány volt.

10. Az Orsz. Orvostörténeti Múzeum szíves közlése az adattár alapján, ill. MORELLI Gusztáv: *Árkövy József*. = Az Orsz. Orvostört. Könyvtár Közleményei. 1957/6—7. sz.

11. SÁGH József: *Magyar zenészeti lexicon*. Bp. 1879, Táborosky és Parsch. 149—150. l.

HODOLY Katalin művészi pályafutása, LISZTtel való megismerkedése a korabeli sajtó alapján is nyomon követhető. Az első kritika a fiatal művésznő nyilvános szerepléséről 1871 májusában jelent meg:

„Most ismét egy új — s ez úttal női — zenészeti kiváló tehetségre van alkalomunk fölhívni a zenevilág figyelmét. . . . Hodoly Kati k.a. e kiváló tehetség. Alkalomunk volt e napokban zongorajátékával és zenészeti képzettségével megismerkedni, s örömeinkre szolgál felőle konstatálhatni, hogy a művészeti pályán — melyre magát jelenleg képezi — a legszebb jövőt jósolhatjuk számára. . . . a zongorajátékban Sipos[s] Antal (e jeles zongoratanár) s egyéb tudományokban e kitűnő női képezde [t.i. a Nőképző Egylet Leánynevelője] országos hírv tanárainak vezetése mellett.”¹²

LISZT 1872-ben hallotta először HODOLY Katalin zongorajátékát:

„Hodoly K. k.a. (Sipos[s] A. tanít.) — kiről egy ízben már megemlékeztünk e lapok hasábjain — a múlt napokban Liszt F.-nek is be lón mutatva, ki vele több zongoradarabot is játszott négy kézre. A mester igen elismerőleg nyilatkozott tehetsége és képessége felett s őszinte felbuzdító szavakat intézett hozzá további kitartó buzgalmat és tanulmányozását illetőleg. A k.a. a zongoraművészetén kívül az elméleti zenetudományban is szorgalmasan műveli magát még pedig annyi odaadás és buzgósággal, mennyivel — erőszben kivált nőknél — csak nagyon ritkán lehet találkozni.”¹³

1872. március 12-én HODOLY Katalin a kritika elismerését vívta ki, amikor mesterével, SIROSS Antallal, LISZT *Rákóczi-induló*jának kétzongorás átíratát adta elő.¹⁴ — 1874 tavaszán a művésznő már mint LISZT-tanítvány szerepel a Liszt-egylet egyik hangversenyének előzetes műsorismertetésében:

„A mint értesültünk, a műsor előadandó darabjai közt lesz egy négykezű zongora darab is Liszt *Göthe-induló*ja, melyet a mester két tanítványa Hodoly Katalin k.a. s Pinner M[ax] úr fognak előadni.”¹⁵

Amikor a fentebb idézett lexikoncikk megjelent HODOLY Katalinról — 1879-ben, — a művésznő a Nemzeti Zenede zongoratanára volt. Neve a Zenede tanárainak névjegyzékében azonban csak az 1877/78-as, illetve az 1878/79-es tanévben szerepel: rendkívüli tanár volt a zongora tanszakon.¹⁶ 1879-ben arról tudósítanak, hogy „Pettkó Fáni és Hodoly Katalin zongora-tanárnők ez évben megváltak az intézettől”.¹⁷ Bár indoklás nem szerepel, szinte bizonyosra vehetjük, hogy HODOLY Katalin az ÁRKÖVY Józseffel kötött házasság miatt vonult vissza a zenepedagógiai munkától. Nyilvánvaló, hogy attól kezdve — mint ez abban a korban, egészen kivételes esetektől eltekintve, szinte kötelező szokás volt — kizárólag férjének kellett élnie, akinek tudományos karrierje egyre magasabbra ívelt, s társadalmi tekintélye is ezzel arányban növekedett. HODOLY Katalin neve a továbbiakban sem hangversenykrónikákban, sem tanári névjegyzékekben nem fordul elő. Zenei kapcsolatait már csak társas összejövetelek keretein belül ápolhatta; ezeknek egyike lehetett a már említett zeneestély, melyre LISZT is hivatalos volt.

12. *Zenészet*i Lapok 1871/31. sz. 496. l.

13. *Zenészet*i Lapok 1872/19. sz. 302—303. l.

14. *Zenészet*i Lapok 1872/25. sz. 396. l.

15. *Zenészet*i Lapok 1874/2. sz. 16. l.

16. VAJDAFY Emil: *A Nemzeti Zenede története*. Bp. 1890, Athenaeum. 151. l.

17. VAJDAFY i. m. 95.l.

Ha HODOLY Katalinról nincs is további adatunk, férjéről annál részletesebben megemlékezik az orvostörténeti szakirodalom, hiszen ÁRKÖVYnek köszönhető többek között a budapesti sztomatológiai klinika létrejötte is. MORELLI Gusztáv, az egyik ÁRKÖVY-tanítvány, mesteréről írt tanulmányában — a magánjellegű visszaemlékezések között — néhány szóval beszél a feleségről is. „Ugyanez év nyarán [1903-ban] a nála szokásos meghívásban volt részem a klinika doktoraival együtt egész napra Tahin levő, nagyszabású villájába. Itt grandseigneuri módon fogadott és vendégtelt meg; és neje, Hodoly Katalin és Richard fia társaságában töltöttük a napot. Ez kedves, velem kb. egykorú fiatalember volt,¹⁸ aki már akkor egy tudományos közgazdasági könyvet is írt. Későbbben zavaros életkörülmények között külföldön halt meg. A ház asszonya, akit mindenki nagy tisztelettel vett körül, házasságában nem volt boldog és fia elvesztése után, mint elvált, majd sokáig mint özvegy, Bécsben fejezte be életét 1941-ben, 90 éves korában.”¹⁹ — Nem tartjuk kizártnak, hogy a házastársak közötti harmónia hiánya az igen tehetséges és szellemileg önálló asszony zenei pályájának kényszerű megszakítására vezethető vissza. Ha valaki oly nagy ambícióval és annyi sikerrel kezdi meg működését, mint HODOLY Katalin, akit az akkoriban Pesten rendszeresen még nem tanító LISZT méltónak ítélt, hogy saját maga képezze tovább, az nehezen nyugszik bele a reprezentatív orvosfeleség szerepébe. Az emancipált nő lázadására más LISZT-nőtanítványoknál — pl. VARGA Vilma esetében — teljesen egyértelmű példát is találunk.²⁰

2.

Következő dedikált LISZT-kottánk, a Mus. pr. 3.846 jelzetű *Prometheus* zongorakivonat egy híres magyar színésznő, BULYOVSZKY Lilla tulajdona volt. Ajánlása: „*Frau Lilla von Bulyovsky, — | verehrungsvoll, und | dankbar | F. Liszt | 3ten März, 1875 — | Budapest*” egy jelentős LISZT-hangverseny emlékéért idézi. A piros egészborbe kötött, aranyozott borítócímű kotta belső címlapjának üres versójára fel is ragasztottak egy hangversenyműsort, mely fényt vet a LISZT-ajánlás okára és körülményeire. A műsor — magyar, ill. német nyelven — a következőkről tudósít:

„Szerdán, folyó évi Mártius 3-án [a német szövegben az év is megjelölve: Mittwoch den 3-ten März 1875.] esti 8 órakor a városi vigarda kis termében Karok Herder ily című költeményeihez: „A felszabadított Prometheus’ Liszt Ferencz-től. Magán énekrészek: Bogisits Mihály, Scherrübl Nándor, Láng Fülöp, Kószeghy Károly. Karok: a budapesti Liszt-egylet. A bevezetést képező symphoniai költeményt és a zenekar-kíséretet két zongorán előadják a szerző és Sipos[s] Antal. Az énekrészeket összekötő szöveget szavalja Bulyovzky[!] Lilla úrhölgy...”

BULYOVSZKY Gyuláné SZILÁGYI Lilla (1833—1909) színésznő és író nő már mint gyermeklány is gyakran fellépett a pesti Nemzeti Színházban. 1847-ben már a színház legjelentősebb művésznői közé számították. 1856-ban ismerkedett meg LISZTrel, aki az *Esztergomi mise* bemutatója miatt augusztus elejétől egy hónapig Magyarországon tartózkodott. Ettől kezdve BULYOVSZKY Lilla egész

18. MORELLI Gusztáv (1879—1960) ekkor 24 éves volt.

19. MORELLI i. m. 76—77. l.

20. PAPP Viktor: *Liszt Ferenc élő magyar tanítványai*. Bp. 1937, Dante. 111. l.

életén át lelkes LISZT-rajongó maradt, amiről tanúskodik néhány, levelezésükből nyilvánosságra hozott írás is. — LISZT igen kedvelte és sokra értékelte a nagy tehetségű színésznőt, a vonzó egyéniségű asszonyt. Megismerkedésük évében, közvetlenül LISZTnek Pestről történt elutazása után, levélváltás zajlott le kettesük között, melynek két, LISZT által írt darabja szerepel a PRAHÁCS-féle levélgyűjteményben (89. és 90. sz.). Míg az első levél, melyben többek között weimari látogatásra is hívja a színésznőt, bensőséges baráti kapcsolatra is utal a szokványos udvariassági formulák („Permettez-moi donc, Madame, de compter un peu sur la gracieuseté de votre mémoire . . .” stb.) mellett, addig a másodikkal LISZT ügyesen és udvariasan leszereli BULYOVSZKY Lilla túlzásba vitt rajongását.

1859-ben, amikor a művész nő úgy határoz, hogy drámai adottságait külföldi színpadokon is próbára teszi, LISZT figyelemmel kíséri fellépéseit, s bizonyos jelek alapján arra következtethetünk, hogy támogatja is a kezdeti lépéseknél.²¹ Breslauban, Weimarban, Meiningenben történt sikeres vendégfellépései után BULYOVSZKY Lilla a drezdai udvari színházhoz szerződött, ahol ő kapta meg a legjelentősebb női szerepeket (pl. Júliát, Opheliát, az Orleansi Szűzet).

Magyarországon a hatvanas évektől kezdve már csak mint vendégszereplő lépett fel. Kiváló tehetségét és Lisztrhez fűződő két évtizedes barátságát ismerve, mégis könnyen megérthetjük, mért éppen őt kérte fel a mester a *Prometheus* pesti bemutatóján, 1875. március 3-án, az összekötő szövegek elmondására. „Holnap a Liszt-egylet előadja a Prometheus-kórusokat — Pohl szövegével, melyet Bulyovszkyné asszony szavall majd el, gothai emlékeket idézve”²² — írja LISZT 1875. március 2-án WITTEGENSTEIN hercegnőnek.

Pesten a *Prometheus* magyarul hangzott el; az egész előadógárda is magyar volt. Nyilván külön erre az alkalomra készült az a kétnyelvű, FANDA és FROHNA könyvnyomdájában, Budapesten nyomtatott kis füzetecske, melyet az OSZK példányába az 1. lapon levő tartalomjegyzék után kötöttek be, s amely a következő címet viseli: *Szöveg Liszt Ferencz felszabadított Prometheusához. Pohl Rikárd után Ábrányi [Kornél]. — Text zum ‚Entfesselten Prometheus‘. In Musik gesetzt von Franz Liszt.* A kis füzet az összekötő szövegek előtt egy — szintén kétnyelvű — előszót is tartalmaz, melyet LISZT Ferenc írt (feltehetőleg francia nyelven, mert a német bevezető alatt Peter CORNELIUS neve áll fordítóként). Ebből idézünk most — a magyar változathoz —, mert ez az előszó röviden összefoglalja a mű történetét és koncepcióját.

„A Herder-szobor leleplezését Weimar 1850-ben ünnepelte — így szól a szerző műve előszavában — elhatározván, hogy az ünnepélyes nap estélyén[!] díszelőadást tart a színházban kizárólag e nagy költő, e nagy gondolkodó tiszteletére. Karénekei s a drámai formát inkább megközelítő költeményei közül, a ‚Felszabadított Prometheus‘-t választottam, (egyikét e válfajba tartozó műveinek, melyből legtisztábban kicsillámlik e férfiú lelkinemessége[!], kit a világ a humanitás apostolának nevez) megzenésítendő a költemény lyrai részleteit, mely[!] tulajdonkép erre volt szánva. A készített szerzeményhez — mely nyitányul szolgált — chórásokat is csatolék, fen[ntartva magamnak, hogy ezeket később, akár a színpadi, akár a hangversenyi előadás mérve szerint összesítsem; az akkori előadás kivételes lévén, miután — hogy

21. PR. 112. sz. levél, ill. annak jegyzetei.

22. «Demain, exécution des choeurs du Prométhée par le Lisztverein — avec le texte de Pohl que déclamera Mme Bulyowski de Gothaique souvenance.» LA MARA (LIPSIVS, Marie): *Franz Liszt's Briefe*. VII. Bd. Leipzig, 1902, Breitkopf u. Härtel. (A továbbiakban: Br. VII.) Nr. 85.

a nagy bölcsész műve ne csorbuljon — azt a maga egészében adattam elő, bármennyire alatta áll is a dráma létező igényeinek.²³ ... Balsors és dicsőség! így összefoglalva e nagyon is igaz mese alapeszméjét, annak csakis viharos, vészes, zivatar nyomott kifejezést adhattam. A mély végtelen szenvedés, mely kitartása által végül győzedelmeskedik: ez képezi művem zenei jellegét.”

A *Prometheus* először 1855-ben, partitúra alakjában jelent meg Weimarban, WALTER kiadásában. Később, 1861-ben, a lipcei KAHNT-cég megvásárolta a kiadás jogát. Ez a BULYOVSZKY Lillának ajánlott zongorakivonat is KAHNTNál jelent meg. A kotta lemezszáma (1711) alapján megállapítható, hogy kiadására 1874-ben került sor.²⁴ Így tehát a mű pesti előadásakor a zongorakivonat már rendelkezésre állott.

Érdekes, hogy a kottában több helyütt apróbb-nagyobb kéziratos javításokra bukkanunk; ezek azonban nem LISZTTól erednek. Főleg pedál- és dinamikai jelzésekről van szó, de akad egy-egy hangjavítás is. Hogy ki írta be ezeket a kottába, s milyen célból, azt nem tudjuk; — azt sem, hogy mindez az ajándékozás előtt vagy után történt-e. Az viszont biztos, hogy a kottát még az ajándékozást megelőzően kötötték a piros díszkötésbe („Mehner V. könyvkötészetében, Pesten”), hiszen LISZT ajánlása a kötésnél beillesztett előzéklapon található. Nyilván maga LISZT adott utasítást arra is, hogy a pesti előadás alkalmából megjelent két nyelvű szöveget kössék be a tartalomjegyzék után.

BULYOVSZKY Lilla nemcsak színésznőként írta be nevét a magyar kultúrtörténetbe. Irodalmi tevékenységet is folytatott. Jónéhány színdarab magyarrá fordítása mellett novellákat, útirajzokat készített, melyek részben különféle lapokban, részben önállóan, könyv alakban jelentek meg. — Az 1875 után nyugalmába vonult művésznő egy LISZT-hez írt levele (1879. X. 28.) kitűnő stílusával, elevenségével, közvetlenségével egyrészt a gyakorlott írónőt, másrészt a mester iránt még akkor is szinte áhítatos rajongást tanúsító barátnőt állítja elénk: „Mélyen tisztelt Mester, uram és pártfogóm! Amikor ma rendeztettem a könyvtáramat, egy egészen apró kis imakönyv került a kezembe, amelyet első boroszlói vendéjátékom alkalmával (tehát első diadalaim kellős közepén) a Zedlitz szállóban az Ön híres kezéből voltam szerencsés megkapni. — Istenem, micsoda emlékek; fogtam a szent könyvet, s már nem tudtam többé elolvasni az apró betűket, ekkor akaratlanul is könnyek toltak szemembe, s így kiáltottam fel: „Lilla, a te időd lejárt!” ...”²⁵ — Bizonyosak lehetünk benne, hogy — ha nem is „első diadalainak” időszakára emlékeztette — BULYOVSZKY Lilla hasonló becsben tartotta a *Prometheus* neki ajánlott példányát is.

23. 1850. aug. 24-én volt a szcenikus előadás a weimari Hoftheaterban. Ugyanott tartották a hangversenyszerű előadást 1857-ben, R. POHL összekötő szövegével.

24. DEUTSCH, Otto Erich: *Musikverlagsnummern.* 2. verb. Aufl. Berlin 1961, Mersoburger. A lemezszámok alapján megállapított datálások e munka adatai.

25. „Hochgeehrter Herr Meister, Mein Herr und Gönner! Als ich heute meine Bibliothek arrangirte, kam mir ein ganz klein wintziges Gebetbuch in die Hand, welches ich bei meinem ersten Gastspiel in Breslau (also in Mitte meiner ersten Triumphe) im Hotel Zedlitz aus Ihrer berühmten Hand das Glück hatte zu erhalten. — Mein Gott, welche Erinnerungen; ich nahm das heilige Buch und konnte die kleinen Buchstaben nicht mehr lesen, dann kamen unwillkürlich Thränen in meine Augen und ich rief aus: „Lilla Deine Zeit ist um!“ ...“ LA MARA (LIPSIUS, Marie): *Briefe hervorragenden Zeitgenossen an Franz Liszt.* III. Bd. Leipzig, 1904, Breitkopf u. Härtel. Nr. 268.

Az OSZK LISZT-kéziratainak egyik legjelentősebbike, az Ms. mus. 14 jelzetű *Via crucis*, tulajdonképpen három egybekötött részből áll. Ezek közül ajánlás csak a középsőn található: „Canto. (Für den Regens Chori Engesser)”. LISZTnek e kései kompozíciója (kéziratunk első részének végén így kelezve: „Decembre [18]78 FL”), mely Jézus keresztútjának állomásait eleveníti meg előttünk a zene kifejező erejével, vegyeskarra, énekszólókra és orgonára íródott. Az orgonát zongora vagy harmónium is pótolhatja. — Kéziratunk első része a mű zongora- vagy orgonakiséretes partitúrája.²⁶ Ez az első 18 foliót foglalja el. Egy üres folió közbeiktatása után következik a „Canto” feliratú vokális partitúra, mely mindössze 5 levélnyi terjedelmű. Végül a mű négykezes zongoraváltozata a harmadik rész; ez a 25. levél versójától a 49. rectójáig terjed.

Ki volt ez a „Regens Chori Engesser”, akinek LISZT a *Via crucis* vokális partitúráját ajánlotta? ENGESZER (ENGESSZER, ENGESSER) Mátyás (1812—1885) egyházkarnagy és zeneszerző nevét LISZT leglelkesebb és legtevékenyebb hívei között tartjuk számon. A bonyhádi kántor-tanító fia — az apai példát követve — egész életét a zeneoktatásnak és az egyházzenenek szentelte. Első állását — mint kántor — Kalocsán nyerte el, majd 1840-ben énektanárnak választották meg Pesten a „Hangászegyleti Zenedé”-nél (a későbbi Nemzeti Zenedénél), melynek javára ugyanez év januárjában LISZT is hangversenyezett. ENGESSZER 1846-ban belvárosi kántor lett, s amikor 1871-ben ezt az állást egybekötötték a karnagyi tisztséggel, ő foglalta el az elhunyt BRÄUER Ferenc helyét mint belvárosi karnagy.

Személyes ismeretsége és barátsága LISZTtel az 1856-os esztendőig nyúlik vissza, amikor az *Esztergomi misét* — az augusztus 31-i esztergomi ősbemutató után elsőként — a pesti belvárosi templomban is bemutatták (szept. 4-én). Bár nem ENGESSZER vezényelt, az előkészítésben s a mű sajtóbeli népszerűsítésében nem kis részt vállalt. Maga LISZT is sokkal kiválóbbnak ítélte ezt a pesti előadást, mint az ősbemutatót. WITGENSTEIN hercegnőhöz írt beszámolójában ENGESSZER cikkéről is említést tesz: „Tegnap a misémet csodálatosan adták elő a pesti plébániatemplomban, amely alig bírta befogadni az érdeklődők hatalmas tömegét, akiket ez az előadás vonzott oda. Az akusztika sokkal jobb volt, mint Esztergomban, s az előadóegyüttes még sokkal diszponáltabb, sokkal jobban behatolt művem értelmébe. De ez rendkívüli megindultságot is eredményezett. Mint elmesélték nekem, sokan sírtak . . . Singer elküldi majd Önnek a Lloydot s egy cikket, melyet Engesser publikált.”²⁷

26. A partitúra helyenként orgona-, másutt zongorakiséretet tüntet fel. Miután a Zeneművészeti Főiskola Könyvtárában található a mű orgonapartitúrája, melyre LISZT a következőket jegyezte fel: „Die Clavierarrangements 2 und 4 händig sind in mehreren Stellen nach dieser Orgel Partitur zu corrigiren“, — feltehető, hogy az OSZK kézirata a zongorás variáns.
27. «Hier, ma Messe a été admirablement exécutée à l'église paroissiale de Pesth, qui contenait à peine l'énorme foule des curieux que cette exécution avait attirée. La sonorité était de beaucoup meilleure qu'à Gran, et le personnel encore plus dispos et plus pénétré du sens de mon oeuvre. Aussi a-t-elle produit une émotion prodigieuse. D'après ce qui m'a été raconté, beaucoup de personnes pleuraient. . . . Singer vous aura envoyé le *Lloyd* et un article publié à part par Engesser.» Br. IV. Nr. 237. Keltezése: 1856. IX. 5.

Ismeretes, hogy LISZT kapcsolatai a belvárosi plébániatemplommal a későbbiekben is igen szorosak maradtak. Az 1865., 1867., 1869. és 1870. évben (amikor még nem volt Pesten állandó lakása) LISZT pesti tartózkodásai idején SCHWENDTNER Mihály belvárosi apátplébánosnál lakott, s bizonyára gyakran volt alkalma találkozni a templom kántorával, ENGESZERrel, akit a magyar zenei életben ekkor már mint zeneszerzőt is — elsősorban mint egyházi kompozíciók és egyéb kórusművek szerzőjét — nagyra becsültek.

1870. december 18-án a *Zenészeti Lapok*ban a következő hír jelenik meg:

„Liszt Ferencnél múlt kedden egy 12 tagból álló női küldöttség tisztelegget, s őt arra kérte fel, hogy engedné meg, miszerént az Engeszer Mátýás zenedei tanár neje által indítványozott és már meg is alakított 'női zene egyesület'-et az ő nevére keresztelhesék. ... Beleegyezett.”

MARSCH Katalin, ENGESZER Mátýás második felesége, énekesnő lévén, részben magára vállalhatta a „Liszt-egylet” megtisztelő elnevezést viselő női kar vezetését; mégis, bizonyosak lehetünk benne, hogy az irányítás főként a kórusvezetésben gyakorlottabb ENGESZERre hárult. A női Liszt-egylet 1872-ben január 28-án rendezte az első, március 10-én pedig második matinéját. A két hangverseny közötti időszakban pedig egy nevezetes esemény játszódott le:

„A belvárosi templomban múlt vasárnap” — írja a *Zenészeti Lapok* 1872. febr. 11-i, vasárnapi száma — „Liszt 'missa choralis'-át adták elő Engeszer M. belvárosi egyházi karnagy igazgatása mellett. Az előadásban a Liszt-női énekegyületen s a nemzeti színház több elsőrendű énekesén kívül résztvett egy — körülbelül 30 énekesből állott — férfikar is, mely különösen e célra alakult egybe.”

Az alkalmilag összeállt férfikar ENGESZER vezetésével 1873 tavaszától állandó társulatként kezdett működni. A *Vasárnapi Ujság* 1873. márc. 16-i száma így ad erről hírt:

„Új énekegyület alakult fővárosunkban, Engeszer Mátýás vezetése alatt. Neve: 'Férfi-Liszt-egylet'. Női már régebben alakult.”

Az 1873 novemberében megrendezett nagy pesti LISZT-jubileum alkalmával a két egylet együttesen adta elő GOBBI Henrik *Liszt cantatéját*; a későbbiekben mint vegyeskar működtek tovább.

A kortárs, SÁGH József, így értékeli ENGESZER tevékenységét a Liszt-egylet élén: „E téren ritka ügybuzgalmat és tevékenységet fejtett ki s átaljában ő egyike ama hazai művészeknek, ki[!] a magyar zenészet mozgalmaiban, mindenkor és minden irányban tevékeny részt vett s benne a hazai zenészet ügy egyik legügybuzgóbb s legtevékenyebb harcosát tisztelheti.”²⁸

A Liszt-egylet hangversenyein legtöbbször maga LISZT is megjelent; több ízben maga kísérte az együtttest (pl. a *Prometheus* már említett előadásakor 1875. március 3-án). Az egylet matinéinak nagy részét SCHWENDTNER apát szalonjában, válogatott közönség: neves művészek és műbarátok jelenlétében rendezték meg.

ENGESZER a Liszt-egylet karnagyaként oroszlánrészt vállalt LISZT műveinek

terjesztésében, népszerűsítésében. Belvárosi karnagyi pozícióját is arra használta fel, hogy a mester minél több alkotását szólaltassa meg templomában. (Az ő zenei vezetése alá tartozott a pesti ferences templom is.) Így érthető, hogy LISZT órá gondolt a *Via crucis* magyarországi bemutatójával kapcsolatban. (Ideális elképzelése szerint — mint ezt a *Via crucis*hoz írt előszóból megtudjuk²⁹ — a keresztút színhelye a mártírok véréből öntözött római Colosseum lett volna, ahol a *Via crucis*nak egy hatalmas harmónium kíséretével kellett volna felhangoznia.)

Annál meglepőbb, hogy LISZT e kései remekműve, melyen csaknem öt teljes éven át dolgozott, keletkezése után több mint fél évszázaddal: 1929-ben került először bemutatásra! Nyomtatásban pedig még ennél is később: 1936-ban, a régi LISZT-összkiadás V/7. kötetében jelent csak meg.³⁰ Pedig LISZT — mint ezt egy, a regensburgi PUSTET egyházzenei kiadóhoz írt, 1884 decemberében kelt leveléből tudjuk —, szerette volna publikálni a *Via crucist*: „Több éve fekszik kézirataim között három vallásos zenemű kórusra, egyszerű orgona- vagy harmóniumkísérettel. 1. Via Crucis. 2. A hét szentség. 3. Rózsafüzér — egy rövid motettával: Sicut cedrus exaltata sum in Libano stb. — Holnap elküldöm Önöknek ezt a három művet tisztázatlanban. — A honorárium kérdése teljesen mellékes. Ilyen kompozíciókat nem azért írok, hogy pénzt keressek velük, hanem belső katolikus szívbeli szükségletből.”³¹

A kiadó feltehetően azért nem vállalta LISZT e műveinek közreadását, mert nem remélt semmilyen üzleti sikert a mindenféle sallangtól mentes, bensőséges, hallatlanul egyszerű és őszinte, ugyanakkor számos tekintetben — elsősorban harmóniailag — hihetetlenül merész és modern daraboktól. A felsorolt kompozíciók közül egyébként magasan kiemelkedik a *Via crucis*, amelynek partitúrája és kitűnő magyar hanglemezfelvétele ma már bárki számára hozzáférhető.³²

A nyomda számára készült tisztázati példányt egyébként ma Weimarban őrzik, éppúgy, mint a mű legelső vázlatait.

Érdekes, de ma már aligha eldönthető kérdés: vajon ENGESZER Mátyás valóban megkapta-e Lisztről a *Via crucis* neki szánt kéziratát, avagy LISZT valamilyen megfontolásból mégis magánál tartotta a kottát? A levelezésben nincs erre vonatkozólag semmiféle adat. Mégis, úgy gondoljuk, nem valószínű, hogy ENGESZEREN múlt volna a *Via crucis* megszólaltatásának elmaradása. Az 1878-as évben a Liszt-egylet még működése virágjában volt; ebben az évben mutatták be pl. a *Szent Cecília legendá*-t, melyet LISZT a 25 éves jubileumát ünneplő HAYNALD Lajos kalocsai érseknek ajánlott. S ha ebben az esztendőben

29. Az előszót közli a *Via crucis*nak a Zeneműkiadó által 1968-ban, SÜLYOK Imre gondozásában megjelentetett, az EULENBURG cég számára készített kiadása, valamint a régi összkiadás is.

30. A kötet közreadója, Philipp WOLFRUM, az előszó keletkezésének tanúsága szerint már 1919-ben elkészült a mű sajtó alá rendezésével.

31. „Seit mehreren Jahren liegen unter meinen Manuscripten drei geistliche Musikwerke für Chor mit einfacher Orgel- oder Harmonium-Begleitung. 1. Via Crucis. 2. Die sieben Sacramente. 3. Rosenkranz — nebst einem kurzen Motett: Sicut cedrus exaltata sum in Libano etc. — Morgen sende ich Ihnen die drei Werke in sauberer Abschrift. — Die Honorar-Frage ist ganz nebensächlich. Solche Compositionen schreibe ich nicht für Geldgewinn, sondern aus innigem katholischen Herzensbedürfniss.“ Br. VIII. Nr. 446.

32. A hanglemezfelvételt — SZABÓ Miklós vezényletével — 1973-ban jelentette meg a Magyar Hanglemezgyártó Vállalat.

nem is került volna sor a *Via crucis*-ra (mely egyébként a kórusra nem ró különösebben nehéz feladatot), később lehetett volna módot találni a bemutatóra, hiszen ENGESZER még több évig vezette a Liszt-egyletet.³³

Érdekes, hogy a megkésett ősbemutató színhelye mégis a belvárosi templom volt, a vezénylő karnagy pedig ENGESZER egy kései utóda: HARMAT Arthur, aki 1922-ben foglalta el az egyházzenei hagyományairól híres templom karnagy posztját.

4.

A ZR 27 jelzetű, kis formátumú partitúrát: a *Tasso* c. szimfonikus költemény témáinak felhasználásával készült harmadik *Gyász-ódát*, melyet 1877-ben jelentetett meg a lipcei BREITKOPF und HARTEL kiadó, LISZT a magyar kortárszeneszerzők vitathatatlanul legjelentősebbikének: ERKEL Ferencnek ajánlotta. Az ajánlás szövege: „*Meinem / verehrten Freund / Franz Erkel — / treu ergebenst / FLiszt / Februar 78 — / Budapest.*”

LISZT és ERKEL kapcsolatáról sokan, sokféle szándékkal, különféle megvilágításban, rengeteg tény és rengeteg valótlanítást (vagy legalábbis az anekdoták ingatag talajára épített féligazságot) írtak. Szinte külön tanulmányt érdemelne ez a téma, hiszen a XIX. század e két legjelentősebb, ugyanakkor oly különböző életpályát bejárt magyar muzikusának egymáshoz való viszonyát vizsgálva, nemcsak kettejük egyéniségéről, de korukról is tükörképet nyerhetünk. — Szorítkozunk most csupán néhány jelentős tény ismertetésére, melyeknek hiteléhez nem férhet kétség.

1840. január 4-én, egy forró sikerű pesti hangversenyen Lisztet ünnepli a közönség: hat magyar főúr díszkardot nyújt át neki a nemzet nevében. A lekedés akkor csap a legmagasabbra, amikor Liszt fantáziát rögtönöz a *Rákóczi-induló* dallamára. — 1840. február 2-án így ír a *Honművész*:

„Új hangmű. — PESTEN, Wagner Józs. szépműúrus boltjában 's költségén múlt napokban jelent meg: „Emlékül Liszt Ferenczre Rákóczi indulója, zongorára alkalmazva Erkel Ferencz nemzeti színház első karmestere által. ...Az alkalmazó törekvék ezt oly modorban, miként Liszt úr játszá, minél közelítőbbleg közölni, 's mint tapasztaltuk, L. úrnak egy két sajátságait leróva melyeket E. úr hihetőleg készakarva nem utánczolt, nagyobb részint sikerülve is közli. Kedves emlékűl vehetik ezt L. úr tisztelői.”³⁴

ERKEL nagy sikert ért, több ízben is kiadott indulója annál is jelentősebb, mert ugyanekkor Lisztet a cenzúra megakadályozta saját *Rákóczi-indulójának* kiadásában (mint erről felháborodva számol be D'AGOULT grófnőnek).³⁵ Liszt *Rákóczi-indulójának* e legkorábbi változata, mely máig is kiadatlan, az OSZK

33. MAJOR Ervinnek a MTA Zenetudományi Intézet Könyvtárában található kéziratot feljegyzései szerint ENGESZER 1883-ig állt a Liszt-egylet élén. Mint HARMAT Arthur írja *A magyar muzsika könyvében* (Bp. 1936, Havas Ö. kiad., 143. l.): „Az egyesület a 80-as években szinte észrevétlenül megszűnt.”

34. Idézi NÉMETH Amadé: *Erkel Ferenc*. Bp. 1967, Gondolat. 69–70. l.

35. OLLIVIER, Daniel: *Correspondance de Liszt et de la Comtesse d'Agoult*. Vol. I. (A továbbiakban: Corr. L-AG. I.) 363. l. A levél keltezése: 1840. I. 23.

Zeneműtárának autográfjai között található.³⁶ ERKEL műve e korai verzióknak valóban sok jellegzetes vonását visszaadja, ha jóval egyszerűbb is nála.

1844. január 27: a pesti Nemzeti Színház bemutatója ERKEL *Hunyadi László*-ját. 1846. május 17: LISZT Bécsben elvezényli a *Hunyadi László* nyitányát. 1847-ben elkészíti a *Hunyadi Hattyúdalának* és *Indulójának* zongoraátiratát (R. 160.) 1856. szeptember 19-én LISZT így ír ERKELnek: „Mihelyt újra állandóan Weimarnban fogok tartózkodni, írok majd Önnek a Hunyadi ügyében, amelyet egyelőre kérem, hogy német fordításban (a szöveget a partitúrába beírva) készítsen elő a weimari színház használatára.”³⁷ —A *Hunyadi* weimari előadására csak azért nem került sor, mert ERKEL (különbéféle technikai és anyagi problémák miatt) nem juttatta el a kért anyagot LISZT-hez.³⁸

1856 nyara: az *Esztergomi mise* bemutatójának előkészületeit különféle intrikák zavarják meg. ERKEL, mint az előadáson közreműködő nemzeti színházi zenekar karnagya, mindent megtesz a bemutató zavartalan és sikeres lebonyolítása érdekében. Augusztus 26 és 27: a mise nyilvános összpórái a Nemzeti Múzeum dísztermében. ERKEL tolmácsol, és segíti a vezénylő LISZT munkáját. Augusztus 31: a mise bemutatója Esztergomban. — Az előadást megelőző bizalmas együttlét alkalmával ERKEL egy módosítást javasolt LISZT-nek a *Gloria* tétel befejező részében.³⁹ Liszt levele Erkelhez 1856 november 21-én: „A IV. pót-lást

az Ön jó tanácsai alapján elkészítettem, s ez a peroráció most olyan tetőponttá fokozódik, amely még magát Festetics Leót is együtténeklésre készíthetné.⁴⁰ Húsvétig elküldöm Önnek a partitúrát, amelyet a cs. és kir. állami nyomdában nyomnak ki.”⁴¹

1853. október: ERKEL Ferenc, a Nemzeti Színház első karmestere és 7 muzsikustársa nyilatkozatot nyújtanak be a Nemzeti Múzeumhoz, mely szerint a szín-

36. Jelzete: Ms. mus. 22.

37. „Sobald ich in Weimar wieder stabil bin schreibe ich Ihnen in Angelegenheit des Hunyadi den ich Sie einstweilen bitte in deutscher Übersetzung (den Text der Partitur unterlegt) zum Gebrauche für das Weimarsche Theater vorzubereiten.“ Pr. 88. sz.

38. A kérdésről Isov Kálmán közöl egy hipotézist *Kísérletek Erkel Hunyadi László-jának párisi színrehozatalára* c. írásában. = *Muzsika* 1929. szept. 16–22.

39. ÉRDY Lajos visszaemlékezése. FABÓ Bertalan: *Erkel Ferenc emlékkönyv*. Bp. 1910, Pátria. 58–59. l.

40. A gúnyos utalás FESTETICS Leónak az *Esztergomi mise* körüli intrikáira vonatkozik. Erről később részletesebben is szólunk.

41. „Die IV. Einsätze . . . sind nach ihren gutem Rath gemacht und diese Peroration steigert sich jetzt zu einem Climax das Leo Festetics selbst zum mitsingen bringen dürfte. Bis zu Ostern schicke ich Ihnen die Partitur welche in der k.u.k. Stattdruckerei typographisiert sind.“ Pr. 92. sz.

házi zenekar közreműködésével rendszeres filharmóniai hangversenyeket kívánnak rendezni. E hangversenyeket 1871-ig ERKEL Ferenc vezette. A következő LISZT-műveket vezényelte:⁴² 1856: *Les préludes*. 1857: *Orpheus*. 1865: *Dante szimfónia*, I. tétel, SCHUBERT—LISZT: *Induló*. 1866: *Les préludes*. 1867: *Faust-szimfónia*, II. tétel. 1869: *Dante-szimfónia, Hungaria*, 137. zsoltár. — Az ERKEL szervezte filharmonikus koncertek keretében néhányszor maga LISZT is vezényelte a zenekart: az ilyen alkalmak közül ki kell emelnünk az 1870-ben rendezett BEETHOVEN-jubileum alkalmával a *II. Beethoven-kantáta* (R. 538.) előadását. — Amikor 1871-ben RICHTER János, majd 1875-ben ERKEL Sándor vette át a zenekar irányítását, számos további LISZT-mű került bemutatásra.

1872: LISZT elkészül a *Szózat és Himnusz* EGRESSY, ill. ERKEL által komponált zenei anyagát felhasználó zongora-, ill. zenekari kompozíciójával (R. 158., ill. 448.). A zenekari verziót 1873. III. 19-én a szerző vezényletével a filharmonikusok mutatták be, a zongoraletétet is maga LISZT adta elő elsőként, 1873. márc. 21-én, egy jótékony célú hangversenyén. — ERKEL *Himnuszát* LISZT korábban már a *Hungária* c. szimfónikus költeményben is fel akarta használni („az Ön szép imáját . . . ami nekem annyira a szívemhez nőtt” — írja róla 1856-ban ERKELNEK),⁴³ erre azonban nem került sor.

1875 tavaszán hosszas huzavona, számos nehézség leküzdése után végre eldől, hogy ősszel megnyílhat LISZT elnökletével, ERKEL igazgatásával a Zeneakadémia. A zongora tanszak növendékeit LISZT és ERKEL fogják oktatni. LISZT levele ERKELHEZ, 1875. október 14-én: „Több mint 30 éve képviseli és támogatja Ön a legdicsőbben művei által Magyarország zenéjét. E zenét ápolni és fejleszteni: a budapesti Zeneakadémia feladata. Az ügy tartósságáról és sikeréről kezeskedik az Ön belátó gondoskodása az igazgatói poszton. Amit emellett nekem kell munkálkodnom, nem maradhat el, s történjék mindaz Önnel a legnagyobb egyetértésben.”⁴⁴

Részlet ERKEL beszédéből a Zeneakadémia 1875. november 14-i ünnepélyes megnyitásakor (a megnyitáson LISZT nem volt jelen):

„Nagy horderejűnek és további kifejlődése keretében messze kihatónak kell neveznünk ez új műintézetet... mert ... a nálunk még kellő behatással nem méltányolt zeneművészetet is kiemeli a kezdetleges fogalmak homályából... mindnyájunk által rég óhajtott alkalmat nyújt arra nézve, hogy ... a magyar zene világpolgári jogosultságát s legmagasabb kifejlődésre való képességét az állami közoktatás magaslatáról is hirdethessük. — De van a most elsorolt közművelődési kihatások mellett még egy oly ritka, mondhatni, egyedül álló európai jelentősége is az orsz. magy. kir. zeneakadémiának, minővel még egy hasonló műintézet sem dicsekedhetett a világon. S ez az, hogy nagy hazánkfia, Liszt Ferenc, ki hazafitűi áldozatkészségének már számtalanszor adá tanújelét, e műintézet kötelékei által nemcsak állandóan van

42. Adataink forrása: CSUKA Béla: *Kilenc évtized a magyar zeneművészetet szolgáló társaságban*. Bp. 1943, Filharmóniai Társ. kiad.

43. „... ihr schönes Gebet ... was mir so recht ans Herz gewachsen ist...” Pr. 92. sz.

44. „Seit mehr als 30 Jahren repräsentieren und fördern Sie rühmlichst durch Ihre Werke Ungarns Musik. Diese pflegen und entwickeln ist die Aufgabe der Budapester Musik-Akademie. Haltbarkeit und Gelingen der Sache verbürgt Ihre einsichtsvolle Fürsorge als Director. Was ich dabei zu wirken habe, soll nicht unterbleiben und im besten Vernehmen mit Ihnen geschehen.“ Br. VIII. Nr. 276.

hazánkhoz fűzve mint ennek elnöke és szellemi vezére: hanem még a legmagasabb művészeti értelmezés és gyakorlati útmutatás mezején is közvetlen érintkezésbe lép általa a hazai tehetségekkel, s így az ő teremtő és termékenyítő lángszellemével első sorban hazánk művészeti oltárát világítja meg.”⁴⁵

LISZT levele ÁBRÁNYI Kornélhoz (a Zeneakadémia titkárához) 1876. január 20-án: „A Zeneakadémia ügyeiben mostanáig szünetelnem kellett. Most jön az az idő, amely másmilyen, cselekvő magatartást kíván tőlem . . . mint azt Önnek már megírtam, szívesen vállalkozom március 1-től egy zongora-osztály vezetésére (virtuózok és tanárok részére), — feltéve, hogy Erkel és Ön, kedves barátom, ezzel az ártatlan javaslattal egyetértenek. . . . Kérem, mondjon nevemben Erkelnek szívből jövő köszönetet a ‚Megnyitó beszéd’ Liszt-paragrafuszáért. A jóakarátú bizalom, melyet Erkel több, mint 30 éve tanusít irántam, ne szenvedjen csalódást.”⁴⁶

LISZT és ERKEL kitartásának, bizonyos véleménykülönbségek ellenére is alapjaiban azonos célkitűzéseinek, a hivatalos körök és a sajtó támadásait figyelembe nem vevő, „megsérthetetlen” ügyszeretetének köszönhető, hogy a Zeneakadémia a kezdet nehézségein túl tudott jutni, fennmaradhatott, s ma, amikor centenáriumát ünnepli, valóban Európa legkiválóbb zeneoktatási intézményei közé tartozik.

Az 1878-as év elején (a *Tasso*-partitúra ajánlásának kelte 1878 február) nem tudunk olyan konkrét eseményről — hangversenyéről, ünnepségről, évfordulóról, társasági összejevetelről —, amellyel kapcsolatba hozhatnánk a dedikációt. Úgy véljük azonban, hogy egy ilyen több évtizedes „fegyverbarátság”, melynek most csak néhány momentumát ragadtuk ki felsorolásunkban, nem térve ki olyan személyes vonatkozásokra, hogy pl. LISZT keresztapja volt ERKEL egyik gyermeke,⁴⁷ éppen elegendő magyarázat a baráti hangú ajánlásra.

LISZT egyébként ebben az esztendőben eléggé hosszasan — 1877. november 21-től 1878. március 31-ig — tartózkodott Budapesten, hogy eleget tegyen tanári kötelezettségeinek a Zeneakadémián.

5.

A Mus. pr. 6.665 jelzetű, *Mémoires Hongroises* kötetcímmel ellátott, vörösbarna kartonkötésű, aranyozott cím- és hátlapú kotta kolligátum, melynek 3 darabja közül kettőn is található dedikáció. Érdekes azonban, hogy a két személy,

45. Az idézet forrása: LEGÁNY Dezső: *Erkel és Liszt Zeneakadémiája (1875–1876)*. = *Magyar Zenetört. Tanulmányok. Szabolcsi Bence 70. születésnapjára*. Bp. 1969, Zeneműkiadó. 247–248. l.

46. „In Sachen der Musikakademie hatte ich bis jetzt blos zu pausiren. Nun kommt die Zeit, wo mir ein anderes, thätiges Verhalten geboten wird. . . . wie ich Ihnen bereits schrieb, übernehme ich gerne vom 1. März an die Leitung einer Clavier-Classe (für Virtuosen und Lehrer) — vorausgesetzt, dass Erkel und Sie, lieber Freund, mit diesem harmlosen Vorschlag einverstanden sind. . . . Bitte, Erkel meinen herzlichsten Dank zu sagen für den *Liszt-Paragraph* der ‚Eröffnungsrede‘. Das wohlwollende Vertrauen, welches mir Erkel seit mehr als 30 Jahren gewährt, soll keine Täuschung erfahren.“ Br. II. Nr. 181.

47. Vö. Pr. 92. sz. levél 2. jegyz.: ERKEL legkisebb, 1856 őszén született Ferenc nevű fia volt LISZT keresztgyermeke. A fiú 1863-ban meghalt.

akihez az ajánlások szólnak, nem azonos. Az első darab címe: *Album d'un voyageur. 3me Année. Mélodies hongroises*. Ajánlása: „*À Monsieur le Comte / Leo Festetics / vive reconnaissance / amitié devoué / F. Liszt.*” A második mű: *Marche hongroise d'après Schubert. Pour Piano par F. Liszt*. A dedikáció: „*A son excellent ami / Le Général Prince / Felix Lichnowsky / F. Liszt / Paris 27 Mars 1841.*” A kolligátum harmadik darabja egy operaparafrázis DONIZETTI: *Lammermoori Lucia*-jának két részletére: *Marche funèbre et cavatine de la Lucia*. Ezen ajánlás nem szerepel.

A három művet mindössze az kapcsolja össze (s talán így is kerülhetett egybe valamely antikváriusnál), hogy egy párizsi kiadó: Bernard LATTE publikálta őket az 1840-es években (inkább az évtized elején). Témánk szempontjából csak az első mű (R. 105a/1—7.) ajánlása érdemel figyelmet. Felix LICHNOWSKY, akinek LISZT a második darabot (R. 250/2.) dedikálta, azért esik ki vizsgálódásaink köréből, mert nem volt magyar származású. Így róla röviden csak annyit említünk meg, hogy abban a gazdag osztrák hercegi családban született, amely annak idején BERTHOVENNEL állt szoros kapcsolatban. LISZT és Felix LICHNOWSKY 1840 közepén ismerkedtek meg, önzetlen és szoros barátságuk egészen a herceg korai haláláig, 1848 őszéig tartott.

FESTETICS Leó, akinek LISZT az *Album d'un voyageur, 3me Année*-t, lényegében a *Magyar Dallok* első 7 darabjának ezzel a címvariánssal megjelent francia kiadását ajánlotta, LISZT életében nagyon is eltérő előjellel, de mindvégig fontos szerepet játszott. Az 1800-ban Pécsen született, és 1884-ben Budapesten elhunyt magyar mágnes tevékeny résztvevője volt a magyar zenei életnek. 1840-től 1846-ig a Pest-Budai Hangászegyesület elnöke, majd igazgatói választmányi tagja; az ötvenes években a Nemzeti Színház igazgatója, 1865-től az Országos Színiiskola igazgatója volt. Zeneszerzéssel is foglalkozott; kompozíciói nem vallanak különösebben eredeti tehetségre. Egyik művét, a *Spanyol szerenád*ot, LISZT 1846-ban zongorára dolgozta át (R. 161.).

FESTETICSnek LISZT-hez való viszonya tulajdonképpen jellemző a kor általános hozzáállására: a zongoravirtuózt bálványozza, a legnagyobb mértékben támogatja; a zeneszerzőt azonban — mivel képtelen fölfogni zsenialitását és korszakalkotó újításait — támadja, műveinek bemutatását igyekszik megakadályozni. Az *Esztergomi mise* bemutatóját megelőző bonyodalmak, intrikák (amint ezt az esztergomi érseki levéltár anyagában fennmaradt dokumentumok egyértelműen bizonyították) nagyrészt FESTETICStől indultak ki. A „zenei szakember” szerepében tetszelegve, FESTETICS be akarta bizonyítani SCITOVSKY hercegérseknek, hogy LISZT műve, ez a „Musick der Zukunft”, nem méltó a nagy hagyományokkal rendelkező „Musica Sacra” kereteibe való beillesztésre; a bazilika felszentelésekor ilyen hosszú, zavaros és szinte előadhatatlan művet nem szabad másorra tűzni. — Ha AUGUSZ Antal, szövetkezve ERKELLEL, a DOPPLER testvérekkel és más haladó szellemű magyar muzsikussal, nem lép erélyesen közbe LISZT művének érdekében, akkor a bemutató minden valószínűség szerint el is maradt volna.⁴⁸ (Így válik érthetővé az ERKELLEL kapcsolatban említett LISZT-levél FESTETICS-utalásának gúnyos hangja is.)

Hasonlóképpen negatív szerepet játszott FESTETICS a Zeneakadémia létrejöttékor. Az általa vezetett Színészeti Énektanoda presztízsét féltette az újonnan

48. Az ügyre vonatkozó részletes adatokat ld. Pr. 61., 74., 77., 81. és 87. sz. levelek jegyzeteinél.

létesítendő intézménytől. A Zeneakadémia tervének ellenzői gyakran hivatkoztak arra, hogy inkább a FESTETICS-féle énekiskolát kellene jobban támogatni. Jellemző, hogy az első (1875–76-os) zeneakadémiai tanévre közös költségvetést szavaztak meg a két intézmény részére; ebből FESTETICS iskolája 15 000 Ft-tal, míg ERKEL és LISZT Zeneakadémiája mindössze 6000 Ft-tal részesedett. Mint azt LEGÁNY Dezső kutatásai nyomán ma már világosan látjuk: LISZT személyes anyagi segítségére, s a fiatal Akadémia összes tanárának kitartására volt szükség ahhoz, hogy e „konkurrenciaharcban” diadalmasan felül tudjanak maradni.⁴⁹

Abban az időszakban, amikor LISZT a szóban forgó kottát FESTETICS Leónak ajándékozta, kettejük barátsága még felhőtlen volt. Bár a dedikációban keltezés nem szerepel, bizonyosra vehetjük, hogy az 1840-es évekből származik. Erre nemcsak abból következtethetünk, hogy ekkor volt LISZT és FESTETICS gróf között a legszorosabb kapcsolat; magának a kottának a külalakja és lemezszáma is erre utal. Kolligátumunk mindhárom darabja — mint már említettük — B. LATTE kiadásában jelent meg. Közülük a Koll. 2-ről hozzávetőleges bizonyossággal tudjuk, hogy 1840-ben hagyta el a nyomdát. Ennek lemezszáma 2308. Bár francia viszonylatban egyelőre nem áll rendelkezésre olyasféle lemezszám-katalógus, amelyet a német és osztrák kiadókról O. E. DEUTSCH, illetve A. WEINMANN készített, nem látszik túl merésznek az a következtetés, hogy a 2832. lemezszámú Koll. 1. éppúgy, mint a 2664. lemezszámú Koll. 3. szintén az 1840-es években, nem sokkal 1840 után jelenhetett meg.

Épp a *Magyar Dallok (Ungarische Nationalmelodien, R. 105.)* sorozattal kapcsolatosan egyébként két füzet nyomtatott ajánlásában is szerepel FESTETICS Leó gróf neve. Az I. füzetet (No. 1–6) az 1840-es HASLINGER-kiadásban csak neki, míg a VI. füzetet (No. 13) annak a hat magyar mágnásnak ajánlotta, akik 1840. január 4-én a diszkardot átnyújtották neki, s akiknek egyike volt FESTETICS Leó gróf is.⁵⁰

A LISZT-levelézést vizsgálva feltűnik a FESTETICShez írt levelek nagy száma és meleg baráti hangja az 1839–1846 közötti időszakban. Már az 1839. nov. 24-én, Párizsból írt levél is utal egy korábban kialakult jó kapcsolatra: „Remélem, hogy Ön megtartott engem jó emlékezetében, s hogy mindig számíthatok majd az Ön barátságára, amely nekem drága.”⁵¹ 1839 decemberében — a felserdült LISZT első magyarországi látogatása alkalmából — a gróf a művész elé utazik Bécsbe, hogy őt Pozsonyba és Pestre elkísérje. Pesti tartózkodása idején LISZT FESTETICS-éknél lakott; a gróf házának erkélyéről hallgatta végig a tiszteletére adott katonazenét. Erről részletesen beszámol D'AGOUÏR grófnőnek egy 1840. jan. 6-án kelt levélben.⁵² Az együtt töltött, sikerekkel, lelkesedéssel, élményekkel teli napok

49. A 45. jegyzetben említett tanulmányon kívül LEGÁNY Dezső még a következő írásokban dolgozta fel a Zeneakadémia keletkezésével és kezdeti működésével kapcsolatos anyagot: *A Zeneakadémia születése. = Magyar Zenetört. Tanulmányok. Írások Erkel Ferencről és a magyar zene korábbi századairól.* Bp. 1968, Zeneműkiadó. 75–104. 1.; *Erkel és Liszt Zeneakadémiája (1876–1877).* = *Magyar Zenetört. Tanulmányok. Mosonyi Mihály és Bartók Béla emlékére.* Bp. 1973, Zeneműkiadó. 103–113. 1.

50. A kotta egy példánya az OSZK Zeneműtárában: Mus. pr. 7612. A többi főúr: AUGUSZ Antal, BÁNFFY Pál, TELEKY Domokos, NYÁRY Pál és ECKSTEIN Rudolf.

51. «J'espère que vous m'aurez gardé votre bon souvenir et que je pourrai toujours compter sur votre amitié qui m'est précieuse.» Br. I. Nr. 22.

52. Corr. L—ÁG. I. 352. 1.

még jobban elmélyítik barátságukat. Ezt tükrözik LISZT 1840 tavaszán FĚSTETICS-hez írt levelei: „Írj nekem gyakran és hosszasan, ha teheted. Nem is lehet elhinni, milyen örömet okoznak nekem a leveleid . . . Isten veled, drága Leó . . . Őrizd meg irántam való jó és őszinte barátságodat, s számíts egészen az enyémre . . .”⁵³

LISZT legbensőbb problémáiról, fáradtságáról, idegkimerültségéről is beszámol a grófnak. A személyes vonzalmon kívül nyilván az is kötötte őt FĚSTETICS-hez, hogy magyar hazájának képviselőjét látta benne: azét a magyar hazáét, mely őt mindennél nagyobb lelkesedéssel és szeretettel fogadta. — Még 1846-ban is így ír neki: „. . . Őn egyike azon igen keveseknek, akiket mindig meg fogok keresni, mindegy, hogy mikor, hol és hogyan . . .”⁵⁴

Nyilvánvaló, hogy a *Magyar Dallok* sorozat LISZT gondolataiban szorosan kapcsolódott magyarországi élményeihez, s közvetve a magyar jóbarátokhoz, kiváltképpen FĚSTETICS Leóhoz. Az ajánlásokon kívül erre utal egy levélrészlet is: „Szeptember elején elviszek neked 4 vagy 5 új fűzetet a Magyar dallokból, amelyekkel — remélem — nem leszel elégedetlen. Részemről, jól sikerülteknek tartom őket, s te tudod, hogy *Friska* [= Friss] és *Lassan* készítésekor nem elégszem meg könnyen, tekintve, hogy eltökélt szándékom: isteni jognál fogva én legyek *Magyarország* királyságának *első cigányai*! . . . Valóságos ünnep is lesz számomra, hogy megmutassam neked ezt a kötetet, amely majdnem 120 oldalból fog állni!”⁵⁵

Az *Esztergomi mise* bemutatójával kapcsolatos huzavona után LISZT és FĚSTETICS között hűvösebbé válik a viszony. Mégis, jellemző módon, LISZT mindig megőrzi az udvarias hangvételt, ha valamiért a grófhhoz kell fordulnia; s — bár az ironikus felhang néha felbukkan írásaiban — a másokhoz írt levelekben is „régibarátai” közé számítja FĚSTETICS-et.⁵⁶ Kottánk ajánlása azonban annak az időnek a hangulatát idézi, amikor ez a barátság még kétoldalú, s zavaró körülményektől mentes volt.

6.

Említettük, hogy ismeretségük kezdetén LISZT többször megfordult, sőt huzamosabb ideig tartózkodott is FĚSTETICSék házában. Így természetes, hogy a családtagokat is jól ismerte, és leveleiben gyakran róluk is megemlékezett. FĚSTETICS Leóné KUBINYI Krisztinával LISZT már 1839/40-es pesti tartózkodása

53. «Écris moi souvent et longuement si tu le peux. On ne saurait croire combien tes lettres me font de plaisir. . . . Adieu cher Leo. . . . Garde moi ta bonne et franche amitié et compte sur toute la mienne. . . .» Pr. 9. sz. Keltezés: 1840. III. 21.
54. «. . . vous êtes du très petit nombre de ceux que j'irai toujours chercher n'importe quand, où et comment. . . .» Pr. 19. sz. Keltezése: 1846. IV. 23.
55. „Au commencement de Septembre je t'apporterai 4 ou 5 nouveaux cahiers de Mélodies hongroises dont j'espère que tu ne sera[s] pas mécontent. Pour ma part, je les tiens pour bien réussi et tu sais qu'en fait de *Friska* et de *Lassan* je ne me content[s] pas aisément, attendu que j'ai bel et bien la prétention d'être de part de Droit divin le 1er Zigeuner du royaume de Hongrie. Aussi je me fais une véritable fête de te montrer ce volume qui contiendra à peu près 120 pages!» Pr. 22. sz. Keltezése: 1846. VIII. 5.
56. „Ein vortrefflicher jüngerer meiner Freunde, Graf Geza Zichy, ist Präses des Conservatoriums; ein älterer, Graf Leo Festetics, Präses der Theaterschule. . . .“ Br. II. Nr. 207. Keltezése: 1877. I. 2.

alkalmával találkozott. Az Ms. mus. 3.005 jelzetű kotta: a *Rákóczi-induló* zenekari változatának kézzongorás kivonata, mely Lipcsében jelent meg 1871-ben, SCHUBERTH kiadásában, a következő ajánló sorokat viseli: „*Madame la Comtesse Léo Festetics — / respectueux hom̄age / FLiszt / Mars 71 Pest*”.

Nem tudunk róla, hogy FESTETICS Leó felesége — aki ismereteink szerint maga nem volt muzikus — társadalmi jellegű kapcsolatokon túlmenően személyesen is barátságban lett volna LISZTtel. Így e kotta dedikációját udvariassági gesztusnak kell tekintenünk LISZT részéről, aki — mint erre már utaltunk — FESTETICSnek baráthoz nem méltó viselkedése ellenére is igyekezett udvarias és szívélyes viszonyt fenntartani ifjúsága egyik legjobban szeretett barátjával.

Az igazságosság kedvéért meg kell említenünk, hogy LISZT 50 éves művészi jubileuma alkalmából a FESTETICS-házaspár is tanújelét adta LISZT iránti megbecsülésének: egy ezüst poharat ajándékozott a jubilánsnak, mely belül aranyozott volt, kívül pedig „egész külsejét sajtolt czápás dísz takarja. Felső széle körül síma keskeny szalagon e felirat: ‚Souvenir de ton ami le Comte Leo Festetics et de son épouse Christine née de Kubinyi 1873 novembre.‘ Talpán e felirat: ‚Lisztnek emlékül gróf Festetics Leo és neje Kubinyi Krisztina Pest. 1873 november.‘⁵⁷

7.

Pusztai udvariasságnál jóval több vizont az Ms. mus. 1.099 jelzetű *Cantico del Sol di San Francesco d'Assisi* ajánlása: „*Herrn Rittmeister / Alexius Hodoly / mit herzlichem Dank. / für seinem[!] schönen / Vortrag dieses / ‚Cantico del Sol‘ / F. Liszt. / März, 85 — / Budapest.*“ E néhány sor a *Naphimnusz* KAHNTNÁL (Lipcse, 1884) megjelent zongorakivonatán, melyet LISZT HODOLY Eleknek ajándékozott, egy igen nevezetes hangverseny emléket idézi. 1884. december 21-én Pozsonyban fennállásának 27-ik évfordulóját ünnepelte a helybeli kiváló dalárda: a *Pressburger Liedertafel*. Ebből az alkalmából ünnepi hangversenyt rendezett a megyeháza nagytermében. A hangversenyt gondos előkészítés előzte meg: a *Pressburger Zeitung* december 14-én, majd 20-án felhívta olvasói figyelmét a jelentős eseményre, 21-én pedig az egész műsort közölte. Álljon itt most ez a program (az eredetinek pontosan megfelelő, különös kétnyelvűségével) teljes egészében, tükrözve az együttes művészi igényességét, törekvését a jelentős kortárs zene, főként a magyar szerzők, ezen belül is legelsősorban LISZT műveinek népszerűsítésére:

„Das Stiftungs-Konzert der Pressburger Liedertafel findet heute, Nachmittags 5 Uhr, im Komitathaus-Saale mit nachfolgendem Programm statt: Jelige, Dalárda. 1. Korbay F.⁵⁸ a) ‚Magyar vagyok‘, férfikar; b) ‚Az erdőnek madara van‘, férfikar (első előadás) Dalárda. 2. F. Liszt. ‚Der Sonnen-Hymnus‘ des heiligen Franziskus von Assisi, Bariton-Solo mit Männerchor und Orchester; Solo: Herr Dr. Alexius

57. Közli Isoz Kálmán: *A Liszt Ferencz emlékkiállítás lejtroma*. Bp. 1911, Magyar Nemzeti Múzeum kiad.
58. KORBAY Ferenc (1846–1913) énekes, zongoraművész és zeneszerző, LISZT keresztfia, s az egyik legkedvesebb LISZT-tanítvány: RAVASZ Ilonka férje volt. KORBAY 1869-től Amerikában élt, de gyakran hazalátogatott Pozsonyban lakó édesanyjához. Műveit Pozsonyban gyakran tűzték műsorra. 2 dalát 1883-ban LISZT meghangszerezte (R. 653).

von Hódoly (erste Aufführung) Liedertafel und Orchester. 3. J. Th. Laforest,⁵⁹ 'Guter Rath', Männerchor (erste Aufführung) Liedertafel. 4. F. Schubert—F. Liszt, 'Ungarischer Marsch' (erste Aufführung) Orchester. 5. H. Berlioz, 'Doppelchor der Soldaten und Studenten', aus Faust's Verdammung, Männerchor mit Orchester (erste Aufführung) Liedertafel mit Orchester. . . . 6) Liszt F., 'Királydal', férfikar zenekar kíséretével (első előadás) Dalárda és zenekar."

Egyetlen hangversenyen három LISZT-mű, ezek közül egy ősbemutató, a többi is mind helyi bemutató! LISZT kapcsolata Pozsony zeneszerető közönségével mindig is nagyon szoros volt. (E kapcsolatról részletes elemzést nyújt D. OREL: *František Liszt a Bratislava* c. könyve.)⁶⁰ Hogy művei a Pressburger Liedertafel (Pozsonyi Dalárda) műsorain oly gyakran szerepeltek, abban legnagyobb része valószínűleg BATKA Jánosnak (1845—1917) volt, e művelt zenerajongó pozsonyi levéltárosnak, aki mint a dalárda vezetőségi tagja, s egyben LISZT lelkes híve és személyes jóbarátja, közvetítő kapocs volt a mester és az együttes, illetve annak karnagya, Ferdinand KITZINGER között. BATKA János „a dalárda éltető jó szelleme” — írja róla egy ismeretlen riporter a *Pressburger Zeitung* 1884. december 22-i számában. („Der belebende gute Geist der Liedertafel . . .“)

A Pozsony zenei életében nagy érdeklődést kiváltó hangverseny jelentősége túlnő a város határain: LISZT *Magyar Királydal* c. kórusa, melynek pesti bemutatóját az operaház 1884. szept. 24-i felavatásán politikai okokból megakadályozták, itt került először előadásra. „E Liszt-kompozíció előadása a dalárda számára a legnagyobb megtiszteltetés, és jelentős a vidéki város, Pozsony zenei viszonyai szempontjából is, mert a 'Királydal' múltkori bemutatása egész hazánkban a legelső volt” — írja BATKA János a hangversenyt méltató elemzésében, a *Pressburger Zeitung* dec. 28-i számában.⁶¹

Alexius HODOLY, azaz HODOLY Elek szerepléséről a *Naphimnusz* szólistájaként igen elismerő kritikák jelentek meg a lap hasábjain. Egy magát meg nem nevező riporter a hangversenyt követő napon, 1884. dec. 22-én így ír: „Dr. Hodoly Alexius úr általános tetszést aratott szólójával Liszt: Szent Ferenc naphimnuszában; s Hodoly úr tényleg rászolgált erre az elismerésre, mivel makacs rekedtsége ellenére, mellyel az előadás alatt is láthatóan küszködött, nem mondta le közreműködését, sőt, minden hangki akadályt diadalmasan legyőzött.”⁶²

A dalárda hangversenyét bankett követte a Hotel zum grünen Baum-ban (e fogadóban szokott LISZT is megszállni pozsonyi tartózkodásai alkalmával; tulajdonosáról Hotel PALUGYAYNAK is szokták nevezni). Mint a fent említett riporter beszámolójából megtudjuk: a banketten a dalárda vezetőségén és tag-

59. LAFOREST, Joseph Thiard (1841—1896) zeneszerző, karmester. 1881-től haláláig a pozsonyi, 'Kirchenmusikverein' élén állt. Több LISZT-művet mutatott be együttesével (pl. a *Szent Erzsébet legendát* is).

60. Bratislava 1925, Filosofická Fakulta University Komenského.

61. „Die Aufführung dieser Liszt'schen Komposition ist für die Liedertafel von höchster Ehre und bedeutsam für die musikalischen Verhältnisse der Provinzstadt Pressburg, denn die neuliche Vorführung des 'Königslieses' war überhaupt die erste in unserem Vaterlande.“

62. „Herr Dr. Alexius v. Hodoly erntete mit seinem Solo in dem Sonnenhymnus des h. Franziskus von Liszt allgemeinen Beifall; und in der That verdiente Herr v. Hodoly diese Anerkennung, da er trotz hartnäckiger Heiserkeit, mit der er auch während des Vortrages sichtlich zu kämpfen hatte, seine Mitwirkung nicht versagte, ja alle stimmliche Hindernisse siegreich bekämpfte.“

jain kívül a szólista HODOLY is részt vett feleségével együtt; az egyik pohárköszöntőben — a dalárda érdemeit méltatva — az ő közreműködésére is kitértek:

„A dalárda az elmúlt évben nem topogott egy helyben, hanem egy lépést tett előre; a magyar népdal ápolásának ugyanis az eddiginél nagyobb figyelmet szentelt, s ezáltal hazafias érzelmeinek a kívülállók felé is hangzó kifejezését adta. Mindezt az egyesület elismerésre is talált, amennyiben a mi nagy Liszt mesterünk az Egyesületet arra méltatta, hogy Királydal-át legelsőként előadhassa; ugyancsak ezen elismerés bizonyítékának fogható fel, hogy egy olyan ember volt szíves közreműködni díszestélyünkön, aki társaságunknak kiváló alakja, hazai tisztikarunknak kitűnő tagja, finom ízlésű zene-szakértő és a művészetek minden ágának forró barátja, aki ezzel elismerte és méltatta egyesületünk törekvéseit. (Éljen!) Midőn [Daniel Molec, a szónok] mindezt az egész dalárda nevében szívből jövő köszönetét fejezi ki, emeli poharát az egészségére, Éljen Dr. Hódoly!”⁶³

A hangverseny zenei méltatása BATKA János tollából a *Pressburger Zeitung* dec. 28-i számában, hosszabb tárca keretében jelent meg. E színvonalas írás, mely elsősorban az előadott zeneművek analízise, s csak másodsorban az előadásról szóló beszámoló, LISZT tetszését a legnagyobb mértékben elnyerte. A mester nem volt jelen a pozsonyi hangversenyen, így hát ő is csak a sajtóból (s bizonyára levélbeszámolókból) értesült az előadott művek sikeréről. „A *Pressburger Zeitung*-ban megjelent tárcájának kezdete, folytatása és befejezése a „Liedertafel” jubileumi ünnepségéről, kiválóan sikerült. Különösen örültem kommentárjának Ferenc Naphimnuszáról. . . . Küldje el, kedves barátom, az én kérésemre, tárcáját közlés céljából a *Budapester Tageblatt*-nak (német napilap), *Kahntnak* (*Neue Zeitschrift für Musik*, Lipcse) és *Otto Lessmann* professzornak (*Allgemeine Deutsche Musikzeitung*, Berlin.)”⁶⁴

BATKA írása először SZENT FERENC *Naphimnusz*ának mint az olasz irodalom egyik legelső, anyanyelvén írt költői alkotásának nyelvi jelentőségét hangsúlyozza; a vers hatása szerinte egészen DANTE *Isteni Színjáték*áig vezethető tovább. „S a köztünk élő egyházi zeneszerzők legnagyobbikát — mindnyájan ismerjük

63. „Die Liedertafel sei auch im vergangenen Jahre nicht stehen geblieben, sondern habe einen Schritt nach Vorwärts gemacht; sie habe nämlich der Pflege des ungarischen Liedes eine grössere Aufmerksamkeit, als bisher und dadurch ihrer patriotischen Gesinnung auch nach Aussen hin klangvollen Ausdruck verliehen. Hiefür habe der Verein auch Anerkennung gefunden, indem unser grosser Meister Liszt den Verein der Ehre würdigte, sein Königslied zum allerersten Male zur Aufführung bringen zu dürfen; als Beweis dieser Anerkennung sei es aufzufassen, dass uns ein Mann zu unserem Ehrenabende seine Mitwirkung geliehen, der eine hervorragende Gestalt unserer Gesellschaft, ein ausgezeichnetes Mitglied unseres vaterländischen Offizierskorps, ein feinfühliges Kenner der Musik und warmer Freund der Künste nach jeder Richtung hin befähigt ist, die Strebungen unseres Vereines zu erkennen und zu würdigen. (Éljen!) Indem er ihm deshalb im Namen der gesammten Liedertafel den herzlichsten Dank hiefür ausdrückt, erhebe er sein Glas auf ihn. Éljen Dr. Hódoly!”

64. „Anfang, Fortsetzung und Schluss Ihres Feuilletons der *Pressburger Zeitung* über das Stiftungsfest der „Liedertafel“ sind Ihnen vortrefflich gelungen. Insbesondere erfreute mich der Kommentar des Franziskus Sonnenhymnus. . . . Senden Sie, liebster Freund auf mein Ersuchen Ihr Feuilleton zur Wiederbringung an das *Budapester (deutsche) Tageblatt*; an *Kahnt* (neue Zeitschrift für Musik Leipzig) und an Professor *Otto Lessmann* (*Allgemeine Deutsche Musikzeitung*, Berlin).“ A levelet OREL közli i. m. 29–30. l. Keltezése: 1885. I. 3.

az Esztergomi mise forró áhítatát és az impozáns Koronázási misét — Liszt Ferencet, a zeneművészetnek ezt a másik Szent Ferencét, az ősrégi, csodálatos költemény mélyen megragadta, komponálásra ihlette; s a zenét az ő monumentális 19. zsoltárának stílusában alkotta meg.”

HODOLY szereplését a következőképpen méltatja:

„A baritonszólót Dr. Hódoly A. úr énekelte. Szíves készségének, melyet ez a kimondott, erős és valódi zenei természettel megáldott műkedvelő énekes a nehéz feladat iránt tanúsított, kevéssé esett kárára egy kis indiszpozíció, s az utóbbi semmiképp sem csökkentheti a teljes elismerést, melyet Dr. Hódoly A. szép előadásával (először szerepelt együtt nagy zenekarral) minden irányban kivívott, csalhatatlan pontosságával és helyes fölfogásával.”⁶⁵

A BATKÁVAL folytatott levelezésből nyilvánvaló, hogy LISZT mindvégig figyelemmel kísérte a nevezetes hangverseny előkészületeit. Szinte kizárólag ezzel foglalkozik 1884. szept. 30-án, Weimarban kelt levelében. „A Ferenc Naphimnuszának előadása egy nagyon erős bariton szólóhang nélkül lehetetlen” — írja BATKÁNAK.⁶⁶ A hangverseny lezajlása után ugyancsak őt kéri meg arra, hogy közvetítse köszönetét az előadás résztvevőinek. „Az előadásért . . . kérem, mondjon nevemben hálás köszönetet Dr. Hódoly A. úrnak. Hasonlóképpen Kitzinger karnagy és dirigens úrnak és Laforest karmesternek.”⁶⁷

E köszönetnek kívánt maradandóbb formát adni, amikor 1885 márciusában HODOLYNAK dedikálta a *Cantico del Sol* első kiadású példányát.

A fenti újságcikkek és levélrészletek, valamint a dedikáció alapján annyit megállapíthatunk, hogy HODOLY Alexius „Dr.”, azaz doktori fokozat tulajdonosa, feltehetőleg orvos volt, továbbá a hadsereg tisztikarának tagja, aki nem hivatásszerűen, de igen magas szinten foglalkozott zenével is. Zenészeti lexikonok, zenetörténeti források (OREL említett könyvének kivételével) nem is említik a nevét. SZINNYEI: *Magyar írók élete és munkái* c., 1896-ban kiadott sorozatában azonban szerepel egy HODOLY Elek nevű orvosdoktor. Életrajzi adatai: 1845-ben született. Bécsben, 1867-ben szerezte meg orvosdoktori oklevelét. Ezután megyei járásorvos volt a Zemplén megyei Varannón, majd később zempléni körzeti állatorvos. 1875-ben lefordított egy német állatorvosi szakkönyvet magyarra: e munkája Sátoraljaújhelyen jelent meg. SZINNYEI könyvének megjelenése idején

65. „Und den grössten unter uns lebenden Kirchenkomponisten — wir alle kennen die versengende Inbrunst der Graner Messe und die imposante Krönungsmesse — Franz Liszt, diesen andern St. Franziskus der Tonkunst, hat das uralte, wundervolle Gedicht zur Komposition mächtig angezogen und in der Art seines monumentalen 19. Psalm ist die Musik geschaffen.“ — „Das Barytonsolo sang Herr Dr. A. v. Hódoly. Seiner gefälligen Bereitwilligkeit, welche dieser mit einem ausgesprochenen, starken und echt musikalischen Naturell begabte Sangesfreund der schwierigen Aufgabe entgegenbrug, that eine kleine Indisposition wenig Eintrag und letztere darf in keiner Weise die volle Anerkennung schmälern, welche Dr. A. v. Hódoly mit seinem schönen Vortrage (überhaupt dem ersten vor grossem Orchester) sich nach jeder Richtung durch unfehlbare Sicherheit und richtige Auffassung errungen hat.“

66. „Aufführung des Franziskus Sonnen Canticus ohne eine sehr kräftige Baryton Solo Stimme unmöglich.“ OREL i. m. 28. I.

67. „Für den Vortrag . . . bitte ich Sie Herrn Dr. A. von Hódoly meinen verbindlichsten Dank zu sagen. Gleichfalls dem Herrn Chormeister und Dirigenten Kitzinger und Kapellmeister Laforest.“ OREL i. m. 29. I. Keltezése: 1885. I. 3.

HODOLY Elek még élt, s mint honvéd ezredorvos tevékenykedett. Működése színhelyéről SZINNYEI már nem ad pontosabb felvilágosítást.

A név ritkaságát és a katonai orvosi tevékenységet figyelembe véve, valószínűnek tartottuk, hogy a *Cantico del Sol* bariton szólistája és a SZINNYEI által regisztrált állatorvos azonos személy. Feltevésünket megerősíti a Hadtörténeti Múzeumtól kapott információ,⁶⁸ mely szerint a magyar honvédség 58. pozsonyi zászlóaljánál dr. HODOLY Alexius (Elek) I. osztályú ezredorvosként működött 1874. május 1-től, s még 1886-ban is. (További adatok nem állnak rendelkezésre.) Törzsállomása Pozsony volt, s mivel a zászlóalj legmagasabb rangú orvosa lehetett, LISZT „Rittmeister” megjelölése a dedikációban nagyon is indokolt.

Bizonyítani nem tudjuk, de nagyon valószínűnek tartjuk, hogy HODOLY Elek és ÁRKÖVY Józsefné HODOLY Katalin közeli rokonok (esetleg testvérek) voltak. A ritka név azonossága mellett még az a körülmény is emellett szól, hogy HODOLY Elek nem messze attól a vidéktől kezdte meg orvosi működését, ahol HODOLY Katalin született. (Ung és Zemplén megye szomszédosak voltak.) A *Fővárosi Lapok* 1879-es évfolyamában két olyan társasági hírre is bukkantunk, amelyekben egy bizonyos dr. HODOLY Elekné szerepel. Febr. 9.: „Vidéki farsang. Ungvárott a nőegyleti reunió várakozáson felül sikerült. A mulatságot fesztelenség és jókedv fűszerezte. . . Jelen voltak: . . . Hodoly Elekné . . .” Febr. 26.: „Varannón e hó 15-dikén . . . zártkörű táncvigalmat tartottak . . . az ungvári Lányi Gyula zenéje mellett. Ott voltak: . . . dr. Hodoly Elekné . . .” Ez az adat annyiban kérdőjelezi meg feltételezésünket HODOLY Katalin és a pozsonyi Alexius HODOLY rokonságáról, hogy 1879-ben a doktor állomáshelye már évek óta Pozsony volt. Mégis, ha a SZINNYEI által említett állatorvos és a pozsonyi műkedvelő énekes doktor azonos, akkor ez az adat amellett szól, hogy családi kapcsolatok is fűzték őt az ország keleti vidékéhez, ha felesége a zemplén és ung megyei társaságban még ekkor is több ízben feltűnt.

S ha már a hipotézisek világába tévedtünk, kockáztassunk meg még egyet: nem lehetséges-e, hogy LISZT esetleg találkozott ÁRKÖVYÉK orvosestélyén (1885. febr. 22-én) HODOLY Elekkel? S ezt követőleg dedikálta számára a *Cantico del Sol* már 1884 folyamán megjelent példányát? (A dedikáció keltezése: „März, 85 — Budapest.”)

Bármi legyen is tehát az igazság HODOLY Elek és HODOLY Katalin rokonságának kérdésében: a *Naphimnusz* ajánlással ellátott példánya mindenképpen megérdemli a tanulmányozást, hiszen felhívja figyelmünket arra a pozsonyi bemutatóra, melynek jelentőségével a hazai LISZT-kutatás eddig talán nem volt eléggé tisztában.

8.

Arról a hangversenyről, melynek emlékét az Ms. mus. 3.522 jelzetű partitúra: a *Krisztus* oratórium 1872-ben, a lipcsei SCHUBERTH kiadónál megjelent példánya őrzi, már minden jelentősebb LISZT-biográfia megemlékezik. A RICHTER János karmester tulajdonában volt kotta ajánlása — a kötet előzéklapján — a követ-

68. RÁKÓCZI Katalin szíves közlése. A név a Magyar Királyi Honvédség, Csendőrség és Méneskar Névkönyveiben szerepel. E jegyzékben az orvosokat és állatorvosokat nem különböztetik meg.

kező: „Hans Richter, / in dankbarer Erinnerung seiner meisterhaften / Direction dieses Oratoriums, bei der Fest-Aufführung / in Pest, am Sonntag, 9ten November, 1873 / ergebent / F. Liszt. / 19ten Nov: 73, Pest.“

LISZT *Krisztus* oratóriuma, ez a hatalmas, három részes mű, melynek maga a szerző is nagy jelentőséget tulajdonított, mostanában — egy kiváló magyar hanglemezfelvétel és a partitúra, ill. zongorakivonat új, modern kiadása révén⁶⁹ — az utóbbi évtizedek mellőzése után újra az érdeklődés homlokterébe került. Az oratórium végleges alakjában 1866 őszére készült el; először csak egyes részletei kerültek bemutatásra.⁷⁰ 1872-ben a SCHUBERTH cég megjelentette a mű partitúráját, zongorakivonatát, kórus- és zenekari szólamait. 1873. május 29-én a Herder-templomnak is nevezett weimari Stadtkirche-ben végre teljes egészében is elhangzott a *Krisztus*, a szerző vezényletével. Ezt követte — mintegy fél évvel később — a magyarországi bemutató.

Ez a hangverseny annál is nevezetesebb, mivel LISZT művészi pályafutásának fél évszázados jubileuma alkalmából, ünnepi külsőségek között került megrendezésre. (Az ötven évet LISZT első pesti fellépéseitől, 1823 májusától számították.) Az ünnepségekre 1873 novemberében került sor. Két hónappal a rendezvénysorozat időpontja előtt külön bizottság alakult a jubileum lebonyolításának megszervezésére. A *Zenészet*i Lapok 1873. szept. 14-i száma így számol be a bizottság első üléséről:

„A Liszt-jubileumi bizottság megalakulása s ülése September 7-én. ... A nevezett napon tartott értekezleten ... a meghívók és az írói s művészi társaság szűkebb körü képviselői vettek részt, megalakítván egyszersmind a jubileumi bizottságot, melynek elnökeül egyhangúlag Dr. Haynald Lajos kalocsai érsek, és jegyzőjeül id. Ábrányi Kornél választott. ... Mindenekelőtt a jubileum zenészi kérdésére, illetőleg a „Krisztus” oratorium előadására vonatkozó ügyek tárgyalattak és rendezettek. A nevezett mű betanítása és vezénylete Richter János karnagyra ruházott, ki erre magát készséggel felajánlá. — Az előadáshoz szükségelt mindennemű beszerzések és elrendezésekkel Rózsavölgyi és társa bízott meg. ... Az ünnepély díszében, a hazai és a birodalom kebelében létező zeneegyletek fölkérendők lesznek, hogy magukat képviseltessek, valamint a külföld művészeti notabilitásai s az ünneplendő bensőbb barátai is meg fognak hívatni az ünneplényen való megjelenésre. — Az oratoriumban való közreműködésre a nemzeti színház zene- és énekkara, a Liszt-egylet, a pesti zenekedvelők egylete, s a budai énekekadémia lettek fölkérve. ... Emlékérmek készítése is határozatba ment. ... Az ünneplendő, megérkeztek, a bizottság tagjai és az írói s művészi társaság által fog fogadtatni, az oratorium előadását megelőző este pedig fátkyásmenet fog tiszteletére rendeztetni. — Egy aranyból készült babérkoszorú fog átnyújtani az ünneplendőnek mint díszemlék, melynek költségei fedezésére aláírási ívek bocsátatnak ki....”

RICHTER János (1843—1916), az oratórium karmestere, győri születésű művész volt, egyike a romantika legjelentősebb karmester-egyéniségeinek. Még gyermekkorában Bécsbe került; élete legnagyobb részét külföldön töltötte. 1866 őszén a fiatal zenekari muzsikussá és karmester megismerkedett Richard WAGNER-rel, aki partitúráinak letisztázását bízta rá. WAGNER az együttes munka során

69. A hanglemezt 1970-ben — FORRAI Miklós vezényletével — jelentette meg a Magyar Hanglemezgyártó Vállalat. A partitúra és a zongorakivonat — DARVAS Gábor gondozásában, HAMBURGER Klára előszavával — 1972-ben került kiadásra (Editio Musica).

70. 6. tétel: 1859. okt. 2., Weimar. — 3. tétel: 1866, Róma. — 1—5. és 8. tétel: 1867, Róma. — 1—5. tétel: 1871, Wien.

felismerte RICHTER rendkívüli zenei adottságait, és műveinek vezénylését is kezébe helyezte. Münchenben a *Mesterdalmokok* bemutatásakor (1868) még mint karigazgató kap szerepet; Brüsszelben azonban már ő vezényli a *Lohengrin* nagy sikerű premierjét (1870). Amikor megépült Bayreuthban WAGNER színháza, RICHTER számos nagyszerű előadást produkált az ott egybegyűlt kiváló muzsikusokkal, akik között — éppen RICHTER révén — magyarok is szerepeltek.

Hogyan került RICHTER az 1870-es években néhány évre újra hazájába? Idézzük KOCH Lajos *Richter János 100. születésnapjára* c. írását, mely — sajnos — ma is a legteljesebb összefoglalás a nagy magyar karmester életéről.⁷¹

„1869. X. 9-én meghalt Radnótfáy Sámuel, a pesti Nemzeti Színház intendánsa. Rövid időn belül több intendáns váltotta fel egymást: Ráday Gedeon, Révay Simon, Podmaniczky Frigyes, végül Zichy Antal, aki Szigligeti Edét és Erkel Ferencet vette maga mellé, mint a drámai és operai szak munkatársait. A gyakori intendánsváltással járó zűrzavart használták fel Erkel ellenségei ama hír elterjesztésére, hogy Erkel elvesztette munkakedvét és nyugalomba készül. A hír Wagnerhoz is eljutott, aki sietett Richtert ajánlani a díszes állásba. 1870. III. 31-én ajánlólevelet írt Zichy Antal intendánsnak Richter érdekében. A válasz természetesen kitérő volt, miután Erkel nem szándékozott helyét elhagyni. — Zichy Antal azonban nemsokára lemondott. Utódjává 1870. X. 4-én⁷² Orczy Bódog báró személyében képzett muzsikust neveztek ki. Orczy számos reformot akart a Nemzeti Színházban az opera terén végrehajtani s ezért gyakran összekülönbözött Erkelrel. Orczy tanácsadója, Langer Viktor zeneszerző, karigazgató lett. Langer már régebben hallott Richterről és azt ajánlotta Orczynak, hogy őt szerződtesse karmesternek. Biztonság kedvéért azonban Lisztet kérte fel véleményadásra. Liszt még Wagnernél megismerkedett Richterrel. Kitérő információt adott: egyúttal levélben megkérdezte, hajlandó volna-e Pestre jönni. ... Richter igent mondott. 1871. IX. 1-én szerződtették.”

Íme, LISZT véleménye: „Richter kinevezése nagy nyereséget jelent. Orczy báró helyesen és bölcsen cselekedett, hogy ezáltal megerősítette és elősegítette a zenei haladást. Az, hogy Richter született magyar, s viselkedése tökéletesen korrekt és igénytelen, megkönnyíti számára a feladatot, hogy rendkívüli szorgalmát és jártasságát mint karmester, tökéletesen érvényre juttassa.”⁷³

RICHTER 1875 áprilisáig volt a Nemzeti Színház karmestere. Működése alatt négy WAGNER-opera szerepelt a színház műsorán: a *Lohengrin*, a *Tannhäuser*, a *Rienzi* és a *Bolygó hollandi*. (Az utóbbi kettőt ő mutatta be, de nem tartották őket oly sokáig műsoron, mint az első kettőt.)

Bár a RICHTER-vezette operaelőadások magas színvonalát mindenki elismerte, kétségtelen, hogy a kiváló karmester működése okot adott a különböző szemléletű magyar muzsikusok számos intrikájára és heves összecsapására. RICHTER egyértelműen a wagnerianizmust képviselte; magyar szerzők — LISZT kivételével — ekkoriban még alig szerepeltek repertoárján. Talán még operai tevékenységénél is fontosabb az a számos nagyszerű zenekari hangverseny,

71. *Magyar Zenei Szemle*. 1943 április. 94—95. l.

72. Téves adat. ORCZYt 1870. IX. 24-én nevezték ki, és X. 1-től kezdve működött a Nemzeti Színház intendánsaként. (LEGÁNY Dezső szíves közlése.)

73. „Richter's Ernennung bedeutet einen wesentlichen Gewinn. Baron Orczy hat wohl und weislich gethan, dadurch den musikalischen Fortschritt zu befestigen und fördern. Dass Richter ein geborner Ungar ist, und sein Benehmen ein durchaus korrektes und anspruchloses, erleichtert ihm die Aufgabe seiner ausserordentlicher Tüchtigkeit und Gewandtheit als Dirigent, vollständigste Geltung zu verschaffen.“ LANGER Viktorhoz, 1871. VIII. 25-én. Pr. 216. sz.

amelynek megrendezésével RICHTER új pezségést vitt a főváros koncertéletébe. „Feltámasztotta az anyagiak és az érdeklődés hiánya miatt átmenetileg szünetelő Filharmonikus hangversenyeket (1871—1875). Nem volt jó operaigazgató, csak nagyszerű karmester. Wagnerra alapozott műsorpolitikája csődött mondott, a színház együttesének művészi színvonalát azonban európai rangra emelte. Hangversenyéletünkben kifejtett önzetlen, a saját pénzét kockáztató és minden veszélyt vállaló tevékenységével azonban mindmáig hervadhatatlan érdemeket szerzett.”⁷⁴

RICHTER az említett időszakban (tehát a Nemzeti Színháznál karmesterként eltöltött években) a következő LISZT-műveket vezényelte a Filharmonikus Zenekar hangversenyein:⁷⁵ *Hunok harca, Loreley, I. Mephisto-keringő*, a SCHUBERT-indulók LISZT által meghangszerelt sorozatából a 3. sz. *Lovas-induló, Mignon, Esz-dúr zongoraverseny, Mazzeppa, Aratók kórusa a Prometheusból*, s végül a *Krisztus*. Az ő általa szervezett egyik filharmonikus hangversenyen vezényelte LISZT először saját *Szózat és Himnusz* zenekari átdolgozását. RICHTER pesti működésének csúcspontja volt az a hangverseny — 1875. III. 10-én —, amelyen LISZTtel és WAGNERRAL közös estén léphetett a közönség elé.⁷⁶

RICHTER karmesteri kvalitásait ismerve, elképzelhetjük, milyen nagyszerű lehetett a *Krisztus* budapesti bemutatója, melyre 1873. november 9-én du. 5 óra-kor került sor a Vigadó nagytermében. Kiválóak voltak a szólisták is: NÁDAYNÉ WIDMÁR Katalin, SAXLEHNER Emma, LÁNG Fülöp, KÖSZEGHY Károly, PAULI Richard. A hangverseny alkalmából ÁBRÁNYI Emil lefordította a mű teljes szövegvégét, melyet apja, id. ÁBRÁNYI Kornél, egy LISZT-életrajzzal és műelemzéssel együtt nyomtatásban is megjelentetett.⁷⁷

Idézzünk most egy részletet az *Athenaeum* c. irodalmi és művészeti hetilap kritikájából (a *Zenészet* *Lapok*, mely pedig az ünnepek előkészítéséből oly derekasan kivette részét, 1873 október végétől 1874 májusáig nem jelent meg, így egyéb, nem elsődlegesen zenei profilú lapokban tallózhattunk csak, amikor a *Krisztus*-előadás visszhangját kerestük):

„Fővárosunk méltóan ülte meg hazánkfia félszázados művészi működése ünnepélyét; Pest, mely a zenevilágban máris kitűnő jó hírnek örvend, megöröklte nevét a műtörténelem lapjain. ... Weimar után Budapest vala az első, mely a *Krisztus* előadására vállalkozott s földadatát hasonlíthatatlanul fényesebben sikerült megoldania, mint elődjének. ... A hangversenynél fényesb ünnepélyre nem igen lelünk hangversenyeink annálisaiban. A nagy számú közönség ... néma figyelemmel hallgató végig a remekművet, holott annak méltóságteljes és komoly hangjai nem behízelgők, mint az olasz és francia könnyebb genre-ok termékei, hanem teljes odaadást és teljes, megfeszített figyelmet igényelnek a hallgatótól. ... Az előadásról csak

74. NÉMETH Amadé: *Richter János levelei a Budapesti Filharmóniai Társasághoz és budapesti hangversenyei a Filharmonikusok Zenekarával.* = *Magyar Zene.* 1966/6. 618. l.

75. Az adatok részben NÉMETH Amadé idézett cikkéből származnak, részben LEGÁNY Dezső szíves közlései.

76. A műsor I. számaként LISZT vezényelte a *Strassburgi harangok* c. kantátáját; ezután BEETHOVEN *Esz-dúr zongoraversenye* következett, melynek karmestere RICHTER, szólistája LISZT volt. A második részben WAGNER dirigált részleteket a *Walkürből*, a *Siegfriedből* és az *Istenek alkonyából*.

77. ÁBRÁNYI Kornél, id.: *A Krisztus-oratórium szövege és ismertetése. Liszt Ferencz életrajza s félszázados művészi működése. Az 1873-ik évi november 8—9-ik és 10-én Pesten tartott jubileumi ünnepély alkalmára írta és szerk.* —. Pest, Rózsavölgyi.

néhány szóval annyit jegyzünk meg, hogy az jobb aligha lehetett volna; csak vokalkarok hangvétele szállt le némelykor midőn a kíséret hosszabb ideig hallgat; ámde ennek megakadályozására eddigelé nem találtak módot. A szolisták közül Nádaynét és Lángot illeti a fő érdem, kik fárasztó és nem igen háladatos szerepüket mindvégig lelkesedéssel énekeltek”

— írja WACHTEL Aurél *Liszt félszázados működése ünnepén* c. cikkében.⁷⁸

A nagyszabású jubileumi ünnepegekért LISZT azzal fejezte ki háláját, hogy 1874 tavaszán néhány igen értékes tárgyat a Nemzeti Múzeumnak ajándékozott: a jubileumi aranykoszorút és emlékérmét; az Allgemeiner Deutscher Musikverein által ugyanebből az alkalomból adományozott ezüstkoszorút; az 1840 januárjában Pesten kapott díszkardot; a Beethoven-zongorát, egy nagy ezüst kottatartót és egy arany karmesteri vezénylópálcát. Ajándékozási nyilatkozatát — 1874. máj. 3-i kelettel — az újra megjelent *Zenészeti Lapok* 1874/1. száma hozta nyilvánosságra. — Személyes köszönetét a *Krisztus* oratórium kitűnő karmesterének, RICHTER Jánosnak már jóval előbb, a hangverseny után 10 nappal kifejezte, a dedikált partitúra átadásával, melyre RICHTER aznapi koncertje alkalmával került sor.⁷⁹

A nyomtatott partitúra gondos átlapozása során sikerült néhány apróbb bejegyzésre bukkannunk, amelyeknek egy része egészen bizonyosan Lisztről származik, más része pedig idegen — ismeretlen — kéztől. E bejegyzések szinte kizárólag különféle rövidítésekre, kihagyásokra utalnak, illetve az ezzel kapcsolatos apróbb módosításokat rögzítik. — Nem valószínű, hogy a pesti előadáson RICHTER már figyelembe vette volna ezeket a „húzásokat”, hiszen e partitúra feltehetőleg csak november 19-én került először a kezébe; a kotta jó állapota arra enged következtetni, hogy csak kis mértékben használhatták. Miután tudjuk, hogy a weimari bemutaton apróbb húzásokra sor került, nem lehetetlen, hogy LISZT egy Weimarban kijelölt példányt nyújtott át RICHTERnek, jelezve a rövidítés lehetőségét.

RICHTER egyébként később is vezényelte még a *Krisztust*, sőt élete utolsó pesti hangversenyén, 1970. IV. 8-án, amikor mint vendégkarmester, a filharmonikusok özvegy- és árvaalapjának javára dirigált, szintén ezt a művet tűzte műsorra.⁸⁰

9.

Következő dokumentumunk, az Ms. mus. 113/1 jelzetű kézirat, mely az 1. *Magyar rapszódia* másolata, SZERDAHELYI Edének szóló autográf ajánlással, ismét LISZT ifjabb éveibe vezet vissza bennünket. Mint ismeretes, a RAABE jegyzékében 106. számon nyilvántartott 19 rapszódia közül az első 15 már az 1830-as, 40-es években foglalkoztatta LISZTET; mielőtt e darabok végleges, 1851—53-ban megjelent alakjukat elnyerték volna, a *Magyar Dallok*, *Magyar Rhapsodiák*, *Ungarische Nationalmelodien* stb. c. sorozatokban részben kiadásra is kerültek.

78. *Athenaeum*, I. évf. 46. sz. 2944—47. l.

79. A hangversenyt a Zenekedvelők Egylete rendezte a Vigadóban. RICHTER ugyanis 1873 nyarán az Egylet karmestere is lett. A műsoron WEBER, SCHUBERT, MOZART és BETHOVEN-művek szerepeltek. (LEGÁNY Dezső szíves közlése.)

80. KOCH Lajos i. m. 96. l.

(E kompozíciókat RAABE jegyzéke a 105. számon, „Vorstufen zu den Ungarischen Rhapsodien“ címszó alatt foglalja egybe. Egyikükről FESTETICS Leóval kapcsolatosan már megemlékeztünk.)

Az OSZK példánya, mely kézzel vonalazott kottalapokra halványbarna tintával írt, rendkívül jól olvasható másolat, az első kiadás számára szolgált nyomdai kéziratként. (Az első kiadás 1851-ben jelent meg Lipszében, Bartholf SENFF kiadónál; lemezszáma 23.) Világosan leolvashatók a másolatban a nyomdai beosztások, jelzések; egyébként az első kiadás és kéziratunk — egészen szórványosan előforduló apróságoktól eltekintve — teljesen meg is egyezik.

Kéziratunk értéke abban áll, hogy LISZT sajátkezűleg látta el címfelirattal: „F. Liszt. | Rhapsodie[!] hongroise | pour | Piano — | dédiée à son ami E. Zerdahély | Leipzig | Barthold Senff —” A címfelirat ceruzáírása erősen elhalványult. Annál világosabban kivehető az a számos, tintával írt bejegyzés, korrektúra, melyet magában a zenei anyagban találunk.

Bár ez a példány csak formailag tartozik tanulmányunk témakörébe, hiszen — a kéziratok dedikáció ellenére — nyomtatásra szánták, nem pedig személyes ajándékozásra, szeretnénk itt most elmondani mindazt a — nem túlságosan sok — tényanyagot, amit SZERDAHELYI Edével kapcsolatosan sikerült összegyűjtenünk; ez a művész ugyanis a magyar zenetörténet romantikus, némileg tragikus sorsú, elfeledett alakjainak sorába tartozik.

SZERDAHELYI Ede (nevével még a következő, részben helytelenül írt alakokban is találkozunk: ZERDAHELY, SZERDAHÉLYI, ZERDAHÉLY) és LISZT kapcsolatról — a levelezés tükrében — elsősorban 1851-ből vannak adataink, bár egyéb forrásokból bizonyosan tudjuk, hogy már jóval előbb ismerték egymást. 1851-ben SZERDAHELYI Weimarban LISZT legközvetlenebb baráti köréhez tartozott részt vett a mesternél szervezett összejöveteleken. (Az *I. Magyar rapszódia* megjelenése is erre az esztendőre esik!) Míg LA MARA a LISZT-levelek kommentárjaiban csak annyit közöl SZERDAHELYI-ről: „ein Ungar, der sich um Liszts willen in Weimar aufhielt”,⁸¹ Peter RAABE már a LISZT-tanítványok közé sorolja.⁸² A legrészletesebb útbaigazítást id. ÁBRÁNYI Kornéltól kapjuk, aki egy visszaemlékezésében így ír róla:

„Előkelő nyitrai gentry-család tagja volt, a ki mint ilyen, velem és Székely Imrével a negyvenes évek elején szintén első[!] lépett e kaszt köréből a művészet szolgálatába s 1846-ban már hírneves zongoraművész lett, a ki akkor Liszt Ferencel is több hangversenyében működött közre; bensőbb barátságban[!] vele az utolsó 1847/48-i pozsonyi országgyűlés alatt léptem, hol együtt hangversenyeztünk, együtt nemzetörösködtünk s aztán együtt ragadt bennünket magával a forradalom vihara.”⁸³

ÁBRÁNYI visszaemlékezik egy kényes politikai megbízatásra, melyet 1849 januárjában MOTCSEHICZKY István vezetésével egy kis különítménynek kellett volna végrehajtania: Galíciából és Boroszlóból fölmentő seregeket hozni a magyar forradalmi erőknél. Az ehhez szükséges pénzt SZERDAHELYI vitte magával; mint ÁBRÁNYI-nak elmondotta: ellátták „külföldi útlevéllal s a szükséges okmányokkal, melyek igazolják, hogy mint művész, pénzzé tevén örökségemet, kül-

81. Br. VIII. Nr. 75. jegyzete a 84. l.-on.

82. R. 106/1-nél: „Gewidmet: E. Zerdahélyi. L.s Schüler.“

83. *Januáriusi napok (1848–49)*. = *Magyar Salon*, XXIV. évf. (1895–96), 917–932. l.

földi utazásra indulok”. Az akció kudarcba fulladt; néhányan — köztük ÁBRÁNYI is — Görgey seregéhez csatlakoztak. „A többi tagtársakat a határon letartóztatták, s kit halálra, kit börtönre ítélték.” Utóbbiak között volt SZERDAHELYI is. Ezt egy feljegyzés is megerősíti, melyet MAJOR Ervin hagyatékában találtunk:⁸⁴ „Szerdahelyi Eduárd zongorász, vas nélkül — a két évre elítélt olműtzi várfoglyok között. Említi Hajdu Lajos Börtön-krónika c. beszámolójában (I.) Hazánk s a külföld, 1870. febr. 24., 126. l.”

ÁBRÁNYI egy másik visszaemlékezésében⁸⁵ úgy tudja, hogy SZERDAHELYI elfogatása után 13 hónapig sanyargatták a pesti Újépületben, s mivel kézzel fogható bizonyíték nem volt küldetéséről, azt az ítéletet hozták ellene, hogy kényszerútlevelel utazzék Amerikába. Mikor 1850 tavaszán kiszabadult, azzal búcsúzott volna ÁBRÁNYITól, hogy másnap indul Hamburgon át Amerikába.

Hogy aztán ÁBRÁNYI adata felel-e meg a valóságnak, azzal a helyesbítéssel, hogy SZERDAHELYI nem azonnal utazott Amerikába, hanem hosszabb időt töltött Weimarban LISZTNél (mint tudjuk, a politikai üldözött jó barát muzsikusként itt mindig számíthattak védelemre és vendégszeretetre) vagy tényleg 2 évig raboskodott Olmützben, s 1851-ben szabadulva, kereste fel őt, ezt nem sikerült tisztáznunk. Az bizonyos, hogy SZERDAHELYI 1851 után valóban eltűnik; talán erre utal LISZT egyik levelének következő mondata is: „A zenekari szólamok a hálószobámban vannak, Szerdahelyi néma zongoráján . . .”⁸⁶

ÁBRÁNYI még egyszer tud SZERDAHELYI fölbukkanásáról, s ekkor is LISZTtel kapcsolatosan: „Huszonnyolcz évvel később, 1877-ben, még egyszer találkoztam aztán Szerdahelyivel, itt Budapesten Liszt Ferencznél (haltéri lakásán) . . . Annyi sok év után akkor családi ügyeinek rendezése végett tért egy időre vissza hazájába, hogy aztán ismét elvitorlásszék, valószínűleg örökre, mert azóta mit sem hallottam felőle.”⁸⁷

10.

A *Via crucis* ENGESZERnek ajánlott kéziratával kapcsolatban idéztünk egy LISZT-levelet, melyben a komponista néhány egyházi művét ajánlotta fel kiadásra. Ezek között szerepelt a *Septem sacramenta* (A hét szentség) c. rezponzóriumsorozat is, melynek 3. darabja, az *Eucharistia* THERN Károly hagyatékában, egy neki dedikált sokszorosítvány alakjában került a Széchényi Könyvtár Zeneműtárába.⁸⁸ Ez az ötszólamú vegyeskar, melyet orgona- vagy harmóniumkísérettel lehet megszólaltatni, 1879-ben a római P. MANGANELLINél került autográfálásra. (Bár ezt nem tartják „kiadásnak”, meg kell jegyeznünk, hogy a kotta külső képe szabályszerű kiadványra vall; még lemezszám is van: P. 512. M. A címlap a kiadó

84. Kéziratok cédulakatalógus az MTA Zenetudományi Intézet Könyvtárában.

85. ÁBRÁNYI Kornél, id.: *Életemből és emlékeimből*. Bp. 1897, Franklin. *Egy expedíció története* c. fejezet.

86. «Les parties d'orchestre sont dans ma chambre à coucher, sur le piano muet de Szerdahelyi . . .» Br. IV. Nr. 216. A „néma zongora” egyébként lehetett a gyakorlás céljait szolgáló, hang nélküli hangszer is.

87. ÁBRÁNYI: *Életemből és emlékeimből*, 44. l.

88. R. 530/3. RAABE megjegyzése a kiadványról: „3 u. 7. wurden 1879 bei Manganelli autographiert, aber nicht herausgegeben. Ein Exemplar von 7 im L.-M. [Liszt-Museum, Weimar] von L. bezeichnet: „Nicht veröffentlicht bis jetzt, Dezember 84.“ Pustet lehnte den Verlag des Werkes ab.“

mellett a litográfus nevét is feltünteti: „impressa da Luciani litografo.”) — A *Septem sacramenta* két darabja, a 3. és a 7. készült el MANGANELLINÉL ilyen alakban; az egész sorozat csak 1936-ban, a régi LISZT-összkiadás V/7. kötetében jelent meg.

A T/1—4 jelzetű kotta címlapján a következő ajánlás olvasható: „*Carl Thern / freundschaftlich / FLiszt. / Januar 79 — Buda Pest.*“

TERN Károly (1816—1886) nevével a LISZT-levelezésben nem találkoztunk. Bár nem tartozhatott LISZT legszorosabb baráti köréhez, azt bizonyosan tudjuk — e dedikált dokumentumtól függetlenül is —, hogy személyesen ismerték és nagyra becsülték egymást.

TERN Károly a maga korának igen népszerű és elismert zeneszerzője és karmestere volt. Kísérőzenék (*A peleskei nótárius, Szvatopluk, Rontó Pál*), operák (*Gízul, Tihany ostroma, A képzelt beteg*) komponálása fűződik nemzeti színházi karmesterségének időszakához (az 1840-es, 50-es években). Népies műdalai, népszínmű-betét-daljai csak növelték hírnevét kortársai szemében. Későbbi zeneszerzői termését: szimfonikus műveit a Pesti Zenekedvelők Egylete mutatta be, melynek 1868 novemberétől 1873 áprilisáig karmestere volt.⁸⁹

TERN Károly igen nagy gondot fordított rendkívüli tehetségű két fia: TERN Vilmos (1847—1911) és TERN Lajos (1848—1920) zenei neveltetésére. A két fiú páratlan sikereket ért el a kézzongorás művek összehangolt, kimunkált előadásában. Ez annak az eredménye volt, hogy — apjuk jóvoltából — a legkiválóbb külföldi mestereknél is tanulhattak. Egy ideig LISZT is tanította a TERN-testvéreket; tehetségüket azzal is elismerte, hogy nekik ajánlotta a négy SCHUBERT-índuló zenekari feldolgozásának (R. 449.) négykezes zongorakivonatát (R. 354.), amely a 70-es években a berlini FÜRSTNER kiadónál jelent meg.

LISZT 1879 elején január 17-től április 2-ig tartózkodott Magyarországon. Február végén az egész TERN-család Budapesten volt, mert a két fiú 28-án hangversenyt adott a Redoute kistermében. A *Fővárosi Lapok* már előzetesen is többször felhívta a figyelmet erre a koncertre (febr. 16-i és 23-i számában), március 2-án pedig kritikát közölt róla. A TERN-testvérek műsorán LISZT-mű is szerepelt; ennek ellenére a kritika nem említi (mint oly sok más esetben), hogy a hangversenyen LISZT is jelen lett volna.

„A Thern-testvérek ... már évek előtt elérték a teljes összeolvadás kifogástalan művészetét, melyet most a Scharwenka berlini zenész Lisztnak ajánlott jelentékeny d-moll koncert művében, a Thern Károly kellemes „andante gracioso”-jában, a Raff bájos „tarantellá”-jában s a Liszt nagy nehézségekkel járó, briliáns „Don Juan” átíratában csillogtattak. ... A Liszt-féle genialis átírat előadásával különösen felvillanyozták hallgatóikat.”

Bizonyosra vehetjük, hogy LISZT figyelemmel kísérte a TERN-testvérek hangversenyének előkészületeit; s ha nem volt jelen, azt annak tulajdoníthatjuk, hogy röviddel azután indult kolozsvári hangversenykörútjára ZICHY Gézával. S bár a sajtóban nincsenek adatok a TERN-családdal való találkozásáról, ismerve LISZT igen mozgalmas budapesti életét, nagyon valószínű, hogy az ajánlással ellátott kotta egy ilyen találkozás emlékét őrzi, s talán szerepe van benne a február 28-i koncertnek is. Nem tudunk róla, hogy TERN Károly ebben az időben

89. LEGÁNY Dezső szíves közlése.

Budapesten valamilyen ének- vagy zeneegyesület, esetleg templomi együttes élén állt volna, ami szintén indokolhatná a rezponzorium neki szóló ajánlását.

TERN Károly és LISZT kapcsolatáról szólva megemlítjük még, hogy 1867-ben megjelent LISZT *XV. rapszódijának* négykezes zongoraátirata RÓZSAVÖLGYI kiadásában, melyet RÉTH N. Károly dolgozott át.⁹⁰ A RÉTH N. vezetéknev anagramma, s a TERN nevet rejtí: az átdolgozás tehát TERN Károly munkája. LISZT valószínűleg tudott erről a kiadványról, s minden bizonnyal hálás is volt érte.

11.

Ms. mus. 3.438 jelzeten szerepel a Zeneműtár állományában az a piros egysz-bőrbe kötött kolligátum, melynek arany betűs borítócíme: *Symphonische Dichtungen. II.* Az öt részből álló kolligátum a következő műveket tartalmazza négykezes zongoraletétben: *Hamlet* (R. 323.), *Hunok harca* (R. 422., a négykezes letét valószínűleg BÜLOWTÓL), *Az ideélok* (R. 423., SGAMBATI négykezes átirata), két epizód LENAU *Faustjából*: 1. *Az éjszakai menet*, 2. *Mephisto keringő* (R. 325/1–2.).

A VÉGH Jánosnak és feleségének, BEZERÉDJ Angélnak ajánlott kotta — a növedéknapló tanúsága szerint — 1964-ben raktárrendezésből került felvételre. Hogy azt megelőzően hogyan jutott a Széchényi Könyvtárba, azt már nem sikerült kinyomozni. Több mint 30 évvel a leltárba vétel előtt azonban a sajtóban a következő emlékezés jelent meg VÉGH János fia, VÉGH Gyula tollából:

„Liszt Ferenc naplója a Mester halála után, örökösének jóvoltából került Atyám birtokába, emlékül a Zeneakadémia hírneves elnökére, akinek oldala mellett Atyám tiszteletbeli alelnöki minőségben éveken keresztül segédkezett a kezdet nehézségeivel küzdő állami zeneintézetünk megszervezésében. A napló különben nem az egyedüli, családjunkban kegyelettel őrzött emléke a mesternek. Néhány baráti levélen kívül több hangjegy is van közöttük, melyek közül legértékesebb Atyám Suite-jének Liszt által két zongorára átirát kézírata, a „Symphonische Dichtungen” szüleimnek dedikált két kötete stb.”

— írja VÉGH Gyula 1930-ban, „Liszt Ferenc kiadatlan naplója” c. közleményének bevezetőjében.⁹¹

Az Ms. mus. 3.438 jelzetű kötet azonos a VÉGH Gyula által említett *Symphonische Dichtungen* II. kötetével. Az I. kötet hollétéről nincs tudomásunk. A baráti levelek, melyeket a *Muzsika* 1929/12–2. száma magyar fordításban közöl, ma szintén az OSZK tulajdonában vannak.⁹²

A kötet szűkszavú ajánlása: „*À J. et Angélica / de Végh, / en sincère amitié / F. Liszt / Février 78, / Budapest*”, önmagában véve még nem árulja el, hogy verebi VÉGH János és rendkívül muzikális felesége LISZT legszorosabb baráti köréhez tartozott Budapesten. VÉGH János, aki nem kisebb mestereknél végezte zenei tanulmányait, mint TERN Károly és MOSONYI Mihály, végül a bírói pályára

90. Címlapja: „Marche de Rákoczy. Rákoczi induló. LISZT F. után zongorára négy kézre művészileg alkalmazá Réth N. Károly.” Lemezszám: 1507. Az OSZK-ban található példány jelzete: Mus. pr. 15.287. Az álnév megfejtése MAJOR Ervin nyomán.

91. *Muzsika*. 1930/1–2., 22. l.

92. A Kézirattár állományában. Vö. Pr. 436, 455, 470, 488, 494, 520, 523, 532, 534, 535, 546, 547, 548, 568 és 580. sz.

lépett. Emellett zeneszerzői tevékenységet is folytatott. Liszt igen sokra becsülte VÉGH János zenei képességeit, aki több LISZT-műből készített átíratokat két zongorára, 8 kézre. Ezek közül legjelentősebb a *Dante-szimfónia* átírata, mely BREITKOPF és HÄRTEL kiadásában meg is jelent. „Mellékelem Breitkopf és Härtel írásbeli beleegyezését a Dante szimfónia Ön által készített kiváló, 2 zongorás 8 kezes átíratának publikációjára vonatkozólag” — írja LISZT VÉGH-nek 1880-ban.⁹³ VÉGH önálló kompozícióinak némelyike is elnyerte LISZT nagybecsülését. „Az Ön Szvit valcer-formában c. kompozíciója a legválasztékosabb és legeragadóbb munkák közé tartozik, teli jó ízlésre valló szerencsés sziporkázással, anélkül, hogy bármiből is túl sok, vagy túl kevés lenne benne”⁹⁴ — írja 1883-ban VÉGH-nek arról a négykezes zongoradarabjáról, melyet később zongorára, 2 kézre ő maga dolgozott át (R. 263.). E kiváló átdolgozásról maga VÉGH azt vallotta, hogy alig ismert rá művére LISZT jellegzetes harmonizálásában, (Tévedés lehet hát VÉGH Gyulának az az emlékezése, mely szerint a család a *Suite* Liszt által két zongorára átírt alakjának kéziratát őrizte volna.)

LISZT és VÉGH hivatalosan is kapcsolatba kerültek, amikor 1881. május 12-én VÉGH Jánost kinevezték a Zeneakadémia alelnökévé, hogy az adminisztráció terheit levegye LISZT válláról. VÉGH 1887-ig töltötte be ezt a pozíciót.

Barátságuk azonban nemcsak zeneszerzői és hivatali kérdésekben való együttműködésre korlátozódott. LISZT budapesti tartózkodásai idején gyakran jelent meg néhány különösen kedvelt barátjánál, akikkel együtt whist-játékkal, kellemes beszélgetéssel, rögtönzött muzsikálással töltötte szabad idejét. Állandó whist-partnerei voltak: VÖRÖS VÁRKONYI Kálmán és felesége; PULSZKY Polixéna, továbbá a VÉGH-házaspár. A társaságot időnként MIHALOVICH Ödön, esetleg ÁBRÁNYI Kornél egészítette ki. VÉGH János visszaemlékezései,⁹⁵ valamint a LISZT—VÉGH levelezés egyaránt utal erre a szoros kapcsolatra, s több olyan apróságot elevenít fel, melyek LISZT és VÉGH-ek családi viszonyáról tanúskodnak (pl. VÉGH beszámolója a „whist sérieux” játékban LISZT javára elkövetett „kegyes csalások”-ról; LISZT dicsérete VÉGH-né kiváló sonkájáról, hangversenyjegyek küldése, közös kocsikirándulások stb.).

A LISZT—VÉGH levelezés legnagyobb része az 1880-as évekből maradt fenn; a kapcsolat nyilván ekkor lehetett a legszorosabb. 1878 februárjában nem tudunk olyan különösebb eseményt, melyhez a *Symphonische Dichtungen II.* ajánlása fűződhetett volna. Nem is kell ilyet keresnünk: a később meleg barátsággá mélyülő viszony eléggé indokolja a kötetünk előzéklapján olvasható sorokat. Talán nem tévedünk, ha LISZT következő soraiban hallgatólagosan VÉGH János jelenlétét is ott érezzük: „Barátunk, Mihalovich, beszámol Önnek a budapesti hírekről. Úgy, mint máskor, itt is elzárkózom a legnehezebb munkába: önmagam elviselésébe. Szerencsére sokan segítenek nekem: n e m e s b a r á t s á g o k,

93. «Ci-joint l'acceptation écrite de Breitkopf und Härtel relative à la publication de votre excellent arrangement pour 2 Pianos à 8 mains de la Symphonie dantesque.» Pr. 436. sz.

94. «Votre 'Suite en Forme de Valse' est une oeuvre des plus distinguées et charmantes, pleine de saillies heureuses de bon goût, sans rien de trop, ni de trop peu.» Pr. 532. sz.

95. *Muzsika.* 1929/1—2., 73—77. l.

drága és szép emlékek világítják meg az utat, melyet még meg kell tennem, hogy elérkezzem a sírig.”⁹⁶

Ezzel végére értünk a személyhez szóló dedikációval ellátott kották ismeretetésének. A fennmaradó három dokumentum közül kettő konkrét eseményhez kapcsolódik, míg a harmadikat LISZT egy folyóirat olvasóinak, tágabb értelemben egész magyar hazájának ajánlotta.

12.

A ZR 36 jelzetű kottán, SCHUBERT *Trauermarsch* c. kompozíciójának⁹⁷ LISZT által készített zongoraátdolgozásán (R. 251/1.), mely a mű DIABELLI-féle, 1847-ben megjelent első kiadása, a címlapra LISZT sajátkezűleg a következő sorokat jegyezte fel: „1846. *geschrieben, und am 26ten März, in / dem Concert zu Gunsten / der Szegediner und Alföldler / Überschwemnten / hier gespielt, von / F. Liszt / Budapest, / 27ten März / 79.*“

Az 1879-es nagy szegedi árvíz tragikus történetét az utókor is jól ismeri. Március 5-én a Szeged városától északra eső töltésvonal átszakadt; a Tisza árja március 11-én éjjel az egész várost hullámsírba temette. 51-en vízbe fulladtak; több mint ötezer ház rombadőlt, s nem egészen félezer épület maradt csak épségben. A borzalmas katasztrófa hírére belföldön és a határokon túl is sokan megmozdultak, hogy segítséget nyújtsanak. „Magyarországon mindenki igyekszik segíteni a szegedi nagy katasztrófa áldozatain. A király személyesen Szegedre jött, s egy igen nemes nyilatkozatban azt kéri, hogy azokat a jelentékeny összegeket, melyeket közelgő ezüstlakodalmának megünneplésére szavaztak meg, fordítsák az 1000 és 1000 szerencsétlen javára. Budapesten az értük folyó gyűjtés már közel 200 000 Ft-ot el — majdnem ugyanennyit Angliában is” — írja LISZT Carolyne WITTGENSTEIN hercegnőnek.⁹⁸

Ebben az időben LISZT számára már terhes volt, hogy zongoristaként felépjen a nyilvánosság előtt; mégsem tudta megtagadni segítségét a rászorulóktól. Alig több mint két héttel a szörnyű éjszaka után hangversenyt adott Budapesten a Redoute-ban, melynek alkalmával a SCHUBERT-féle *Gyászindulón* kívül a *Petőfi emlékének* (*Dem Andenken Petőfi's*) és *Cantique d'amour* c. kompozícióit ját-

96. «Notre ami Mihalovich vous donne des nouvelles de Budapest. Comme ailleurs je me renferme ici dans le plus difficile labeur: se supporter soi-même. Heureusement on m'aide beaucoup; de nobles amitiés et de chers et beaux souvenirs éclairent le chemin qu'il me faut encore suivre pour arriver à la tombe.» Br. II. 219. Jessie LAUSSOZHoz, keltezése: 1878. I. 29.

97. SCHUBERT: *Six grandes marches*, Op. 40, 1824 körül keletkezett, zongorára, négy kézre írt sorozatának 5. darabját dolgozta át LISZT zongorára, 2 kézre. SCHUBERT kompozícióját O. E. DEUTSCH „Thematic Catalogue”-ja (London, 1951, Dent) 819. számon tartja nyilván.

98. «En Hongrie, tout le monde tache de secourir les victimes du grand désastre de Szegedin. Le Roi est venu en personne à Szegedin, et dans une très noble proclamation demande que les sommes considérables, votées pour la prochaine célébration de ses nocés d'argent, soient employées au profit de 1000 et 1000 infortunés. A Budapesth, la souscription en leur faveur a déjà atteint près de 200.000 fl. — presque autant en Angleterre.» Br. VII. Nr. 236.

szotta, valamint MIHALOVICH Ödönnel együtt SCHUBERT *C-dúr, Wanderer-fantáziáját*, saját kézzongorás átiratában.⁹⁹

Idézzük a *Fővárosi Lapok* kritikusanak beszámolóját LISZT fellépéséről, a SCHUBERT-féle *Gyászinduló* átiratának hatásáról:

„Három negyed nyolckor lépett föl Liszt az emelvényre, a két zongora egyike mellé, mely nemzeti szín szalagos babékoszorúkkal volt feldíszítve, jeléül, hogy a hangszer most oltár, melyen áldoznak. Az ősz Dante-fej alig emelkedett ki a gázfényes levegőben: rögtön kitört a taps és zajlott hosszú ideig, üdvözölve az ő nemes szívet, mely mindig szószegővé teszi, valahányszor ínségen, nyomoron kell segíteni. Mert nem akar, nem szeret nyilvánosan játszani; fogadja is, hogy nem fog többet, hanem mikor jalkiáltást hall: oda ül a zongorához, hogy zenéjének varázsával ő is enyhítsen a bajon. . . . Ő kezdte a hangversenyt, az alkalomhoz illő zenével, az ő kedves Schubertjének mélyen megható gyászindulójával. Volt-e és lesz-e valaki, ki e gyászindulót a zongorán így el tudta vagy tudja harangozni, orgonázni és énekelni? A komoly hangok e bámulatos tömörsége és élő kifejezése, e sajátos költészet, melybe egy érző lélek egész nemessége van öntve, ez eszményi felfogás, mely nem keresi a bravour fogásait, hanem kenetteljesen uralkodik és igéz, e szoliditás, a hangoknak e mintegy ércbe öntése csak oly bevégzett lángelme tulajdona lehet, ki művészetének nemcsak királya, hanem áldozó papja is. A taps, mely ilyenkor játékát követi, kevésbbé fejezi ki a hatás erejét, mint azok az egymásra ámulva néző arcok, melyek mind azt mosolyogják el: „így csak ő tud!”¹⁰⁰

A hangverseny anyagi eredményéről LISZT a következőket írja WITTGENSTEIN hercegnőnek: „A szegedi koncert, múlt szerdán, sikerült — 6000 és még mintegy 100 Ft tiszta bevétel. Úgy látszik, hogy még mindig meglehetősen jól zongoráztam — ez még egyszer újra fog kezdődni, hogy végül 3 vagy 4 nap múlva Bécsben fejeződjék be.”¹⁰¹ (A bécsi hangversenyt, amelyre LISZT utal, ANDRÁSSY grófné kívánta megrendezni, ugyancsak az árvízkárosultak javára. A mester először ki akart térni a felkérés elől, végül azonban mégis elvállalta a közreműködést, s a hangversenyt ANDRÁSSYék bécsi palotájában április 7-én nagy sikerrel meg is tartották.)¹⁰²

Hogy az OSZK-ban található *Trauermarsch*-példányt LISZT kinek a számára látta el sajátkezű feljegyzésével, arra vonatkozólag nincs adatunk. Az sem kizárt, hogy saját példányára, emlékeztetőül írta rá a nevezetes hangverseny dátumát, bár ehhez a magyarázat kissé túl bőségesnek látszik. A provenienciával kapcsolatos néhány adat, mely magáról a kottáról olvasható le, nem nyújt ebben a vonatkozásban támpontot. A külső — kék színű — borító aljára a következő bélyegzőt nyomták: „POLLAK E. Antiquar-könyv-kereskedés Kecskeméti-utca 3. BUDAPEST.” A Széchényi Könyvtár a kottát dr. MÁTEKA Béla Liszt-kutatótól vásárolta meg 1962-ben, aki apja, dr. MATYÉKA Károly gyűjteményéből örökölte azt.

99. A hangversenyműsort ismerteti LA MARA a Br. II. Nr. 244. kommentárjában, egy OTTO LÖSSMANNnak 1879. III. 23-án írt levél következő soraival kapcsolatosan: „Einliegendes Programm besagt Ihnen, dass trotz aller Müdigkeit, mein *invalides* Clavierspiel zur Abhülfe der Szégediner Nothleidenden noch in geringer Weise beiträgt.“

100. *Fővárosi Lapok*. 1879, 348. l. (III. 28-án).

101. «Le concert de Szegedin, Mercredi passé, a réussi — 6000 et quelques 100 fl. de recette nette. Il paraît que j'ai encore assez proprement joué du piano — ce sera encore à recommencer pour en finir finalement, dans 3 ou 4 jours à Vienne.» Br. VII. Nr. 237.

102. Br. VII. Nr. 236., 239., ill. *Fővárosi Lapok*. 1879, 396. l.

A következő dokumentum — az összes eddigtől eltérően — nem LISZTMŰ, még csak nem is LISZT-ÁTIRAT. A Mus. pr. 15.489 jelzetű kottának négy szerzője van: Alekszandr BOROGYIN, Cezar KJUI, Anatolij LJADOV és Nyikolaj RIMSZKIJ-KORSZAKOV. Az orosz szerzők közösen komponáltak egy variációsorozatot az alábbi témára:

A műnek a következő címet adták: „*Parafrázisok. 24 variáció és 14 kis darab zongorára a közkedvelt témára . . .* A kis zongoristáknak ajánlva, akik a témát mindkét kéz egy-egy ujjával képesek megszólaltani . . .” A kotta 1878-ban, három cég közös kiadásában (Hamburg, RAHTER; St. Pétersbourg, BÜTTNER; Leipzig, KISTNER, lemezszám: 1936) jelent meg; címlapja orosz és francia nyelvű.

A nyolc ütemes, egyszerű kis téma felhasználásával a négy neves orosz zeneszerző (három közülük a híres „Ötök” tagja) a következő megosztásban készítette el a variációsorozatot a hozzá csatlakozó karakterdarabokkal: a 24 variáció KJUI, LJADOV és RIMSZKIJ-KORSZAKOV műve; BOROGYIN a 2. *Polkát*, a 3. *Marche funèbre-t* és a 12. *Requiem-et* írta meg. LJADOV alkotása a 4. *Valse*, a 6. *Galop*, 7. *Gigue* és a 15. *Cortège triomphal*, míg RIMSZKIJ-KORSZAKOV az 5. *Berceuse*, a 8. *Fughetta: B—A—C—H*, a 9. *Tarantelle*, a 10. *Menuet*, a 13. *Carillon* és a 14. *Fugue grotesque* c. darabokat készítette el. KJUI a variációkban való részvételén kívül mindössze a 11. *Valse*-szal járult hozzá a sorozathoz.

A kis sorozat darabjait két játékos adja elő zongorán, akik közül a primo szólam megszólaltatója mindvégig a „kis zongorista”, aki a fent idézett 8 ütemet hangoztatja. A tulajdonképpeni kompozíció előadója a secondo-játékos. A 13. sz. *Carillon*-ban egy terzo-szólam is megjelenik, tehát ennek előadásához három játékos szükséges (egy zongoránál).

Témánk szempontjából a kottát az teszi érdekessé, hogy az OSZK e példányának címlapjára LISZT a következőt jegyezte fel: „*exécutedes par / 4 Whisteurs, / dont FLiszt / Budapest / 27 Janvier / 80.*”

Hogyan került ez a kis sorozat LISZT-hez, s miként értelmezzük ezt: „előadta 4 whisteló, közöttük Liszt F., Budapesten, 1880. január 27-én”?

A *Parafrázisok* szerzői maguk küldték el művüket LISZT-nek, egy SZTASZOV által fogalmazott, 1879. május 17/29-én kelt francia nyelvű levél kíséretében:¹⁰³ „Kedves Uram, mellékelten küldünk Önnek egy kis zeneművet, amelyet közösen komponáltunk. Ismerve azt az élénk érdeklődést, amelyet Ön az orosz iskola művei iránt tanúsít, reméljük, nem fogja megtagadni érdeklődését kissé tréfás jellegű darabunktól. Fogadja, drága és mélyen tisztelt mester, őszinte és mély tiszteletünket. Alekszandr Borogyin, Cézár Kjuji, Nyikolaj Rimszkij-Korszakov, Anatolij Ljadov.”

103. MILSTEJN: *Liszt*. II. köt. 749. l. (107. sz. jegyzet).

A szellemes kis sorozattól LISZT valósággal el volt ragadtatva, amint ezt 1879. június 15-én kelt válaszában meg is fogalmazta: „Mélyen tisztelt Uraim! Önök tréfaképpen komoly jelentőségű művet komponáltak. ‚Parafrázis’-uktól el vagyok ragadtatva: nincs szellemesebb az Önök huszonnégy variációjánál és tizennégy kis darabjánál . . . — Íme, végre a harmónia, ellenpont, ritmus, fúga-stílus tudományának nagyszerű, tömör vezérfonala, az, amit németül ‚Formenlehre’-nek neveznek. Melegen ajánlom valamennyi európai és amerikai konzervatórium zeneszerzéstanárnak, hogy a tanítás gyakorlati anyagaként felhasználják az Önök ‚Parafrázis’-át. A 2. és 3. variáció első oldalaitól valamennyi igazi gyöngyszem, a ‚komikus fúga’-ig és a ‚menet’-ig, amely nagyszerűen tetőzi be az egész művet. — Köszönöm, Uraim, ezt a kellemes élményt, és ha bármelyikük új művet ír, kérem, értesítsenek róla. Legmélyebb, szeretetteljes tiszteletem régóta az Önöké . . .”¹⁰⁴

A négy orosz mester által küldött kotta valószínűleg az OSZK példányával. A különös megjegyzés pedig, melyet LISZT a kotta címlapjára rávezetett, azonnal értelmet nyer mindazok előtt, akik tudják, milyen szenvedélyes whist-játékos volt LISZT kései éveiben. Erre egyébként már utaltunk a VÉGH Jánosnak és nejének ajánlott kottával kapcsolatban. VÉGH egyike lehetett a „4 whistelő”-nek; ezt nemcsak onnan következtetjük, hogy általában részt vett e kártyatársaság összejövetelein, hanem abból is, hogy emlékirataiban említi a *Parafrázisokat* Lisztrtel kapcsolatosan:

„Amennyire bosszantotta Lisztet az, ha nagy, vegyes vagy feszes társaságban zongorázásra kérték fel (főleg oly háznál, ahol ebédre, vagy vacsorára volt híva és ahol az étkezés alatt a szomszéd szobában, mintegy mementóképpen zongorahangoló működött!), oly szívesen, felhívás nélkül — ült a hangszeréhez meghitt baráti körben és örömet játszott kétkézre, négy vagy nyolckézre, ahogyan tetszett a háziaknak, sőt arra is vállalkozott, hogy a Borodin, Cui, Liadow és Rimsky-Korsakow-féle remek variációkat (az ismeretes témára . . . melyben a főszerp a basszus játszójának jut, míg a violonban mindvégig a fenti, — két ujjal játszott — motívum ismétlődik) a társaság minden egyes tagjával, még azokkal is, akik teljesen nélkülözték a zenei képességet — előadja. Különbözött ezt a szerzeményt a legtökéletesebb ellenpontozati tanulmányoknak tartotta, melynek, mint tananyagának egy tanintézetből sem volna szabad hiányoznia. Ily bizalmas, szűk milióban — mondhatom: csakis ilyenben érezte magát jól az öreg úr és ebben a jó érzésben a meleg kedély, a finom eszrit és a sokoldalú, nagy látókörű műveltség mintegy versenyt futottak egymással.”¹⁰⁵

104. «Trés honorés Messieurs, Sous forme plaisante vous avez fait une oeuvre de valeur sérieuse. Vos ‚Paraphrases’ me charment: rien de plus ingénieux que ces 24 Variations et les 16 petites pièces sur le thème favori et obligé . . . Voilà enfin un admirable compendium de la science de l’harmonie, du contrepoint, des rythmes, du style figuré, et de ce qu’en allemand on nomme ‚Formenlehre’! Volontiers je proposerai aux professeurs de composition de tous les conservatoires d’Europe et d’Amérique de prendre vos *Paraphrases* pour guide pratique de leur enseignement. Dès la première page, les Variations II et III sont de véritables bijoux; non moins les autres numéros continûment, jusqu’à la Fugue grotesque et le *cortège* qui couronne glorieusement l’ouvrage. Merci de ce régal, Messieurs, et quand l’un de vous publiera quelque nouvelle composition, je le prie de m’en faire part. Ma très vive, haute et sympathique estime vous est assurée depuis des années. . . .» Br. II. Nr. 248. Magyar fordítása: MILSTEJN: *Liszt*. I. köt. 414. l.

105. *Muzsika*. 1929/1–2., 76. l. — A részlethez fűzött jegyzetben MAJOR Ervin említi a mi példányunkat, mely akkor még a Nemzeti Zenede Könyvtárának 8864. sz. darabja volt. 1934-ben adták át a Nemzeti Múzeum Könyvtárának.

Bár a mi *Parafrázis*-példányunkban a címlapon levő megjegyzésen kívül másutt nem található Liszt keze nyoma, említést érdemel, hogy 1880 folyamán Liszt betoldást készített a darabhoz. Ezt a kis variációt RHABE jegyzéke 297. számon tartja nyilván. Kjuj útján Liszt eljuttatta a kis darabot a parafrázis többi szerzőjének. „1880-ban Kjuj harmadszor és egyben utoljára látta Lisztet. E találkozás során Liszt eljátszotta vendégének az orosz zeneszerzők egy gyermekdalra („tatitati”) írt ismert „Parafrázisát” és másnap elküldte neki szolgáljával a parafrázishoz írt variációját, a következő megjegyzéssel: „A nyomtatott kiadás 9. és 10. oldala közé, Kjuj fináléja után, preludiumként Borodin polkájához. Variáció Borodin, Kjuj, Ljadov és Rimszkij-Korszakov csodálatos művének második kiadásához. Tisztelőjük, F. Liszt. Weimar, 1880. július 28.”¹⁰⁶

A darab 2. kiadásában a Liszt-kézirat hasonmása pótlásként valóban megjelent.¹⁰⁷ Érdekes, hogy bár csak pár ütemes darabról van szó, maga Liszt egyeb orosz tárgyú kompozícióival együtt, sőt szinte azok fölé emelve említi egy 1885-ben írt levelében: „A hamburgi Rahter zeneműkiadó, a moszkvai Jürgenson üzletfele, átadja majd Önnek tiszteletpéldányként három orosz átíratomat: Csajkovszkij „Polonéz”-ét; Dargomizsszkij „Tarantellá”-ját az állandóan ismétlődő la-la pedálhangokkal; egy „Románc”-ot Mihail Vielgorszki gróftól. Tegyük még

hozzá Glinka Cserkesz indulóját és különösen a variációk és parafrázisok pazar kaleidoszkópját az állandó motívumra. Ez a legkomolyabban szórakoztató dolog, amit ismerek; felér számunkra valósággal minden zenei tudás gyakorlati kézikönyvével...¹⁰⁸

106. «À placer entre les Pages 9—10 de l'édition parue, après le Finale de C. Cui, et come prélude à la Polka de Borodine. Variation pour la 2^{ae} Edition de la *merveilleuse* oeuvre de Borodine, C. Cui, Liadoff, et Rimski Korsakow: Leur dévoué F. Liszt. Weimar 28 Juillet 80.» Az ered. szöveget a kézirat nyomtatásban megjelent hasonmásából (l. 107. sz. jegyzetünket), a magyar fordítást MILSTEJN I. köt. 413. l.-ről idéztük.
107. A 2. kiadás címlapja: «PARAPHRASES. 24 Variations et 15 petites Pieces... Nouvelle Edition, augmentée d'une Variation de François Liszt, d'une Mazurka de Borodine et des 'Bigarrures' de N. Stcherbatscheff. Leipzig 1893, Belaieff. St. Pétersbourg, dépôt général chez Jurgenson.» A 10. l. után következik a Liszt-kézirat hasonmása (1 lap), melynek lemezszáma 666. (E kiadvány egy példánya a Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola Könyvtárának 100.954. száma.)
108. «L'éditeur de musique à Hambourg, Rahter, correspondant de Jurgenson, Moscou, vous offrira en hommage, trois de mes transcriptions russes: La „Polonaise” de Tschairowsky; la „Tarantelle” de Dargomijsky avec la pédale continue de la-la; une „Romance” du Comte Michel Wielhorsky. Ajoutons-y la Marche tscherkesse de Glinka et surtout le prodigieux *Kaléidoscope* des variations et paraphrases du motif fixe: ... C'est la chose la plus sérieusement divertissante que je sache; elle nous donne un manuel pratique, par excellence, de tout savoir musical...» Br. II. 356. MERCY-ARGENTEAU grófnőhez, 1885. I. 20-án.

Befejezésként egy olyan dokumentumot ismertetünk, amelyet nagyon sokszor idéznek, reprodukálnak különféle tanulmányokban, könyvekben, mivel LISZT magyarságának, hazaszeretetének magyar nyelvű, frappáns kifejezője. Az Ms. mus. 1.210 jelzetű, eredeti kéziratot emléklapról van szó, melyen egy sornyi hangjegyes anyag a Rákóczi-nótának a *Magyar Királydalban* (R. 563.) felhasznált variánsából az első két dallamfrázis. A dallamsort LISZT a következő címfelirattal látta el: *Magyar Király-dal. | (Egy régi magyar dallam után.)* A tíz ütemnyi kotta alá pedig ezt jegyezte: *Mint magyar hazámnak hű fia | Liszt Ferencz.*¹⁰⁹

Említettük már, hogy LISZT a *Magyar Királydal*t a budapesti Operaház megnyitására írta, ahol azonban megakadályozták előadását, éppen a felhasznált témának a kuruc korra utaló, „rebellis” szellemére hivatkozva. E kompozíciójával, melynek sorsát különlegesen szíven viselte, s érdekében — szokásától eltérően — elég kiterjedt levelezést is folytatott,¹¹⁰ LISZT kezdetől fogva hazafias érzelmeinek kívánt kifejezést adni. Ezért is hívta fel kiadóját, TÁBORSZKY figyelmét különös hangsúllyal a magyar szöveg helyes prozódiajának ellenőrzésére.¹¹¹

A kis emléklap hasonmására — a LISZT életének utolsó éveiben megjelent magyar kulturális folyóiratokban lapozgatva — a *Magyar Salon* c. képes havi folyóirat IV. kötetében, az 1886 márciusában megjelent szám 566. lapján bukkantunk rá. Id. ÁBRÁNYI Kornél: *Liszt Ferenczről* c. írásához közölték illusztrációként, a következő aláírással: „Liszt Ferencz saját kézírata a Magyar Salon számára.”

A FEKETE József és HEVESI József által alapított *Magyar Salon* 1884-től 1936-ig jelent meg; társadalmi, irodalmi és kritikai folyóirat volt. Egy-egy évfolyama (kötete) 6 számból állt; az évi két kötet az áprilistól szeptemberig, ill. októbertől márciusig megjelent számokból állt össze. Tartalmilag a *Magyar Salon*-ban érdekes módon keveredik az igen értékes és a valóban „szalon-ízű” anyag. Az 1886 márciusi számban pl. JÓKAI Mór és KAZÁR Emil novellái képviselik a prózát, KOMÓCSY József és BULLA János versei a költészetet; dr. VÁCZY János: *Hírlapirodalom 1848—49-ben* c. tartalmas tanulmánya jól megfér MARIUS Pál: *High life* c. összeállításával, mely a felső tízezer farsangi híreit szellőzteti. A képzőművészeti rovatban BENCZUR Gyuláról közölnek egy írást, de található még e számban útibeszámoló és szótalány, BERZSENYI-kézirat facsimiléje és orvosi tanácsok, színházi és könyvkritika, egy ismert közéleti személy életrajza stb. Nyilvánvaló a lap szándéka, hogy értékeset nyújtson, de egyben népszerű is legyen.

109. Az emléklap facsimiléje megjelent többek közt KERESZTURY Dezső—VÉCSEY Jenő—FALVY Zoltán: *A magyar zenetörténet képekönnyve* (Bp. 1960, Magvető) c. munkájának 188. l.-jén.

110. Egyedül PRAHÁCS gyűjteményében 10 levél témájaként szerepel a *Magyar Királydal*: Pr. 550., 553—558., 560—562. sz. — A Br. II. Nr. 349. nyomtatásban is megjelent a korabeli sajtóban. = *Pester Lloyd* 1884. IX. 27.

111. „Vor Mitte August erhalten Sie die Partitur (Manuscript) Orchester und Gesang. Den ungarischen Text, bitte ich, meinen getreuen Freund, Ábrányi nach seinem, Dafürhalten, *echt magyarisch* einzurichten, — wenn nöthig meine prosodische Schreibart, zu corrigiren.“ Pr. 553. sz.

A *Magyar Salon* zenei munkatársa ekkoriban id. ÁBRÁNYI Kornél (1822—1903) volt. A IV. évfolyamban három hosszabb írása is szerepel (*A régi Rákóczi-nóta és -induló; Zene. Visszapillantás a lefolyt évre; és Liszt Ferencz.* 275—280., 546—548. és 562—568. l.). ÁBRÁNYI és LISZT igen szoros kapcsolatban álltak egymással. A tevékeny zeneíró, zenetudós, zeneszerző a XIX. század második felében a magyar zenei élet csaknem minden területén sokat tett a haladás érdekében. Elég, ha lapszerkesztői munkájára (*Zenészet* *Lapok, Zenészet* *Közlöny*), az Országos Magyar Daláregyesület megalapítására, a Zeneakadémián betöltött titkári és tanári szerepére, zenetörténeti és zenekritikai írásaira gondolunk; bár saját korában szerzeményei (főleg népies műdalok, kisebb szalondarabok) is meglehetősen közkedveltek voltak. ÁBRÁNYI fáradtságot nem kímélve tevékenykedett Liszt népszerűsítéséért; több ízben szövegíróként, fordítóként, kommentátorként is segítségére sietett.

„Minden kérdés vagy dicsekedés nélkül állíthatom” — írja egyik visszaemlékezésében 1887-ben —, „hogyan eltekintve az évek ama hosszú sorától, mely Liszthez különféle művészeti s hazai érdekszálakkal fűzött s különösen négy éven át egy házban, szomszéd laktári viszonyban élvén s folyton érintkezvén vele: ez idő alatt oly szoros s minden irányban oly fesztelen, bizalmas viszony fejlődött ki köztünk, minővel talán kevés intimusát tüntette ki.”¹¹²

LISZT véleménye ÁBRÁNYI-ról, TREFORT Ágostonnak írt leveléből: „Engedtessek meg nekem, hogy még különösen is az Ön jóakarátába ajánljam Ábrányi urat. Ő nem szűnik meg örök érdemeket szerezni mint író, teoretikus, zeneszerző, fordító, tanár s a legnemesebben edzett magyar jellem. Érdemeinek nyilvánvalóságát bizonyosan több nyelven is elismerik majd, számos magasztaló frázissal . . . ha majd meghalt. Ragyogó nekrológ van biztosítva Ábrányinak, de remélem, hogy Excellenciád megadja neki azt a szerény elégtételt, amelyre életében van szüksége.”¹¹³

ÁBRÁNYI Liszt-cikke a *Magyar Salon* 1886 márciusi számában elsősorban azt bizonyítja, hogy LISZT a magyaroké:

„Természetesnek találhatjuk, ha olyan biographusai is akadtak már a mi Lisztünknek, a kik őt minden más nemzetnek szívesebben oda ajándékoznák, mint a magyaroknak. . . Dicsőségteljes pályájának s még dicsőbb működésének fénysugaraiból vegyen el minden nemzet, a mennyit neki tetszik. Nekünk még mindig marad elég arra, hogy azok legintenzívebb s legmaradandóbb melegét érezhessük. S ezt nem is egy, hanem számos oly ténykedésével igazolta, melyekre a világ legelső nemzetei is hiában áhítoznak. . . ha voltak is másutt vakítónál vakítóbb fényű napjai, de oly igaz és

112. *Liszt, Wagner s az 1870-iki francia—német háború.* = *Magyar Salon.* 1887. [hó nélk.] VII. köt. 148—153. l.

113. «Je me permets de recommander encore particulièrement à votre bienveillance Mr Ábrányi. Il persevère en ses longs mérites d'écrivain, théoricien, compositeur, traducteur, professeur et caractère magyare de la plus noble trempe. L'évidence de ses mérites sera certainement reconnue en plusieurs langues par nombre de phrases laudatives. . . après la mort. Un brillant nécrologue est assuré à Ábrányi, mais j'espère que votre Excellence lui accordera la modeste satisfaction qu'il requiert de son vivant.» Br. II. Nr. 245. Keltezése: 1879. V. 12.

meleg lelkesedés, ragaszkodás és szeretettel talán még nem találkozott sehol, mint hazájában.”¹¹⁴

A cikk a továbbiakban néhány anekdotával szolgál, és LISZTnek a komponálással kapcsolatos, ill. mindennapi szokásaiba nyújt bepillantást. Mindezek nem túlságosan érdekesek, s szemmel láthatóan a „közönség” igényét kívánják kiszolgálni. Dokumentumértékűnek két részlet tekinthető: LISZT dolgozószobájának leírása, melyet a *Magyar Salon* rajzolójának, SZÉCHY Gyulának a helyszínen készített rajza illusztrál; s a *Magyar Királydal* keletkezésével kapcsolatos visszaemlékezés.

„Egy alkalommal” — írja ÁBRÁNYI — „az orsz. magyar daláregyesület által kezdeményezett ‚Magyar király-hymusz’ szövegkölteményi s zenei pályázat kérdéséről cseréltem vele eszmét, korábbi fölkérése folytán átnyújtván egyszersmind neki több magyar dal- s chorálgyjűteményt, ezek közt Bartalus István ‚Magyar Orpheus’-át is. Ép ez utóbbiban lapozgatott beszéd közben, midőn véletlenül a ‚Hej Rákóczy, Bercsényi’ híres kurucz dallamra fordított. ‚Mit akarnak önök’ — szólott egyszerre felvillanyozva —, íme itt van egy király-hymusz dalra való, igazán alkalmas, egyszerű, nemes és lendületes dallam, mert nem kell képzeln, hogy az afféle Haydn-hymusz-dallamot meg lehet rendelni csak úgy tetszés szerint. Természetesen, csak a szöveget kell az óhajtott célra mással helyettesíteni, s formailag egységes keretbe önteni.’ — Ezzel leült s azonnal férfi-négyesre alkalmazta a dallamot, ellátva az e fűzetben látható bevezető taktusokkal. Ez eszme többé nem is hagyta aztán nyugodni, míg csak az egész mű úgy szövegileg, mint kidolgozásilag meg nem lett alkotva akként, a mint az ma már ép a ‚Táborszky és Parsch’ cég öt különféle kiadásában meg is jelent.”¹¹⁵

A ma ‚Ünnepi dal’ címmel általánosan ismert ‚Magyar királydal’ eredeti magyar szövegét épp ÁBRÁNYI Kornél egyik fia: ifj. ÁBRÁNYI Kornél írta; így a romantikusan hangzó történet igazságmagjában nem kételkedhetünk.

1886 szeptemberében a *Magyar Salon* ismét vezető helyen jelentkezik LISZT-ről szóló írásokkal és képekkel: a szomorú alkalmat erre a mester halála szolgálhatta. A kis emléklapra is visszatérnek a *Liszt Ferencz magyar szelleme* című, aláírás nélküli, valószínűleg szintén ÁBRÁNYITÓL származó cikkekben:

„Érzelmek dolgában mi sem bizonyít jobban az önvallomásnál. Különösen oly embernél, mint Liszt Ferencz, a kit a nagy világ ünnepelt s a kinek tehát nem az érdek sugalhata, hogy egy kis nemzet hí fiának vallja magát. Pedig ő azt nem egy ízben tette. Utoljára azon alkalommal, mikor a ‚Magyar Salonnak’ egy kotát adott át azzal az aláírással: *Mint szeretett hazámnak hí fia*. Ez talán az egyetlen kézirat magyar

114. Teljesen feleslegesnek tartjuk, hogy LISZT magyarságát bizonygassuk e helyen, egyrészt, mert erről számos írás jelent már meg, részben reális, részben romantikusan túlzó szemléletű (egy egész kötet kapta ezt a címet: *Liszt a miénk!* Bp. 1936, Dante); másrészt viszont maga LISZT dönti el egyértelműen a kérdést. Idézzük szavait AUGUSZ Antalhoz írt leveléből: „Man darf mir wohl gestatten, dass ungeachtet meiner beklagenswerthen Unkenntnis[! Unkenntnis] der ungarischen Sprache, ich von Geburt bis zum Grabe im Herzen und Sinne, Magyar verbleibe, und demnach die Cultur der ungarischen Musik ernstlich zu fördern wünsche.“ Pr. 249. sz.

115. U.ez a visszaemlékezés megjelent a *Zenelap* 1886/7. sz.-ban is.

nyelven, melyben magyar érzelmeit dokumentálja és kijelenti, hogy magyar akar lenni.”¹¹⁶

Fentiek alapján valószínű, hogy a kis emléklap ÁBRÁNYI közvetítésével került a *Magyar Salon*-hoz. A feliratok helyes magyarságáról LISZT úgy gondoskodott, hogy az általa német nyelven megfogalmazott szöveget magyar barátai-val lefordíttatta. Erről tanúskodik az a kis töredék is, amelyet két másikkal együtt PRAHÁCS Margit levélgyűjteménye 544. számon közöl. E töredékek egy „Herrn F. Taborsky” feliratú, 1884. április 30-i weimari postabélyegzővel ellátott borítékban maradtak fenn. Az *a*) pontban közölt töredék: „Als getreuer Ungar Liszt Ferencz” egyértelmű azonosságot mutat a „Mint magyar hazámnak hű fiá”-val. A boríték korai dátuma valószínűleg valamelyik másik töredékkel (esetleg a *b*) pontban közölt programokkal) függhet össze; az *a*) töredék utólag kerülhetett egybe a másik kettővel.

Mért választotta LISZT a *Magyar Salon* olvasóinak szánt emléklap témájául épp a hányatott sorsú, „rebellis” *Magyar Királydal* kezdő dallamsorait? Bizonyára közrejátszott ebben ÁBRÁNYI személye is; lehetett a választás oka egy kis dac is az egykori mellőztetés miatt, amit a pozsonyi, majd az 1885. III. 25-i, megkésett operaházi bemutató kevéssé tudott enyhíteni. Mi mégis többet: jelképet érünk ebben a témaválasztásban. Amikor LISZT nem egy jóbarátnak, pályatársnak, szakmai vagy társasági ismerősnek dedikál, hanem — egy lap olvasóin keresztül — az egész országhoz, az egész magyar nemzethez fordul: hűségét, hazafiságát, s a legnemesebb magyar hagyományokhoz való ragaszkodását óhajtja kifejezni.

Franz Liszt und seine ungarischen Zeitgenossen im Spiegel der dedizierten Liszt-Musikalien der Nationalbibliothek Széchenyi

M. PÁRKAI — ECKHARDT

In der Musiksammlung der Széchenyi Nationalbibliothek werden die Noten solcher Musikwerke aufbewahrt, welche entweder Originalhandschriften von LISZT sind, oder Abschriften resp. Drucke, die seine eigenhändige Eintragungen enthalten. Unser Aufsatz bespricht jene 14 Noten, auf welchen eine Dedikation von LISZT an eine ungarische Person zu finden ist. Aufgrund der Dokumente wird uns in wichtige

116. „Ma már tudjuk” — írja MAJOR Ervin *Liszt Ferenc magyarsága* c. tanulmányában (Bp. 1935, újabban uő: *Fejezetek a magyar zene történetéből*, Bp. 1967, Zene-műkiadó, 193—198. l.) — „hogy Liszt több ízben is élt ehhez hasonló fordulatokkal, névaláírással. Gyakran hivatkoznak Mihalovich Ödönhöz intézett levelére, melyben magyarul idézi Széchenyi István jeligéjét: „Tiszta lélek, tiszta szándék, akár siker, akár nem.” Nem kevésbé ismeretes a „Petőfi szellemének Liszt Ferenc” jelzéssel ellátott 4 ütemnyi kézirat-töredék, melynek fakszimilejét a Petőfi Társaság közlönye, a Koszoru közölte először 1879 áprilisában. Csapó Vilmos is felemlítette, hogy „szintén bír tőle helyes magyarsággal címzett levélkéket válaszul meghívásaira.” MAJOR cikke egyébként szintén egy magyar nyelvű LISZT-dokumentumot mutat be: LISZT levelét b. Eötvös Józsefhez, a Pestbudai hangászegylet választmányi elnökéhez.

Beziehungen des Lebens und der Wirkung von LISZT, weiterhin in zahlreiche Gebiete des zeitgenössischen ungarischen musikalischen Lebens Einblick gewährt.

Es war Frau Katalin ÁRKÖVY geb. HODOLY, der LISZT den Sammelband seiner VERDI-Transkriptionen widmete. Katalin HODOLY, Mitte der siebziger Jahre Schülerin von LISZT, wurde später Klavierlehrerin am Landeskonservatorium (Nemzeti Zenede). Nach ihrer Eheschliessung zog sie sich von der musikalischen Laufbahn zurück, pflog aber die gesellschaftlichen Beziehungen mit LISZT weiter.

Den Klavierauszug seines — nach HERDERS Text geschriebenen — *Prometheus* dedizierte LISZT, zum Andenken an die Pester Erstaufführung, der berühmten Schauspielerin und Schriftstellerin Lilla BULYOVSZKY, die im Konzert die verbindenden Texte gesagt hatte.

Die originale Vokalpartitur der *Via crucis*, einer seiner späten Kirchenmusikwerke, bestimmte LISZT für Mátyás ENGESZER, den Dirigenten der Pester innenstädtischen Kirche. ENGESZER war der Gründer des Pester Liszt-Vereins, Uraufführer zahlreicher LISZT-Kompositionen. Die *Via crucis* kam zu LISZTS Lebzeiten weder zum Druck, noch zur Aufführung.

Die Widmung der Partitur der 3. Traner-Ode: *Le triomphe funèbre du Tasse*, ist an Ferenc ERKEL gerichtet, der — neben LISZT — die hervorragendste Persönlichkeit der ungarischen Musik des XIX. Jahrhunderts war. Anschliessend erinnern wir an einige Dokumente über die Beziehungen zwischen LISZT und ERKEL, die ihr gegenseitiges Verhältnis als Komponisten und Professoren der Musikakademie, ferner ihr menschliches Verhalten betreffen.

Unter dem Titel: *Années de pèlerinage, 3me année*, ist jene französische Publikation erschienen, die eigentlich mit den ersten 7 Stücken der *Mémoires hongroises* identisch ist. Liszt dedizierte in den vierziger Jahren dieses Werk Leó FESZTICS, jenem ungarischen Magnaten und Musiker, der sich als einen der hingebungsvollsten Freunde des jungen Klaviervirtuosen zeigte; später aber missbilligte er die Neuerungen des Komponisten heftig, und sogar hinderte er die Uraufführung der *Graner Messe*. Seine Rolle bei der Entstehung der Musikakademie war auch nicht immer positiv.

Die Dedikation des Auszugs für zwei Klaviere der Orchesterbearbeitung des *Rákóczi-Marsches* im Jahre 1871, mag wohl als eine höfliche Geste an Frau Krisztina FESZTICS geb. KUBINYI betrachtet werden.

Die *Sonnenhymne des hl. Franziskus von Assisi* wurde in Pressburg von Elek HODOLY, einem dilettanten Baritonsänger, Militärarzt von hohem Rang, vorgeführt. Das Konzert fand am 21. Dez. 1884 statt; seine Wichtigkeit gewinnt dadurch an Bedeutung, dass das *Ungarische Königsglied*, dessen Pester Aufführung bei der Einweihung des Opernhauses aus politischen Gründen verhindert wurde, hier das erstmal ertönte. Den Klavierauszug der *Sonnenhymne* schenkte LISZT im Frühling 1885 Elek HODOLY.

Die János RICHTER zugeeignete gedruckte Partitur des *Christus-Oratoriums*, mit einigen handschriftlichen Korrekturen, erinnert an das Nov. 1873 veranstaltete LISZT-Jubiläum. Diesmal wurde diese grossartige Schöpfung zum erstenmal in Ungarn aufgeführt.

Das Verhältnis Ede SZERDAHELY's, vielverschlagenen Klavierkünstlers zu LISZT war am Anfang der fünfziger Jahre am engsten. 1851 erschien die *I. Rhapsodie in Druck*, auf deren druckfertigten Abschrift die originale Titelaufschrift von LISZT und seine Zueignung an SZERDAHELY zu lesen sind.

Dem Komponisten und Musiklehrer, Károly THERN, gilt LISZTS Dedikation auf einem autographierten Exemplar des Satzes: *Eucharistia*, aus der Serie *Septem Sacramenta*. Beide Söhne THERNS, hervorragende Klaviervirtuosen, anerkannte Meister des Zweiklavervortrags, lernten unter anderen auch bei LISZT.

János VÉGH und seine Frau, Angéla BEZERÉDJ gehörten zum engsten Freundkreis der späten Lebensjahre von LISZT. VÉGH, als Vizepräsident der Musikakademie, half dem bejahrtem LISZT viel bei der Arbeit. Auch die Familiarität ihrer gesellschaftlichen Verbindungen begründet die Dedikation der vierhändigen Klavierfassung der symphonischen Dichtungen im Februar 1878.

Wir wissen nicht, für wen LISZT das Datum seines am 27. März 1879 stattgefundenen, zu Gunsten der Überschwemmten der grossen Szegediner Hochflut gegebenen Konzerts auf die Noten der aus SCHUBERTS *Trauermarsch* komponierten Klavierübertragung aufgezeichnet hat.

Von vier russischen Komponisten (BORODIN, CUI, LIADOFF und RIMSKY-KORSAKOFF) stammt jene scherzhafte kleine Serie, die den Titel „*Paraphrasen...*“ führt. LISZT schätzte diese Komposition recht hoch und schrieb auf das Titelblatt eines der Exemplare eine spassige Bemerkung: „*Exécutées par quatre whisteurs, dont F. Liszt...*“ Der Hinweis bezieht sich wahrscheinlich auf eine Gesellschaft von Freunden (János u. Angéla VÉGH, Kálmán u. Paula VÖRÖS VÁRKONYI, Ödön MIHALOVICH, Ferenc u. Polixena PÜLSZKY), wo LISZT beim Kartenspiel zur Entspannung gerne Klavier gespielt hat.

„*Mint magyar hazámnak hű fia*“ (= „Als getreuer Ungar“) — lesen wir die Schrift von LISZT auf dem kleinen Gedenkblatt für die Leser der Zeitschrift *Magyar Szalon* (= „Ungarischer Salon“), auf den er auch die Anfangstakte der Melodie des *Ungarischen Königsliedes* skizzierte. Das aus der Zeit der Kuruzen stammende, von revolutionärer Gesinnung durchtränkte musikalische Material und der in ungarischer Sprache geschriebene vaterländische Ausspruch dokumentieren LISZTS Gefühle für sein Vaterland vor der Öffentlichkeit des ganzen Landes.

Adatok az Országos Széchényi Könyvtár állománygyarapodásának alakulásához a két világháború között

(A könyvállomány gyarapodása)

KOVÁCS ILONA

A két világháború közötti időszak évtizedei során egyre súlyosabb anyagi gondokkal küzdve próbált a könyvtár feladatainak eleget tenni.¹

A mind kilátástalanabbá váló gazdasági helyzet az intézet minden tevékenységén éreztette hatását, de különösen károsan befolyásolta az állomány fejlesztésének lehetőségeit.

A Nemzeti Könyvtár alapvető gyarapítási feladata ebben a korszakban is a magyarországi nyomtatványok hiánytalan begyűjtése volt, amellett a külföldi hungarikumok biztosítása, végül — amennyire ez anyagi okokból lehetséges volt — a külföldi tudományos irodalom legfontosabb műveinek megszerzése lett volna. Az első feladat ellátását főként a köteleispéldány-szolgáltatás biztosította, az utóbbi kettőt a könyvtár vásárlásaiból kellett volna fedeznie. Így ha a könyvtár állapotára és az állományfejlesztésnek e korszakban való lehetőségeire kívánunk fényt deríteni, nem érdektelen a különböző forrásokból származó könyvanyag arányainak összehasonlítása a következő adatok alapján:

Év	Vétel	Köteleispéld.	Ajándék	Csere	Áttétel	
1920	1504	4 818	2 118	—	20	kötet
1925	1599	10 226	2 598	58	4	kötet
1930	540	20 303	2 242	44	783	kötet
1935	859	14 254	10 317	242	—	kötet
1940	294	14 719	5 272	20	—	kötet
1944	78	13 707	2 528	42	—	kötet ²

A táblázatból kitűnik, hogy a köteleispéldány-szolgáltatás mindenkor jelentős bázisát képezte az állomány gyarapításának, de az első világháború után a rendelkezésre álló anyagi erők elapadásával az új szerzemények szinte egyetlen lényeges forrásává vált. Mellette a gyűjtemény fejlesztésében második helyet foglalnak el a nagy számban beérkező ajándékok. A legkisebb és az évek folyamán sajnálatosan egyre kisebbre zsugorodott a vásárolt könyvek aránya.

1. Vö. DEZSÉNYI Béla: *Szervezet, ügyvitel és igazgatás az Országos Széchényi Könyvtárban a Horthy-korszak elején.* = *Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve.* 1967. Bp. 1969. 124—179. l.
2. Vö. a Széchényi Könyvtár évi jelentéseivel.

A jelentések évről évre lehangoltabban adnak számot az állománygyarapítás lehetőségeinek problémáiról: „Könyvtárunk gyarapodása a már évek sora óta fennálló szűkös anyagi körülmények miatt úgyszólván csupán a köteleespéldányokból és az ajándékokból került ki. Örömmel tapasztaljuk a mind szélesebb körökben mutatkozó áldozatkészséget, amellyel a közönség ajándékaival gazdagítja könyvtárunkat. Nem hallgathatjuk el azonban ezúttal sem, hogy a javadalom csekély volta folytán könyvtárunk távolról sem tudja mindazt beszerezni, amire különösen a külföldi irodalomból múlhatatlanul szüksége volna, hogy mint országunk egyik legelső kultúrintézete, lépést tudjon tartani az idő és a kultúra kívánalmaival.”³

A vészharang kongatása indokolt, hiszen e tendencia természetes következményeként a könyvtár a hungarikumok és a legfontosabb külföldi tudományos irodalom beszerzését nemcsak hogy megfelelő arányban nem tudta biztosítani, de a beérkező könyvanyag összetételének alakítására sem volt kellő mértékben befolyása.

Hogyan állapíthatók meg ennek az időszaknak a jellemzői és hogyan mérhető le a korszak főbb tendenciái a részletek tükrében?

Egy periódus gyarapítási politikájának rekonstruálására a legbiztosabb támpontot a korszak új szerzeményeinek több szempontú elemzése nyújtja. Vizsgálódásunk forrásul a könyvtár növedéknaplói szolgáltak. Választásunk az 1930—1931-es évekre estek, amelyekből megfelelő dokumentumanyag állt rendelkezésünkre.

Elemzésünket két lényeges szempont vezette az ismert körülmények között: *mit és hogyan*, ill. *honnam* sikerült beszereznie a könyvtárnak a köteleespéldányokon kívül.

A nyilvántartás adatai lehetővé tették ugyanis az *ajándék*, illetve a *vétel* útján állományba került anyag elkülönítését, továbbá ezen belül a *hazai* és a *külföldi* impresszummal rendelkező művek, valamint ez utóbbiak csoportjában a *hungarikumok* és *nem hungarikumok* leválasztását. A bejegyzések alapján meg tudtuk állapítani, hogy az egyes tételek milyen forrásból, *magánszemélyektől* vagy *intézményektől*, *cégektől* származtak-e? (L. az 1. és 2. számú mellékletet.)

Mindkét év adatai szerint az *ajándékba* érkezett művek jóval meghaladták a *vásárolt* könyvek arányát:

1930-ban ajándékként 1764 mű és vételként 462 mű,

1931-ben ajándékként 2975 mű és vételként 260 mű

került a könyvtár birtokába. Ez százalékban kifejezve azt jelenti, hogy a nem köteleespéldányként állományba került anyagnak mindössze 20,7, ill. 8%-át vette, tehát választotta igényeinek és szükségleteinek megfelelően a könyvtár.

A köteleespéldány-szolgáltatáson kívül 1930-ban egyéb forrásból beérkezett 1926 műből összesen 941 volt *hazai kiadvány*, 1931-ben a 3335 műből összesen 1621, azaz 48,8, ill. 48,6%. Ezek jó része 88,8, ill. 82,5%-a ajándékként érkezett. Feltehetően így ezeknek nem kis hányada duplumként jelentkezett, más része azonban kiegészítette a meglévő állományt.

Az, hogy a nem köteleespéldányként beszerzett hazai nyomtatványanyagnak ha nem is nagy részét, de kb. 15—20%-át *vásárolta* a könyvtár, bizonyítja, hogy

3. *Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtári Osztályainak állapotáról az 1930. évben.* = *Magyar Könyvszemle*, 1931. 79. l.

értékük vagy hézaggótló szerepük miatt szükség volt hazai művek utólagos beszerzésére. S ez az alacsony százalék nem az igény kis mértékét, hanem a lehetőségek korlátozott voltát jelzi.

Természetesen az egyéb forrásból származó kiadványok nagyobb hányadát a *nem hazai* nyomtatványok tették:

1930-ban az 1926 műből 1654 mű 85,8%-ot,

1931-ben 3335 műből 1716 mű 51,4%-ot.

Ebből a vétel és az ajándék megoszlása a következő:

1930-ban vétel 377 mű 22,7%, ajándék 1277 mű 77,3%,

1931-ben vétel 199 mű 11,5%, ajándék 1517 mű 88,5%.

Ez az arány eleve meghatározta a könyvtár számára értékes külföldi nyomtatványok megszerzésének esetleges voltát is. Hiszen ily módon aligha kaphatta meg a számára legfontosabb kiadványokat. Legszembetűnőbben tanúsítja ezt, hogy az ajándékba érkező nem hazai nyomtatványoknak mindössze 10–20%-a volt *hungarikum*, amely semmi esetre sem volt a legkedvezőbb arány.

1930-ban az 1277 ajándékmű közül 256 hungarikum,

1931-ben az 1517 ajándékmű közül 100 hungarikum.

Értéküket viszont világosan mutatja, hogy bár a vásárolt művek közel 50%-a hungarikum volt, számuk mégsem érte el az ajándékba érkezett hungarikumokét:

1930-ban a 377 vásárolt műből 131 volt hungarikum,

1931-ben a 199 vásárolt műből 62 volt hungarikum.

Vizsgálódásunk másik fő szempontja, hogy *honnan*, milyen forrásból jutottak az egyes művek a könyvtár birtokába?

Mind a vásárolt művek, mind az ajándékok részben intézményektől, részben magánszemélyektől származtak. A legkülönbözőbb hazai és külföldi tudományos és kulturális intézmények, egyesületek rendszeresen megküldték *saját kiadványaikat*; jelentéseket, tudományos munkákat, intézeti publikációkat. Ezek szinte teljes egészében ajándékba érkeztek (1930-ban 98,8%-ban, 1931-ben 99,7%-ban) s mindössze kb. 1%-át vásárolta a könyvtár. Ilyen adományozó volt többek között például a Nemzeti Tornaegylet⁴, a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara⁵, a Fővárosi Könyvtár⁶, az Országos Magyar Gazdasági Egyesület⁷, a Pesti Általános Biztosító Társulat stb., amelyek az alábbiakhoz hasonló levelek kíséretében küldték el kiadványaikat: „Társulatunk kiadásában megjelent az ide-mellékelt kis munka: A bizalmi orvosi vizsgálatok befolyása az életbiztosítási kockázatok megítélésére. — Igen örvendeneink, ha a könyvtárban könyvecskénk helyet találna.”⁸

E levél egyben magyarázza az ajándékozás indítékait is. Maguk a kiadó intézmények igen fontosnak tartották, s ily módon biztosítani akarták, hogy publikációik szerepeljenek a nemzeti könyvtár gyűjteményében.

Ugyanez gyakori jelenség volt neves külföldi intézmények esetében is. A leltárló bejegyzései közt szerepel például a Gutenberg Gesellschaft, Mainz⁹, az

4. OSZK Irattár 360/1930.

5. OSZK Irattár 315/1930.

6. OSZK Irattár 105/1930.

7. OSZK Irattár 152/1930.

8. OSZK Irattár 303/1930.

9. Növedéknapló 1930. évi A 407. tétel.

Akademie der Wissenschaften, Wien¹⁰, a Kungelige Universitetsbibliothek, Uppsala,¹¹ a Suomalainen Tiedekatemi,¹² a Biblioteca Nacional, Montevideo.¹³ Az irattári dokumentumok között pedig számos olyan köszönőlevél található, mint amelyet a berlini állami múzeumok főigazgatóságának küldött a könyvtár annak díszalbumáért.¹⁴ Gyakran igen értékesek voltak azok az ajándékküldemények, amelyekben különböző nemzetközi szervek és intézetek nem saját kiadványaikat, de a nemzetközi tudományosság, valamint a Széchényi Könyvtár gyűjteménye szempontjából fontos műveket juttattak el a nemzeti könyvtárba. A lengyel követség pl. megküldte Alfred KUHN: *Die polnische Kunst vom 1800 bis zur Gegenwart*. Berlin 1930. című művét.¹⁵

Az észt konzulátus az *Estland, Volk Kultur, Wirtschaft*. Tallin 1931. című művet.¹⁶

A Hispanic Society of America 11 művel gazdagította a gyűjteményt.¹⁷ A hozzáértő gondoskodás és a kulturális értékek körültekintő kezelése juttatta értékes anyaghoz a könyvtárat a *Fővárosi Közlöny* szerkesztőségétől a következő levél kíséretében:

„Méltóságos Igazgató Úr!

Hurcolkodásom alkalmával rendezett könyv és újságrazziám folyamán kiselejteztam a mellékelt csomagokban levő régi könyveket és újságokat. Tekintettel arra, hogy a könyvekre, illetve az újságokra esetleg a Nemzeti Múzeumnak, vagy valamely más közgyűjteménynek szüksége lehet, nem akartam ezeket megsemmisíteni, hanem tisztelettel megküldöm igazgató úrnak áttekintés, selejtezés, esetleg megsemmisítés céljából.

Felhívom az Igazgató Úr szíves figyelmét, különösen az újságokra, amelyek a Károlyi forradalom és a kommün idejéből származnak és esetleg kiegészítői lehetnek a Nemzeti Múzeum gyűjteményének. A Magyar Távirati Iroda csatolt kiadásai azok a bizalmas kiadások, amelyeket a Magyar Távirati Iroda a kommün alatt elkészített ugyan, a lapoknak azonban nem adott ki.”¹⁸

Elvértve még a kiadók is megtették, hogy egy-egy művel megajándékozták a könyvtárat. Például az Állami Nyomda megküldte az *Oszták—Magyar Monarchia írásban és képen* 21 kötetét.¹⁹

Természetesen a *kiadóktól* sokkal nagyobb mértékben vásárolt a könyvtár, bár új szerzeményeinek mindez csupán elenyésző részét, 1930-ban 12,5%-át, 1931-ben 3,3%-át tette. Körülbelül hasonló mértékű a magánszemélyekkel kötött üzleti megállapodások aránya is.

1930-ban 235 művet, az állományba vett művek 12,1%-át,

1931-ben 245 művet, az állományba vett művek 7,3%-át

szerezte be ilyen úton.

Az irattári dokumentumok szerint igen nagy számban kapott ajánlatot

10. Növedéknapló 1930. évi A 118. tétel

11. Növedéknapló 1930. évi A 222. tétel.

12. Növedéknapló 1930. évi A 302. tétel.

13. Növedéknapló 1930. évi A 291. tétel.

14. OSZK Irattár 402/1930.

15. OSZK Irattár 314/1930.

16. OSZK Irattár 477/1931.

17. OSZK Irattár 503/1931.

18. OSZK Irattár 402/1931.

19. OSZK Irattár 95/1930.

magánosoktól a könyvtár.²⁰ de az esetek többségében nem vagy csak igen ritkán született belőlük egyezség. A válaszlevelekből kitűnik, hogy minden egyes tétel szigorú rostán ment keresztül, s csak a legindokoltabb esetben vásárolta meg a felajánlott művet a gyűjtemény számára a könyvtár. A nem hungarikumok esetében szinte kivétel nélkül nemleges választ adtak²¹ Az elutasító indokok között nem egy levélben történik említés a könyvtár nehéz helyzetéről. Marosvásárhelyre FILIMON Aurélnak küldött válaszban például megállapítja, hogy a felajánlott nyomtatvány csak vízjegyei miatt hungarikum. A könyvtár szívesen megvenné, de ezen az áron túl drága számára.²² Nem érdektelenek pl. a gondos mérlegelés után KERTÉSZ Kálmán plébánoshoz intézett válasz megállapításai sem:

„...Őszintén meg kell vallanunk Főtisztelendő Uramnak, hogy a lehető leg-súlyosabb anyagi viszonyaink között, midőn a nemzeti múzeum építkezéseket fedezet hiányában azon mód, ahogy éppen voltak, félben kellett hagynunk, a bekötetlen könyvek ezrei szakadoznak szét az olvasók és a kutatók kezei közt az állandó használat folytán, a legszükségesebb külföldi tudományos könyveket és folyóiratokat nem tudjuk meghozatni stb., stb., mi ezen ellenértéket, vagy annak csekély hányadát is az elvégre nem túl nagy tudományos érdeklődési körre szorítkozó Miatyánk-gyűjteményért nem tudjuk megadni...”²³

A magánszemélyektől történt vásárlások mellett sokkal jelentősebb szerepe volt az állomány fejlesztésében az *egyéni adományoknak*. Bizonyítják ezt a köszönőlevelek számai, amelyeket az irattár őriz,²⁴ és a növedéknapló bejegyzései, amelyek fényt derítenek az arányokra:

1930-ban az egyéb forrásból állományba került 1926 mű közül 603,

1931-ben az egyéb forrásból állományba került 3335 mű közül 1703 volt *magánszemélyek* ajándéka.

Sokszor a szerzők saját műveiket küldték meg a Széchényi Könyvtárnak. 1930-ban a 603 mű közül 100, 1931-ben az 1709 mű közül 103 esetben.²⁵ Az adományozók elsődleges célja a nemzeti gyűjtemény támogatása, gazdagítása volt, amelyet az 1931-es jelentés az alábbi elismerő szavakkal jellemezett: „... E szomorú helyzetben egyedüli vigaszul a nemzeti áldozatkészségnek SZÉCHÉNYI Ferenc alapítása iránt állandóan, sőt büszkén mondhatjuk, fokozottan megnyilvánuló megnyilatkozása szolgál. Hálásan kell megköszönnünk e helyen is azt a hallgatóságos társadalmi szolidaritást, melyet közönségünk vagyoni körülményeitől függetlenül könyvtárunk értékes ajándékokkal és letétekkel való gyarapításában szinte naponta tanúsít...”²⁶ Ennek eredményeképpen:

1930-ban 503 mű, az ajándékozott művek 86%-a,

1931-ben 1600 mű, az ajándékozott művek 93,9%-a

került nem szerzői ajándékként, hanem hagyatékból vagy más adomány formájában a gyűjteménybe.

20. Vö. OSZK Irattár 284, 268, 388/1930; 88, 104, 120, 121/1931. stb.

21. OSZK Irattár 22/1931.

22. OSZK Irattár 50/1931.

23. OSZK Irattár 292/1931.

24. Vö. pl. OSZK Irattár 124, 195, 256, 261, 263, 264, 294/1930. stb.

25. Vö. pl. OSZK Irattár 230, 231, 225/1930, 70/1931. stb.

26. *Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtári osztályának állapotáról az 1931–1933. évben.* = Magyar Könyvszemle. 1932–1934. 89–90. l.

Az adományozók a társadalom legkülönbözőbb rétegeiből kerültek ki. A nevek között ott találjuk a hazai tudományos élet kiemelkedő egyéniségeit, mint például RÉTHLY Antal tanárt:

„...a véletlen folytán birtokomba jutott — írja — egy két kötetes mű, amelyik ritkasága miatt megérdemelné, hogy a Nemzeti Múzeum Könyvtárába kerüljön, ha ugyan nincsen már ottan meg. A munka címe: *1867 diki Világtárlat*.

Első kötet 544 oldal.

Második kötet 570 oldal.

Paris, Jouaust D. betűivel.

388, Rue Saint Honoré 1868,

illetve a II. 1869.

A mű szerzője ismeretlen, ára kötetenként 2 fr. volt. Mindegyik kötetben több egyszerű metszet van, külön mellékletként.

A munkát természetesen ingyen adom a Nemzeti Múzeumnak, ha azonban így irányú munkák inkább más könyvtárba valók, kérem annak szíves megemlítését és odajuttatom a könyveket. A két kötet nem egyszerű katalógus, hanem a kiállítás szép leírása tárlatonként; természetes a magyar anyag is kellően méltatva hol külön, hol Ausztriával stb. tartománnyal együtt...²⁷

Vagy kiemelkedő közéleti személyek, mint TÁBORI Kornél az Idegenforgalmi Szövetség sajtófőnöke, aki értékes hungarikumokkal gyarapította a könyvtárt:

„...Az Országos Gyermekvédő Liga külföldi üdültető akciójával kapcsolatban, amely 60 000 magyar gyermekről gondoskodott, előadásokat tartottam 1920 januárjától kezdve és egyúttal gyűjtöttem a magyarságra vonatkozó speciális adatokat. Ezek közül a Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtárát érdekelheti az a nyomtatvány-sorozat, amely főképp Belgiumban jelent meg. Minthogy ezt különben esetleg nem kaphatná meg a könyvtár, kötelességemnek tartottam, hogy a Liga külföldi jóbarátainak segítségével összeszedjem a legtöbbjét. Van már közöttük olyan, amely évekkal ezelőtt teljesen elfogyott. Mellékelem — természetesen ajándéku — a következő nyomtatványokat:

1. *A gyermekbarátnál*. POPPE Edének ezt az imakönyvét P. MACARIUS belga lelkész fordította igen nagy fáradsággal magyarra.

2. *Met een Kindertrein naar Hongrije*. Szerzője dr. Floris PIUS ugyancsak rk. lelkész és Antwerpen főkönyvtárosa. Kiváló történész és évekig dolgozott a magyar gyermekekért.

3. *Vers la Hongrie avec un train d'enfants*. Ez a 2. számú füzet francia kivonata.

4. *Met de Belgische pleegouders naar Hongrije*. Szerzője évekig a belga akció vezetője volt: Emile VALVEHENS.

5. *Kleine hongaarsche geschiedenis*.

6. *Kleine hongarsche spraahleer*.

7. *Het oordeel*. Kis színmű, amelyet magyar gyermekek játszottak el flamandul Belgiumban és Hollandiában is.

8. *Grammaire élémentaire et vocabulaire de la langue hongroise*. Szerzője: dr. KUEBEL Miklós, aki különösen sokat fáradozott az akció körül.

9. *6 vlaamsche kaarten van het hongaarsche hiidje*.

Ezt nagy alakban is reprodukálva árusították a magyar akció javára.

Ha még valamit szerezni tudok, akkor okvetlenül küldöm.

Abban a reményben, hogy a t. Igazgatóság szívesen fogadja bármilyen szerény kis ajándék...²⁸

27. OSZK Irattár 93/1930.

28. OSZK Irattár 7/1930.

És tovább sorolhatnánk az olyan közismert neveket, mint KORNIS Gyula, TELEKI Pál,²⁹ akikhez csatlakoznak a társadalom névtelen kicsinyei, mint az alábbi levélből kitűnik:

„Tekintetes Igazgatóság!

Mellékelek egy örömlevelet, amit 1839-ben KOPÁNY József beiktatása alkalmával írtak — 2 hirdetményt 1848-ból és 6 db. csonka német SHAKESPEARE fordítást a Nemzeti Múzeum számára.

Amennyiben ezeket a Múzeum használni tudja, kérek átvételi elismervényt, hogy azt kis diákomnak, BRUKA Vilmos III. o. tanulónak aki a fenti tárgyakat nekem behozta megmutathassam. Ellenkező esetben kérem a tárgyak visszaküldését.

Teljes tisztelettel...³⁰

Így ajándékként, adományozás útján kerültek jelentősebb gyűjtemények a könyvtár birtokába. E két év során kapta meg például TÜRRE István könyvtárát,³¹ a MÁDAY család könyveit,³² a SEITZ—TÖRÖK-féle gyűjteményt,³³ PÁLÓCZY Lipót könyvtárát,³⁴ GYERTYÁNFY István³⁵ és KÁDÁR Gábor párizsi iparművész-kiadó hagyatékát³⁶ MIKLÓS Elemér gyűjteményét³⁷ stb.

A vázolt alapvető szerzeményezési formák mellett az állomány kiegészítésének *egyéb* forrásául szolgáltak még a Nemzeti Múzeum más táraiból történt *áthelyezések*³⁸ — 1930-ban 624 mű, 1931-ben 99 mű került áthelyezés útján a könyvtár állományába. — Ehhez járultak az egyéni és intézményi *letétek*. A letétek jellege és jelentősége különböző volt. Megesett, hogy egy-egy magánember, mint pl. RÓNAY Jenő örökletébe helyezte 2 könyvét és két térképét,³⁹ a Folyam-ország 270 kötetes könyvtárát.⁴⁰ — Előfordult, hogy hivatalos fórumok, államigazgatási szervek a forgalomból kivont vagy elkobzott kiadványokat helyeztek el az Országos Széchényi Könyvtárban megőrzésre. Így került nem egy elkobzott emigráns kiadvány a könyvtár birtokába⁴¹

Az állomány fejlesztésében segédkezet nyújtott az Országos Bibliográfiai és Könyvforgalmi Központ, mely a nemzetközi *cseré* lebonyolítását végezte ebben az időben. Így a növedéknaplóban időről időre találunk olyan jelentősebb tételű bejegyzéseket, amelyek az Országos Bibliográfiai Központ ajándékként érkeztek a könyvtárba. Elsősorban a szomszédos országok anyagának, s ezen belül a hungarika-természetű anyag megszerzésében játszott jelentős szerepet.⁴² Az Országos Könyvforgalmi és Bibliográfiai Központ tevékenységétől függetlenül maga a Széchényi Könyvtár is bonyolított le saját duplumaiból belföldi cserét. A Gyűjteménygyűjtő 1930. január 20-i ülésén életbeléptetett új szabályok

29. OSZK Irattár 235/1930., 149/1931.

30. OSZK Irattár 422/1930.

31. OSZK Irattár 320/1931.

32. OSZK Irattár 295/1930.

33. OSZK Irattár 80/1931. és jelentés ...I. a 26. jegyzet 91—92. l.

34. OSZK Irattár 314/1931.

35. OSZK Irattár 357/1930.

36. OSZK Irattár 131/1930.

37. OSZK Irattár 482/1931.

38. Vö. OSZK Irattár 226/1930.

39. OSZK Irattár 301/1931.

40. OSZK Irattár 431/1931.

41. Vö. OSZK Irattár 18/1931.

42. Vö. növedéknapló 1930. évi A 59. tétel.

értelmében a könyvtár fölépéldányait saját hatáskörében felhasználhatta csere céljaira.⁴³ Így cserére került sor több esetben magánszemélyekkel, amelyek volumenéről és természetéről képet kapunk az alábbi beszámolóból:

„...Dr. Székely Miklós kir. ítélőtáblai bíró úr a „Vörösmarty Mihály munkái. Harmadik kötetet. Pesten, 1833.” c. műért cserébe följánlja ugyanezen mű metszetek nélküli példányát az Országos Széchényi Könyvtárból hiányzó Kuthy Munkái III–VIII. kötet. Pest 1842–52. valamint a könyvtárban már meglevő Kuthy Munkái 2. kiadás I–II. köt. Pest 1843. című műveket.

Minthogy a cserébe kért műnek ugyanazon kiadású és kifogástalan állapotban levő 3-ik kötete még egy példányban van meg a könyvtárban s a könyvtár második példánya a följánlott metszetek nélküli példánnyal egyelőre kiegészül; s a másik följánlott mű: Kuthy Munkáinak első kiadása pedig hiányt pótol a könyvtárban a cserét a könyvtárra nézve előnyösnek találtuk, s elfogadtuk...”⁴⁴

A könyvtár cserekapcsolatot létesített több jelentős intézménnyel is. Így került sor kiadványcserére a Központi Statisztikai Hivatallal,⁴⁵ amely a hivatal igen értékes sorozataiban mutatkozó hiányok pótlására nyújtott lehetőséget. Vagy több alkalommal lépett összeköttetésbe például a debreceni egyetemi könyvtárral a fölépéldányok ily módon történő értékesítése céljából.⁴⁶

Rövid elemzésünk alapján leszűrhetjük, hogy bár a vizsgált időszakban a könyvtár profilja világosan kirajzolódott, a könyvtár vezetősége tisztában volt feladatával, tervszerű, gondosan kialakított szervezési politikára a mostoha gazdasági helyzet következtében nem volt lehetősége. A vásárlásokra fordítható rendkívül csekély fedezete következtében különösen súlyos problémákkal küzdött egyik alapvető feladata, a hungarikumok megszerzése terén, mint azt a Hadtörténelmi Levéltár igazgatóságához intézett levele, a korszak egyik leg-szomorúbb dokumentuma is mutatja:

„...van szerencsém Ludwig Rosenthal müncheni antiquarius legnagyobbreszt magyar hadtörténelmi vonatkozású vételajánlatait csatoltan átküldeni. A nagytekintetű igazgatóság esetleg talál közöttük olyan darabokat, amelyeket megszerezni óhajt. Sajnos a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára jelenleg nincs azon helyzetben, hogy megvehesse e darabokat...”⁴⁷

Mindenesetre szűkre szabott lehetőségei között tiszteletreméltó igyekezettel próbálta a hiányzó értékeket a szerzőktől és jelentősebb gyűjtemények tulajdonosaitól, ill. örökösöitől⁴⁸ a társadalom támogatására építve megszerezni.

*

1. sz. melléklet

A nem kötelespéldány-szolgáltatás útján állományba vett nyomtatványok megoszlása 1930-ban

43. Jelentés... 1. a 3. jegyzet 79. l.

44. OSZK Irattár 11/1931.

45. OSZK Irattár 381/1930.

46. OSZK Irattár 39/1930.

47. OSZK Irattár 246/1931.

48. Vö. OSZK Irattár 193/1931., 56/1930.

I. A megjelenés helye szerint:

	Ajándék	Vétel
Összesen	1464 mű	462 mű
Magyar impresszummal	846 mű	95 mű
Nem magyar impresszummal	1277 mű	377 mű
Ebből:		
1. Nem hungarikum	947 mű	198 mű
2. Hungarikum	256 mű	131 mű
3. Pótlás (visszamenőleges beszerzés)	74 mű	48 mű

II. A beszerzés forrása szerint:

Hagyaték	77 mű	—
Magánszemélytől nem saját mű	433 mű	231 mű
saját mű	100 mű	2 mű
Intézménytől kiadó	46 mű	235 mű
egyéb	838 mű	9 mű

2. sz. melléklet

A nem kötelespéldány-szolgáltatás útján állományba vett nyomtatványok megoszlása 1931-ben.

I. A megjelenés helye szerint:

	Ajándék	Vétel
Összesen	2975 mű	360 mű
Magyar impresszummal	1517 mű	199 mű
Ebből:		
1. Nem hungarikum	1397 mű	103 mű
2. Hungarikum	100 mű	62 mű
3. Pótlás (visszamenőleges beszerzés)	20 mű	34 mű

II. A beszerzés forrása szerint:

Hagyaték	278 mű	—
Magánszemélytől nem saját mű	1322 mű	243 mű
saját mű	103 mű	2 mű
Intézménytől: Kiadó	4 mű	112 mű
egyéb	1268 mű	3 mű

Angaben über den Bestandwuchs der Széchényi Nationalbibliothek zwischen den beiden Weltkriegen

Die Nationalbibliothek versuchte in den Jahrzehnten zwischen den beiden Weltkriegen mit immer schwieriger werdenden materiellen Sorgen kämpfend ihrer Hauptaufgabe nachzukommen. Die schwere wirtschaftliche Lage hat die Möglichkeiten der Bestandentwicklung Ungünstig beeinflusst.

Den wichtigsten Basis des Bestandszuwachses bilden die Pflichtexemplare. Im Laufe der Jahre wurde leider das Prozent der gekauften Bücher immer weniger. Die Analyse der Akzessionsinventare der für die ganze Zeit ziemlich charakteristischen Jahre 1930—1931 kennzeichnen genügend die Lage.

Nach den Angaben beider Jahren waren die Prozente der als Geschenk angekommenen Bücher viel grösser als die der angekauften; im Jahre 1930 war der Ankauf nur 20,7% und im Jahre 1931 nur 8% des als Pflichtexemplar erhaltenen Stoffes; das heisst, die Bibliothek wählte nach ihrem Bedarf und Ansprüchen nur in einem so kleinen Prozent.

Sowohl die angekauften wie die geschenkten Werke stammen teilweise von Institutionen, teilweise von Privatpersonen. Die verschiedensten inländischen und ausländischen wissenschaftlichen und kulturellen Institutionen und Vereine sandten regelrecht ihre Publikationen der Nationalbibliothek.

Laut der Archivdokumente erhielt die Bibliothek in einem hohen Zahl Angebote zum Bücherkauf von Privatpersonen. Diese Angebote wurden selten realisiert. Die Bibliothek reflektierte am häufigsten auf Angeboten von *Hungarica*.

Im Bestandwuchs spielten eine bedeutend grössere Rolle die Geschenke einzelner Personen als der Ankauf von ihnen. Oft sandten Verfasser ihre Werke der Nationalbibliothek Széchényi.

Auch das Landeszentrum für Bücherverkehr und Bibliographie, das den internationalen Tausch zu dieser Zeit versorgte, trug zum Bestandwuchs bei. Auf diesem Wege erhielten wir Publikationen der Nachbarländer und ausländische *Hungarica*. Die Nationalbibliothek Széchényi versuchte aber auch eigene Verbindungen anzuknüpfen.

Trotz bescheidenen materiellen Möglichkeiten versuchte die Bibliothek mit ehrwürdiger Mühe die fehlenden Werke einzusammeln.

Fondok az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában*

V. WINDISCH ÉVA

1.

A kézirattári munkára vonatkozó tervekben, beszámolóokban néhány éve sűrűn előforduló fogalom a fond. Tartalma nem kétséges: a szó eredetileg levéltári szakkifejezés, és összefüggő nagyobb mennyiségű kézirat, ill. gépiratos dokumentumegyüttes (s ezt kiegészítő nyomtatott, ill. fényképeszeti úton előállított dokumentumok) jelölésére szolgál. Ami kérdésesnek tűnhetik: vajon hogyan kerülnek fondok a kézirattárba, vajon megváltozott-e az utóbbi időben a könyvtári kézirattárak gyűjtésének iránya, tárgya; esetleg a kézirattár olyan feladatokat vállalt magára, melyeket régebben más gyűjtemények láttak el?

Mielőtt a kérdésre válaszoznánk, határoljuk körül pontosabban a kézirattári fond fogalmát. A fond levéltári értelmezését a Levéltárak Ügyviteli Szabályzata 1971-ben a következőkben foglalta össze:

„72. § (1) Levéltári anyagnak személyi vagy tárgyi alapon kialakított együttesét fondnak nevezzük.

(2) Az együttes létrejöttének módjától függően regisztratúra, ill. gyűjtemény-jellegű fondot különböztetünk meg.

(3) A valamely szerv vagy személy működése során hozzá érkezett, továbbá nála keletkezett és rendeltetészerűen nála maradt levéltári anyag együttese a regisztratúrajellegű fond. Létrehozója a fondképző.

(4) Különböző fondokból egybegyűjtött levéltári anyag együttese a gyűjtemény-jellegű fond. Létrehozója a fondkialakító.

(5) Minden levéltári anyag valamely fondba tartozik.”

Kézirattári vonatkozásban ezt a meghatározást valamennyire módosítanunk kell. Mindenekelőtt elhagyhatók a szervek, mint fondképzők: szervek irományait — egyes ritka kivételektől eltekintve — a kézirattárak nem gyűjtik, nem is gyűjthetik az 1971. évi levéltári törvény és az azt kiegészítő rendelkezések értelmében. Azokat a gyűjteményeket pedig, amelyek a kézirattári feldolgozó munka korábbi szakaszaiban jöttek létre (mint kötetes kézirataink sorozatai vagy levelestárunk), gyakorlatunkban nem nevezzük fondnak. Így a kézirattári fond fogalma az alábbiakban írható körül:

A kézirattári gyakorlatban fondnak nevezzük valamely személy működése során keletkezett és rendeltetészerűen nála maradt, valamint hozzá érkezett kézirat és ezt kiegészítő egyéb dokumentumok együttesét (természetes vagy

* A tanulmány 1974-ben készült.

szerves fond), továbbá valamely személy kéziratgyűjtői tevékenysége során keletkezett, és a kéziratárban is együttesen kezelt gyűjteményt (mesterséges fond). A kéziratár csak történeti, tudományos, irodalmi vagy művészeti szempontból jelentős személyiségek fondjait gyűjti, ill. oly fondokat, melyekben e szempontokból forrásértékű dokumentumok találhatóak. A fond lehet teljes hagyaték, ill. lehet annak számottevő mennyiségű töredéke (pl. egy levelezés, vagy ha valaki működése egy szakaszának dokumentumait adja át kéziratgyűjteménynek).

A meghatározás már a választ is megadja kérdésünkre. Az Országos Széchényi Könyvtár Kéziratára úgyszólván keletkezése időpontjától kezdődően gyűjtött hagyatékokat, levelezéseket, vagyis fondokat. SZÉCHÉNYI Ferenc kéziratgyűjteménye többek között VERANCICS Antal hagyatékát foglalta magában. Az első, vásárlás útján beérkezett fond KOVACHICH Márton György 1809-ben, még életében átadott, tudományos és személyes anyagot egyaránt tartalmazó hatalmas dokumentumgyűjtése. Ezt követték további történéshagyatékok, így MILLER Jakab Ferdinánd múzeumigazgató hagyatéka, SZIRMAY Antal, EDER József Károly, KOPPI Károly, GYURIKOVITS György, a jogtudós VUCHETICH Mátyás hagyatékai, majd 1846-ban HORVÁT István nagyméretű, művei kéziratát, anyaggyűjtését, levelezését tartalmazó hagyatéka. A természettudósok közül KITAIBEL Pál és SADLER József terjedelmes hagyatékai kerültek a kéziratárba. Az írói fondok sorából BESSENYEI Györgynek 1811-ben a könyvtárra hagyott kéziratái, DUGONICS András és RÉVAI Miklós hagyatékai emelendők ki.

A 19. század második felében számban ismét a történéshagyatékoké az elsőbbség. Ekkor kerül ide HORVÁTH Mihály, JÁSZAY Pál, NAGY Imre, RÓMER Flóris, WALTHERR László Imre, WENZEL Gusztáv hagyatéka. Írói hagyatékok: BAJZA József, FÁY Andrásé, SZIGLIGETI Edéé, VACHOTT Sándor és Sándornéé. Tudományos és politikai szempontból egyaránt érdekes a PULSZKY-hagyaték: PULSZKY Ferenc és családtagjainak iratai és levelezése. 1876-ban kerül a kéziratárba a kúria adományából a MARTINOVICS-mozgalom résztvevőinél lefoglalt írományanyag; köztük a legterjedelmesebb HAJNÓCZY József hagyatéka.¹

A 20. században a hagyatékok beáramlása gyorsabb ütemben folytatódik. A század első felében bekerülő tudóshagyatékok: APÁTHY István, BAYER József, CSENGERY Antal, FRAKNÓI Vilmos, GYERTYÁNFY István, HEINRICH Gusztáv, IPOLYI Arnold, MARCZALI Henrik, MEDNYÁNSZKY Alajos, MELICH János, NAGY Iván, PONORI THEWREWK Emil, SCHÖNHERR Gyula, SOMLÓ Bódog, SZILÁGYI Sándor, SZINNYEI József, TAGÁNYI Károly, THALLÓCZY Lajos, TORMA Károly és József hagyatékai. Az írói-újságírói hagyatékok ABONYI Lajostól, FALK Miksától, JÓKAI Mórtól, JUSTH Zsigmondtól, KERTBENY Károlytól, KOMOR Andrástól, KRÚDY Gyulától, LISZNYAI Kálmántól, MADÁCH Imrétől, SÁRKÖZI Györgytől,

1. Összeállításunk csak válogatás. Kisebb együttesekre, jelentéktelen személyiségekre nem terjeszkedtünk ki (még ha hagyatékuk részben értékes anyagot tartalmaz is). A nagyobb hagyatéktöredékeket viszont megemlítettük. Nem soroljuk azonban fel a gyűjteményeket (mint pl. JANKOVICH Miklós gyűjteménye), sem azokat az anyagokat, melyek elszórtan, változó forrásokból, nem együttesként kerültek be a kéziratárba — még ha végül is egy-egy személyre vonatkozóan viszonylag nagy mennyiségű anyag gyűlt is össze (mint PETŐFI, KOSSUTH, utóbb ADY esetében).

TOLNAI Lajostól származnak. Politikusok, közéleti személyiségek vagy több szempontból is érdekes személyi fondok létrehozói: APONYI Rudolf és Antal, GÖRGEY Artúr (öregkori és családi anyag), KLEBELSBERG Kunó, (KORONGHY) LIPPICH Elek, SZÁSZ Károly. Ezekhez csatlakozik néhány színész hagyatéka: EGRESSY Gáboré, PRIELLE Kornéliáé, RAKODCZAY Pálé.

A gyűjteményünkbe kerülő hagyatékok számának viszonylagos növekedése a század második felében tovább folytatódik. Aránylag csökken a tudósfondok száma, amilyenek BARTFAI SZABÓ László, BENDEFY László, DIVÉKY Adorján, ELEK Artúr, FITZ József, JANKOVICH Miklós, KISS Lajos, LYKA Károly, LUKINICH Imre, MOLNÁR Antal, NÉMETH Gyula, PAPP Viktor, RÉVAY József, SULICA Szilárd, SZABÓ Károly, TRÓCSÁNYI Zoltán fondjai. Írók, újságírók fondjai közül ekkor kerülnek a gyűjteménybe BABITS Mihály, BÖLÖNI György, CZÓBEL Minka, CSATHÓ Kálmán, CSÉCSY Imre, FENYŐ László, GYÓNI Géza, HERCZEG Ferenc, KÁRPÁTI Aurél, KELETI Artúr, NÉMETH Imre, PARRAGI György, PAP Károly, PÓSA Lajos, POSSONYI László, RÁTH-VÉGH István, SCHÖPFLIN Aladár, SZABÓ Pál, SZÉP Ernő, SZENTKUTHY Miklós, SZIKLAY Ferenc, TÁBORI Pál és TÓTH Béla fondjai. Politikai érdekű hagyatékok: ÁCHIM Andrásé, BAJCSY-ZSILINSZKY Endréé, JÁSZI Oszkáré (1919-ig), PERCZEL Móré; végül az irodalmi, művészeti és színházi élet köréből származnak BASCH Lóránt, EGRY József, GULÁCSY Lajos, HUBAY Jenő, KUNFFY Lajos, KÜRTHY György, MEDGYESSY Ferenc, NÉMETH Antal, SOMLÓ István és SOMLÓ Sándor hagyatékaikai.²

A kéziratárban őrzött hagyatékokat a 20. század közepéig nem nevezték fondnak, s nem is kezelték őket fonszerűen, vagyis a proveniencia elvének megfelelően különálló egységként. A kéziratári munka középpontjában éppen azok a módszerek állottak, amelyeket a kéziratárban dolgozó szakemberek általában a kéziratok, de elsősorban a fondok rendezése, használhatóvá tétele érdekében kialakítottak. A kéziratári munka fejlődésének történetét e módszerek változásai bontják korszakokra.

2.

A kéziratári feldolgozás első korszakát a kötetes kéziratok korának nevezhetjük. Az európai kéziratárak hagyományos gyakorlata volt, hogy minden, a gyűjteménybe érkező nem kötetes kéziratanyagból (pl. levelezések) köteteket formáltak, ezeket be is kötötték, s a továbbiakban ezekkel az egységekkel dolgoztak. Az eljárás annál magától értetődőbb volt a Széchényi Könyvtárban is, mivel az állomány nagy része — kódexek, kötetként fennmaradt kéziratok — valóban könyvszerű feldolgozást igényelt; egy másik részt (KOVACHICH, HORVÁT István hagyatékát) már a fondképző maga kötetekre tagolva, a kisebb darabokból, levelekből kötegeket vagy köteteket formálva, bekötve vagy tékában engedett át a gyűjteménynek. Ehhez járult, hogy a kéziratár önállósága a könyvgyűjtemény mellett hosszú ideig viszonylag csekély volt. Így, amikor a könyvtár fennállásának első évtizedeiben összegyűlt több mint 10 000 kötet kéziratot 1848 és 1866 között MÁTRAY Gábor, 1866 és 1875 között SUPALA Ferenc feldolgozta, természet-

2. Az 1900—1960 között beérkezett, nem fondként feldolgozott hagyatékok jegyzékét belső használatra CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára állította össze.

szerűleg alkalmazták a könyvek feldolgozásának módszereit a kéziratár gyakorlatában.

A köteteszerű kezelés a hagyatékban a gyűjteményen belüli — levéltári részről utóbb sokszor kifogásolt — szétszóródásához vezetett. Az Országos Széchényi Könyvtár Kéziratárában a köteteket nyelv és méret szerint kialakított sorozatokban, ezeken belül numerus currens szerint helyezték el, összesen mintegy 30 terjedelmesebb, s még számos kicsiny (néhány darabot felölelő) sorozatban. Az egyes kötetekről azután katalóguscédulák készültek egy betűrendes katalógus számára. Így a fondok olyan kötetei, amelyek a fondképző saját művei voltak, vagy amelyek más okból az ő neve alatt kerültek leírásra, a katalógusban együttesen könnyen megtalálhatók voltak; a többi darab azonban (pl. a hagyatékban fennmaradt idegen kéziratok) a katalógusban szétszóródott, s bár a proveniencia mind a katalóguscédulán, mind az ún. repertóriumban (az egyes sorozatok helyrajzi naplói) szerepelt, feltalálásuk a hagyaték kutatója számára nehézkessé, esetlegessé vált. A több darabot összefoglaló kolligátumok, levelezéskötetek pedig csak egy összefoglaló címet tartalmazó cédulán kerültek be a katalógusba, s az egyes darabok gyakorlatilag csaknem elvesztek a kutatás számára. Hasonló módszerek érvényesültek a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kéziratgyűjteményében is, melynek rendszerét az Országos Széchényi Könyvtár szisztémájával körülbelül egyidőben dolgozta ki RÓMER Flóris; ő azonban a nyelvi tagolás helyett a tárgyi csoportokra bontást választotta, így hozva létre 36 tárgyi szakcsoportot, ezeket méret szerint további 4—4 (ill. gyakorlatilag 3—3) csoportra bontva.³ (Emellett az akadémiai gyűjtemény kezdettől fogva végezte a kolligátumok egyes darabjainak önálló leírását is.)

E kéziratárosok koruk gyakorlata szerint jártak el — tehát aligha járhattak volna el másképpen. Eljárásuk megfelelt annak az igénynek, melyet a korszak a kéziratárakkal szemben támasztott, s ez a tudományos hagyatékok őrzése, mégpedig azzal a céllal, hogy a kéziratban maradt tudományos gyűjtések, feldolgozások saját tudományszakukban legyenek hasznosíthatók. E szemlélet következtében a fondképző személye természetesen háttérbe szorult.⁴

Az összetartozó anyagok együtt-tartását, a proveniencia elvét hangoztató ún. levéltári elv egyébként e korszakban még levéltári területen sem volt szilárd. A Nemzeti Múzeum kötelékébe tartozó levéltári osztály FRAKNÓI Vilmos könyvtárigazgató és CSONTOSI János (1875 és 1893 között a kéziratár és levéltár vezetője) elgondolásai alapján 1876-ban és a következő évtizedekben az őrzetében levő családi levéltárak iratait (hacsak nem letét formájában kerültek ezek hozzá) a proveniencia elvével szembenállva kronológiai rendbe olvasztotta össze, létrehozva az 1920-as években már több százezer darabból álló ún. „múzeumi törzs-

3. BERLÁSZ Jenő: *Az Akadémiai Könyvtár kéziratárának átalakulása*. Bp. 1957. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kiadványai 4.) 4—5. l. — Kiny. a *Magyar Könyvszemléből*.

4. Erre a szemléletre mutat rá német vonatkozásban a 18. századot illetően Gerhard SCHMID előadása: *Zuständigkei und Funktion des Literaturarchivs*. (*Symposium o Literárnom Archivnictve*. Martin, 1973. szept. 25—29. Sokszorosított előadásszöveg.)

anyagot”.⁵ A proveniencia elve 1910-ben nyert szilárdabb megfogalmazást, s ettől kezdve válhatott csak igazában levéltári területen is a rendezés elvévé.⁶

3.

A kötetes kéziratok rendszerének hátrányait az Országos Széchényi Könyvtárban a század végére ismerték fel. A felismeréshez szemléleti változások s a könyvtári technikával szemben támasztott magasabb igények vezettek el. Egyrészt a kor történeti-irodalomtörténeti érdeklődése fokozottabb mértékben fordult a kimagasló egyéniségek felé: a tartalmi tényezőktől függetlenül lényegessé kezdett válni az a személyiség, aki után a hagyatékek fennmaradt. Ez a korszak az, amikor már az írói hagyatékok megőrzése is általánosabbá válik, szemben a korábbi szemlélettel, mely a tudóshagyatékokra helyezte a fősúlyt, az írói hagyatékokat pedig gyakran engedte szétszóródni. A kutatás figyelme ráterelődött jeles személyiségek egyes írásaira, személyes feljegyzéseire, leveleire is — utóbbiak korábban a kötetek mélyén nyilvántartás nélkül rejtőztek. Emellett ez a kor a magángyűjtés kialakulásának kora Európa-szerte: a híres személyiségek kéziratait — autográfjait — mint ilyeneket, tartalmukra való tekintet nélkül becsesnek tartották, gyűjtötték.

Ezekhez az indítékokhoz bizonyos kezelési, technikai problémák járultak. Korábban előfordult, hogy egyes darabokból — pl. egy kétlapos iratból — külön egységet alkottak, külön bekötve, jelzettel ellátva helyezték el; különösen akkor, ha nem voltak hasonló típusú iratok, levelek kéznél, melyekből kötetet formálhattak volna. Ez a megoldás helyigényes, munkaigényes, feleslegesen bonyolult volt. Megváltozott ugyanekkor a levelek külső formája is. Míg a korábbiakban a quart alaknál kisebb levél ritkaságszámba ment, az 50-es, 60-as évektől kezdve a kis alakú levél válik általánossá. Ezeket a leveleket már nem lehetett kötetbe kötni a szöveg olvashatóságának veszélyeztetése nélkül. Érdek fűződik a borítékhoz is, mely a 19. század közepére kialakult formájában kötetbe való bekötésre végleg alkalmatlanná válik.

Az új szemléletnek megfelelően s a kezelési nehézségek leküzdésére az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára a fondok kezelésére 1897-ben gyökeresen új szisztémát vezetett be. A CSONTOSI utódként a kézirattár élére kerülő ERDÉLYI Pál két nagy sorozatot hozott létre: az „irodalmi levelestárat” levelek és az „irodalmi analektát” egyéb kis terjedelmű kéziratok számára (az utóbbit 1900-ban).⁷

5. Vö.: SULICA Szilárd: *A Múzeumi Levéltár és legújabb gyarapodásai.* = *Magyar Könyvszemle.* 1925. 93—133. I. és II. uo. 1926. 54—110. I. (*A Múzeumi Levéltár gyűjteményeiről.*)

6. A proveniencia elve VARGA Endre megfogalmazásában: a dokumentumok genetikus képződmények, fejlődés eredményeképpen létrejött szerves produktumok, melyeket organikus egységükből, eredeti összefüggéseikből nem lehet kiszakítani. (VARGA Endre: *A proveniencia elve.* = *Levéltári Közlemények.* 1938. 25. l.)

7. A sorozatok elnevezésében az „Irodalmi” megjelölés — mely később lekopott — alighanem a „Literaturarchiv” elnevezés nyomán jött létre. Egyébként sohasem fedte a tartalmat: a kézirattár ekkor sem szorított ki kizárólag írói hagyatékok gyűjtésére.

Mindkét sorozat a levéllíró, ill. szövegíró nevének betűrendjében, beszámkozás nélkül került felállításra és katalogizálásra. (Az analektánál az író nevének hiányában eredeti cím vagy a feldolgozó által a tartalomnak megfelelően adott cím szerepelhetett.) Az anyagot palliumokban tárolták, mégpedig levelezés esetén az egyazon hagyatékban fennmaradt egyazon levéllíró által egyazon személyhez intézett valamennyi levelet egy palliumban; az analekta-anyagot eleinte egyenként kezelték, később kisebb, néhány darabos csoportokat alkottak. A levelekről külön levelestári katalógus készült a levéllírók betűrendjében. Egy katalóguscédula egy pallium tartalmát tárta fel, a levéllíró és címzett neve mellett a palliumban levő valamennyi levél dátumát felsorolva. Az analekta is különálló betűrendes katalógusban került nyilvántartásra.⁸ A hagyatékban talált kötetes anyag a nyelv és méret szerint megfelelő sorozatba került. Az egyenként vagy kis egységekben beérkező leveleket, írásokat, iratokat pedig szintén a két sorozat megfelelő helyére iktatták be.

Az új módszer kétségtelenül előnyökkel járt. Fokozódott a nyilvántartás pontossága, az egyes darabok könnyen megtalálhatóvá váltak. A palliumokban és dobozokban való elhelyezés az anyag számára nagyobb fizikai biztonságot jelentett, mint a bekötés vagy tékázás. Eltulajdonítás, elkallódás megakadályozására a palliumban őrzött darabok és fóliók számát a palliumra jegyezték és minden darabot lepecsételtek. Az új rend teljesen kifejezte az „autográf” iránt érzett megbecsülést is.

Ugyanakkor hamarosan kitűntek az új megoldás hátrányai, melyek közül a legfőbb az volt, hogy a hagyatékok az eddigénél jóval nagyobb mértékben szóródtak szét: az eddig egy kötetet alkotó levelezés a levéllírók szerint került szét helyre a levelestárban. E hátrányt erősen csökkentette az ún. leltári napló, melyet 1880 óta vezetnek rendszeresen. Az egyszerre beérkezett kéziratgyűtéseket a beérkezés alkalmával kapott növedéknaplószám sorrendjében feldolgozás után tételről tételre leírták, megadva az egyes dokumentumok fő adatait, jelzetét, ill. 1897–1900 óta a levelestárba vagy analektába történt elhelyezésüket. Ez a jegyzék a későbbi fondrepertórium elődje volt, s lehetővé tette a teljes hagyaték rekonstrukcióját. A rendszer másik korekcióját az jelentette, hogy a levelezésekről a címzett neve alatt is készítettek utalócédulákat, amelyekből külön cédulakatalógust alkottak.

Az új feldolgozási módszer még egy új mozzanatot hozott magával. Az egyes dokumentumok, ill. viszonylag kis dokumentumcsoportok külön egységként történő katalogizálása során problémává vált a hagyatékokhoz tartozó kisebb értékű anyag (töredékkéziratok, jelentéktelen levelek stb.) kezelése. Minthogy úgy látszott, hogy ezek nem érik meg a darabonkénti nyilvántartás rájuk fordítandó fáradságát, elkülönítve és megtalálhatóan (a növedéknaplószám rájegyzésével), de rendezetlenül félre-

8. Úgy látszik, kezdetben, kísérletképpen, a leveleket érkezési sorrendben helyezték el, csak a katalógus volt betűrendes. Az új szisztémát egyébként teljesen gyakorlati indoklással jelentik be a *Magyar Könyvszemlében*: „Az utóbbi évtizedek alatt átment a köztudatba, hogy irodalomtörténetünk művelői a Múzeum könyvtárának kéziratait nem mellőzhetik. Ennek következtében számosan használták gyűjteményünket, mely irodalomtörténetírásunkban elsőrendű forrássá emelkedett. Ez a helyzet köteleességet rótt a könyvtárra, hogy amennyiben módjában áll, használhatóvá tegye gyűjteményeit. Kéziratkötetek és önálló művek az ideiglenes cédulakatalógusban eléggé föl vannak tüntetve: de az Irodalmi Levelek csupán csomagolva, s nagyjában lévén indikálva, használatuk úgy a kutatóknak, mint a kiszolgáló tisztviselőknek sok törődésével járt. A baj gyökere ott rejlett, hogy a kutatók nem a kézirat jelzetét, hanem a leveleket dátumuk szerint idézték s jegyezték föl. Addig, amíg a felállításban működő tisztviselők emlékezete terjedett, ez nem sok bajt okozott, de ha azon túl érő anyagról volt szó, gyakran megfejtethetlen feladatok elé állítanak. Ez okok alapján az Irodalmi Levelek csoportjának felállítása képezte a legsürgösebb feladatot, mely akként oldott meg, hogy az anyag szoros sorrendben nyert elhelyezést, és ehhez járul szoros abc rendben az írók és címzettek névsora. A pontos index minden irányban kielégíti a kutatót s a felállítás kronológiája biztosítja a megtalálást.” (*Enegyedes jelentés a magyar Nemz. Múzeum könyvtárának állapotaáról* 1897. október 1-től december 31-éig. = *Magyar Könyvszemle*. 1898. 93. 1.)

tették a hagyatéknak hol kisebb, hol nagyobb részét. A félretett részt limbusnak nevezték.⁹

Ez a feldolgozási módszer az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában 65 éven át volt érvényben. Szerény számítás szerint legalább 70 terjedelmesebb fond s még nagyobb számú fondtöredék került ilyen módon feldolgozásra. Ugyanakkor egy tucatnyi esetben — mintegy kivételképpen, s többnyire speciális indokokból, így a hagyatékok átadóinak kívánságára — megvalósították egyes hagyatékok különálló fondszerű kezelését, mégpedig általában csak a levelezések vonatkozásában. Ezeket különgyűjteménynek nevezték. Ilyen különgyűjtemény volt pl. az 1898—1900-ban több részletben átvett PULSZKY-levelezés (a művek és részben az irományok is kötetszerű feldolgozást kaptak), a JÓKAI-levelezés, THALLÓCZY Lajos levelezése s más kisebb terjedelmű hagyatékok és hagyatéktöredékek.

Az évtizedek során e rendszer hibái egyre élesebben mutatkoztak, mindenekelőtt az a körülmény, hogy az anyag fizikai széttagolása tartalmi összefüggéseket is megbont — amit a leltári naplóban levő jegyzék nem pótolhatott. A napló egyébként — mint belső használatra készített okirat — nem is állt mindig a kutatás rendelkezésére. Emellett a limbusba helyezés során a hagyatékok sokszor — észre nem vehetően, de épp ezért annál érzékenyebben — megcsonkult; egyes levelezési relációk megcsonkítása, mások teljes félretétele folytán — még ha önmagukban véve nem jelentős darabokról volt is szó — nyilvánvalóan kevésbé pontos, kevésbé árnyalt tudományos eredmények születhettek, mintha a kutatónak a teljes fennmaradt anyag rendelkezésre állott volna.

Mint a módszer viszonylag hosszas fennmaradása igazolja: mindezek a hibák önmagukban véve nem vezettek el a módszer megváltoztatásának igényéhez. Lényeges szemléletbeli és történeti változásoknak kellett végbemenniük ahhoz, hogy — mint világméretű erők hatásának kicsiny területen jelentkező, de jellemző eredménye — a jeles személyiségek hagyatékaiknak értékelése s ezzel együtt kezelésük módja is megváltozzék.

4.

A hagyatékok tudatos gyűjtésére s a proveniencia elvének megfelelő együttes feldolgozására irányuló törekvés történetileg Európa egyes országaiban részleteiben és intézményes következményeiben különféle utakon-módokon fejlődött, az egyes országok hagyományainak megfelelően. Egyes szocialista országokban új megoldás keresését sürgette a különböző — egyházi és világi — magángyűjtemények állami kezelésbe vétele is.

Az „irodalmi levéltár” gondolata német eredetű, s Wilhelm DILTHEY, a szellemtörténeti iskola megalapítója 1889. évi híres előadására vezethető vissza. A gondolat megvalósítását az tette lehetővé, hogy GOETHE, majd ehhez csatlakozóan SCHILLER Weimarban őrzött hagyatéka a 19. század végétől kezdődően

9. A limbus, mint ez az 1945 utáni években történt átvizsgálás során kiderült, sokszor értékes anyagokat rejtett magában. Ezek akkor kiemelve feldolgozásra is kerültek.

magához vonzotta a 18–19. századi német irodalmi hagyatékok jelentős részét.¹⁰ Így alakult ki a német terület legnagyobb irodalmi levéltára, a Goethe–Schiller-Archiv, korszaka vonatkozó forrásanyagának ma is fő gyűjtőhelye. A modern irodalmi és művészeti hagyatékok gyűjtését a Német Demokratikus Köztársaságban a Deutsche Akademie der Künste keretei közt működő, századunk közepén alapított irodalmi levéltár végzi. A logikus elgondolást a gyakorlat módosítja: az NDK területén a két irodalmi levéltár mellett 80-nál több könyvtár, ill. egyéb intézmény őrzi irodalmi és tudományos hagyatékokat; e személyi hagyatékok jegyzéke 1959 és 1971 között három füzetben jelent meg.¹¹ A Német Szövetségi Köztársaságban és Svájcban a hagyatékok gyűjtését és őrzését könyvtárak, levéltárak és egyéb tudományos intézmények egyaránt feladatuknak tekintik. Mindkét területen valamennyi nyilvántartásba vett személyi hagyatékról össze-sített jegyzékek jelentek meg, amelyek a fondok fő adatait, terjedelmüket, lelő-helyüket közlik. Az NSZK-ban összesen 146 könyvtár, Svájcban 134 könyvtár és levéltár őrzi hagyatékokat.¹²

Hasonló módon oldotta meg a fondok szétszóródásából a kutatás számára adódó nehézségeket a Szovjetunió. A Szovjetunió az egyetlen állam, ahol a levéltári területen belül önálló irodalmi és művészeti levéltárak létesültek; elsőként 1941-ben a Szovjetunió Központi Állami Irodalmi Levéltára Moszkvában. Ez a levéltár nem kívánja centralizálni a személyi fondok gyűjtését: jelentékeny állományokat őriznek a nagy könyvtárak és múzeumok kéziratárcai is, s a személyi levéltárakat gyűjtő szovjet állami intézmények száma meghaladja a kétszázat. Az ezekben őrzött fondok közös jegyzékét 1963-ban együttesen adta ki a Szovjet Levéltári Főigazgatóság, a Lenin Könyvtár és a Szovjet Tudományos Akadémia levéltára.¹³

Levéltári túlsúly érvényesül a fondok gyűjtésében Dániában, Norvégiában, Finnországban és Bulgáriában: ezekben az államokban az állami levéltárak specializált szekciói alakultak ki az irodalmi és művészeti hagyatékok őrzésére. Egyes államokban az elmúlt évtizedekben a német típusú irodalmi levéltárhoz hasonló gyűjtőhelyek létesültek, akár úgy, hogy régi intézményeket alakítottak át e célkitűzésnek megfelelően — mint Csehszlovákiában a prágai Cseh Írásbeliség Múzeumát (a Strahovban) és a túrócszentmártoni Matica Slovenskát —, akár

10. A fejlődést ismerteti CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *A kéziratgyűjtemények új típusai.* (Levéltár, kéziratár, irodalmi levéltár.) = *Magyar Könyvszemle.* 1960. 196–201. l. — DILTHEY felhívása (*Archive für Literatur*) a *Deutsche Rundschau* 1889. évi évfolyamában jelent meg.
11. Ha az egyetemi intézeteket önállóan számítjuk, a szám jóval meghaladja a százat. A jegyzék: *Gelehrten- und Schriftsteller-Nachlässe in den Bibliotheken der Deutschen Demokratischen Republik.* 1–3. Berlin, 1959–1971. 103, 102, 248 l.
12. Az NSZK-katalógus könyvtári érdekű kötete: *Die Nachlässe in den Bibliotheken der Bundesrepublik Deutschland.* Zsgest. von Ludwig DENECKE. Boppard am Rhein, 1969. 268 l. (Verzeichnis der schriftlichen Nachlässe in deutschen Archiven und Bibliotheken 2.) — A svájci — német, francia és olasz nyelven megjelent — jegyzék: *Repertorium der handschriftlichen Nachlässe in den Bibliotheken und Archiven der Schweiz.* Bearb. von Anne-Marie SCHMUTZ-PFISTER. Bern — Bümpliz, 1967. 200 l. (*Quellen zur schweizer Geschichte.* IV. Abt. Bd. VIII.)
13. A fejlődésről: VOLKOVA, N. B.: *Az irodalmi és művészeti levéltárak.* Ism. VASS Előd. = *Levéltári Szemle.* 1973. 1. sz. 21–23. l. A repertóriumot ismerteti BORSA Iván: *Személyi levéltári fondok a Szovjetunió állami gyűjteményeiben.* = *Levéltári Szemle.* 1966. 1. sz. 179–184. l. — A kötet 1963-ban jelent meg.

úgy, hogy ezek a gyűjtőhelyek valamely könyvtár vagy múzeum mellett létesültek, mint Belgiumban, Hollandiában. Sem a cseh típusú, sem a belga–holland típusú irodalmi levéltárak nem tartoznak bele, nevük ellenére sem, az állami levéltárak szervezetébe. Fenti megoldásokkal szemben az államok nagy részében a személyi fondok gyűjtése megmaradt a hagyományos könyvtári, ill. múzeumi, s részben hagyományosan levéltári keretek között.¹⁴

Magyarországon a történeti hagyományok amellett szóltak, hogy a hagyatékok — elsősorban az irodalmi és tudományos hagyatékok — gyűjtése a könyvtárak kéziratáraiban történjék, hiszen, mint láttuk, az Országos Széchényi Könyvtár és a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára — s harmadikként az Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtárának Kézirattára — a 20. század közepén már több mint 100 éves múltra tekinthetett vissza ebben a gyűjtőkörben. E nagy múltú intézményekhez csatlakozott két évtizede a Petőfi Irodalmi Múzeum, mely mint múzeum, az írói életművek minden irányú emlékeinek gyűjtésére törekszik (könyvek, tárgyi ereklyék, képzőművészeti alkotások, fotók, hangfelvételek, kisnyomtatványok), de gyűjteményei sorában az — elsősorban modern — írói hagyatékok gyűjtésére törekvő kéziratár is fontos helyet foglal el. A politikai érdekű hagyatékok gyűjtését levéltárak és kéziratárak egyaránt végzik.

Ha szervezeti változtatásra nem is volt szükség, a külföldi példák és a levéltári gyakorlat példája ahhoz segítették hozzá a magyarországi kéziratárakat, hogy a hagyatékok őrzésében és kezelésében a proveniencia elvének megfelelő módszereket valósítsák meg. Az első személyi hagyatékok, amelyek a hagyatékok fonszerű kezelésének modern gyakorlatát az Országos Széchényi Könyvtárban megnyitotta, az 1952-ben — e feltétellel átadott — BABITS-hagyatékok voltak. Az együttesen beérkező, összetartozó dokumentumegyüttesek együtt-tartásának, fönként való feldolgozásának rendszerét az akadémiai kéziratárban kétéves kísérletezés után, 1955-ben vezette be BERLÁSZ Jenő,¹⁵ az Országos Széchényi Könyvtárban 1963-ban CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára.

A két gyűjtemény módszere nem teljesen azonos. Az Országos Széchényi Könyvtárban a fondok az állomány többi részétől elkülönülő sorozatot alkotnak. A hagyatékok egységei rendezés után (ennek problémáira még visszatérünk) palliumokba kerülnek és beszámoltatnak; a fond sorszáma törve a pallium számával adja meg az egyes őrzési egységek jelzetét. Minden pallium címet kap, s az egyes tételek címének leírásával létrejön a fondrepertórium, mely az anyag elsődleges segédlete; az egyes tételekről utalócédulák kerülnek az anyag természetének megfelelően a kötetes, levelestári, ill. analekta-katalógusba. Így, míg az anyag együttesen, a jellegének megfelelő rendben kerül felállításra, addig megmaradhatott a régi, őrzési egységenként történő nyilvántartás is — ami a könyvtári feltárás jellemzője. A régi kötet-levelestár—analekta-sorozatok a töredékesen, elszigetelten beérkező dokumentumokkal gyarapodnak tovább.

A beérkező anyag nagy mennyisége néhány év után a módszer egyszerűsítését tette szükségessé. Az egyszerűsítés elsősorban az utalócédulák számának csökkentésével ill. szövegük megrövidítésével volt lehetséges.¹⁶ Kivételes jelentőségű fondok esetében azonban az egyszerűsített módszert nem alkalmazzuk.

14. VOLKOVA, N. B., id. h.

15. BERLÁSZ Jenő, id. m. 17. l.

16. Nem készül egyenként utalócédula a fondképző neve alatt leírt kötetekről; a levélanagról készült utalók nem adják meg az egyes levelek dátumát, csak a kezdő és záró évet; az analektaszerű anyag ésszerű csoportosításban, lehetőség szerint több darabból álló tételekben kerül palliumba és leírásra.

Határozottabb választóvonalat húzott a régi és új módszer közé az akadémiai kéziratár. A régi sorozatokat lezárták, s elvileg egyetlen sorozatot hoztak létre, melynek a teljes hagyatékok és a néhány darabos együttesek egyenértékű tagjai. A tételek lehetőleg beérkezésük sorrendjében kerülnek beszámozásra és felállításra, a hagyatékok megfelelő szisztematikus elrendezésben.¹⁷

A fejlődés szemléletbeli okait keresve mindenekelőtt a történeti szemlélet megerősödésében, átfogóvá válásában kell azt megtalálnunk. A mai kutató minden tárgyat történetileg szemlél: vizsgálja az előzményeket, kezdeteket, s a hatásokat, az utóéletet egyaránt; s a két pont között húzódó vizsgálat — akár egy életpályáé, egy irányzaté, egy mozgalomé — megint csak a fejlődés: tetőpont, hanyatlás vagy átalakulás fogalmaival dolgozik. Ugyanakkor a szálakat keresztben is kifeszíti: az összefüggések, relációk bemutatása nélkül a vizsgált tárgyról adott kép szegényesnek, árnyalatlanak, sokszor sematikusnak hat; ma a legtágabb értelemben vett „komplex” kutatás a korszerű kutatói módszer. Magától értetődő, hogy az ilyen természetű kutatások számára az eredeti összefüggéseinek megőrzésével elrendezett forrásanyag az ideális forrásbázis. Ennek a szemléletnek következménye, hogy a proveniencia korábban csak szervek, intézmények levéltáraival kapcsolatban érvényesített elve a személyi levéltárakra is kiterjedt. Általánossá vált a felismerés, hogy „a személyi levéltár iratai éppúgy ‚szervesen’ keletkeznek, éppúgy ‚beeszületnek’ egy összefüggésbe, miként a hivatalszervek iratai a tárgyi összefüggéseket kifejező irattári rendszer iktatószámainak sorrendjébe”¹⁸

E szemlélet következményeinek levonását egy másik, történeti okokból táplálkozó gyakorlati körülmény is siettette. Az írásos dokumentumok száma — első sorban századunkban — a korábbihoz képest hihetetlen mértékben megnövekedett. Megnőtt az intellektuálisan tevékeny személyiségek száma, megnőtt az írásban rögzített tevékenység mennyisége (aránylag is), s megnőtt (a két világháború pusztításai ellenére) a fennmaradás biztonsága is, a hagyatékok becses voltának általánosabbá vált felismeréséből, s közgyűjteménybe kerülésük meggyorsulásából kifolyóan. Ilyen módon a gyűjtemények hasonlíthatatlanul több és nagyobb mennyiségű dokumentumegyüttessel kerülnek szembe, mint korábban. Ezek összeolvasztása óriási, mechanikus sorozatokká sokkal inkább ellenkezik az ésszerűséggel, mint a hasonló módszer azokban az évtizedekben, amikor kisebb számú, erősebben töredékes dokumentumegyüttes került be a gyűjteményekbe, s nagyobb volt az elszigetelten érkező, eredeti összefüggéseiből kiszakadt dokumentumok száma is.¹⁹

Fentiekben azt a fejlődést kívántuk megvilágítani, amelynek végpontján kéziratáraink az anyag természetének s a kutatás igényeinek leginkább megfelelő módszerekkel, „fondokban” dolgozzák fel, teszik használhatóvá a hozzájuk áramló kéziratanyagot. A kéziratár, aki hagyatékokkal dolgozik, ma már nem

17. Kezdetben a dokumentumok mérete szerint két numerus currens futott egymás mellett. Emellett az egyenként beérkező kisebb dokumentumok számára külön sorozatot létesítettek. L. BERLÁSZ, id. m. 16—17. l. — Utóbb a fektetve, dobozban tárolt kéziratok számára harmadik sorozat indult.

18. BAKÁCS István: *A személyi levéltárak rendezésének kérdése. = Levéltári Híradó.* 1957. 1—2. sz. 25. l.

19. Vö. BATA Imre: *A huszadik századi kéziratosság.* Bp. 1973. 5—6. l. (Magyar Könyvtárosok Egyesülete. Előadások — viták.)

lehet csak az anyag technikai szabályokat szem előtt tartó gondozója: sokkal inkább a hagyaték első kutatója, aki a fondképző személy pályájának s az irat-együttes természetének elmélyült megismerése után olyan rendet alkot meg az anyagban, amely az eredeti összefüggéseket fenntartja és a további kutatók előtt is világossá teszi. Minden hagyaték egy kis világ, s mikroklímájának rögzítése, megőrzése a hagyaték feldolgozójának feladata.

5.

Míg egyfelől a fondokban történő feldolgozás egyszerűbbé, világosabbá teszi a munkát a kutató számára, addig másfelől számos új problémát vet fel a kézirat-táros számára mind a gyűjtés, mind a rendezés területén. Az alábbiakban ezek közül sorolunk fel néhányat — a választást is megkísérelve, amennyiben ez gyakorlatunk, a rokon intézmények gyakorlata vagy a csekély mennyiségű vonatkozó irodalom alapján lehetséges. A problémák részben régiiek, vagyis a kézirat-tárak korábbi feldolgozási korszakaiban is léteztek — az új módszer használata során azonban a problematikus kérdések új formában vetődtek fel.

Ilyen mindenekelőtt a *gyűjtés* határainak kérdése, egyfelől levéltár és könyvtári kézirat-tár, másfelől kézirat-tár és kézirat-tár között. A könyvtári és levéltári gyűjtőkör kérdése bonyolultabb, több vitát kiváltott úgy annál, semhogy itt a fondok kezelésével kapcsolatos néhány kérdésen túlmenően kitérhessünk rá.

A fondok kezelésének első korszakában, a kötetes kéziratok uralma idején, megfelelően a proveniencia-elv elhanyagolásának, azokat a levéltárba tartozó iratokat, amelyek eredeti helyükről az évszázadok során kiszakadtak, és valamely gyűjteménnyel az Országos Széchényi Könyvtár Kézirat-tárába kerültek, kisebb-nagyobb csoportonként kötetté formálták és feldolgozták. Amikor a proveniencia elvének felismerése általánossá vált, levéltári részről sérelmezni kezdtek ezeknek az anyagoknak kézirat-tári kezelésben létét; végül a kézirat-tár átadta ezeket az iratokat az Országos Levéltárnak (személyek szerinti iratok, városi iratok, kamarai iratok stb.). A levelestár és anekta-sorozatokat létrehozó feldolgozási korszakban azután már a kézirat-tár is tartózkodott attól, hogy levéltári érdekű iratokat gyűjtsön — különben is, ezek nagy része a személyiségekre alapozott szisztémába csak nehezen lett volna beilleszthető. Ugyanakkor a kézirat-tár gyűjtésében átmenetileg bizonyos egyoldalúság kezdett mutatkozni: a gyűjteményt, talán a DILTHEY-féle irodalmi levéltári gondolat hatására, elvben egyre inkább az irodalom és a tudomány területére korlátozták, és jelentékeny politikai és írói tevékenységet egyaránt kifejtő személyiségek magánjellegű hagyatékait vagy hagyatékreszeit átadták az ekkor az Országos Széchényi Könyvtárhoz tartozó levéltári osztálynak (pl. KOSSUTH, SZÉCHENYI levelezéseit, TANÁRKY Gyula naplóját stb.), amellyel együtt ezek később az Országos Levéltárba kerültek. Míg az elsőnek említett (bár későbbi) esetben a kézirat-tár valóban levéltári érdekű anyagot engedett át, addig a második esetben, gyűjtőköre átmeneti leszűkítésével, profiljába tartozó, értékes állományrészelekről mondott le.

Az ilyen természetű hibák, s általában a kézirat-tári és levéltári gyűjtőkör határainak kérdésében folytatott viták eredménytelensége nem kis részben a kézirat-tári anyag mivoltának bizonytalan, homályos megfogalmazásából adódtak. A kérdés világos felvetése akkor lehetséges, ha felismerjük a tény, hogy a kéz-

íráttárak állományának jelentős részét is összetartozó dokumentumegyüttesek, fondok alkotják. Ebből kiindulva válik lehetővé, hogy a kézzel írott dokumentumokat (s a hozzájuk csatlakozó egyéb dokumentumokat) gyűjtőköri szempontból három nagy csoportra osszuk. Az első csoport a levéltárakba tartozó anyag: az állami szervek és jogi személyek íráttára, valamint a középkori oklevelek. A másik csoport a kézírátárak specifikus anyaga: mindazok a fenti kategóriákba nem tartozó forrásértékű dokumentumok, amelyek elszigetelten vagy kis együttesben maradtak fenn, és csak egyedileg dolgozhatók fel és válnak használhatóvá a kutatás számára (pl. egyes kötetek és missilisek, középkori kódexek). Végül mindkét gyűjteménytípusnak, könyvtárnak és levéltárnak egyaránt gyűjtőkörébe tartoznak a személyi fondok, azzal a megszorítással, hogy olyan fondok számára, melyeknél az egyes darabok önmagukban, a fondtól függetlenül is érdekelhetik a kutatást (ilyen típusú anyagot elsősorban írói hagyatékok szoktak tartalmazni), feltétlenül kedvezőbb a kézírátári őrizet, minthogy itt a katalógusok segítségével az egyes darabok hasonlíthatatlanul könnyebben hozzáférhetők.

Más a helyzet a kézírátárak gyűjtésének egymástól való elhatárolása kérdésében. Minthogy a kézírátárak valamennyien gyűjtenek elszigetelt kéziratokat is, személyi fondokat is, az elhatárolást csak tartalmi síkon lehet megkísérelni, mégpedig elsősorban a gyűjtés zömét alkotó fondok vonatkozásában. Az ötvenes években kísérlet történt a határok megvonására, s annak kimondására, hogy az Országos Széchényi Könyvtár Kézírattára elsősorban írói hagyatékokat, az MTA Könyvtárának Kézírattára tudóshagyatékokat gyűjthet, az ELTE Könyvtárának Kézírattára pedig egyetemi tanárok hagyatékait. A Petőfi Irodalmi Múzeum e koncepció szerint forradalmi írói hagyatékok és általában modern írói hagyatékok gyűjtését végezné.

Ez az elhatárolás gyakorlatilag számos okból keresztülvihetetlen. Az Országos Széchényi Könyvtár nem mondhat le modern írói hagyatékokról, hiszen évszázados hagyománya ezek gyűjtése, s önmagát fokozná le, ha lemondana gyűjteménye fejlesztéséről. De nem mondhat le PETŐFI, ADY még előkerülő dokumentumairól sem, melyek gyűjtése a Petőfi Irodalmi Múzeum egyik célkitűzése, de melyekből az Országos Széchényi Könyvtár értékes gyűjteményekkel rendelkezik. A Magyar Tudományos Akadémia Kézírattára viszont szintén hagyományának tekinti írói hagyatékok gyűjtését — mint ahogy az Országos Széchényi Könyvtár is kezdettől fogva őriz jeles tudóshagyatékokat. Ami pedig az ELTE gyűjtőkörét illeti: az egyetemi tanárok számos esetben akadémikusok is egyben — így hagyatékuikra eleve két intézmény illetékes. Ezekhez a nehézségekhez személyes szempontok csatlakoznak: a fondot átadó személy sokszor személyes, érzelmi vagy más okból ragaszkodik ahhoz, hogy a hagyatékot egy bizonyos intézmény őrizze — s ez a kívánsága esetleg nem egyezik meg egy papírra fektetett gyűjtőköri rendszerrel. Csak bonyolítja a helyzetet, hogy a négy nagy gyűjteményen kívül további kisebb kézírátárak, valamint múzeumok is gyűjtenek hagyatékokat, hagyatékrészeket.

Fentiek megfontolása után, úgy látszik, le kell mondanunk arról, hogy az egyes kézírátárak gyűjtőkörét határozott vonallal elhatároljuk egymástól. Ez azonban nem is feltétlenül szükséges. Megítélésünk szerint a nemzeti értékek biztonsága és a kutatás érdekei elsősorban azt kívánják meg, hogy az értékes hagyatékok közgyűjtemény őrizetébe kerüljenek, és ott megfelelő feltárásban részesüljenek. Bármely téma kutatói általában valamennyi kéziratgyűjtemény-

ben kénytelenek tájékozódni, hiszen valamely személyiség számos hagyatékbán szétszórva fennmaradt levelei szükségképpen csak így gyűjthetők össze. A kutatás megkönnyítését nem gyűjtőkori viták, hanem központi nyilvántartások, nyomtatott katalógusok és fondrepertóriumok, egyes hiányoknak xeroxmásolatokkal történő kiegészítései szolgálják.²⁰

Még egy határvonal kérdését kell felvetni, de ez a kérdés már a gyűjteményen belül jelentkezik, legalább is az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában használatos rendszer mellett, s ez az: milyen terjedelmi vagy egyéb kritérium alapján kezelendő egy bizonyos dokumentumegyüttes fondként, s milyen természetű vagy mennyiségű együttes az, amely a levél- és anekta-gyűjteményben dolgozandó fel.

A kérdés megválaszolásánál különbséget kell tenni hagyatékok és gyűjtemények között. Valóságos hagyatékok — ha csak nem túlságosan csekély számú kéziratból áll, általában 100 db felett — minden esetben együtt tartandó. Az együtt-tartás 50–100 db-ból álló együtteseknél is indokolt, ha a szétbontás valamilyen tartalmi összefüggést lazítana meg. Nem indokolt az együttes kezelés olyan kis terjedelmű hagyatéktöredékek esetén, amelyeknél a meglévő összefüggés a kötet—levél—anekta sorozatokban való feldolgozásban sem vész el. Pl. a kötetek között dolgozható fel olyan hagyatékok, mely kizárólag egyszemélyes szerző által írott, tehát neve alatt a katalógusba kerülő kötetekből áll. A levelek között kerülhet elhelyezésre olyan töredék, mely egyetlen levelezési relációt tartalmaz, bárhányszaraból áll is a levelezés. Az anekta-gyűjteményben dolgozható fel olyan összefüggő irategyüttesek, melyek egyetlen címmel világosan meghatározhatók, s számuk az 50-et nem éri el. Minden eshetőségre előre intézkedő szabályt e területen nem lehet felállítani, az esetek többségében azonban magától adódik a megoldás. Az a külföldi gyakorlat, mely 1–2 kötetből álló együttest vagy néhány levelet fondként kezel (amint ez egyik-másik katalógusból kitűnik), nem indokolt tárunkban, ahol az egyes darabok és a kis együttesek feldolgozására a hagyományos sorozatok megfelelő keretet kínálnak.

Gyűjtemények együtt-tartása csak néhány esetben szükséges: ha a gyűjtemény határozott profillal rendelkezik, és így a gyűjtő személyén kívül tartalmi szempontok is összekapcsolják az egyes darabokat; ha a gyűjtemény mint ilyen ismert, s az irodalom már hivatkozott egyes darabjaira; együtt-tartandók végül az autogram-gyűjtemények — melyek egyébként csak ritka esetben érdekesek arra, hogy nagyobb gyűjteményben helyet kapjanak. A más típusú gyűjtemények hátrányok nélkül szétszathatók a kézirtár hagyományos sorozataiba — régebbi összefüggéseiket a leltári naplóba történő bejegyzés eléggé megőrzi.

A fondban történő feldolgozás legsúlyosabb problémája a *selejtezés* — vagyis a fondba tartozó egyes darabok értéktelennek nyilvánítása és megsemmisítése. Legsúlyosabb, mivel minden selejtezési döntés jóvátehetetlen következményekkel járhat; ugyanakkor mind férőhelyi, mind tartalmi szempontok megkövetelik a hagyatékok megszabadítását a kutatás számára semmitmondó, felesleges iromá-

20. Erre az eredményre jut CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára is, A kézirtagyűjtemények új típusai c., id. tanulmányában. Ez látszik a legmegfelelőbb megoldásnak azokban az esetekben is, amikor valamely személyi fond részei különböző gyűjtemények őrzetébe kerültek, és az átadás vagy csere lebonyolítása nehézségekbe ütközik.

nyoktól. A probléma a korábbi feldolgozási rendszerekben is jelentkezett, de kisebb mértékben: egyrészt az anyag abszolút és viszonylagosan is kisebb mennyisége folytán a kérdés nem volt annyira égető; másfelől a limbusban való megőrzéssel a probléma megkerülhető volt.

Selejtezés levéltári-irattári anyagban már régóta, s igen sok területen folyik. Ez a gyakorlat azonban a személyi fondok selejtezése szempontjából nem jár tanulsággal. Az irattárak esetében — irattáranként változó módon — megállapítják bizonyos iratfélések kiselejtezhetséget. Személyi fondokban azonban nincsenek tipikus, ismétlődő darabok; minden darab egyedi döntést igényel, s ezeket a döntéseket a fondokat beszerző, ill. feldolgozó kéziratárosnak kell meghoznia.

A selejtezés nehéz problémájában természetesen kínálkozik a válasz: eltekintve a kegyeleti okból megőrzendő jelentős autográf kéziratoktól, melyekkel kapcsolatban a selejtezés kérdése fel sem vethető, csak a forrásértékű kéziratok őrzendők meg.

A forrásérték kérdése viszonylag könnyen eldönthető az elszigetelten vagy kis együttesben fennmaradt kéziratoknál. Nagyobb volumenű hagyatékoknál azonban a forrásérték szempontjának következetes alkalmazása szinte lehetetlen. Nem kétséges ugyanis, hogy ha valamely hagyatéknak egészét tekintve érdemes a megőrzésre, akkor ezen belül forrásértékűek, vagyis megőrzendők a kiadatlan művek kéziratjai, a fondképzőhöz intézett tartalmas levelek, az ő levélfogalmazványai, s hasonló dokumentumok. Csakhogy csaknem minden hagyatéknak tartalmaz véletlenül fennmaradt, íróasztal, szekrény mélyén elhevert, esetleg a fondképző személytől is megsemmisítésre szánt írásokat, töredékeket. Forrásértékűek-e művekből — esetleg meg sem határozható művekből — fennmaradt kis terjedelmű töredékek? Forrásértékűek-e a borítékok, melyek tartalma elkallódott? Forrásértékűek-e a gáz- és villanyszámlák, a sablonos hivatalos iratok olyan ügyekben, melyekről érdemlegesebb forrásanyag is fennmaradt?

A kérdésekre (melyek számát szaporíthatnánk) általánosságban nem lehet válaszolni. A legkisebb kézirat-töredék is jelentős lehet — de ez nem indokolhatja azt, hogy minden hagyatéknak a gyűjteménybe kerülés esetlegességeiből származó törmelékhalmozást is kell, hogy őrizzen; egy üres boríték lehet teljesen érdektelen — de szolgáltatathat fontos adatot egy személyiség tartózkodási helyére vonatkozóan; és így tovább.

Fentiekből következik, hogy a fondok anyagának megrostálásakor nem nyújt elégséges fogódzót a forrásérték kritériumainak alkalmazása. Nagyobb biztonságot ad e munka elvégzéséhez, ha a fondképző személyiség jelentőségéből indulunk ki (értve ez alatt természetesen a munkásságból, magából a hagyatékból felismerhető jelentőséget, mely a társadalmi pozícióval nem feltétlenül vág egybe).

Irodalmi, kulturális életünk, történelmünk kimagasló egyéniségeitől származó, vagy életükkel, tevékenységükkel összefüggő minden dokumentum méltó a megőrzésre. Ezt tekinthetjük az első kategóriának. A második kategóriába ugyancsak jelentékeny személyiségeket sorolhatunk, de mégsem a legnagyobbakat. Az ő fondjukból, különösen, ha az a fond terjedelmes, már kiselejtezhettek azok a dokumentumok, amelyek semmiféle vonatkozásban sem tartalmaznak érdemleges információt a fondképzőre, ill. a vele kapcsolatban állott személyiségekre vonatkozóan, s a bennük foglalt adatok más vonatkozásban sem érdekesek (pl. sablonos számlák, gépiratos többpéldányok, ha az első példány is fennmaradt, vasúti jegyek stb.). A selejtezés harmadik kategóriájában a személyiség többoldalú tevékenységének csak bizonyos

ágazataira vonatkozó dokumentumokat őrzünk meg. Egy konkrét példa: az Országos Széchényi Könyvtár néhány éve megszerezte egy elhunyt újságíró hagyatékát. A hagyaték levelezésén, valamint részben publikálatlan közgazdasági tárgyú anyaggyűjtésén és fogalmazványokon kívül nagy mennyiségű anyagot tartalmazott az illető angol nyelvű tanulmányaira, valamint az angol nyelv tanítására vonatkozóan, s ugyan-csak elég terjedelmes feljegyzéseket a bridge-játékkal kapcsolatosan, melyet az illető magas szinten művelt. Utóbbi két tárgykör anyagát visszaadtuk a családtagoknak. Végül a személyiségek negyedik kategóriájaként azokat foglalnám össze, akiknek hagyatékából csak a levelezésre tartunk igényt, tehát sem a művek fogalmazványai, sem a szerző tevékenységével kapcsolatos egyéb anyag nem éri el gyűjtésünk színvonalát; a levelezés azonban — elsősorban a levelező partnerek személye folytán — megérdemli a megőrzést.

A szűrés két fázisban történhetik. Egyes anyagokat (vételt esetén) át sem veszünk az eladótól. A második fázis az, amikor a rendezés során selejtezzük. Megjegyezném, hogy a régebbi gyakorlathoz hasonlóan fenntartjuk a „limbus”-ba helyezés módszerét olyan anyagokra vonatkozóan, amelyeknek megsemmisítése nem történhetik meg aggályok nélkül, de amelyek a feldolgozást, nyilvántartást mégsem érdemlik meg. Töredékes anyaggyűjtések, jelentéktelennek látszó üdvözlőlapok, üres borítékok s hasonló anyagok kerülhetnek limbusba, vagyis rendezetlenül történő eltételre. Amennyiben valamely fondképző személlyel intenzíven foglalkozó kutató igényli: ez az anyag is természetesen rendelkezésére áll.

Fentiek inkább irányelvek, mint szabályok. Minden hagyaték egyéni elbírálást igényel, más vonatkozásokban is, de elsősorban a selejtezés tekintetében. Szakismertek, általános műveltség, gyakorlat, jó érzék e munka elengedhetetlen feltételei.²¹

A fondban történő feldolgozás központi mozzanata az anyag *rendezése*. A fondok korábbi széttagolt feldolgozásánál ez a feladat alacsonyabb szinten jelentkezett: a formai jegyek szerint elrendezett darabokat mechanikusan illesztették be a meglévő sorozatok kereteibe. A fond egyéni kezelése azonban azt igényli, hogy az egyszerűsített orzött anyag logikus, a kutató számára a legmegfelelőbb rendben kerüljön elhelyezésre és leírásra. Amennyiben az anyag jól rendezett állapotban kerül be a gyűjteménybe, a rend fenntartása és rögzítése a feladat. Ez azonban ritkán van így. Az esetek többségében az anyag részlegesen, a fondképző személy pillanatnyi céljainak megfelelően rendezve vagy teljesen rendezetlenül kerül be gyűjteményünkbe. A rendezetlenség — számos tényező következtében — nem egyszer olyan mérvű, hogy csak ebben gyakorlott szem képes az anyagban rejlő értékek felismerésére, felmérésére. Ilyenkor a kézirat-táros feladata, hogy a fondképző tevékenysége irányainak, s az anyag természetének leginkább megfelelő szakrendet kidolgozza, és a dokumentumokat elrendezze.

A hagyatékokkal való egyéni bánásmódra irányuló törekvés nem mond ellene annak a gyakorlatnak, hogy a rendezés fő elveiben — intézményenként, országonként — bizonyos állandóság érvényesül. Az a körülmény, hogy a hagyatékok feldolgozásánál az alapvonalak lehetőség szerint azonosak, kényelmesebbé, könnyebbé teszi kutató és kézirat-táros munkáját egyaránt. Az egyéni megoldások-

21. Külföldi intézmények szintén igen óvatos magatartást tanúsítanak a selejtezés kérdésében. Az NDK irodalmi levéltáraiban azokat a darabokat selejtezik, amelyeknek a legcsekélyebb forrásértékük, fontosságuk sincsen. A Strahov-beli gyűjteményben kiselejtezik azokat a borítékokat, amelyek a levelekhez képest nem tartalmaznak új adatot, továbbá a hagyaték rendezése során visszaadják a volt tulajdonosnak a jelentéktelen tartalmú családi leveleket. Jellemző a kérdés nehézségeire, hogy más cseshszlovákiai intézmények aggályosnak tartják a Strahovban követett gyakorlatot. (A martini symposium anyagából.)

nak e fő szakokon belül, a második és további mélységű tagolásnál kell érvényesülniük.

Országos érvényű szakrendet alkalmaznak a hagyatékok feldolgozói pl. Csehszlovákiában, a Német Szövetségi Köztársaságban, a Szovjetunióban. A Német Szövetségi Köztársaságban a hagyatékok fő kategóriái: 1. személyi iratok, 2. levelek, 3. iratok különféle ügyekről, 4. művek, személyes feljegyzések kéziratjai, 5. előadások kéziratjai, tanulmányi jegyzetek.²² A Csehszlovákia egész területén kötelező szakrend: 1. személyi és családi dokumentumok, 2. levelezés, 3. kéziratos művek (saját művek és a hagyatékban levő idegen kéziratok egyaránt), 4. feljegyzések, kivonatok, 5. kinyomtatványok, különnyomatok, kivágatok, 6. a családtagok irományai.²³ A szovjet intézmények sémája a művekkel kezdi a rendezést, ezt követi az önéletrajzi anyag, majd a levelezés; következnek az életrajzi anyag, az irodalmi és művészeti tevékenység dokumentumai, az egyéb irányú tevékenység dokumentumai, az anyagi ügyekre vonatkozó iratanyag, végül a fondképző által gyűjtött anyagok.²⁴

A Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárának szakrendje tudósok és írók vonatkozásában eltérő. Az írói hagyatékok rendezésének vázlata: 1. művek (műfaj szerinti csoportosításban), 2. életrajzi anyag, a működésre vonatkozó anyag, 3. levelezés, 4. képek, 5. idegen művek, 6. a hagyatékra vonatkozó iratok. A tudóshagyatékok szakrendje 10 tagból áll: 1. személyi iratok, 2. működéssel kapcsolatos iratok, 3. saját levelek, 4. levelek a fondképzőhöz, 5. művek kéziratjai, 6. a művekkel kapcsolatos iratok, 7. töredékes művek, 8. anyaggyűjtések, 9. vegyes anyag és a családtagok iratai, 10. a hagyatékra vonatkozó iratok.

Kevesebb főszakkal dolgozik az a csoportosítás, melyet az ötvenes években a Dunamelléki Ref. Egyházkerület Ráday Levéltárában alkalmaztak: 1. személyes iratok (egyéni és családi dokumentumok), 2. hivatali (hivatásbeli, egyesületi, közéleti) működéssel kapcsolatos iratok, 3. levelezés, 4. irodalmi és tudományos kéziratok, 5. vegyes anyag, 6. a fondképző halálára, temetésére vonatkozó anyag.²⁵

Az elmondottakból kitűnik, hogy az alkalmazott szakcsoportok a különféle országokban, ill. intézményeknél a dolog természetéből következően nagyjából azonosak, csak sorrendjük és a főcsoportok száma változó (ennek megfelelően egyes intézményeknél alcsoportként jelenik meg olyan anyag, amit más intézmény főcsoportként kezel). Egy további, s leginkább az utolsónak ismertetett

22. HARNACK, Alex v.: *Handschriftliche Nachlässe von Politikern und Gelehrten. Bedeutung, Verzeichnung, Verwertung.* = *Zeitschrift für Bibliothekswesen.* 1947. 261–271. l., és HOFFMANN, Wilhelm: *Neuere Handschriften und Nachlässe.* = *Zeitschrift für Bibliothekswesen und Bibliographie. Sonderheft. Zur Katalogisierung mittelalterlicher und neuerer Handschriften.* Frankfurt am Main, 1963. 51–54. l.

— Úgy látszik, az ismertetett megoldás csak a könyvtárakban érvényes; levéltári részről írott cikk kb. egyidejűleg erősen eltérő tagolást ajánl: művek, levelezés, személyi iratok és naplók, hivatalos és üzleti iratok. (FLACH, W.: *Literaturarchiv.* = *Archivmitteilungen.* 1955. 4. füz. 4–10. l. Idézi CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára id. cikke, 198. lap.)

23. LOUŽIL, Jaromír: *Spôsòb spracòvávania literárno-archívnych pozostalosti v ĀSSR.* (A martini symposionon elhangzott előadás.)

24. *A levéltárügy elmélete és gyakorlata a Szovjetunióban.* Bp. 1960.

25. BENDA Kálmán—NÉMETH Balázs: *Értelmiségi családok levéltárának rendezése.* = *Levéltári Híradó.* 1956. 4. sz. 54–69. l. — A közlemény több példán-is bemutatja a szakrend alkalmazását. Hasonló ehhez a családi levéltárak rendezésénél az ezeken belül fennmaradt egyes személyi levéltárak rendezésére kialakított rendszer is (BAKÁCS István: *A családi levéltárak rendezése.* = *Levéltári Közlemények.* 1955. 5. skk. 11.), bár vannak eltérések: pl. a periratok és számlák — melyek a családi levéltári anyagban bővebben szerepelnek, mint kifejezetten értelmiségi családok levéltáraiban — itt külön szakot kapnak, míg a Benda-féle szakrendben ezek helye a személyi iratok között van.

csoportosítással rokon változat az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának szakrendje:

1. Személyi iratok.
2. A fondképző személy hivatali, közéleti, egyesületi tevékenységével kapcsolatos iratok.
3. Anyagi ügyekkel és perekkel kapcsolatos iratok.
4. A fondképző személy műveinek kéziratok és a hozzájuk csatlakozó egyéb kéziratok. (Első fogalmazvány, anyaggyűjtés stb.)
5. A fondképző személy levelezése.
6. A fondképző személyre vonatkozó vegyes anyag. (pl. újságkivágatok, fényképek).
7. A fondképző személy családtagjainak iratai.
8. A fondképző személy által gyűjtött kéziratok anyag.

Fenti csoportosítás logikusabbnak tűnik számunkra a többinél. Az író vagy más személyiség életrajzát megvilágító anyagnak — a tudományos feldolgozás szempontjaihoz alkalmazkodva — meg kell előznie a művek szakcsoportját, s a művek helye előbbre való a levelezésnél, hiszen ez az utóbbi többségében a fondképzőhöz mások által írott leveleket tartalmazza, tehát a személyhez kevésbé szorosan kapcsolódik, mint a művek vagy az anyaggyűjtés. Valamennyi szak az anyag természetének megfelelően rendezendő, ill. tagolandó tovább (pl. a tevékenység ágazatai szerint; a megfelelő művek mellett foglalnak helyet az anyaggyűjtések, töredékek; a levelezés szakban a fondképző fogalmazványai elkülönülnek a hozzá írott levelektől stb.). Töredékes fond esetén a szakrend az anyagnak megfelelően módosul; egyes csoportok összevonhatók, vagy teljesen elmaradnak.

E szakrendek alkalmazása általában egyetlen ponton jár nehézségekkel. A fondképző személyiség különféle irányú tevékenységeivel kapcsolatos iratok csoportja (amelybe tartozhatnak pl. egyetemi tanári, írószövetségi, szerkesztői, színházigazgatói funkciók) tartalmazhat s általában tartalmaz is egyes leveleket, ill. esetleg valamelyik ügy körül forgó terjedelmesebb levelezést. A kétféle lehetséges megoldás közül arra hajlunk, hogy ezek a levelek maradjanak a tárgy által meghatározott helyükön, tehát a személyiség tevékenységével kapcsolatos iratok csoportjában (sok esetben még a fondképző által kialakított együttesben), s róluk a katalógus számára utalócédulákat készítünk, sőt utalás formájában a fondrepertóriumban is szerepeltetjük őket. Ez a megoldás felel ugyanis meg a szervesen összefüggő anyag lehető együtt-tartásáról vallott elveknek.

A rendezés kérdésével függ össze a fondhoz tartozó, de különállóan beérkező, továbbá a fondképzőre vonatkozó, de nem a hagyatékhoz tartozó kéziratok problémája. Természetes, hogy azok a dokumentumok, melyek a fondképző személy tevékenysége során keletkeztek vagy rendeltetészerűen hozzá kerültek, a vonatkozó fond keretei között nyernek feldolgozást még akkor is, ha a fondtól elszakadva későbbi időpontban kerülnek be gyűjteményünkbe. Ha a fond csak ezután kerül rendezésre, a később beérkezett anyagrészek is a tartalmuk által meghatározott helyre kerülnek; ha a fond már rendezett, az anyag végéhez csatolandók.

Nagyobb problémát jelent a fondképző személyre vonatkozó, vagy tőle származó, idegen fondtöredékekben vagy egyedileg bekerülő darabok sorsa: vajon a

fondhoz csatoltassanak-e (ami által a hagyaték végső soron gyűjteménnyé válik), vagy külön kerüljenek feldolgozásra?

E kérdés — véleményem szerint — az intézmény általános feldolgozási gyakorlatától függően oldható meg. Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában semmi sem indokolja, hogy az egyedileg beérkező, s a meglévő fondokhoz eredetileg nem tartozó kéziratok valamely fondképző személyre való vonatkozásuk alapján az illető fondba osztassanak be. A Kézirattárban levő kötet-, levél- és anekta-sorozatok lehetővé teszik e darabok megfelelő elhelyezését, a katalógusok a könnyű megtalálást. Egyes kivételes esetekben követhető más eljárás. Így pl. gyűjteményünkben Petőfi kézirateit és minden rá és családjára vonatkozó dokumentumot külön gyűjteményben dolgozunk fel és őrzünk, a múlt századtól kezdődően a mai napig. A dokumentumok száma nem túlságosan nagy; így az a körülmény, hogy a gyűjtemény a bekerülés sorrendjében növekszik, nem jelent komoly nehézséget a kutatás számára; a Petőfi-dokumentumok rendkívüli értéke viszont feltétlenül indokolja, hogy ezek ne kerüljenek be a nagy terjedelmű sorozatokba, hanem külön, fokozott gonddal őrizzük őket. Eltérő megoldás az ADY- és BABITS-gyűjtemény (nem azonos BABITS Mihály fondjával) létrehozása; ezekben kisebb fondok, fondtörédek kerültek egymás mellett — de nem összekeverten — feldolgozásra.

Végezetül felvetődik a kérdés: az a felismerés, hogy a kutatás számára a hagyatékok együtt-tartása, együttes leírása a kívánatos állapot: mennyiben befolyásolhatja a csaknem 150 éven át széttagoltan feldolgozott fondok, fondtörédek sorsát?

Tekintettel arra, hogy egy gyűjtemény meglévő rendjének felforgatása a gyűjtemény használhatósága szempontjából beláthatatlan következményekkel jár (különösen akkor, ha ismert, számtalan esetben használt és idézett gyűjteményről van szó), a széttagolt fondok egységként való helyreállítása többé nem képzelhető el. Ami lehetséges: olyan segédletek készítése, amelyek a fondok valamennyi darabját együttesen írják le, az egyes darabok jelzeteinek megadásával. Ilyenfajta jegyzék készítése az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának távolabbi célkitűzései között szerepel.²⁶

Fentiekben bizonyítani kívántuk, hogy a fondok az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában — éppúgy, mint más jelentős kézirattárakban — a maguk helyén vannak. Gyűjtésük megfelel a hagyományoknak, a gyűjtemények természetének, a kutatás kívánalmainak egyaránt. Kezelésük mai módja azonban a könyvtári keretek között újszerű, ennek megfelelően nem is problémamentes. A kézirattárak a problémák olyan megoldására törekuszenek, hogy a gondjaikra bízott hagyatékok az új és új szempontokat érvényesítő, egyre elmélyültebb módszereket alkalmazó utókor számára is jól használhatóak legyenek, s egyben méltó emlékművei legyenek azoknak a jelentős személyiségeknek, akiknek emléke a tudomány által megelevenített hagyatékokban él tovább.

26. Az elsődleges feladat a beérkező fondok kézirattári feldolgozása. Az utolsó kb. 20 évben — az anyag gyarapodása és a személyi viszonyok stagnálása, sőt a munkatársak számának átmeneti csökkenése folytán — nagy mennyiségű jelentős anyag maradt rendezetlen állapotban. Bár ez általános jelenség a hasonló gyűjteményekben (a DENECKE-féle katalógus pl. nagyszámú fond mellett jelzi feldolgozatlan voltukat), mégis rendkívül kívánatos lenne olyan körülmények teremése, melyek között beszerzés és feldolgozás szinkronba kerülhetnének.

Fonds in der Handschriftensammlung der Széchényi Nationalbibliothek

É. V. WINDISCH

Die Studie beschäftigt sich mit den in Handschriftensammlungen aufbewahrten Fonds, besonders mit den Fonds der Handschriftensammlung der Nationalbibliothek Széchényi. Ihre Bearbeitung und auch die Praxis der Handschriftensammlungen anderer Bibliotheken wird besprochen.

Der Begriff des Fonds in unserer Praxis wird folgend definiert: wir betrachten als Fond die Gesamtheit der handschriftlichen Dokumente, die infolge der Tätigkeit irgendeiner Person zustande gekommen sind, bestimmungsgemäss bei ihm geblieben oder zu ihm angekommen sind, ferner die im Laufe der handschriftensammlerischen Tätigkeit irgendeiner Person zustande gekommene und in der Handschriftensammlung auch zusammengehaltene Handschriftengruppe. Haupttyp des Fonds ist der Nachlass, beziehungsweise dessen bedeutendes Bruchteil (z.B. ein Briefwechsel, oder wenn jemand die Dokumente eines Abschnittes seiner Tätigkeit der Sammlung übergibt).

Die Studie stellt beim Überblick der in den verschiedenen Zeiten in die Sammlung gekommenen Nachlässe fest, dass das Sammeln der Fonds in der Handschriftensammlung der Nationalbibliothek Széchényi keine neue Aufgabe ist, denn seit ihrem Bestehen sammelt sie solche. Was sich im Laufe der Zeit geändert hat, war die Bearbeitung dieser Fonds. Die erste Periode der Bearbeitung (fast das ganze neunzehnte Jahrhundert durch) war die Zeit der Handschriftenbände: man hat alles Material — Handschriften, auch Briefe — in Bände geformt und diese nach Sprache und Grösse in Serien aufgestellt. Zu diesen Bänden stand ein alphabetischer Katalog zur Verfügung. Aus praktischen Gründen, aber auch durch die Ehre vor der einzelnen Handschrift, vor dem „Autographen“ geleitet, kamen am Ende des neunzehnten Jahrhunderts die Korrespondenzsammlung und die Analektaserie zustande. Im Ersteren wurden die Briefe nach ihren Verfassern in ein einziges Alphabet geordnet, in der Zweiten alle andere Handschriften kleineren Umfanges. Dieses Verfahren hat zwar das Auffinden der einzelnen Stücke erleichtert, aber die Nachlässe in einem noch viel grösseren Masse zerstückelt. Die einzelnen Stücke eines jeden Nachlasses wurden in das sogenannte Akzessionsinventar gemeinsam eingetragen; die Nachlässe blieben also dadurch rekonstruierbar.

Dem Prinzip der Provenienz entsprechende Methoden wurden bei der Bearbeitung der Fonds im Jahre 1963 in der Handschriftenabteilung der Nationalbibliothek Széchényi eingeführt (in der Handschriftensammlung der Ungarischen Wissenschaftlichen Akademie schon einige Jahre früher). Die einzelnen Fonds werden nach entsprechendem Ordnen als selbständige Einheiten aufgestellt; vom Fond selbst wird ein Repertorium angefertigt, von den einzelnen Stücken verweisartige Katalogzettel. Diese Methode der Bearbeitung entspricht auch den Ansprüchen der modernen komplexen Forschung; sie zieht aber gleichzeitig auch die Konsequenzen des raschen Zunehmens des Materials, das besonders seit der Mitte unseres Jahrhunderts besteht.

Die zweite Hälfte der Studie bespricht einige Probleme, die sich bei der Behandlung des Materials in Fonds ergeben. Es werden die Fragen des *Sammelgebietes* der Bibliothek und des Archives bezüglich der Fonds besprochen mit der Bemerkung ergänzt, dass das Sammelgebiet der Handschriftensammlungen unter den Bibliotheken praktisch nicht umgrenzbar zu sein scheint, dies ist aber auch nicht unbedingt nötig. Bei der Besprechung des schweren Problems der *Skartierung* wird festgestellt, dass bei den persönlichen Fonds diese Frage in jedem Fall nur einzeln gelöst werden kann. Die Bedeutung der fondbildenden Person gibt allerdings einen gewissen Anhaltspunkt dazu, dass das Skartieren in einem der Bedeutung entsprechendem Masse, aber sehr vorsichtig durchgeführt werden muss. Zum Schluss wird das *Ordnen* der Fonds besprochen. Nach der Beschreibung einiger ungarischen und ausländischen Fachordnungen wird die von diesem in gewissem Masse abweichende, aber nach der Meinung der Studie sowohl den Ansprüchen der Logik wie auch der Forschung am meisten entsprechende Fachordnung der Handschriftensammlung der Ungarischen Nationalbibliothek begründet. Zuletzt werden noch einige beim Ordnen der Nachlässe hervorkommende Probleme besprochen.

A Színháztörténeti Tár díszlet- és jelmezterveiről

BERCZELINÉ MONORI ERZSÉBET

Az ember művészi megnyilvánulásai közül a színház — kultikus formájában — egyidős a szobrászattal, festészettel, építészettel, emlékeinek rendszeres gyűjtése mégis igen későn kezdődött. A könyvek, szobrok, festmények otthonra találtak a könyvtárakban és múzeumokban, de a színjátszás történetét, elenyésző kivételtől eltekintve, a legújabb időkig is csak a drámairodalom felől volt szokás megközelíteni, fejlődését, alakulását számon tartani.

A színészek világa a társadalom perifériájának számított, őket magukat törvényen kívülieknek tekintették. Franciaországban és Angliában nem is temetkezhettek keresztények módjára. Így esett, hogy MOLIÉRE-t is lopva, éjnek idején temették el barátai. Ki mert volna ilyen közgondolkodás mellett a színháztörténet emlékeinek gyűjtésére gondolni? E magatartás csak a 19. század második felében, a historizmus megerősödésével változott meg gyökeresen. Művészi kedvtelésből vagy éppen vonzalomból, esetleg a művészetek pártfogolása végett is, egyre több magángyűjtő vált ismertté, kiknek gyűjteménye hagyatékként vagy más úton közgyűjteménybe került. A legkorábbi feljegyzés a 18. század első feléből való (1733), Franciaországból.¹ Hazai színháztörténeti magángyűjteményeink a 19. század második felében keletkeztek, BAYER József, id. SZINNYEI József, FÁNCSY Lajos stb. gyűjtése révén.²

Az első világháború után a színházi közgyűjtemények alapítása, szervezése világszerte nagy lendületet vett. A színház becsülete ekkorra megnőtt. A szórakoztatáson túl a nemzeti kultúrában betöltött szerepe, nyelvművelő és a nemzeti öntudatot erősítő hivatása társadalmi súlyát megerősítette. Ez a felismerés hatott serkentően a gyűjtés és feltárás megindulására, s tette kötelező erejűvé, immár minden időkre, hogy a múlt és jelen emlékei a jövő számára megőriztessenek. Tüzetesebb vizsgálódás eredménye azt mutatja, hogy néhány olyan páratlan értékű és régi eredetű gyűjteményen kívül, mint a svéd Drottningholms Teatermuseum (1600), a párizsi Bibliothèque de l' Arsenal (1797) és a Bibliothèque de la Comédie-Française (1840), a bécsi Bibliothek und Archiv des Burgtheaters (1776), a színházi könyvtárak és múzeumok 70 százalékát 1920—1930 között

1. RONDEL, Auguste: *La bibliographie dramatique et les collections de théâtre en France.* = *La Bibliofilia.* 15. évf. 9—11. sz.

2. PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán—BERCZELINÉ MONORI Erzsébet: *Az Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tára. Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve.* 1965—1966. Bp. 1967. 214. l.

alapították.³ Ennek tükrében az Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tárának alapítási éve — 1949 — alig húsz éves késésnek tekinthető. Az említett gyűjtemények keletkezés szerinti magyar változatai: Eszterháza mint a hazai főúri színház és kastélyszínház legrangosabb képviselője; a Nemzeti Színház múzeuma és könyvtára a Comédie-Française és a Burgtheater kései rokona, az Országos Széchényi Könyvtár közelmúltban ismertetett színházi gyűjteménye pedig a Bibliothèque de l' Arsenal majdnem egykorú magyar megfelelője. A párhuzam, természetesen, nem jelent egyenlőségi jelet. A hazai gyűjtemények később keletkeztek, mert hazai színházunk is jóval később indult, mint Európa nyugati országaiban. Abban azonban a hazai és külföldi gyűjtemények megegyeznek, hogy először szaporodott az anyag s aztán történt a rendszerezés, gyűjteménnyé szervezés. Ez egyébként minden történeti gyűjtemény kialakulásának törvényszerű rendje.

Ha mármost a keletkezés helyén, okán és rendjén túl gyűjtőköri szempontból vizsgáljuk a világ nyilvántartott színházi könyvtárait és múzeumait, megállapítható, hogy az alapvető szempontok nagyjából azonosak a miénkkel. Valamennyi gyűjt színdarabokat, színlapokat, képes ábrázolatokat, irattári anyagot, levelezést, sajtókiadványokat. E sor a második világháború utáni időtől a filmmel és hangszalaggal bővült.

Könyvtárunk, mint nemzeti könyvtár, gyarapodásának tetemes hányadát kötelempéldányokból, azaz sokszorosítással előállított nyomdai termékekből szerzi. A díszlet- és jelmeztervek egyedi példányok, kivülesnek e kategórián. Könyvtárunk vezetősége e téren a szelektív gyűjtés mellett foglalt állást, tisztában lévén az anyag dokumentációs szempontból nélkülözhetetlen, kiegészítő szerepével, de meg azért is, mert az országban egyetlen közgyűjtemény sem foglalkozik a díszlet- és jelmeztervek rendszeres, tervszerű gyűjtésével.⁴

A díszlet szerepe és feladata, hogy a színpadra állított műnek optikai keretül, háttérül szolgáljon, s a maga külső, festői, formai és technikai eszközeivel a dráma — tehát a cselekmény és mozgás — megelevenítésének szerves részévé váljék. Ez a meghatározás magában foglalja a díszlettel szemben támasztott követelményeket és tilalmakat. Mindkettő évszázadok során, tapasztalati úton alakult ki. A díszlet tehát elsősorban optikai tényező, színek, formák és fények kombinációja, de keret és háttér, amelyben és amely előtt a cselekmény lejátszódik. Más szóval: amely a maga sajátos eszközeivel és nyelvén dramaturgiai egységbe olvad az elhangzott szóval, az eljátszott mozgással. Hozzájárul a mű levegőjének, ritmusának megteremtéséhez, de fölé nem kerekedhetik, csak szolgálhatja, tolmácsolhatja azt.

Tanulságos dolog egymás mellé állítani néhány gyakorló színházi szakember meghatározását a díszlet szerepével kapcsolatban, s megfigyelni, hogyan differenciálódik, kap egyre finomabb árnyalatokat a fogalmazás az idők folyamán, az igények fejlődése következtében, s nem utolsósorban azért, mert a zsenika

3. *Bibliothèques et musées des arts du spectacle dans le monde*. Publ.: A. VEINSTEIN. Paris, 1960, Centre Nat. de la Recherche Scient. 761. l.

4. 2451/1971. dec. 9. főoszt. vez. értekezlet határozata: „A Színháztörténeti Tár ... feladata a hazai eredeti díszlet- és jelmeztervek gyűjtése. A cél az, hogy minden jelentős művész és művészi irányzat néhány jellegzetes, szép tervével reprezentálva legyen gyűjteményében.”

történetével foglalkozó, egyre gazdagodó irodalommal párhuzamosan új tudományág van kialakulóban: a színpadművészeté. SPANNRAFT Ágoston, a múlt század 80-as éveinek legtekintélyesebb magyar díszlettervezője kedves közvetlenséggel még így fogalmazza meg a díszlet funkcióját: „... a díszlet csinál hangulatot, tulajdonképpen ez ringatja bele az embereket a megfelelő kor illúziójába, a darabhoz a jól megválasztott díszlet adja a miljót . . .”⁵ Alig egy évtized múltán, a modern színpadkép és rendezés két nagy mestere: Adolphe APPIA (1862—1928)⁶ és Edward Gordon CRAIG (1872—1966)⁷ világszerte ismertté válik új elméletével, melynek hatása igen gyorsan terjedni kezd. BÁRDOS Artúr színgazgató, rendező és színházi szakíró, aki a magyar avantgardizmusnak lelkes képviselője és kísérletezője volt, az ő nyomdokaikon haladva azt írja: „A képzőművészetnek sem merül ki a szerepe a színpadon abban, hogy a kulissza szép legyen és arravaló festő tervezze meg a jelmezeket . . . érezni kell a színpad komplex anyagának egységét és a mindjobban a maga anyagának és céljainak természetére eszmélő mai színpad lényegét.”⁸ A mondat első fele a teljes színpadi realizmust művelő meiningeni udvari színház felfogása ellen irányul. A második fele, mely a színpad komplexitását emlegeti, már APPIA, s még inkább CRAIG tanítására utal, aki a szöveg (zene), rendezés és kiállítás egységét hangoztatja. APPIA és CRAIG a színpadkép felől próbálta a megújítást véghezvinni. Max REINHARDT a rendezés megszállottja volt. A kettő összeötövzésében látja a helyes utat MÁRKUS László, maga is rendező, díszlettervező és szakíró, aki azt vallja, hogy a színpad nem festmény, hanem „önmagába zárt különvalóság”. A díszlet mindig kép: képzőművészeti formák előre megkomponált egysége. A három képzőművészeti ág egy negyediknek szintézisévé válik a színpadi képben, ami „... olyan műalkotás, melyet két művész (a díszlettervező és a rendező) kollektív munkája hoz létre, építészeti, szobrászati és festői elemekből hozzáadva a szereplő ember mozgásainak vonalait és tömegeit . . .”⁹ MÁRKUSnál tehát a színpadkép kialakításában megerősödik a díszlet mellett a rendezés szerepe. Megkísérli a színpad időbeli és térbeli tényezőit összehangolni. E kísérletek kiteljesítője OLÁH Gusztáv, aki már pályája legelején, 1930-ban azt írja: „A jelenkor díszlettervezése már nem is olyan egyszerű probléma, mint az még néhány évtized előtt volt. A ma díszlete már majdnem olyan szerves és jelentős tényezője egy színpadi előadásnak, mint maga a rendezés . . .”¹⁰ S végül mit mond UPOR Tibor, aki a gyakorló tervező művész abszolút biztonságával, elméleti motivációk nélkül foglalja össze a díszlet szerepét: „A jó díszlet nem öncél, tehát nem lehet tolakodó: nem törekszik külön sikerre, nem akar feltűnni, aláveti magát a darabnak, a hangulatnak,

5. SPANNRAFT Ágoston: *A díszletfestés.* = *Színház és Élet.* 4. évf. 1906. 23. sz. 372. l.

6. APPIA, Adolphe: *La mise en scène du drama wagnérien.* Paris, 1895. — ua.: *Die Musik und die Inszenierung.* München, 1899.

7. CRAIG, Edward Gordon: *The art of the theatre.* Edinburgh—London, 1905. — ua.: *On the art of the theatre.* London, 1911.

8. BÁRDOS Artúr: *Színpad és képzőművészet.* = *Magyar Iparművészet.* 18. évf. 1. sz. 17. l.

9. MÁRKUS László: *Modern törekvések a színpad művészetében.* = *Magyar Iparművészet.* 18. évf. 1914. 1. sz. — ua.: *A színpadi díszlet stílusa.* = *Szépművészet.* 1. évf. 1940. 3. sz. 63. l.

10. OLÁH Gusztáv: *Színpadi díszlettervezés.* *Színházi lexikon.* Szerk.: NÉMETH Antal. Bp. 1930. 909. l.

nem harsog, nem terrorizál; a jó díszlet tagja az együttesnek, alárendeli magát, de a ráháruló már megállapított feladatot száz százalékig teljesíti.”¹¹

A kérdés a díszlet szerepe körül azóta is tovább gyűrűzik. APPIA és CRAIG fellépését, hatását hosszú sorban követték TAIROV (1885—1950), VAHTANGOV (1883—1922), MEJERHOLD (1874—1940) az oroszoknál, MARINETTI (1876—1944) a futuristák élén az olaszoknál, Leopold JESSNER (1878—1945), Emil PIRCHAN (1884—1957) stb. a németeknél. Minden új irányzat, természetesen, megfelelő elméleti magyarázattal támasztja alá saját létjogosultságát, ami sokszor talán nem is hoz annyi újat, mint amilyen szépen újrafogalmazza a már eddig is tudottakat. Így pl. Lee SIMONSON amerikai rendező és díszlettervező: „A díszlettervezés művészete nem azt jelenti, hogy képeket készítünk, hanem azt, hogy e képeket élő emberek jelenlétéhez vonatkoztatjuk. A színpadterv nem több, mint egy szándék rögzítése; értékre csak a színházi megvalósítás révén tesz szert... A díszlettervezés része annak a totális erőfeszítésnek, amely a drámai szöveg értelmezésére irányul; szerves tényezője a küzdelemnek, hogy legyőzzük a közönség ellenállását olyan drámai eszmékkel szemben, amelyek meghaladják sztereotipizált várakozását... A rendezőnek... kapcsolatot kell teremtenie... a színész, ... a színpadon kialakult valóság, valamint a nézők előzetes elképzelése között. Ezt a valóságot illusztrálja a díszlettervező.”¹²

Díszlet, díszlettervező — e szavak a színház kétezer éves történetében változó tartalmú és fontosságú fogalmak voltak, aszerint, hogy a díszletnek milyen szerep jutott az előadásban. A görögök „szkéné”-je napfénytől megvilágított, változatlan építészeti keret volt, melyben egy asztal, pad, több ajtó jelentette a berendezést. A keresztény középkorban a misztériumjátékokat egymás mellé vagy fölé felépített szimultán színpadokon játszották. Minden színpad a passio egy-egy színhelye volt, amit hallatlan gazdagon, élethű részletezéssel díszítettek. Itt a nézők sétáltak végig a „színek” előtt. A spanyol és angol színházak kedvelt „kocsiszínpadjai”-n a díszlet mozgott, a közönség ült vagy állt egyhelyben. Shakespeare korának színpadán elmondták a díszletet, nem pedig ábrázolták. Dísztelen színpadjaik jónéhány korabeli metszet alapján váltak közismertekké. A 16. században — a reneszánsz delelőjén — Európa-szerte bukkantak fel az immár név szerint is ismert, egymástól függetlenül is azonos színpadépítési elvet és dekorációs stílust alkalmazó művészek: az olasz Sebastiano SERLIO (1475—1554), a német Joseph FURTTENBACH (1591—1667), az angol Inigo JONES (1573—1652), hogy aztán a mediterrán világ ki nem apadó forrásából Andrea del Pozzo, Giacomo TORELLI, Francesco PIRANESI, majd egész családok: a GALLI-BIBIENA, a QUAGLIO stb., stb. kövessék őket. A barokk díszlettervezés kiteljesülése — s egyben a díszlet többé el nem vitatható polgárjogra emelkedése — a BIBIENÁK és QUAGLIOK nevéhez fűződik. Népes családjuk Nápolytól Németországon, Bécsen, Prágán át Pétervárig eljutott. Működésük s messze kisugárzó hatásuk magyarázza a barokk színházi képzőművészetnek meglepően egységes arculatát. A barokk monumentális pompát fejt ki, s a perspektíva segítségével végtelenné tágítja a színpadi teret. A színpad tengelyét, amely az ókorban szigorúan merőleges, szim-

11. UPOR Tibor: *A díszletről. A Nemzeti Színház és Kamaraszínházának zsebkönyve.* Szerk.: MÉSZÁROS S. László. Bp. 1931. 2. évf. 92. l.

12. SIMONSON, Lee: *Kezdődhet a játék.* 1—2. köt. Bp. 1968. (Korszerű színház 96—97.) Előszó, 8., 100., 103. l.

metrikus és a színpad mélye irányában elvesző, a barokk lerövidíti, szelvében egy második tengellyel gazdagítja s végső tobzódásában ferde, aszimmetrikus irányban eltolja. Ezzel hallatlan variációs lehetőséget nyújt és nyugtalan, mozgalmas, tehát stílushű kép komponálására ad módot. A színpadkép elsőrendő tényezője az architektúra.

A barokkra következő romantika — a 18—19. század fordulóján s az azt követő 4—5 évtizedben — a festőiséget helyezi előtérbe. A színpadkép leegyszerűsödik, polgárabb jelleget ölt, az erdő, kert, folyó, vízesés, sziklahasadék kedvelt motívumai s ezeket fény- és árnyékhatásokkal dúsítja.

Az említett két olasz díszlettervező dinasztiahoz fogható átütő hatása a II. György meiningeni herceg vezetése alatt álló társulatnak volt, mely nemcsak Európában terjedt el, de Moszkváig kisugárzott, ami 1874—1890 között lezajlott vendéjátékaikkal is magyarázható. Lényege a történeti stílusokhoz való ragaszkodás, az aprólékos valóságbrázolás, plasztikus (és nem festett) dekorációk (oszlop, ajtó stb.) alkalmazása, technikai újítások, az elektromosság bevezetése és lehetőségeinek kiaknázása volt. Stílust ugyan nem újítottak, de a színpadkép megalkotásánál a realizmus mellett is az esztétikum, a kompozíció egyensúlya, a kép- és színhatás harmonikus felépítése volt az alaptörvény.

A meiningeniek hatásának kiterjedésedése után, az 1880-as években, már jelentkezett a realizmust is túlhajtó naturalizmus, s a századfordulón ülte teljes diadalát. A valóságot, ha csúnya, rút, hát akkor csúnyán, rútan, fotografikus pontossággal, hideg tárgyilagossággal ábrázolta, s a technika, a fényképezés, a forgószínpad csak kedvezett kialakulásának. E. G. CRAIG azt mondta róla: „A naturalizmus azért lépett a színpadra, mert az artisztikum kényeskedővé és unalmassá lett.” HEVESI Sándor ezt nagyon szellemesen azzal toldotta meg a CRAIG könyvéhez írott előszavában: „Kétfajta ember működött a színpadon... a Naturalista és a Masiniszta. A Naturalista utánzatot kínál élet helyett, a Masiniszta trükköket csodák helyett.”¹³

De e sorok már a naturalizmus alkonyát jelezték, amikor APPIA és CRAIG hadat üzent a színpadkép és rendezés addigi formáinak s teljesen új utat mutatott. Az ő értelmezésük nyomán született meg végre a modern színpadi összjáték, amire már a meiningeniek is kísérletet tettek. APPIA a zenedráma boncolásából indult ki, mely szerinte a rendező egyedüli vezérfonala a mű értelmezéséhez, s hozzá stilizált, jelzett díszletet kreált háttérül, melyben a fény játssza a legfőbb dramaturgiai szerepet. Az eddigi kétdimenziós kulisszaszínpadot háromdimenzióssá tágította. CRAIG is stilizált, erősen architekturális színpadképet tervezett, ahol a fényeknek, arányoknak, a tömeg és az egyén viszonyításának, mozgatásának speciális ritmikáját dolgozta ki s valóban úttörő lett a 20. század számára. E két zseniális újító emelte a maga igényességével és magasra tett mércéjével a díszlettervezést is művészi szintre, mégpedig azzal, hogy a díszlet dramaturgiai szerepet kapott, hogy a tervező munkája szerves része lett a rendezésnek, a modern színpadkép megteremtésének.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom éppen olyan korszakváltás volt a színpadművészetben, mint amelyet a 18—19. század fordulóján a polgári életforma kialakulása hozott a feudális korszakéval szemben. Minden érték mérlegre

13. CRAIG, Edward Gordon: *Hívallás a színházról*. Bp. 1963. (Korszerű színház 42.) 67. l.

került, átértékelődött. A színház is. A politikai változás a színházban szociológiai változást is hozott. Új közönség alakult ki s ennek ízlését nevelni kellett, ami viszont vissza is hatott a műsorpolitikára, tartalomban és formában egyaránt. Az olasz futuristák már a háború előtt meghirdették a teljes szakítást a naturalizmussal; stílusukat mind játékban, mind színpadképben az absztrakció, a merész színek, a dinamizmus és a ritmus felülkerekedése jellemzi. Ez erősen hatott az orosz színház forradalmi újítóira; MEJERHOLDRA, TAIROVRA, akik a tömegek színházát akarták megteremteni s ebben valóban az élen jártak. Hatásuk pedig visszahatott Nyugat-Európára, ahol MAX REINHARDT, ERNST TOLLER, KARL HEINZ MARTIN, JÜRGEN FEHLING és ERWIN PISCATOR lépett az általuk megkezdett útra. A háború utáni 10–15 év aztán az izmusoknak olyan kavalkádját teremtette meg, amihez fogható azóta sem volt. A meiningenizmus lassan elnyugvó utóhullámai mellett a naturalizmus, impresszionizmus, expresszionizmus, a mindent mértani formába látó-kényszerítő kubizmus és a „parttalan” absztrakció párhuzamosan élt egymás mellett. E sokféle forrongásnak minden bizonnyal az avantgardizmus által felszabadított, kísérletező, minden áron különbözni akaró hajlam és szándék volt a forrása. A lázas keresések meghiggadása után lassan mindegyik elmúlt, de mindegyik hagyott maga után valami hasznosítható újítást. Hol azt, hogy az emberek szeme megszokta és szebbnek látta a részletező realizmus után az egyszerűsítő, nagyvonalú stilizálást; hol azt, hogy a közönség megtanult a fény, a színek nyelvén is érteni. Mindegyik izmus tett egy lépést korunk, napjaink sokszínű, izgalmas, néha nehezen érthető színpadművészeté felé.¹⁴

A Színház-történeti Tárnak voltaképpen megalakulása percétől kezdve volt az állományában eredeti díszlet- és jelmezterve. A sort a Nemzeti Színház 1945–1946 fordulóján átvett anyaga nyitotta meg, melyben egy album volt, 15 olajjal festett színpadképpel. Ehhez csatlakozott a Vígszínház 1949-ben átvett díszletterv anyaga.¹⁵ A díszletek és jelmezek gyűjtésével az a célunk, hogy a visszamenő hiányt pótoljuk, a kortársi anyagot pedig válogatva gyűjtsük. Helyesnek látszik, hogy jelenlegi állományunk ismertetését keletkezésük időrendjében végezzük s így mindjárt képet nyújtunk arról is, hogy a magyar szcenika története hogyan tükröződik Tárunk anyagában.

A barokk kisugárzó hatása, melyről a GALLI-BIBIENA és QUAGLIO családokkal kapcsolatban szóltunk, a 17. század derekán éri el hazánkat, s a jezsuita iskolai színjátszásban, majd a 18. század második felétől felvirágzó főúri kastélyszínházak életében jelentkezett.¹⁶ Tárunk legrégebb s legértékesebb szcenikai anyaga e főúri színházak történetéhez kapcsolódik. Legjelentősebb köztük az Eszterházi (Fertőd) és Kismartonban működő két Esterházy-színház volt. Történetüket HORÁNYI Mátyás monográfiája dolgozta fel.¹⁷ A fennmaradt iratok és tervek két díszlettervező nevét őrzik. Az első Pietro TRAVAGLIA (1753–1809

14. GREGOR, Joseph: *Wiener szenische Kunst*. Wien, 1924. — MARTERSTEIG, Max: *Das deutsche Theater im 19. Jahrhundert*. Leipzig, 1904. — SCHUBERT, Ottmar: *Das Bühnenbild*. München, 1955. — STAUD Géza: *A díszlet dramaturgiája. = A színpad*. 2. évf. 1936. 5–6. sz. 241. l.
15. PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán—BERCZELINÉ MONORI Erzsébet: i. m. 238. l.
16. CSATKAI Endre: *Soproni iskolai színjátékok a 17–18. században*. = *A színpad*. 2. évf. 1936. 5–6. sz. 265. l.
17. HORÁNYI Mátyás: *Eszterházi vígasságok*. Bp. 1959. — A többi hazai főúri színház első és legbővebb összefoglalását l. STAUD Géza: *Magyar kastélyszínházak*. 1–3. köt. Bp. 1963–1964. (Színház-történeti könyvtár 11–13.)

után), aki 1771-ben került a hercegi udvarhoz s 1773-tól már minden eszterházi operalibretto őt nevezi meg „decorateur”-ként. Vázlatkönyve 1780-ból való. 1955-ben vásároltuk LASZKA Géza díszletfestőtől, néhány más, értékes tervvel együtt. TRAVAGLIA 1798-ban ment nyugdíjba s Pozsonyba költözött. Számos díszlet, jelmez, kerti ünnepély, látványosság tervezése fűződik nevéhez. Tervei, ha gazdagon díszített, mozgalmas belső tereket ábrázolnak, az építész abszolút biztonságát s a barokk iskolán nevelkedett művész variációs készségét tanúsítják. De csinált számtalan egyszerű, polgári enteriört is. Ezek már a barokk utáni polgári klasszicizmus jegyeit mutatják. Újabban keletkezett feltevés szerint művei a QUAGLIO család „legtehetségesebb” tagjának, Giorgionak müncheni díszletei után készült másolatok.¹⁸ Való igaz: azzal nem dicsekedhetünk, hogy úttörő volt. De egy évszázados virágzást maga mögött hagyó, elmúlófélben levő stílusnak volt igen jó, hazai viszonylatban vezető szerepet játszó mestere. S kellett-e TRAVAGLIÁNAK egyáltalán utánoznia, másolnia bárkit is egy olyan korban, melynek közízlése telítve volt az unos-untig látott stílus variációival, amikor szinte már az sem elképzelhetetlen, hogy akinek némi rajzi készsége volt, tudott „barokk modorban” képet csinálni. Arról már nem is szólva, hogy az „utánzás”, „másolás” milyen tartalmi változáson ment át az azóta eltelt kétszáz év alatt. — A másik eszterházi scenikusról, Carl MAURERRŐL (175?—1843 után) ugyanezek a művészi képességek mondhatók el. 1802-ben került Kismartonba, ahonnan tíz évi szolgálat után ő is Pozsonyba távozott. Feltehető, hogy mindketten dolgoztak a pozsonyi Erdődy-színháznak is. Erre utal az a körülmény is, hogy a 76 darabot számláló gyűjtemény, amit a könyvtár 1947-ben vásárolt BEDŐ Rudolftól, az átvételi listán „a pozsonyi főúri színházak” összefoglaló címmel szerepelt s ez a cím nem BEDŐ Rudolftól származik, hanem valószínűleg ő is így kapta, „örökölte” az anyaggal együtt. HORÁNYI említett könyvében néhány díszletről bebizonyította (*Varázsfuvola, Don Juan, Titus*), hogy Eszterháza számára készült, de a többség identifikálása még hátra van.^{18a} MAURERNÁL a szakirodalom a bécsi Anton de PIAN hatását mutatja ki.¹⁹ Tájak, várak, hegyek ábrázolásában látványosságra törekszik, de az építészeti stílusok alkalmazásában bizonytalanság tapasztalható nála.²⁰ Az említett 76 darab terv az 1762—1843 közötti évekből származik. Igen szerencsés dolog, hogy Tárunk ezt a kb. hét évtizedet a hazai főúri színjátszás történetéből ilyen gazdag scenikai anyaggal tudja dokumentálni.

A hivatásos magyar színjátszás első évtizedei annál vérszegényebbek. Nemcsak azért, mert a Tárnak nincs e korszakból anyaga, hanem, mert eredeti ábrázolat mindezideig nem került elő. Amit az 1790—1837 közötti évekről tudunk,

18. DÉNES Tibor: *Le décor de théâtre en Hongrie*. Munich, 1973. 30. l. — NB.: A QUAGLIO családnak 21 tagját tartja nyilván a THIEME—BECKER: *Allgemeines Lexikon der bildenden Künste*. Majdnem ugyanennyit az *Enciclopedia dello spettacolo*. Ha Giorgio a legtehetségesebb volt a családban, nem valószínű, hogy mind a két kiváló mű figyelmen kívül hagyja. Ha meg a felsoroltaknál jelentéktelenebb volt, akkor miért lett volna tehetségesebb, mint TRAVAGLIA, akinek a neve THIEME-BECKERNÉL megtalálható.

18a. *Barokk, klasszicista és romantikus díszlettervek Magyarországon*. A katalógust összeállította: BELITSKA-SCHOLZ Hedvig-BERCZELI Károlyné. Bp. 1976. (Színháztörténeti füzetek 6.)

19. L. HORÁNYI és DÉNES Tibor i. m.

20. HORÁNYI Máttyás: *Carl Maurer díszlettervei*. Bp. 1957. (Színháztörténeti füzetek 8.) 2. l.

azt inventáriumok, naplószerű feljegyzések, kritikák felsorolásai, megjegyzései tanúsítják. A Pest és Nógrád vármegye Állami Levéltárában, a Színháztörténeti Iratok gyűjtőcím alatt található KELEMEN Lászlóék díszlet- és jelmeztárának inventáriuma 1792. okt. 12. és 1793. május 4–5. keltezéssel. Valószínűleg ezt használták 1790–1796 között, míg dobra nem került s a pesti német színház egy részét meg nem vásárolta. Az Országos Levéltárban levő inventáriumból tudjuk, hogy özv. gróf KÁROLYINÉ, mikor a megyeri színházat felszámolta, Debrecennek ajándékozta a színpadi felszerelést. Innen a második magyar színjátszó társulattal Pestre került az anyag, s 1806–1815 között ezzel díszítették a színpadot. Ez az adalék az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárának MÉREY-féle gyűjteményében található inventáriumból került napvilágra. Az ezutáni évekből csakúgy, mint a Pesti Magyar Színház megnyitásának első éveiből a kritikák, színlapok gyér tájékoztatására kell hagyatkoznunk.²¹

Egyetlen olajfestményünk van e korszakból, ami jelmeztörténeti szempontból némi fogódzoul szolgál: egy ismeretlen festő jelenetképe, mely — állítólag — MEGYERI Károlyt és partnernőjét ábrázolja nagyváradi felléptük alkalmával, 1830-ban, MOLIÈRE: *A póruljárt negédeskedő* c. egyfelvonásosában. Az igazság kedvéért azonban meg kell jegyeznünk, hogy a nyilvánvalóan idealizált jelmezek kb. úgy viszonyulhattak az eredetihez, mint a képen látható férfiare a közismert MEGYERI-portréhoz.

TELEPI György nevéhez emlékezetünkben a pesti Nemzeti Színház első éveinek színpadi díszletezése társul. Gyűjteményünk 4 darab 18×12 cm-es réztábláscsára festett képét őrzi. A festményeket 1972-ben vásároltuk dédunokájától, H. PLANK Bellától. TELEPI György (1794–1885) a Nemzeti Színház első generációjába, s a „nemzet napszamosai”-nak abba a kategóriájába tartozott, mint SZIGLIGETI Ede, FÁNCSY Lajos stb., aki a szó első értelmében volt a színház mindenese: írt, színészkedett, technikai ezermester volt, díszletet festett, mikor mire volt éppen szükség. 1818-ban, Bécsből hazatérve, hozta össze sorsa MEGYERI Károlyval s ez el is döntötte jövőjét. 1825-ben BARABÁS Miklóstól tanulta a festészet titkait, amit, szerte az országban járva, hamarosan hasznosított. Díszleteken kívül színpadi függönyt, színészportrékat festett, színpadot, sőt színház-épületet is tervezett. 1833-ból való a *Tündérműhely Magyarországon*, 1835-ből a *Bűbájos vadász*-hoz festett díszletterve. A mi négy képünk a korszak tipikus romantikus stílusban megfogalmazott tája: várral, zúgó patakkal, ódon híddal stb. A képeket valószínűleg háttérfüggönyként használták, mert jellegzetes, statikus színpadképet lezáró ábrázolatok, melyek előtt, nem túl tágas helyen folyt a játék. Kettő közülük 1843-ból való, datált, szignált kép. TELEPI a színpadtól 1855-ben visszavonult, de díszletet, főként vidéki színházak számára, továbbra is festett.²²

21. OLT. Htt., Dep. pol. gen. et civ. 1804. Fons 6. pos. 2. — OSZK Fol. Hung. 1129. 5–18. fol. — *Két régi leltár az első magyar színjátszó társaság idejéből.* = *Színháztörténeti Értesítő.* Bp. 1953. 2. sz. 65–74. l. — MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR Edit: *Adatok a magyar rendezés első évtizedeihez.* Bp. 1962. (Színháztörténeti könyvtár 7.). — STAUD Géza: *Magyar kastélyszínházak.* 3. köt. 76. l.
22. TELEPY Katalin: *Telepy Károly, a magyar táj romantikus festője.* = *Debreceni Déri Múzeum Évkönyve.* IX. 1966–1967. Debrecen, 1968. — SZIGLIGETI Ede: *Telepi György.* = *Budapesti Közlöny.* 1868. aug. 2. — PAÁL Jób: *A Nemzeti Színház ismeretlen tervei.* = *Vasárnapi Újság.* 1914. 353. l. — *Márkosfalvi Barabás Miklós önéletrajza.* Bp. 1944.

A színpad berendezéséről 1840—1870 között jobbra csak a hírlapokban, folyóiratokban megjelenő képek útján tudunk fogalmat alkotni. A *Vasárnapi Újság* megindulása a fametszetes képek rendszeres közlésével segít a korabeli színpadkép rekonstruálásában.²³ Viselet- és jelmeztörténeti ismereteink viszont éppen ezekben az évtizedekben válnak gazdagabbá. Ez két tényező szerencsés összjátékának köszönhető. A korabeli folyóiratok ugyanis — külföldi minta nyomán — színezett metszeteken divatképmelléleteket adtak közre. Innen adódik, hogy a reformkori divatot minden azt megelőzőnél részletesebben ismerjük. A másik, ennél is jelentősebb ok: BARABÁS Miklós, a magyar grafika egyik legnevesebb képviselője, 1840-ben végleg letelepedett Pesten s mint korának akkor már jól ismert, divatos portretistája, hallatlan bőséggel ontotta a rézmetszeteket, köztük úgyszólván minden jelesebb színész arcképét. Kívüle MARASTONI József, KOHLMANN Károly, ROHN Alajos karcai, metszetei őrzik a korszak színészeinek arcvonásait. A fényképezés megindulásáig, kb. az 1860-as évek közepéig, néhány festménytől eltekintve, jóformán egyedüli forrásai ezek a színészábrázolatoknak és az egykorú jelmezviszonyoknak — persze, erősen idealizáló színvonalon. Tárunknak e grafikai munkákból úgyszólván hiánytalannak nevezhető gyűjteménye van.

A Nemzeti Színház állományával hozzánk került egy félbőr-kötéses album „Díszlet-album. I. köt.” felirással, amely 15 darab 15×15 cm-es méretű olajfestményt tartalmaz az 1874—1894 közötti évekből. Közülük három kép tervezőjét meg tudtuk határozni. LEHMANN Mór 1874-ben WAGNER *Rienzi* c. operájához, HORN Róbert 1878-ban AUGIER *Fourchambault család* c. művéhez és SPANNAFT Ágoston VÁRADI Antal: *Rafael* c. darabjához tervezett díszletét sikerült azonosítanunk. Ám egyik sem eredeti mű, hanem egyugyanazon kéz másolata. Valószínűleg így tartották számon a raktári díszletkézleletet, s adott esetben, egy kis átalakítással felhasználhatták később, más darabhoz is. E feltevést támasztja alá a Nemzeti Színház számos rendezőpéldánya, valamint a 18 doboznyi, 1860—1890 közti időből származó jelmezköltségvetések gyűjteménye. Mindkettőben bejegyzések sora igazolja, hogy egy-egy díszletet, jelmezt több darab kiállításánál is felhasználtak.²⁴

A díszletek a 19. században, kevés kivételtől eltekintve, típusdíszletek voltak. S ez nem hazai specialitás; Európa-szerte általános gyakorlat volt, amit részint az a körülmény magyaráz, hogy a díszletnek nem volt dramaturgiai jelentősége, megtervezése tehát nem igényelte a rendezővel kongeniális művész jelenlétét. A másik ok a gazdaságosság volt. A színház derék festőmesterei csináltak „rococo termet”, „polgári szobát”, „tanyát gémes kúttal”, „falusi főteret templomtoronnyal” stb., stb. s ezeket országszerte üzletszerűen kölcsönözték.

23. SZIGLIGETI Ede: *A szökött katona*. FUCHSTALLER acélmetszete. Pest. 1843. („Un-gar” műmellélete.) — JÓKAI Mór: *Dalma*. Litogr. CANZI A. rajza. Nyomt. Engel—Mandello. Pest, 1853. (*Déliab* műmellélete.) — ERKEL Ferenc: *Bánk bán*. Jelenet. III. felv. I. kép. (*Vasárnapi Újság*. 1861. 504. l.)

24. E gyakorlatnak személyes beszélgetésből magam is őrzöm emlékét. 1967-ben BUDAI József, a Nemzeti Színház fődíszletmestere, egy fényképalbumban megmutatta azt az „évszázados tölgyet”, ami a *Szentivánéji álomban*, TÓTH Imre igazgatása alatt, 1909-ben kezdte színpadi szereplését, s úgymond, az 1930-as évek elején, VOINOVICH Géza idejében, ha nagy, lombos tölgy kellett a díszletbe, még „jártzott”.

KÉMÉNDY Jenő, a Nemzeti Színház és az Operaház kiváló szcenikusa írja 1904-ben (!) egyik tanulmányában: „Oly színháznál, melynek nagy és változatos a műsora, sohasem lehet tökéletes a szcenírozás és a kiállítás ... mindig tekinteni kell arra, hogy a díszlet, a jelmez, a bútor más alkalommal is használható legyen.”²⁵

A 19. század 70-es éveiben két vezető egyénisége van a hazai díszlettervezésnek: LEHMANN Mór és SPANNRAFT Ágoston. LEHMANN Mór (181?–1877) a Nemzeti Színház első tudatos, művészi ambíciótól fűtött díszlettervezője volt. Pályáját Drezdában kezdte. 1834-ben már Bécsben találjuk, ahol 1850-ben udvari festővé nevezik ki, 1861-ben pedig a Carl-Theater igazgatójává. Ezt a tisztséget azonban pár hónap után letette s végleg áttelepedett Pestre, ahol addig is sokszor megfordult már. 1855-ben pl. nyolc nap alatt ő varázsolta újjá a Nemzeti Színház megkopott nézőterét.²⁶ 1861-ben a Nemzeti Színház meghívta őt díszletfestőnek, s noha volt más külföldi ajánlata is (Riga), Pestet választotta. A Nemzeti Színház 1873-ban azzal jutalmazta, hogy önálló festőtermet épített számára. Ez lett a magyar díszletfestés bölcsője.²⁷ LEHMANNban a barokk múlt architekturális öröksége a 19. századi romantikus képszerkesztéssel felváltva jelentkezett. Sajnos, nagyon kevés eredeti képe maradt ránk; Tárunk egyik legszebb — s valószínűleg egyben legutolsó — tervét őrzi, amelyet a Népszínház 1877 júniusában bemutatott „tündéri látványosságához”, CSEPREGHY Ferenc: *Meluzina, a szép hableány* című darabjához készített.

SPANNRAFT Ágoston (1855–1910) LEHMANN tanítványa volt 1872-ben. Ennek halála után Bécsbe ment tanulni, BRIOSCHIHOZ. Hazatértekor, 1880-ban, a Nemzeti Színház szerződtette. Kettejük tevékenysége a színház életében jó negyven esztendőös folytonosságot jelent. Pilléreivé váltak szakmájuknak. Említésük nélkül nem lehet a hazai díszlettervezésről beszélni. Nem azért, mintha soha-nem-látottat csináltak volna, hanem, mert olyan korszakban álltak helyt, mutattak európai mércével mérve is színvonalasan, fáradhatatlan lelkesedéssel utat, amikor a századvég éveiben gombamódra szaporodtak a színházak, a fővárosban és vidéken egyaránt, s a mennyiség könnyen a minőség rovására mehetett volna. Stílusuk ifjúkoruk élményét, ismeretanyagát tükrözte. Hatott rájuk a müncheni PILOTY iskolának történeti atmoszférát teremtő levegője és a bécsi MAKART-stúdió anyagban, pompában határt nem ismerő gazdagsága. SPANNRAFT látta, megtanulta s több művén (SHAKESPEARE: *Troilus és Cressida*, MEYERBEER: *Hugenották*) ki is próbálta a meiningeniek aprólékos természetűségét. 1884-től az Operaház külön festőtermébe költözött s alkotótevékenysége soha nem látott bőséggel bontakozott ki. 1880–1904 között a Nemzeti Színház 237 darabjához 469 díszletet, az Operaház 138 darabjához 330-at tervezett.²⁸ PAULAY Ede rajzai alapján ő csinálta 1883-ban *Az ember tragédiája* díszleteit. Operaházi terveivel, vidéki színházaknak festett előfüggönyeivel, a milleneumkor az alagúthoz tervezett diadalkapuval, élőképek tervezésével minden alkalommal bizonyosságot tudott és akart is tenni arról, hogy a hazai díszletfestés már saját lábán is megáll. Nyomában

25. KÉMÉNDY Jenő: *Színházi kosztümök*. = *A színház*. 2. évf. 1904. 21. sz. 346. l.

26. RÉDEY Tivadar: *A Nemzeti Színház története*. Bp. 1937. 259. l.

27. ANDOR Károly: *A magyar díszletfestészet*. = *Magyar Salon*. 21. évf. 1904. 41. sz. 217. l.

28. ANDOR Károly: i. m.

egyre több művészi becsvágygal dolgozó tervező kezdett működni. A bécsi iskola (BRIOSCHI) hatása BURGHARDT Ármin, KÉRY Adolf, CSAPÓ Jenő, MOLNÁR Árpád művein könnyen felismerhető. Valamennyiőjüktől őriz gyűjteményünk egy-egy képet.

Közben már hazai talajon is jelentkezik a mást, az újat akarás vágya. Egyre többeket foglalkoztat a színpadművészet elméleti megalapozása, a technikai lehetőségek tágítása, a díszlet és jelmez szerepének újrafogalmazása, a szcenikában betöltött funkciójuk felismerése és érvényesítése. A nyugati színjátszás útját és eredményeit figyelő művelt színházi embereink mind elméleti, mind pedig gyakorlati, rendezői oldalról próbálják megközelíteni e kérdést, s próbálnak maguk is belekapcsolódni ebbe az új, izgalmas áramkörbe. HEVESI Sándor, MÁRKUS László, BÁRDOS Artúr, KÉMÉNDY Jenő — és még folytathatnók a sort — számos cikkben fejtegeti a megújulás témáját. A Thália Társaság, majd az 1910-es évektől ennek nyomába lépő sok kísérleti színházi vállalkozás mind kitűnő gyakorlati műhelye volt az újító gondolatoknak. Kár, hogy ebből a mozgalmas korszakból csak egyetlen eredeti dokumentuma van Tárunknak. De ez igazi csemege: MÁRFFY Ödönnek, a Nyolcak egyik kiváló tagjának aquatinta rajza D'ANNUNZIO *Holt város* című drámájához, 1907-ből. MÁRFFY a tervet a Thália Társaság számára készítette s ez egyben egyetlen színházi díszlete is.

Az imént említett nevek közül KÉMÉNDY Jenő volt az, aki a színpadkép megújításának ügyét a színpadtechnika reformja felől próbálta megközelíteni. Írásban, gyakorlatban sokat foglalkozott e témával. Tevékenységét és jelentőségét KERESZTURY Dezső méltatja részletesen egy tanulmányban.²⁹ Színpadi gépezeteken kívül ismerett KÉMÉNDY díszleteket is, amik javarészt elpusztultak s csak képekről ismerjük őket. Kosztümterveinek 1855 darabból álló gyűjteménye viszont 1951 óta a mi tulajdonunk. Ekkor ajándékozta nekünk az Operaház. KÉMÉNDY Jenő (1860—1925) 1898-tól tartozott az Operaház kötelékébe, ami a Nemzeti Színházzal közös vezetés alatt állott s így ez utóbbinak is sok jelmezt tervezett. Munkássága a jelmeztervezés területén is új korszakot nyitott. Véget vetett annak az egyébként világszerte gyakorolt szokásnak, hogy a színészek saját tervezésű kosztümökben lépjenek színpadra. Ez egyéni ízlésbeli túlkapásokra, stílárís zűrzavarra vezetett. Tisztában volt azzal — hiszen a meiningeni példáján megtanulhatta —, hogy a jelmez szerves része a színpadképnek, funkciója van; kitűnő gyakorlati érzékével, jó ízlésével hamarosan rájött, hogy ehhez a funkcióhoz hogyan vezet az út. „Minden kornak megvannak — írja — a maga szövetmintái és díszítései és ha az ember némileg korhű dolgokat akar csináltatni, arra is ügyelnie kell, hogy ne csak a szabás, de a szövet is jellemző legyen.” Tudta, hogy ez a látszatra aprólékos realizmust sejtető korhűség a fény és távolság hatására módosul, hogy a színek értéke a mesterséges világítás következtében egymáshoz viszonyítva változik, hogy a korhűséget nem szolgálaiian kell értelmezni, mert azt *mai* szemmel nézi a néző. Utalt arra is, hogy a szereplő alakját, amely éppen a jelmez következtében előnytelenül alakulhat, hogyan kell korrigálni — a jelmez segítségével.³⁰ Gyűjteménye rengeteg „jegyzetet” tartalmaz. Stílusok, korszakok, nemzetek viseletének sajátos elemeit vázolta fel

29. KERESZTURY Dezső: *Az önálló magyar opera- és balett-scenika kialakulása.* = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1972.

30. KÉMÉNDY Jenő: *Színházi kosztümök.* = *A színház.* 2. évf. 1904. 21. sz. 346. l.

magának. Konkrét terveire pedig legtöbbször mellékelte az anyagmintát s gyakorta bőven magyarázta is őket.

A díszlettervezés történetét felvázoló áttekintésben említettük APPIA és CRAIG korszakalkotó hatását. Ugyanígyen újító, feszítő erőként jelentkezett körülbelül velük egy időben a francia színjátszás megújulásáért harcolva André ANTOINE, a német nyelvterületen Otto BRAHM és Max REINHARDT, Oroszországban pedig SZTANYISZLAVSZKIJ és NYEMIROVICS-DANCSENKO. Ezeknek az erővonalaknak gyűrűjében nőtt fel a Thália Társaság is. S bárki foglalkozott is ezentúl a színpad művészetével, e mozgalmakat nem hagyhatta figyelmen kívül. A Thália megszűnése után (1908) HEVESI Sándor 1912-ben az Operaházhoz került. Itt BÁNFFY Miklós (1873—1950) intendáns személyében, aki író, drámaíró is volt, igen sokoldalú, kulturált, tájékozott partnerre talált. Közös kísérleteikből született meg hazai színpadon először a stilizált díszlet és jelmez. BÁNFFY igen sokat és nagy kedvvel tervezett. BALÁZS Béla emlékezik meg egyhelyütt arról, hogy milyen hallatlan bizottsággal érezte meg a *Fából faragott királyfi*-ban rejlő költészetet és scenikai lehetőségeket s milyen megszállottan dolgozott rajta — már a puszta libretto elolvastán is.³¹ Saját műveinek scenikai megoldását mindig maga csinálta. Terveit erős dekorativitás jellemzi. Tőle közölt képünk már kései mű, A *nagyúr* 1942-es kolozsvári terve. Ez már nem kísérletezés, hanem a harmonikus, higgadt artisztikum képbeli megfogalmazása.

Nem eleve elhatározás, hanem a foglalkozás teremtette csábítás adta a kezébe BATHYÁNY Gyulának és MÁRKUS Lászlónak is az ecsetet.

BATHYÁNY Gyula (1888—1959) festőművész volt, korának és körének ünnepektől személyisége. Kitűnő rajzoló és illusztrátor. Az egzotikus és irodalmi fogantatású témák kedvelője áll előttünk képei nyomán. Festői stílusának legpregnansabb jegye a szecesszió.³² Stilizáló készsége igen erős, színei visszafogottak, a groteszk iránt nagyon fogékony. Kár, hogy ebből a mi példánk keveset árul el, mert ez is kései alkotás, 1935-ből való.

BÁNFFY Miklós kortársa, sokoldalúságban, műveltségben hozzá hasonló volt MÁRKUS László is (1882—1948). Pályája kezdetén újságírással foglalkozott, színházi és képzőművészeti kritikákat írt. 1922—1925 között viszont már sok díszletet is tervezett BÁRDOS Artúr két színházának, a Belvárosi és Renaissance Színháznak. 1923-ban lett az Operaház főrendezője. Ekkorra már élesen körvonalazódott benne, hogy hogyan látja a modern színpadkép jövőjét s ezt szóban, írásban egyaránt hirdette, rendezéseivel pedig illusztrálta is. A *Parsifal* rendezésének ürügyén — de általános érvénnyel! — így fogalmazta meg színpadművészeti felfogását: „Arra igyekszem, hogy a mű drámai és filozófiai lényegéből és a mai színpad kifejező lehetőségeiből, tehát minden előadás egyetlen kompetens stílusmeghatározóiból vonjam el ennek az előadásnak stílusát. A drámai és filozófiai lényeg a partitúrában és a szövegekben . . . található meg.”³³ Vallotta, hogy a dráma, bármily realista vagy akár naturalista is, absztrakció, tehát a díszletnek is absztrahálnia kell. Keretként kell szolgálnia a mű drámai és eszmei

31. BALÁZS Béla: *Válogatott cikkek és tanulmányok*. Bp. 1968. 47. l.

32. BERNÁTH Mária: *A magyar szecessziós festészet helye az európai drámatokban*. = *Filológiai Közlöny*. 13. évf. 1967. 1—2. sz. 220. l.

33. Márkus László nyilatkozik a *Parsifal* rendezéséről. = *Színházi Élet*. 13. évf. 47. sz. 43. l.

mondanivalójához. A színpadképben olyan műalkotást kell a rendezőnek és a tervezőnek létrehoznia, amelyben összeötvöződik a képzőművészet (architektúra, forma, szín és fény) a színesi mozgással s teljes harmóniát alkot vele. Íme: APPIA, CRAIG magyar talajba ültetve. Ez MÁRKUS László elévülhetetlen érdeme: átvette, amit az úttörők elméletéből hazai talajba átültethetőnek vélt; s amihez KÉMÉNDY Jenő technikai zsenialitását adta, ahhoz MÁRKUS a szellemi szintézist és megfogalmazást nyújtotta. Így váltak ők együtt a modern magyar színpadművészet úttörőivé.³⁴

Ennek a korszakváltást hozó két-három évtizednek, sajnos, alig van eredeti szcenikai dokumentuma. Ami végbement, azt főként cikkek, tanulmányok, fényképek őrizték meg emlékül az utókor számára.

A két világháború között, a húszas évektől kezdve, már kedvezőbb a helyzet. Erre az időre esik FARAGÓ Géza (1877–1928) jelmeztervezői tevékenységének delelője is. FARAGÓ igen érdekes, szokatlan színfoltja volt a fővárosi színházak világának. Működésének területe a Király, a Magyar és a Fővárosi Operett Színház, valamint több pesti revüszínház volt. Első pillantásra meglátszik rajzain, hogy más iskola neveltje, mint az összes eddig említett művészek. Párizsban tanult, s mivel a dekoratív művészet volt számára a legfőbb vonzás, plakáttervezőnek készült. A szakirodalom mint a magyar plakátművészet egyik úttörőjét s művészi színvonalra emelőjét tartja őt számon. Szellemi atyjaként pedig az osztrák Gustav KLIMT-et emlegetik.³⁵ Jelmezterveinek javarészét antikváriumtól vásároltuk, 1970-ben. Láttukon a legkiválóbb divattervező kiapadhatatlan variációs készsége bontakozik ki előttünk, merész vonalak, egzotikus és erotikus stíluselemek, harsány, ám mindig ízléses színvilág, pompás karikírozó készség és a „műfaj” biztos kezelése. Szerette a könnyű műzsát, s nem véletlen, hogy soha nem is kísérletezett mással.

A Thália Társaság szerepét folytatni kívánó magyar avantgardista mozgalom az 1910-es évektől számtalan kísérleti vállalkozást hozott létre, főként Budapesten. BÁRDOS Artúr, PÜNKÖSTI Andor, MÁRKUS László neve és háttérben a *Nyugat* szellemi tekintélye és támogatása fémjelezte e kérészetű próbálkozásokat, melyek vagy a közönség visszhangja híján, vagy a hatóságok elleni harcok miatt végül is bukáshoz vezettek. Az 1920-as évek végére elapadtak a kísérletező kedv hullámai. A főváros színi élete tovább folyt a tőkés magánvállalkozás szempontjai és törvényei szerint. A Nemzeti Színház kivételével szórakoztató célra létesült üzleti vállalkozás volt valamennyi, élén a három legnagyobbal: a Vigaszínházzal, a Magyar és a Fővárosi Operett Színházzal. E három intézmény szabta meg a színvonalat, a stílust a magánvállalkozások prózai és zenés műfajában egyaránt. E korszak díszlettervezése hűségesen idomult a tartalmi követelményhez: látványos, illúziókba ringató, a törzsközönség ízlését ismerő és kiszolgáló, megárázkodtatást nem okozó, ízléses, kiegyensúlyozott alkotásokat létrehozó másfél évtized volt.

A Vigaszínháznak két díszlettervezőjétől őriz Tárunk nagyobb számú dokumentumot. MÁLNAI Béla az egyik (1878–1941) és NEOGRÁDY Miklós (1903–

34. MÁRKUS László: *A színpadi díszlet stílusa.* = *Szépművészet.* 1. évf. 1940. 3. sz. 63–64. 1.

35. SZABADY Judit: *Secession in graphic art.* = *The New Hungarian Quarterly.* Bp. 13. évf. 1972. 45. sz. — KISS Sándor: *Magyar plakátművészet a két világháború között.* = *Legújabbkori Történelmi Múzeum Évkönyve.* 2. évf. 1960. Bp. 1961. 18. 1.

1968) a másik. MÁLNAI eredetileg építészmérnök volt s csak 1920—1926 között csinált díszleteket a színháznak, mert utána jól jövedelmező építészeti magánvállalkozásba kezdett. Terveit — amelyek a színház államosítása után kerültek hozzánk — világos szerkesztés, célszerű belső elrendezés jellemezte. NEOGRÁDY Miklós 1940-ben került a színházhoz s az államosításig jóformán minden darab díszletezését ő végezte. 1949 után működött a Petőfi és József Attila Színházban is. Precíz, világos tagolás, józan, soha túlzásba nem eső stilizálás jellemzi gazdag munkásságát. Terveiből egy csokornyit 1959-ben vásároltunk.

BÁSTHY István (1896—1970) volt e korszak harmadik olyan jellegzetes képviselője, akinek műveiből néhányat vásárlás útján szerzett Tárunk 1960-ban és 1961-ben. BÁSTHY sok tervet készített a Magyar, a Király, az Adrássy Színház, a Terézkörúti Színpad és számos pesti revü- és kabarészínház számára. Ízlésben, stílusban pompásan tudott alkalmazkodni mind a látványos, mind pedig a kérésztelű kabaréműfaj formai követelményeihez. Sok magyar film díszleteit is ő tervezte.

A Nemzeti Színháznak NÉMETH Antal igazgatása idején egyik legtöbbet foglalkoztatott díszlet- és jelmeztervezője JASCHIK Álmos (1885—1950) volt. Pályája korán érintkezett a színházzal. Alig húszévesen tagja volt a Thália Társaságnak. Diplomája megszerzése után, 1907—1919 között az Iparrajziskola tanára lett. Neve kiváló könyvillusztrációival vált közismertté. A Nemzeti Színházban 1935-től működött. Műveiben a nemes értelemben vett szecesszió és egy különös, stilizáltan magyaros mesevilág ötvöződik össze. Díszlettervei, képei olyanok, mint a megelevenedett gyermekkori álmok. Abszolút biztos stílusismérete idegen világok megjelenítésében is eligazította. *A roninok kincsében* a japán szellem, a *Csongor* és a *János vitéz* tervezésénél a magyar mesekincs, a *Peer Gynt*-nél az északiak világának megidézésében bizonyult kiválónak. ARISZTOFANÉSZ *Madarak* című vígjátékéhez a madárfajták karakterizálásával pompás megfigyelőkészségről és humorérzékről tett bizonyosságot. Aprólékos és mégis kimeríthetetlenül találékony volt. A mind jobban tért hódító vetítési technikát *A roninok kincse* tervezése közben, saját bőrén kísérletezte ki, s minuciózus hajlamát pompásan tudta a friss tapasztalatokhoz idomítani. Rájött, hogy a díszletet a vetítéshez maximálisan le kell egyszerűsíteni, s ebben, mint keretben, a jelmez funkcióját kell „megemelni”. Tervezői kvalitásait lehet vitatni (s vitatják is). Való igaz, hogy előzmény és folytatás nélkül áll a hazai szcenika történetében; de sajátos, mesemondó stílusa ennek ellenére is érdekes színfoltja marad a színház történetének. Szép számmal megmaradt terveit (valamint feleségét) az örökösök hagyatékozása útján szerezte Tárunk 1954-ben.³⁶

Európa-szerte elterjedt az első háború után az a szokás, hogy egy-egy mű díszletének megtervezésére a rendezők elismert, nagynevű festőművészeket hívtak meg, így is emelni kívánván a produkció rangját, hírét. Kiváltképpen Párizsban volt ez divat, ahol Raoul DUFY, Fernand LÉGER, CHIRICO, Salvador DALI nevét gyakorta lehetett látni a plakátokon. Nálunk ez nem vált bevett szokássá

36. JAJCZAY János: *Jaschik Álmos*. = *Képzőművészet*. 8. évf. 1934. 87. l. — NÉMETH Antal: *A díszlet- és kosztümtervező Jaschik Álmos*. = *Művészet*. 6. évf. 1965. 9. sz. 25—27. l. — JASCHIK Álmos: *A „Roninok kincsének” színpadképei*. = *Magyar Iparművészet*. 40. évf. 1936. 113—114. l. — BERNÁTH Mária: i. m.

a két háború közti időben. Űgyszólván minden színháznak volt „házi” tervezője. Manapság sokkal gyakoribb a vendégtervezés, mint régen volt.

Két nevet mégis meg kell említenünk, mely kivétel a fenti szabály alól. NÉMETH Antal két ízben hívott vendégművészt a díszlet megtervezésére — s mindkettő telitalálat volt. Egyikőjük PEKÁRY István (1905—). A ma Munkácsy-díjas festő neve már akkor fogalom volt. Festői világa a magyar népmese elemeiből táplálkozik, derűs, vidámságot sugárzó képei a hazai neoprimitív művészet leg szebb alkotásai. Dekoratív készsége, meseszerű atmoszférát teremtő ereje költői művek, mesejátékok szcenírozására predesztinálja — s ezt érezte meg NÉMETH Antal tévedhetetlen biztonsággal, amikor 1942-ben a *Csongor és Tünde*, majd 1952-ben a *Lúdas Matyi* bábvariációjának megtervezésére kérte fel. Mindkét mű terveit 1966-ban vásároltuk. — A másik vendégtervező VISKI BALÁS László (1909—1964) volt. Őt *Az ember tragédiája* díszletterveinek elkészítésére kérte fel a színház igazgatója, amikor 1939-ben a művet kamaraszínpadra alkalmazta. A művészi kivitelezés példátlanul gazdag volt: az állandó háttérül szolgáló színnel két oldalfülkéjének szobrai két kiváló szobrászművész mintázta: Ádámot ERDEY Dezső, Évát JÁLICS Ernő. A két figura között, vetítéssel, egymást váltották az egyes színek képei. Először az ún. élet-képek, míg Ádámot a tettvágy hajtja, s minden szín végén az ún. halál-kép, mely akkor tűnik át, amikor Ádám optimizmusára árnyék borul. A színpad kicsi volt. A háttérképet tehát úgy kellett stílusban megválasztani, hogy a jelkép félreérthetetlenül kitessék, s a festőiség se szenvedjen csorbát. A két szobor volt a forma, a keret, s benne a kép a színnel. VISKI BALÁS szerencsés ötlettel a quattrocento stílusát választotta, melyben rajzosság és festőiség pompás egyensúlyhoz jutott. VISKI BALÁS díszletterveit 1973-ban vásároltuk meg.

A *Tragédia* jelmezeit ekkor tervezte harmadízben — és még utána kb. négyszer — NAGYAJTAY Teréz (1897—), a színház kiváló jelmeztervezője. NAGYAJTAY 1926-ban az Operaháznál kezdte pályáját. Innen két év múlva, 1928-ban a Nemzeti Színházhoz került, ahol 1964-ig, csekély kivétellel, minden kosztümöt ő tervezett. Leleménye kiapadhatatlannak, forma- és színkultúrája, a nemes hagyományok tiszteletben tartása, kitűnő karakterizáló képessége páratlannak, munkája nélkülözhetetlennek bizonyult. Terveiből, saját válogatásában, 1966-ban és 1969-ben vásároltuk.

UPOR Tibort (1904—1960) HEVESI Sándor hívta a Nemzeti Színházhoz, ahol 1930—1935 között működött. Előtte az Új Színháznak, 1935 után a Magyar Színháznak, 1945-től a Vígyszínháznak készített díszletterveket. Építész mérnök volt: a plasztikus térképzés, a zárt szerkesztésmód, az architekturális megoldás sok tervén meglátszik: *Világrekord* (1932), *Az ember tragédiája* (1934), *Szellemesek* (1953), *Szent Johanna* (1955). Kevés megmaradt tervét 1969-ben vásároltuk meg.

Mielőtt tovább lépnénk és a második világháború éveit áthidaló generáció munkásságának felvázolására térnénk rá, vessünk egy pillantást hátra, a hazai szcenika eddig való történetére. Láthatjuk, milyen óriási léptekkel próbálta ez a művészeti ág fejlődése első ötven évében utolérni önmagát és az európai színházak színvonalát, mellyel utoljára a 18. században, a főúri színjátszás idejében tartott lépést. LEHMANN és SPANNRAFT úttörő munkássága a zsenge kezdet, vékony kis erecske a múlt század két utolsó évtizedében. Ők a mesteremberből lassan kibontakozó, tudatos művész típusai. A második generációban — ide KÉMÉNDY Jenő, BÁNFFY Miklós, MÁRKUS László tartozik — e tudatosság már

odáig mélyül, hogy elméleti alapvetést végeznek, nem pusztán részletfeladatokat látnak, hanem egész „színpadkép”-ben gondolkodnak, mert mozgató erejük a művészi látásmód. Ezzel közvetlen előkészítőivé válnak egy szélesen hömpölygő, sok ágúvá differenciálódó folyamnak, az 1920-as évek közepén felfejlődő harmadik generáció tevékenységének. Ebbe a generációba már igen sok művészt kellene felsorolnunk: a már idáig is említettekén kívül GARA Zoltán, BAJA Benedek, BERCSÉNYI Tibor, HORVÁTH János, VOGEL Eric, LÁNG Rudolf stb., stb. nevét. Mivel azonban ismertetésünk kizárólag saját anyagunkra korlátozódik, a kör lezárul OLÁH Gusztáv, FÜLÖP Zoltán, VARGA Mátyás és MÁRK Tivadar nevével.

E négy művész egész életművét gyűjteményünk őrzi. Mindegyik nevet több száz alkotás képviseli állományunkban. VARGA Mátyás anyaga 1962-ben, OLÁH Gusztáv és FÜLÖP Zoltáné 1968-ban, MÁRK Tivadaré pedig 1971-ben került vásárlás útján tulajdonunkba. Mind a négyőjükkel részletesen foglalkozik KERESZTURY Dezső a magyar opera és balett scenikai kialakulásáról írt, már idézett tanulmányában. És mindegyikőjükéről elmondható, hogy mindent tudtak. De ezt a „mindent” jelentő utat az előttük járó generáció nélkül nem lehet elképzelni.

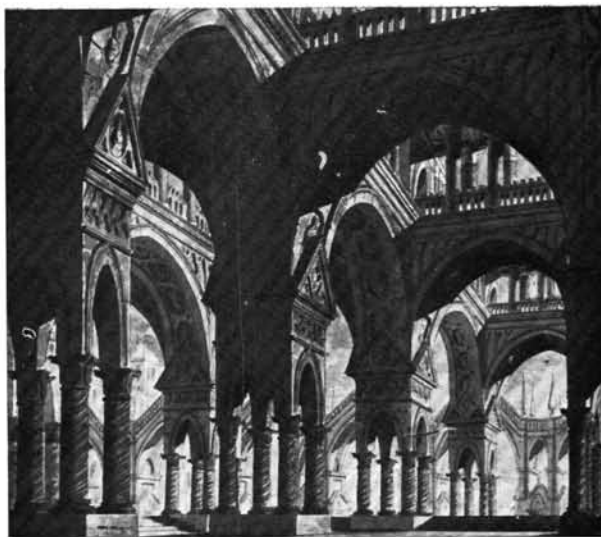
A legkomplexebb egyéniség mégis OLÁH Gusztáv (1901–1956) volt közöttük, akit mérnöki, zenei, képzőművészeti és nyelvi tudása „primus inter pares”-sé emelt. Benne teljesedett ki hazai talajon az az ideális színházi személyiség, akit CRAIG körvonalazott cél és példaként, mert OLÁH imént elsorolt képességeit rendezőként is ki tudta teljesíteni. KÉMÉNDYt szcenikában, MÁRKUS Lászlót rendezésben vallotta mesterének. A tervezést 1923-ban a Nemzeti Színházban kezdte *Az ember tragédiájával*. A prózai sort a *Bánk bán*, a *Csongor és Tünde*, *Kréta* stb. díszleteivel folytatta, míg 1930 után már szinte kivétel nélkül csak operával foglalkozott. Pályája kezdetén realista színpadtervek kerültek ki keze alól, melyeket költői szinten fogalmazott meg (*Bánk bán*); később nagy kedvét lelta a formák, vonalak, színek játékában. Nagy mestere volt a stilizálásnak (*Kuruc mese*, *Pillangó kisasszony*, *Francia saláta*), de tudott nagy, festői színfoltokban is gondolkodni, expresszív hatású színpadképet varázsolni.³⁷ A szocialista realizmust az 1950-es évek elején magas hőfokon, költőiséggel telítve fogalmazta meg képein (*Anyegin*, *Traviata*, *Hattyúk tava*, *Fidelio*); 1955 után ennek ellenpólusaként letisztult, leegyszerűsödött művészete. Tervei igényes sokoldalúságot, kifinomult színekkel, fölényes kor- és stílusismeretet mutatnak. Rendezői egyéniségéről tanítványa, Huszár Klára, ad számot a közvetlen élmény hiteles erejével.³⁸ Legjobban úgy szeretett rendezni, hogy egyben a díszletet és jelmezt is maga tervezte, mert így érezte töretlenül harmonikusnak a mű színpadra vitelét. Rendezői és szcenikai terveit előre, részletesen kidolgozta és rendíthetetlen biztonsággal vitte véghez. Kiváló ösztöne volt a monumentalitáshoz, mely a tömegek mozgató erejében (*Don Carlos*, *Borisz Godunov*) és szabadtéri produkcióiban kapott igazi szárnyakat. Hírünket, tekintélyünket Európában az ő munkássága alapozta meg. Gyakori külföldi meghívásai pedig azt bizonyították, hogy öregbíteni is tudta.

Előbb tanítványa, majd hamarosan legkiválóbb partnere lett az operai szeni-

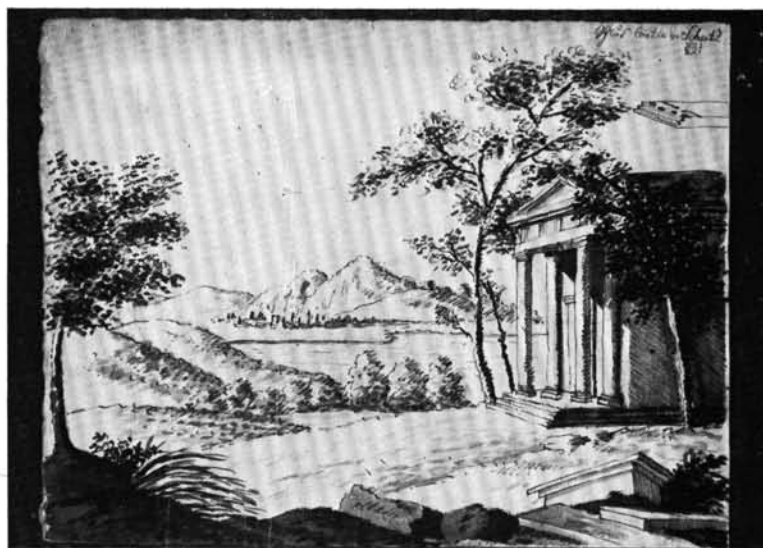
37. DEMETER Imre: *Színházi beszélgetés Bernáth Auréllal*. = *Film—Színház—Művészet*. 3. évf. 1959. 5. sz. 6–7. l.

38. HUSZÁR Klára: *Operarendezés*. Bp. 1970.

Díszletterv Bibiena-stílusban. 18. század vége

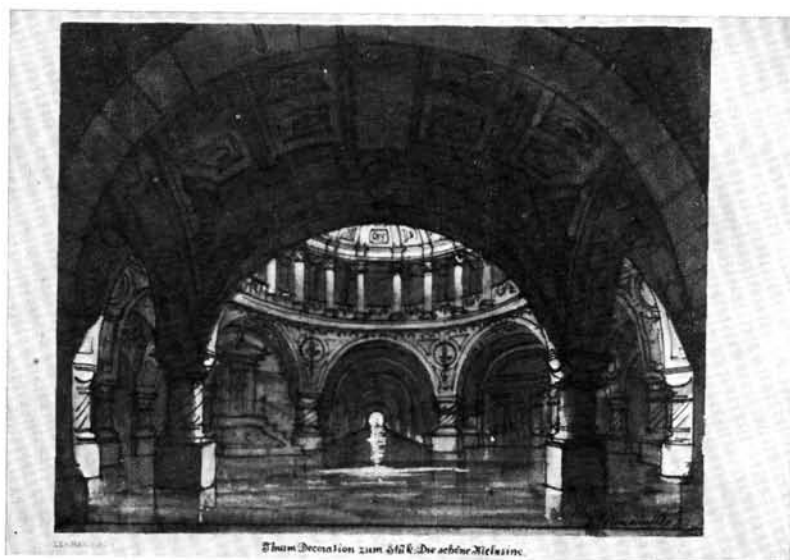
Carl Maurer díszlete J. Schenk operájához. 1821

Venus-jelmez egy 18. századvégi operához

Fáncsy Lajos mint Don José. Barabás Miklós litográfiája. Pest, 1845

Csepreghy Ferenc: A szép Meluzina. Lehmann Mór díszlete. Népszínház, 1887

Giordano: André Chénier. Spannraft Ágoston díszlete. Operaház, 1897

Shakespeare: Troilus és Cressida. Kémény Jenő rajza. Nemzeti Színház, 1900

Rossini: Tell Vilmos. Kémény Jenő rajza. Operaház, 1899

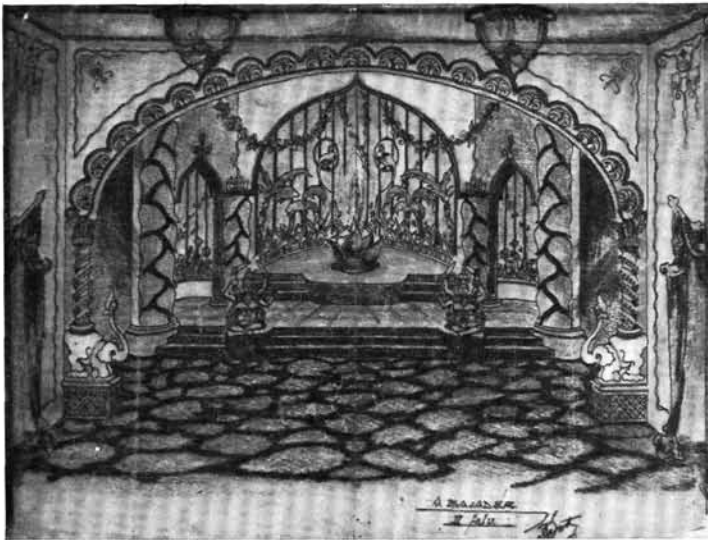
D'Annunzio: A holt város. Márffy Ödön terve. Thália Társaság, 1907

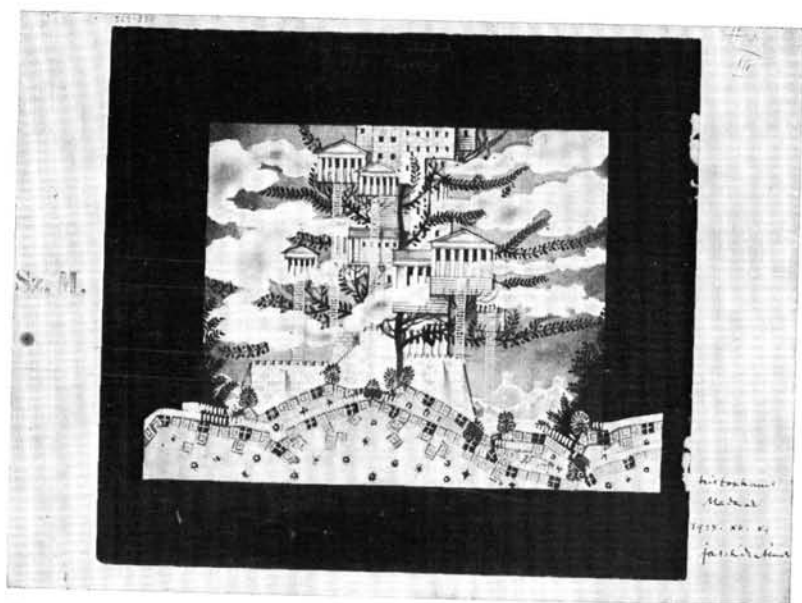
Wagner: Parsifal. Márkus László terve.
Operaház, 1924

Furagó Géza operett jelmeztervei 1920–1928 között

Kálmán Imre: Bajadér. Báshthy István terve. Király Színház, 1922

Arisztophanész: Madarak. Jaszik Álmos terve. Nemzeti Színház, 1938

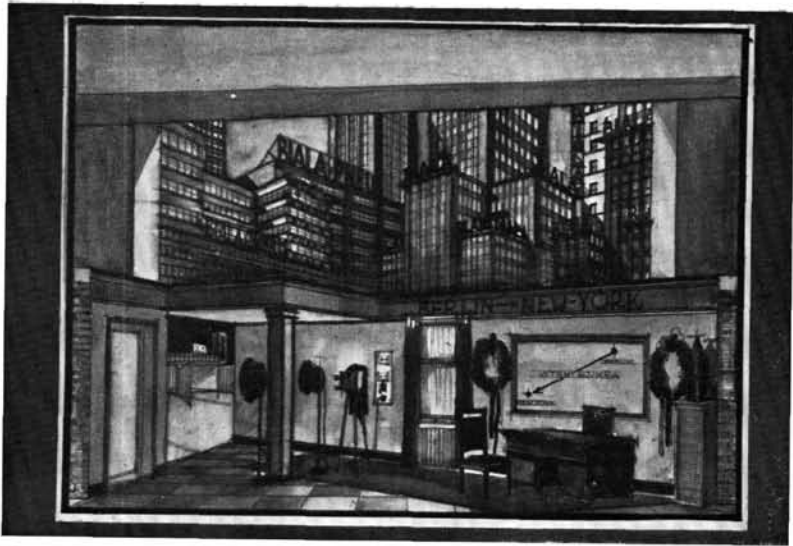
Arisztophanész: Madarak. Jaszik Álmos jelmeztervei. Nemzeti Színház, 1938

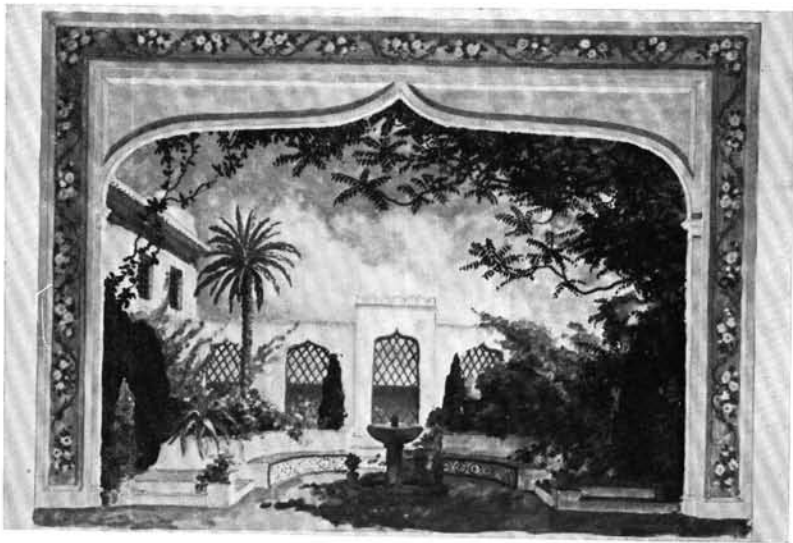
Vörösmarty: Csongor és Tünde. Pekáry István terve. Nemzeti Színház, 1942

Madách: Az ember tragédiája. Nagyajtay Teréz jelmeztervei. Nemzeti Színház, 1937

Boross Elemér: Világrekord. Upor Tibor terve. Nemzeti Kamara Színház, 1932

Mozart: Szöktetés a szerájból. Oláh Gusztáv terve. Operaház, 1936

Mozart: Varázsfuvola. Oláh Gusztáv jelmeztervei. Operaház, 1956

Petrovics: C'est la guerre. Fülöp Zoltán terve. Operaház, 1962

Racine: Phaedra. Varga Mátyás terve. Nemzeti Színház, 1957

Mozart: Don Juan. Márk Tivadar jelmeztervei. Operaház, 1940

Dürrenmatt: A nagy Romulus. Köpeczi Bócz István terve. Madách Színház, 1967

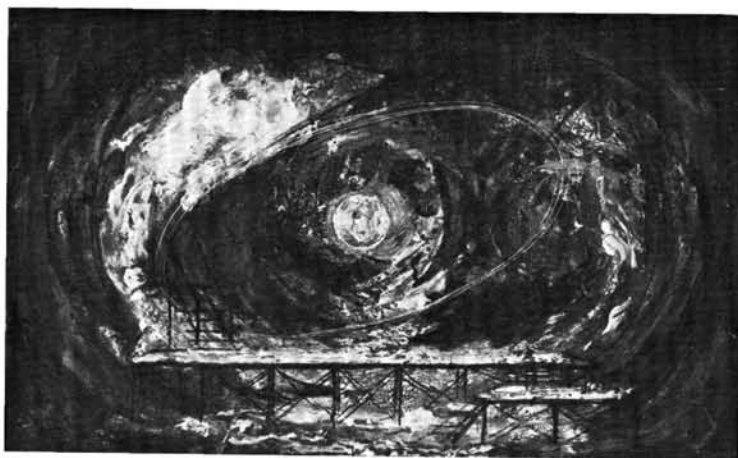
Molière: Scapin furfangjai. Köpeczi Bócz István jelmeztervei. Madách Kamara Színház, 1959

Csehov: Sirály. Mialkovszky Erzsébet jelmeztervei. Madách Színház, 1972

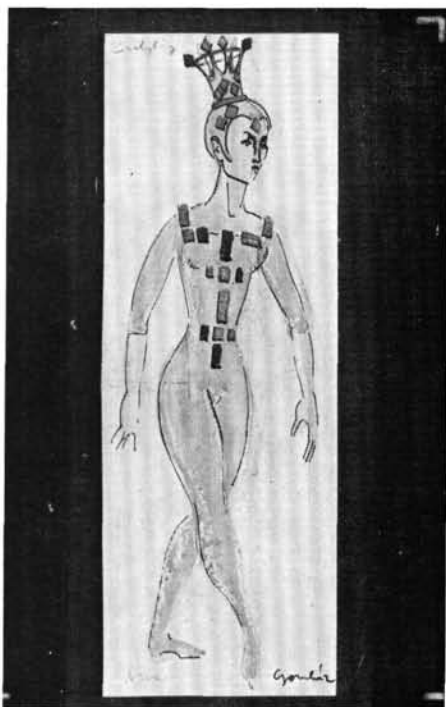
Kálmán Imre: Marica grófnő. Cselényi József terve. Szeged, 1959

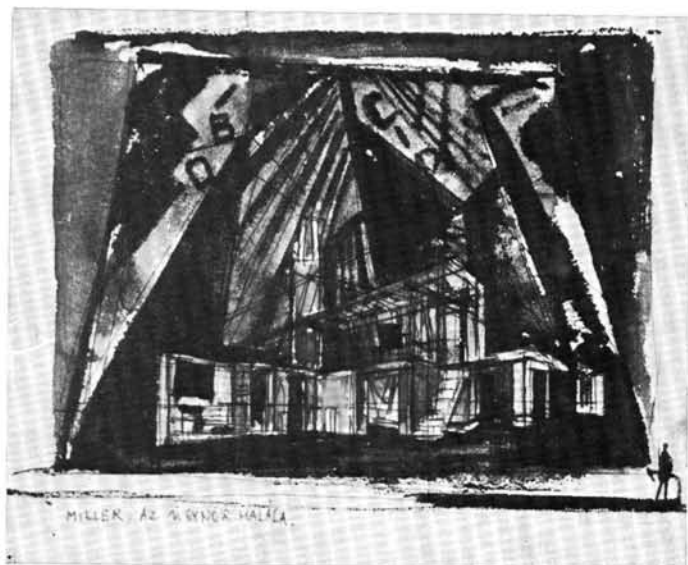
Maróti Lajos: Az utolsó utáni éjszaka. Csányi Árpád terve. Nemzeti Színház, 1972

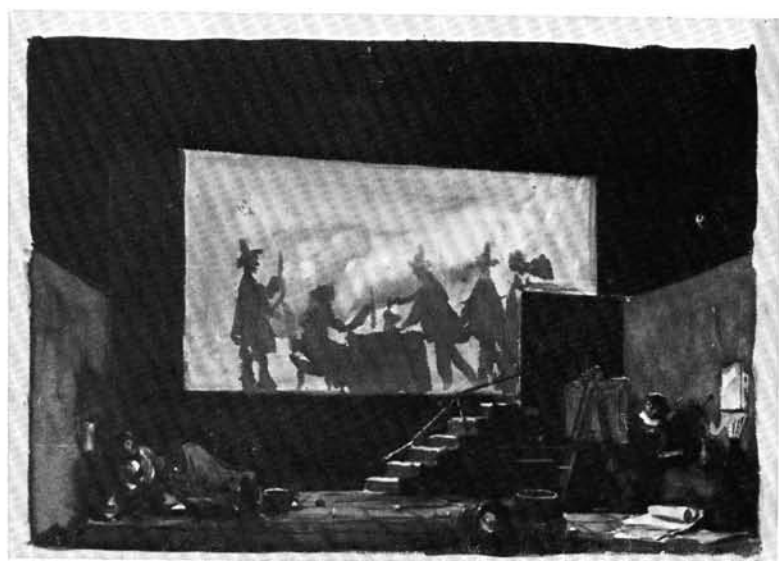
Rossini: A sevillai borbély. Gombár Judit jelmezterve. Pécs, 1963

Bartók Béla: A fából faragott királyfi. Gombár Judit jelmezterve. Pécs, 1965

Miller: Az ügynök halála. Hincz Gyula terve. Nemzeti Színház, 1959

Gosztónyi János: Rembrandt. Konecsni György terve. Nemzeti Színház, 1958

kában FÜLÖP Zoltán (1907—1975), aki 1928-tól állt az Operaház szolgálatában. Negyven évre visszatekintő pályájában FÜLÖPnek is minden stílus és módszer végigpróbálására módja nyílt. Szellemi elődeiül ő is KÉMÉNDYt és MÁRKUST vallja OLÁH Gusztáv mellett. Sok száz díszlete sokféle kísérlet nyomait mutatja. A realista képalkotásnak (*Északiak, Falstaff, Hunyadi László*) éppúgy mestere, mint a romantikusnak (*Susanne titka, Lammermoori Lucia, Giselle*); kemény, stilizáló rajzosság jegyei láthatók többek között a *Lysistrate, Júlia szép leány tervein*; néha kubisztikus elemek vannak képein (*Furfangos diákok*), máskor szűkszavú, de hatásos monumentalitás (*Katyerina Izmailova, A kékszakállú herceg vára*); WAGNER operáinál, korábbi éveiben, CRAIG hatását véljük felfedezni (*Norma, Trisztán és Izolda, Rajna kincse*). A dinamikus, drámai térkiképzés éppúgy sajátja (*Igor herceg, Brankovics György*), mint a villódzó fényjátékok adta látvány (*Szent fáklya*).

VARGA Mátyás (1910—) hármójuk közül a legsokoldalúbban foglalkoztatott tervező. Prózához, operához, könnyűzenei műfajokhoz, filmhez, zárt színpadra és szabad térre egyaránt sokat tervezett. 1935-ben került a Nemzeti Színházhoz, majd 1941-ben Kolozsvárott lett a színház scenikai vezetője. Tervei stílusban nagy változatosságot mutatnak. Stilizáló, folthatásokra épülő tervek (*Leláncolt Prometheus*) és aprólékos realitással kivitelezettek (*Figaro házassága, Szómov és a többiek, Uri muri, Dózsa György*) váltogatják egymást. A *nők iskoláját* pl. 1945-ben SERLIOHoz méltó elegáns részletességgel csinálta meg, 1953-ban pedig könnyed, derűt sugárzó, stilizáló modorban. Több mint 40 éve kezdte pályáját, de még ma is mindig megújulni tudó frissességgel dolgozik.

Az Operaháznak KÉMÉNDY után méltó utóda és jelmeztervezésben betetőzője lett MÁRK Tivadar (1908—). Az Iparművészeti Főiskola befejeztétől, 1924 óta, dolgozik az Operaháznál, ahol OLÁH Gusztáv és FÜLÖP Zoltán volt mestere, tanítója. Munkássága javát az opera köti le, de prózai darabokhoz is készített jelmezeket, mert izgatta a műfaj problémája. Tervei igazolják kísérleteinek sikerét. A *III. Richárd, Báthory Zsigmond, Brankovics György*höz készült tervek a stílusban való jártasságát, a *Keszkenő, Nagydai cigányok, Pozsonyi majális* folklórismeretét, a *Csizmás kandúr, Don Pasquale* kitűnő humorát, dicséri — többek között. Újszerű feladatot jelentett számára — s ebben nemigen volt előde! — a modern, semleges, köznapi, esetleg rongyos ruha megtervezése, amit pl. a *C'est la guerre*-ben és az *Peter Grimes*-ben oldott meg kiválóan. Ő maga mondja és vallja: „Szép és látványos ruhát nem nehéz tervezni; a probléma akkor kezdődik, amikor kifejező és karakteres jelmezt kell színpadra állítanunk.”³⁹ Tisztában van azzal, hogy a jelmeznek is van dramaturgiai szerepe, mely a díszlet egyszerűsödésével növekszik. A jó jelmez — mondja 1952-ben, a *Bahcsiszeráji szökőkút* bemutatója előtt — hangsúlyozza a kor stílusjegyeit úgy, hogy a lényegtelent, esetlegesen elhagyja, a lényegyet is leegyszerűsítve, stilizálva adja. S valaminő módon magán viseli a *mai* jegyet, bármilyen történeti kort ábrázol is. Íme, amit KÉMÉNDY Jenő „nem egészen dicséletesen kezdte . . .”⁴⁰

Akikről a következő fejezetben szólunk, már egy újabb, negyedik generáció

39. GÁCH Mariann: *Egy óra Márk Tivadarral*. = *Film—Színház—Muzsika*. 4. évf. 1960. 26. sz. 8—9. l.

40. BAUER Jenő: *Portrévázlat Márk Tivadarról*. = *Művészet*. 9. évf. 1968. 12. sz. 22. l.

tagjai; pályájuk a második világháború után indult. E kategóriában kevés anyag van még Tárunkban; a már említett tervszerű gyűjtés során ezután kerítünk rájuk sort. Velük kapcsolatban van először mód arra, hogy gyűjtésünk egyidejűleg a vidéki színházak állapotát, színvonalát is tükrözze. Mert mindaz, amit idáig tárgyaltunk, kizárólag a fővárosi színházak anyagából adódott.

KÖPECZI Bócz István grafikus és díszlettervező, emellett plakátokat és könyvillusztrációkat is tervez. Főiskolai tanáraitól (ABA-NOVÁK Vilmos, SZÖNYI István, VARGA Nándor) sokoldalú hatást kapott, s ezeket az ízeket, színeket saját szerves énjévé tudta hasonítani. A valóságos történeti levegőt (*Don Carlos*) éppoly biztonságosan érezteti, mint a latin égtájak napfényes derűjét (*Scapin furfangjai*), mesébe ringatni éppúgy képes (*Csendháborító, Aranykakas*), mint görbe tükröt mutatni (*Gömböc úr*). 1956 óta a Madách Színház kötelékébe tartozik, díszletet, jelmezt egyaránt tervez. Műveiből 1966-ban vásároltunk.

MIALKOVSZKY Erzsébet is a Madách Színház állandó munkatársa 1951 óta, de sokat tervez más fővárosi és vidéki színháznak is. A prózai műfajban leszűrt, higgadt formanyelv, kiváló karakterizáló készség párosul nála biztos szín- és vonalkultúrával. A zenés műfajba tett kirándulásaiiban jó humora, merész vonalvezetése, kifogyhatatlan variációs képessége csillan fel. Terveiből 1972-ben vásároltunk.

CSELÉNYI József tervezői tevékenységének nagyobb hányada Veszprém, Szeged, Pécs és Kecskemét számára készült. Korai Shakespeare-díszleteiben a misztériumszínpad modern formájával kísérletezik (*Macbeth*), máskor CRAIG és JESSNER stíluselemeit építi be terveibe (*Hamlet, Othello*); de ha a műfaj úgy kívánja — s főleg megengedi —, tökéletes szecessziót tud a színpadra varázsolni (*Marica grófnő*). Sok terve készült revüműsorokhoz is, ahol játékos ötleteinek kamatoztatására nyílt mód. Belső építész is volt. Néhány ilyen jellegű terve díszletterveinek gazdag gyűjteményével együtt ajándék formájában jutott a Tár birtokába 1971-ben.

CÁSÁNYI Árpád pályája is vidéken kezdődött. OLÁH Gusztáv növendéke volt. Első s leghosszabb vidéki állomása Debrecen volt, 1968-ig. Azóta a Nemzeti Színház kötelékébe tartozik, de sokszor hívják ma is vidékre. A modern díszletezés bátor művelője: fotomontázs, vetítés, fa, textil, műanyag kombinációjából szerkeszti expresszív hatású színpadképeit (*Ivanov, Pinkville, Az utolsó utáni éjszaka*). Korai tervei között néhány igen szép, szín- és fényhatásokon felépülő, impresszionisztikus kép is szerepel (*Carmen, Az élet álom*). Műveiből 1973-ban vásároltunk.

Poós Éva az 1960-as években szinte kizárólag a Kamara Varieté részére tervezett. A jelmeztervezésnek ez a speciális műfaja súrolja a divattervezés határát, ám annál sokkal több találmányt és variációs készséget igényel, mert a műfaj semmi tartalmi inspirációt nem tud nyújtani. A tervezőnek a tánchoz, mozgáshoz alkalmas ruhát kell kreálnia, amit színen, vonalban mindig valami szellemes ötlettel kell tudnia frissíteni. E rutin teljes birtokában a 60-as évek végétől egyre több „komoly” prózai mű ruháinak megtervezésére kap megbízást. A *Macbeth* jelmezei (Kaposvár) vagy a *Kaukázusi krétaköré* (Szolnok) biztos stílusérzékét, egyénítő képességét bizonyítják, a *Handabasa* (Kaposvár) és a *Csalódások* (Déryné Színház) pedig humorérzékéről tesznek bizonyosságot. Az ő műveiből is 1973-ban vásároltunk.

GOMBÁR Judit 1963-ban végezte el az Iparművészeti Főiskolát. Nevéhez a

szakmában elsősorban a pécsi balett tevékenysége kapcsolódik, mert 1961–1966 között csak nekik tervezett. Kisebb kihagyásokkal ma is állandó tervezőjük. Jelmezein a játékos dekorativitás (*Sevillai borbély*), a klasszikus egyszerűség (*Antigone*), puritán komorság (*III. Richárd*), az anyag szépségének élvezete és érvényre juttatása váltakozva fellelhető, mikor milyen téma vagy funkció az illetője. Első tíz évi munkássága terméséből 1970-ben vásároltunk.

JÁNOSKUTI Márta is vidéken kezdte pályáját 1966-ban. Négy esztendei szolnoki működésének terméséből vásároltunk 1970-ben néhány szép darabot. A műfaj, kor és stílus abszolút biztonsággal jelentkezik rajzain, akár a *Hamlet*, *A salemi boszorkányok* vagy a *Romeo és Júlia* nemesen egyszerű formáit, vonalait színdramaturgiáját figyeljük, akár a *Viktória* vagy az *Imádok férjhez menni* című zenés darabok könnyed játékosságát.

Befejezésül még két nevet szeretnénk megemlíteni: HINCZ Gyuláét és KONÉCSNI Györgyét. Ők is abba a kategóriába tartoznak, amiről PEKÁRY Istvánnal kapcsolatban beszélünk: ritka vendégnek számítanak a díszlettervezésben, mert csak egy-egy meghívásnak eleget téve szerepel nevük a színlapokon. HINCZ Gyula ugyan a 30-as években több ízben csinált díszletterveket, de 1945 óta kizárólag a grafika s más képzőművészeti ágazatok művelése kötötte le érdeklődését. Ezért jelentett rendkívüli nyereséget Tárunknak, hogy GARCÍA-LORCA *Vérnászához*, a *Csongor és Tünde* 1962-es felújításához és *Az ügynök halálához* készült vázlatait 1969-ben megvásárolhattuk. Bennük merész fantázia, friss lendület, expresszív vonal- és színekompozíció lepi meg a szemlélőt.

Ritka volta adja KONÉCSNI terveinek is az értéktöbbletet. A Nemzeti Színház *Rembrandt*-előadásához (GOSZTONYI János drámája) 1958-ban készített díszletei iskolapéldái annak, hogyan tud egy kiváló művész alázatosan azonosulni a nagy előddel stílusban, atmoszférában úgy, hogy a jellegzetes rembrandti fénykezelés mögött mégis érezzük a 20. századi művész ecsetjét.

4711 darab díszletet és 4645 darab jelmeztervet magába foglaló gyűjteményünk ismertetésének végére értünk. A dolgozat mindenképpen csak vázlatnak tekinthető szövege kb. kétszáz évet ölel fel. (A képeken jegyzett legkorábbi évszám 1762, a legfrissebb 1972.) De ez a kétszáz év a megmaradt dokumentumok szempontjából igen hiányos. Egész évtizedek esnek ki vizuális ismereteinkből képes emlékek híján. Reméljük, a gyűjtés tervszerűvé tétele ezt a hiányt kiküszöböli s a hazai szcenika történetének illusztrációs lehetőségeit egyenletessé fogja tenni.

Dekorations- und Kostümentwürfe in der Theatersammlung

E. BERCEZELI – MONORI

Rolle und Aufgabe der Dekoration ist es, dem Bühnenwerk einen optischen Rahmen zu schaffen, und mit ihren äußeren, also ihren malerischen, formalen und technischen Mitteln organischer Teil des Dramas zu werden. Sie muß mit dem erklungenen Wort und der gespielten Bewegung zu einer dramaturgischen Einheit verschmelzen, damit das Theaterstück je vollkommener auf die Bühne gelangen kann.

Seit ihrer Entstehung sammelt die Theatersammlung der National Bibliothek Széchényi originale Dekorations- und Kostümentwürfe. Heute umfaßt diese Sammlung 4662 Dekorations- und 4530 Kostümentwürfe. Wesentlicher als ihre Größe hingegen ist ihr Qualitätswert, weil sie, wenn wir das Material der zeitlichen Reihenfolge nach

nehmen, ein lehrreiches Muster der ungarischen szenischen Kunstgeschichte bildet. Die Beschaffung der Entwürfe erfolgte von Anfang an planmäßig, um aus jeder Epoche über Material zu verfügen und von jedem Bühnenbildner einige ausgezeichnete Arbeiten zu besitzen. Unser Artikel erwähnt also in Verbindung mit der ungarischen szenischen Geschichte nur jene Namen, deren Werke in unserer Sammlung zu finden sind.

Die allerältesten originalen Dokumente des adeligen Theaterspiels sind die Arbeiten von Pietro TRAVAGLIA, Carl MAURER, Girolamo LE BON usw. Sie alle wirkten als Dekorateurs am fürstlichen Esterházy'schen Hoftheater. Die ersten Denkmäler der professionellen ungarischen Schauspielkunst sind durch einige aus 1843 stammende, romantische Entwürfe von György TELEPI, Theatermaler des Ungarischen National Theaters vertreten. Mit Beginn der achtziger Jahre des Jahrhunderts treten zwei führende Persönlichkeiten des inländischen Dekorationsentwurfes hervor: Mór LEHMANN und Ágoston SPANNRAFT. Beide sind durch starke Bande mit Wien verbunden, ihre Namen und Arbeiten auch über die Landesgrenzen hinaus bekannt. Ihre Werke sind von der Münchener Schule PILOTY und jener des Wiener MAKART-Studios, ebenso vom realistischen Stil der *Meininger* beeinflusst. Der Kostümbildner Jenő KÉMÉNDY ist ein würdiger Zeitgenosse dieser beiden Künstler, die ihre Arbeiten präzise und mit Geschmack ausführten.

Der revolutionäre Einfluß der Theorien und Tätigkeit von Adolph APPIA und Gordon GRAIG in der szenischen Kunst macht sich in inländischer Relation rasch bemerkbar. Die Tätigkeit der Thália Gesellschaft, die Entwürfe von László MÁRKUS und viele szenische Versuche kurzlebiger Experimentaltheater beweisen dies in den ersten drei Jahrzehnten des 20. Jahrhunderts.

In den dreißiger Jahren wuchs eine Gruppe von Bühnenbildnern heran, deren Laufbahn nach dem Zweiten Weltkrieg reife und reiche Frucht brachte. An der Spitze steht Gusztáv OLÁH, der auch im Ausland gut bekannte, anerkannte Regisseur und Bühnenbildner des Opernhauses. Sein theoretisches Wissen sondergleichen ist von großartigem Zeit- und Stilgefühl, von Farbenkultur, Zeichenfertigkeit und technischem Können ergänzt. Auf diesem Gebiet stehen ihm Zoltán FÜLÖP und Mátyás VARGA würdig nahe. Unter den Zeitgenossen charakterisiert Álmos JASCHIK eine Fähigkeit, folkloristische Elemente aller Nationen geschmackvoll zu stilisieren, Tibor UFOR prägnanter architektonischer Stil. Teréz NAGYAJTAY und Tivadar MÁRK sind mit ihren Kostümentwürfen den angeführten Künstlern würdige Partner.

Die nach dem Zweiten Weltkrieg aufgetretene neue Generation kennzeichnet frischer Ton, kühne Linienführung. Das neue Material hat nicht nur in der Baukunst, Bildhauerei und Malerei, sondern auch auf diesem Gebiet einen neuen Stil geschaffen. In unserer Sammlung vertreten diese Epoche die Bühnenbildner István KÖPECZI BÓCZ, József CSELÉNYI, sowie Árpád CSÁNYI und weiters Erzsébet MIALKOVSKY, Judit GOMBÁR, Éva POÓS und Márta JÁNOSKUTI mit ihren Kostümentwürfen.

Wir haben noch zu erwähnen, daß es — wenn auch nicht so häufig wie im Ausland — auch bei uns vorkommt, daß Theaterdirektoren zu Bühnenausstattungen namhafte Maler einladen. Deshalb besitzen die zu uns gelangten Dekorationsentwürfe, Bühnenbilder von Ödön MÁRFFY, István PEKÁRY, Gyula HINCZ und György KONECSNI besonderen Wert.

III.

**KÖNYVTÖRTÉNETI ÉS MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI
TANULMÁNYOK**

Újabb adalékok a Képes Krónika történetéhez*

CSAPODINÉ GÁRDONYI KLÁRA

Az olyan kiemelkedő értékű kulturális emlékek, mint amilyen a *Képes Krónika*, mindig újra és újra az érdeklődés előterébe kerülnek és a kutatók igyekeznek a velük kapcsolatban felmerült, megoldatlan kérdések végére járni. Ez azért nem könnyű feladat, mivel magán a kódexen kívül jóformán semmilyen más konkrét adatra nem támaszkodhatunk munkánkban.

A *Képes Krónika* egy évtizeddel ezelőtt megjelent facsimile kiadásának különböző szempontú bevezető tanulmányai összefoglalják mindazt az ismeretanyagot, amit erről a kódexről a korábbi kutatók már megállapítottak vagy feltételeztek.¹ A kiadvány és ennek német és angol nyelvű változata még sok újabb, korábban nem ismert eredményt is foglal magában.²

Azáltal, hogy most már a kutatóknak módjukban áll az eredeti kódex facsimiléjének tanulmányozása, még újabb megfigyelések is merülhetnek föl azokkal a kérdésekkel kapcsolatban, amelyeket eddig csak részben vagy egyáltalában nem sikerült tisztázni.³

Ezúttal a *Képes Krónika* kódexének története, sorsa áll érdeklődésünk középpontjában, amihez korábbi ismereteinken túl szeretnénk néhány megfigyelést fűzni.⁴

Köztudomású, hogy a magyarok krónikájának ez a díszesen illuminált példánya I. LAJOS király környezetében, udvarában készült és az is bizonyos, hogy a 16. század második felében már Bécsben őrizték, egészen addig, amíg az I. világháború után megkötött ún. „Velencei kultúregyezmény” alapján 1933-ban visszakerült Magyarországra, ahol most az Országos Széchényi Könyvtár Kéziratára őrzi, Clmae 404. jelzet alatt. A kódex készülése és a Bécsbe kerülés időpontja között azonban csupán feltételezések vannak a kódex sorsáról.

* A témával kapcsolatban fölvetett problémákat az újabb kéziratáros-generáció szíves figyelmébe ajánlom.

1. DERCSÉNYI D. — CSAPODINÉ GÁRDONYI K. — MEZEY L.: *Képes Krónika. Chronicon Pictum*. Hasonmás kiadás. Bp. 1964. I—II. k.
2. DERCSÉNYI D.: *Bilderchronik*. Facsimileausgabe. Herausgegeben von — —. Bp. 1968. Bd. I—II. ua.: *The Hungarian Illuminated Chronicle*. Edited by — —. Bp. 1969.
3. Vö. pl.: SZIGETHI Á.: *Quelques sources des compositions de la Chronique Enluminée*. = *Acta Hist. Art.* 1968. 177—214. l.
4. Az 1. és 2. sz. jegyzetben leírt kiadványokban a 47—50., ill. 63—69. és 58—63. lapokon l. a kódex leírását és történetét e tanulmány szerzőjétől.

Mai ismereteink alapján nem tartható fenn az a korábbi álláspont, hogy a *Képes Krónika* ajándéknak készült volna I. LAJOS Katalin nevű leánya és VALOIS Lajos francia herceg eljegyzése alkalmából.⁵ Ennek elsősorban ellene mond, hogy a kódex készülése időpontja ennél jóval korábbi és ahhoz az 1358-as évhez áll közel, amely a *Képes Krónika* incipitjében szerepel.⁶ További fejtegetéseinkhez mégis szükséges, hogy visszatérjünk azokhoz a kiindulópontokhoz, amelyek az eljegyzési ajándék teóriát fölvetették. Ehhez két, egymással összhangban állni látszó adat szolgáltatott alapot. Az egyik az, hogy a *Krónika* címlapjának szövegkezdő A iniciáléjában a miniátor ALEXANDRIAI SZENT KATALINT egy hozzá fohászzkodó királyi párral együtt ábrázolta. Ezt a kis képet kapcsolatba hozták I. LAJOS elsőszülött leányával, Katalinnal, aki 1370-ben született s akit 1374-ben eljegyeztek a már említett francia herceggel.

A másik idevágó adat egy 15. századi kódexben maradt fenn, amely többek között a *Képes Krónika* teljesen azonosnak látszó szövegét tartalmazza s amelynek az egyik másoló által írt bejegyzése arra vonatkozik, hogy a szöveget abból a kódexből másolták le BENEDEK szováti plébános számára, amelyet a „francia király” küldött ajándékba a „despotá”-nak.⁷ Ebből az említett két forrásból indult ki az a feltételezés, hogy a *Krónika* eredetileg eljegyzési ajándéknak készült, de mivel Katalin korai halála (1376) miatt a házasság nem valósult meg, a „francia király” elküldte a kódexet a „despotá”-nak.

Az említett másolat dátuma 1462, de azt, hogy melyik francia királyról van szó és hogy miért éppen a despotának küldte el a *Krónikát*, arra vonatkozóan ezen az egy bejegyzésen kívül semmilyen más adatunk nincsen. Arra nézve, hogy melyik francia királynak melyik despotával lehettek kapcsolatai, eddig a leg gondosabb kutatással sem sikerült semmit megállapítani. Ettől függetlenül is, már az egész eljegyzési teória felmerülésekor voltak homályos pontok, amelyek nem illettek bele akadálytalanul a felvázolt történet egészébe. Így elsősorban az a tény, hogy a *Képes Krónikában* sehol nem találkozunk a lengyel királyi címerrel, már pedig I. LAJOS 1370 novembere óta lengyel király is volt és így ennek jelzése egy reprezentatív célból készült kódexből semmiképpen nem maradhatott volna ki. BERKOVITS Ilona megpróbálta ezt a nehézséget azzal áthidalni, hogy feltételezte, hogy a *Krónika* címlapja a Katalin születése (1370 július) és I. LAJOS lengyel királlyá koronázása közben eltelt néhány hónap alatt készült volna.⁸ Csakhogy ebben az esetben eredetileg nem készülhetett eljegyzési ajándéknak, mivel a völegénynek kiszemelt francia herceg csak 1372-ben született.

5. Erről a kérdéstről l. főleg a két köv. tanulmányt: JAKUBOVICH E.: *Nagy Lajos király oxfordi kódexe és a Képes Krónika kora és illuminátora.* = *Magyar Könyvszemle.* 1930. 382–393. l.; BERKOVITS I.: *A Képes Krónika és Szent István királyt ábrázoló miniaturái.* = *Magyar Könyvszemle.* 1938. 9–16. l.

6. Vö: DERCSÉNYI D. bevezető szövegét, magyar nyelvű kiadás 32. l. és az ehhez tartozó jegyzeteket.

7. A kódex jelzete: Magyar Tudományos Akadémia kéziratára, K.32. (=L. cod-4° 12.); a vonatkozó szöveg (f.66r): „Ista Cronica est incepta p[er] thoman clericum de N. Et finita est p[er] me anthonium de Endreffalwa natus Pauli ffech Seripsimus qu[e] domino Benedicto pl[e]bano de Zowath natione de Sentpether. wasara Sub anno domi[ni] millesimo Quadringentesimo secundo de cronica dez-poti de scripta qua[m] Illustrissimus princeps rex fra[n]cie eidem domino dez-poto in preclarum munus pretullerat etc.”

8. BERKOVITS I. id. m.

ALEXANDRIAI KATALIN ábrázolása és I. LAJOS leányának születése, ill. neve között más, realisabb összefüggést kell keresnünk. Minthogy SZENT KATALIN tisztelete a 14. században rendkívül elterjedt volt, kézenfekvőnek látszik, hogy a hosszú éveken át gyermektelen királyi pár fogadalomból nevezte elsőszülöttjét Katalinnak. Ez még nem zárja ki azt, hogy esetleg az eljegyzési tárgyalásokkal kapcsolatban elküldték a *Krónikát* Franciaországba, de a magunk részéről ezt több okból nem tartjuk valószínűnek. Ellene mond ennek elsősorban a lengyel címer hiánya, másrészt az, hogy a kódex szövege befejezetlen, illetve azt a befejezetlenül végződő szöveget tartalmazza, amely más kódexekből is ismeretes.

Ugyanígy a „quatenus” szóval végződik az említett 15. századi másolat is, amelynek idézett bejegyzésével kapcsolatban három kérdés vár megoldásra: az első, hogy milyen alkalomból került a *Krónika* Franciaországba, a másik, hogy melyik francia király mikor és miért küldte el, és melyik „despotá”-nak, a harmadik pedig az, hogy ez az 1462-ben készült másolat valóban arról a példányról készült-e, amelyet ma az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára őriz. A felvetett kérdéseket egyenként sorra vesszük.

A kódex Franciaországba kerülésére annak keletkezése, ill. I. LAJOS uralkodása és az 1462. év között eltelt időben több más alkalom is adódhatott, mint Katalin eljegyzése, mégpedig nem is egyszer házassági tervekkel kapcsolatban. Így a LAJOS király halála utáni időben Erzsébet özvegy királyné diplomáciai tárgyalásokat folytatott VI. KÁROLY francia királlyal, leányának, Mária királynőnek egy francia herceggel történő házassága ügyében. A francia király 1384. márc. 7-én kinevezte GARAI Miklós nádort a francia királyi tanács tagjává, a méltóság minden jogával és jövedelmével, ami egyet jelentett a magyar házassági ajánlat elfogadásával. 1385-ben a magyar követség már el is indult Franciaországba, amikor a kiszemelt vőlegény, ORLEANS-i LAJOS hirtelen meghalt.⁹

Ugyancsak füstbe ment egy másik házassági terv, amely VII. KÁROLY leányával és V. LÁSZLÓVAL állt kapcsolatban: ULRİK passai püspök már el is utazott Párizsba a menyasszonyért, amikor V. LÁSZLÓ közvetlenül az esküvő előtt meghalt.¹⁰

Ennél az utóbbi alkalomnál korábbi és nem házassággal egybekötött volt LUXEMBURGI ZSIGMONDNAK a konstanci zsinattal kapcsolatos külföldi útja, melynek során Párizst is útba ejthette.¹¹ Elképzelhető, hogy magával vitte a díszes kódexet.

I. ULÁSZLÓ halála (1444) után JÓ FÜLÖP burgundi fedelem fia is szóba került, mint magyar királyjelölt, azonban a herceg fiatal kora miatt (mindössze 11 éves volt) ez a terv nem valósult meg.¹² A *Krónika* kiküldésére azonban alkalmat adhatott.

A felsorolt magyar–francia kapcsolatokkal csupán azt kívántuk illusztrálni, hogy a történelem folyamán bőven lehetett ok és alkalom arra, hogy a magyarok krónikája Franciaországba kerüljön.

9. *A magyar nemzet története*. III. k. (Írták: PÓR Antal és SCHÖNHERR Gyula.) Bp. 1895. 361–362. l.

10. Uo. 317. l.; HÓMAN B.—SZEKŰ Gy.: *Magyar történet*. Bp. é. n. III. k. 154–163. l.

11. *A magyar nemzet története*, i. m. III. k. 427. l.

12. Uo. IV. k. 68. l.

Jóval problematikusabb a második kérdés, hogy hogyan és miért került vissza Magyarországra a krónika. A kódexben sem a franciaországi tartózkodásnak, sem valamely despota tulajdonosságának egyáltalában semmi nyoma nincsen, így itt is csupán találgatásokra vagyunk utalva.

Valószínűnek kell tartanunk — bár erre semmilyen adat vagy utalás nincs —, hogy a Franciaországból való visszaküldés időpontja nem lehet távoli a másolat 1462-es évszámától. Korábban is valószínűleg ebből a megfontolásból azonosították a „despota” személyét BRANKOVICS Györggyel, aki 1456-ban halt meg. De nemcsak BRANKOVICS György volt despota, hanem még sokan mások, így elsősorban BRANKOVICS fiai, Lázár és István.¹³ Nem tudjuk szűkebbre vonni ezt a kört még akkor sem, ha figyelembe vesszük, hogy az a Szóvát község, amelynek plébánosa számára a másolat készült, a BRANKOVICS-család magyarországi birtokainak közelében feküdt. BRANKOVICS és VII. KÁROLY (1422—1461) esetleges kapcsolatairól semmit sem sikerült kinyomoznunk, ellenben tudunk HUNYADI János és V. LÁSZLÓ — eredménytelen — levélváltásáról a francia királlyal, a török elleni segítség ügyében.¹⁴

Így tehát egyelőre rejtély marad, hogy melyik francia király, melyik despotának és milyen alkalmából küldte el ajándékba a *Krónikát*. Rejtély marad akkor is, ha feltételezzük — és ez a harmadik említett probléma —, hogy az 1462-ben készült másolat nem a *Képes Krónikáról*, hanem egy hasonló másik kódexről készült. Ismeretes, hogy az a szöveg, amelyet a *Képes Krónika* is őriz, több másolatban is fennmaradt.¹⁵ Minthogy a középkori írásos magyarországi emlékeknek csak kis töredéke maradt fenn, egyáltalában nem lehetetlen, hogy volt ennek a krónikaszövegnek még több más — esetleg díszesen illuminált — példánya is.¹⁶ Futó bepillantásra is vannak ugyanis kisebb-nagyobb eltérések a *Képes Krónika* és az 1462-ben készült másolat szövege között: elírások, szórendcserék, kihagyások. Legnyomósabban esik a latba, hogy a 15. századi másolat szövege jobbnak látszik a *Képes Krónikáénál*. Ennek a kérdésnek a megoldására azonban csak a középkori latin filológiában jártas szakember vállalkozhat.

Ha hitelesen meg lehetne állapítani, hogy az 1462-es másolat nem a *Képes Krónika* szövege alapján készült, akkor föl kell tételoznünk, hogy volt egy másik, jelenleg ismeretlen díszes példány is. Ez egyúttal végleges cáfolata lenne annak a feltételezésnek, hogy a *Krónika* valaha is megjárta volna Franciaországot és ebben az esetben azt kezdettől fogva a mindenkori királyi könyvtárban őrizhették, ott volt tehát MÁTYÁS budai palotájában is. Bécsbe kerülésének útja később ugyanaz lehetett, mint azoké a korvináké, amelyek már szerepelnek a bécsi udvari könyvtár legkorábbi fennmaradt katalógusában.

A *Képes Krónika* történetét illetően vattatára foghatjuk a kódexben található lapszéli bejegyzéseket is. Eddig csupán a török betűkkel, de magyar nyelven írt

13. Vö.: THALLÓCZY L.: *Die Pseudo-Brankovicse*. = *Ungarische Revue*. 1889. 594—618. l.; PESTY F.: *Brankovics György rácz despota birtokviszonyai Magyarországon és a rácz despota cím*. Bp. 1877.

14. Vö.: KATONA I.: *Historia critica regum Hungariae stirpis mixtae*. Tom. VI. ord. XIII. pars II. (1448—1458.) Pestini, 1790. p. 445—446.

15. Vö. DOMANOVSKY S.: *Chronici Hungarici compositio saeculi XIV*. Scriptores rerum Hungaricarum. Budapestini, 1937. Vol. I. pp. 231—237.

16. A *Képes Krónika* szövegének forrásaira és fennmaradt példányaira nézve I. HERVAY F.: *Quellen und Gliederung des Textes*. E tanulmány 2. sz. jegyzetében idézett német kiadás 70—75. lapjain.

szövegek megfejtését végezte el ZSINKA Ferenc.¹⁷ Az összes utólagos bejegyzéseket a facsimile kiadás közölte először betűhú pontossággal. Ezúttal ezek közül most csak néhány 15. századi notularis írással írt bejegyzéssel szeretnénk foglalkozni, melyek azonos kéztől származónak tekinthetők.¹⁸ E bejegyzések írásképe, jellege (sok rövidítéssel) és tartalma egyaránt fölvetik annak nagy valószínűségét, hogy azokat senki más, mint VITÉZ János nem írhatta a kódexbe. E lapszéli szöveges bejegyzések közül kettő a magyaroknak a „hit”-től való eltávolodására vonatkozik. VITÉZ János levelei is tele vannak hasonló vonatkozású aggodalmas megnyilatkozásokkal: őt, mint az ország sorsáért felelős főembert erősen foglalkoztatta az a kérdés, hogy a török veszedelem fokozódása idején a hittől való elpártolás, a belső széthúzás egyet jelenthetett az ország romlásával.¹⁹

Ha feltételezésünk helyes és valóban VITÉZ János kísérte megjegyzésekkel és nota jelekkel a *Képes Krónika* szövegét, akkor sem kerülünk közelebb az előbb felvetett problémák megoldásához, illetve ahhoz, hogy volt-e több más és ránk nem maradt példánya a szövegnek. Nagyban növelik azonban annak már amúgy is feltételezett valószínűségét, hogy a *Krónika* MÁTYÁS uralkodása idején a budai könyvtár állományába tartozhatott.²⁰ VITÉZ Jánosnak módjában állhatott olvasás közben megjegyzéseket fűzni a szöveghez, hiszen nem egy olyan korvina ismeretes, amelyet VITÉZ emendált.²¹ Sőt, a király könyveibe más, mint ő, nem is igen írhatott volna megjegyzéseket. Ismerhette VITÉZ már koráb-

17. ZSINKA F.: *A Bécsi Képes Krónika török bejegyzései.* = *Magyar Könyvszemle.* 1923. 248—250. l.
18. Ezek a bejegyzések a Clmae 404. köv. lapjain találhatóak:
f.5.: „h[unni] bellum fecerunt in [. . . . . ?]”
f.28’: „[hu]ngari recesserunt a fide catholica”
f.34’: „[h]ungari petebant a fide recedere”
E három hosszabb bejegyzésen kívül (melyek közül az első igen elmosódott, a lapszéleknek a legutóbbi bekötéskor történt körülvágása miatt pedig mind a három megcsontult) még több helyen „nota” és egyéb jelek származhatnak azonos kéztől.
19. *Magyar humanisták levelei.* Közreadja V. KOVÁCS S. Budapest, 1971. 70—71., 73., 83., 86. l. és passim. Csupán egy jellemző részletet idézünk: „Kívülről a hitetlenek, határainkon belül meg a cseh husziták acsarkodnak ránk s mardosnak belénk — és ami még ezeknél is borzasztóbb: egy harmadik csapástól is kell tartanunk: benső széthúzás társul a külsőkhöz s ha egyszer kipattan, végleg elborítanak bennünket a sorscsapások” (i. m. 142. l., VITÉZ János levele [1449. okt. 20.] HUNYADI János megbízásából V. MIKLÓS pápához. Fordította: BORONKAI I.)
20. A *Képes Krónikát* kétes korvinának tartja CSAPODI Cs.: *The Corvinian Library, history and stock.* Bp. 1973. 406—407. l. 746. sz. — Bizonyos, hogy a MÁTYÁS-címer hiánya nem mond ellent annak, hogy a *Krónikát* a Corvina-könyvtárban őrizték. Igaz, hogy több korvinában idegen címert festettek át MÁTYÁSÉVAL, de a *Krónikában* MÁTYÁS elődjének magyar királyi címere van. Nem tudjuk, milyen lehetett a *Krónika* korábbi kötése (a jelenlegi a 16. századból való) és hogy esetleg ezen nem volt-e nyoma MÁTYÁS tulajdonosságának, mint ahogyan ez a helyzet például az *Erlangeni Bibliánál*.
21. E tanulmány szerzője kétségtelennek tartja — a korábbi nézetek egy részével ellentétben —, hogy VITÉZ János „hivatalból” emendálta, javította a budai királyi könyvtár kódexének szövegét. Ebből az is következik, hogy nem minden VITÉZ által emendált MÁTYÁS-címeres kódex tekinthető úgy, mint amit a király az esztergomi könyvtárból VITÉZ halála után elkobzott. Erre vonatkozóan I. szerző tanulmányát: *Die Bibliothek des Erzbischofs Johannes Vitéz.* = *Gutenberg Jahrbuch.* 1973. 441—447. l.

A Képes Krónika címlapja

ban is a *Krónikát*, ha az valóban BRANKOVICS György birtokában volt egy ideig, ugyanis történelmi dokumentumok támasztják alá, hogy VITÉZ János nem egyszer szerepelt közvetítőként a magyar király, ill. HUNYADI János és a despota között felmerült ellentétek alkalmával.²²

Még egy érdekes adat is arra mutat, hogy VITÉZ János alaposan ismerhette a *Képes Krónikát*: BONFINI írja, hogy VITÉZ esztergomi palotájában „az ebédlő falain sorban nemcsak az összes magyar király látható, de a szittyá elődök is”.²³ Fölmerül a kérdés, hogy vajon ezeket az ábrázolásokat nem a *Képes Krónika* miniatűrái alapján készíthették-e?

Meggyőződésünk, hogy további újabb kutatásokkal még sok tekintetben fény derülhet a *Képes Krónikával* kapcsolatos problémákra.

Newer Contributions to the History of the Hungarian Illuminated Chronicle

KLÁRA CSAPODI – GÁRDONYI

The *Illuminated Chronicle* kept at the Manuscript Department of the National Széchényi Library under the signature Clmae 404 is one of the most outstanding cultural relics of Hungary. It was written around the middle of the 14th century. On the basis of its recent facsimile editions (in 1964 in Hungarian, in 1968 in German, in 1969 in English) it is possible to continue the investigation of the questions which have so far been answered only partially or not at all.

One of these questions is the history of the *Illuminated Chronicle* from its completion until its appearance in Vienna. The present article tries to provide positive arguments in order to prove that the theory according to which the Chronicle was made as a present for the engagement of Catherine, the daughter of King LOUIS I of Hungary, and the French Prince Louis Valois (1374) is erroneous. Everything suggests that the Chronicle was completed not long after the year 1358, the date which appears in it. The first initial letter of the title-page representing Saint Catherine of Alexandria refers to the fact, well-known from other sources too, that the royal family showed special reverence to this saint, who gave her name to the first-born daughter of King LOUIS.

It is possible that a copy of the text of the *Illuminated Chronicle* found its way to the French Court, and later it was returned to Hungary, perhaps into the ownership of George BARANKOVICS, the despot of Serbia, as we have a copy from 1462 made after the latter. (It is kept at the Manuscript Department of the Hungarian Academy of Sciences under the signature K 32.) May be it has nothing to do with the original copy held by the Széchényi Library.

It is most likely that the *Illuminated Chronicle* was kept in the library of the Hungarian kings right from its origin, and was transferred to Vienna in the second part of the 16th century from here.

22. Erre nézve vö. a köv. irodalmat: THALLÓCZY L.: *Bosnyák és szerb élet- és nemzedékrendi tanulmányok*. Bp. 1909. 31. l.; FRANKÓI V.: *Szilágyi Mihály, Mátyás király nagybátyja*. Bp. 1913. Olcsó könyvtár, 1689–1692. sz.; HÓMAN–SZEKFI i. m. III. k. 315–316. l. és passim. — *Magyar humanisták levelei* i. m. 127–129. l.
23. Antonio de BONFINI történelmi munkájának magyar nyelvű kiadásából (GERÉB L.—KARDOS T.—MEZEY L.), Magyar Helikon, 1959. 182. l.

Újabb adatok Manlius tevékenységéhez

BORSA GEDEON

A közelmúltban két kiadósabb tanulmányban is ismertetést nyertek Joannes MANLIUSnak Nyugat-Magyarországon folytatott tevékenységével (1582—1605) kapcsolatos újabb kutatási eredmények. Előbb a most felismert könyvkötői tevékenységéről,¹ majd az általa kötött könyvek tábláiból átgondolt terv alapján kibontott nyomdai makulatúráiról² szóló beszámoló jelent meg. A legutóbbi időben sikerült mindkét, egymással szorosan összefüggő témakörben újabb eredményeket is elérni. Az alábbiakban ezek ismertetésére kerül sor.

I.

A soproni evangélikus egyház könyvtárának Lb 99 jelzetű kötetről már előzőleg³ sikerült megállapítani, hogy azt MANLIUS műhelyében kötötték be. Most arról lehet beszámolni, hogy a két ívrét alakú kötéstáblából a szakszerű szétbontás⁴ nyomán előkerült 31 papírlevél mit tartalmaz. A szerencsés véletlen úgy hozta, hogy ezek szinte pontosan kiegészítik a németújvári ferencesek könyvtárában őrzött 3/215 és 4/250 jelzetű kötetekből korábban kiáztatott és már ismertetett⁵ FRANKOVICS Gergely-féle mű első kiadásának⁶ korábbi töredékeit.⁷

A negyedrét alakú nyomtatvány az ívrét alakú kötéstáblákban levélpárok formájában maradt meg. A 31 levélpár közül 13 két-két, míg öt csupán egy-egy példányban került elő. Ezek az A—Q ívek közül kettőt (D és O) egész terjedelmében, míg 14-et (A, B, C, E, F, G, H, I, K, L, M, N, P és Q) csak felerészben⁸

1. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1970—1971*, 301—321. l.

2. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1972*, 165—203. l.

3. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1970—1971*, 304. l.

4. E munkát az Országos Széchényi Könyvtár Könyvrestauráló Laboratóriumában B. KOZOCSA Ildikó vezetésével végezték el.

5. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1972*, 171—174. l.

6. RMNy 532.

7. MANLIUS tehát nyilván egyidejűleg kötötte be BATHYÁNY Boldizsár számára mindhárom kötetet, amelyek közül ez a most utoljára átvizsgált még a 17. század során került Sopronba.

8. Valamennyi ív esetében — az egyetlen „Q” jelzésű kivételével — a füzet külső, vagyis első és negyedik levélből álló pár maradt fenn.

tartalmaznak. A most előkerült 18 féle levélpár közül 11⁹ eddig teljesen ismeretlen volt, míg egy levélpár ($A_1 + A_4$) eddig csak hiányos példányban maradt fenn. A feltehetően¹⁰ 74 levél terjedelmű kiadványból ezek után mindössze csak négy levél ($Q_1 + Q_4$ és $S_3 + S_4$) maradt továbbra is ismeretlen. Csupán öt levél (A_2, A_3, D_4, O_1, O_4) néhány szava hiányzik még a fentiekén kívül, különben most már a kiadvány teljes szövege rendelkezésre áll.

Különösen fontos és jelentős, hogy ez alkalommal végre a FRANKOVICS-féle mű címlapja teljes egészében előkerült. Ezen megtalálható a nyomtatás eddig kétséges éve is: 1585. A korábban belső és külső érvek alapján 1582 és 1585 közöttre szóló kormeghatározás¹¹ ezzel — a pontosítás mellett — megerősítést nyert, akárcsak a címlap szövegének a második kiadáson alapult korábbi rekonstrukciójára¹² (l. 1. ábra). A most napvilágra hozott jelentős arányú kiegészítő részek segítségével így most már majdnem teljesen mondható a mű szövege.¹³ Az eddigi ismeretekhez képest kiegészítésként még megállapítható, hogy a címlap hátán három tanácsadó mondat áll a szerzótől, a soproniaknak szóló ajánlás keletkezése pedig „Sopron 1585 karácsony hónap tizenkettedik napján”. A többi most előkerült szövegrész is mind megerősíti a kötet beosztására vonatkozó korábbi megállapításokat, ill. feltételezéseket.¹⁴

A könyvdszék közül a most kibontott lapokon egy nagy alakú, ószövegségi tárgyú fametszet¹⁵ és egy záródísz¹⁶ található. E FRANKOVICS-féle kötet egyik nevezetessége, hogy a mai ismeretek szerint ehhez készültek Magyarországon az első rézmetszetes könyvillusztrációk. Sajnos, ezek közül ez alkalommal sem került elő a kötetstáblákból egyetlen egy sem. Azonban a most kibontott leveleken további betűjelzéses hivatkozás található ezekre a betűkkel jelölt rézmetszetekre: „C” és „D” (C_4a), ill. „I” (O_3a). Most már az is megállapítható, hogy az ezek után még mindig hiányzó¹⁷ „A” és „F” betűjelek feltehetően a C_3a és a H_3b lapokon álltak a ma hiányzó lapszélén vagy azokon kellett volna állniuk, ha ugyan a szedés során le nem felejtették onnan azokat.

A szerencsés véletlen és a tervszerű kutatás egymást segítésének köszönhető tehát, hogy ez a korai, magyar nyelvű és orvosi tartalmú könyv első kiadásának szövege mintegy 95 százaléka most már hozzáférhetővé vált. Ennek kapcsán külön hangsúlyozandó, hogy FRANKOVICS műve különböző gyűjteményekben őrzött kötetek tábláiból került elő. Ez pedig csak egyedül úgy volt lehetséges, hogy MANLIUS kötéseit az általa használt bélyegzők alapján most már sikerül felismerni, és azok tábláinak módszeres szétbontásával az abban megmaradt makulatúrákat napfényre hozni.

9. $C_1 + C_4, E_1 + E_4, F_1 + F_4, G_1 + G_4, H_1 + H_4, I_1 + I_4, K_1 + K_4, L_1 + L_4, O_1 + O_4, O_2 + O_3$ és $P_1 + P_4$.

10. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1972*, 171. l.

11. RMNy 532.

12. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1972*, 171–172. l.

13. Az Országos Széchényi Könyvtár RMK I 217b jelzet alatt ma már saját áztatásából, a grazi ferences és a soproni evangélikus könyvtárból összesen 38 levélen a kiadvány jelentős részét eredetiben is őrzi.

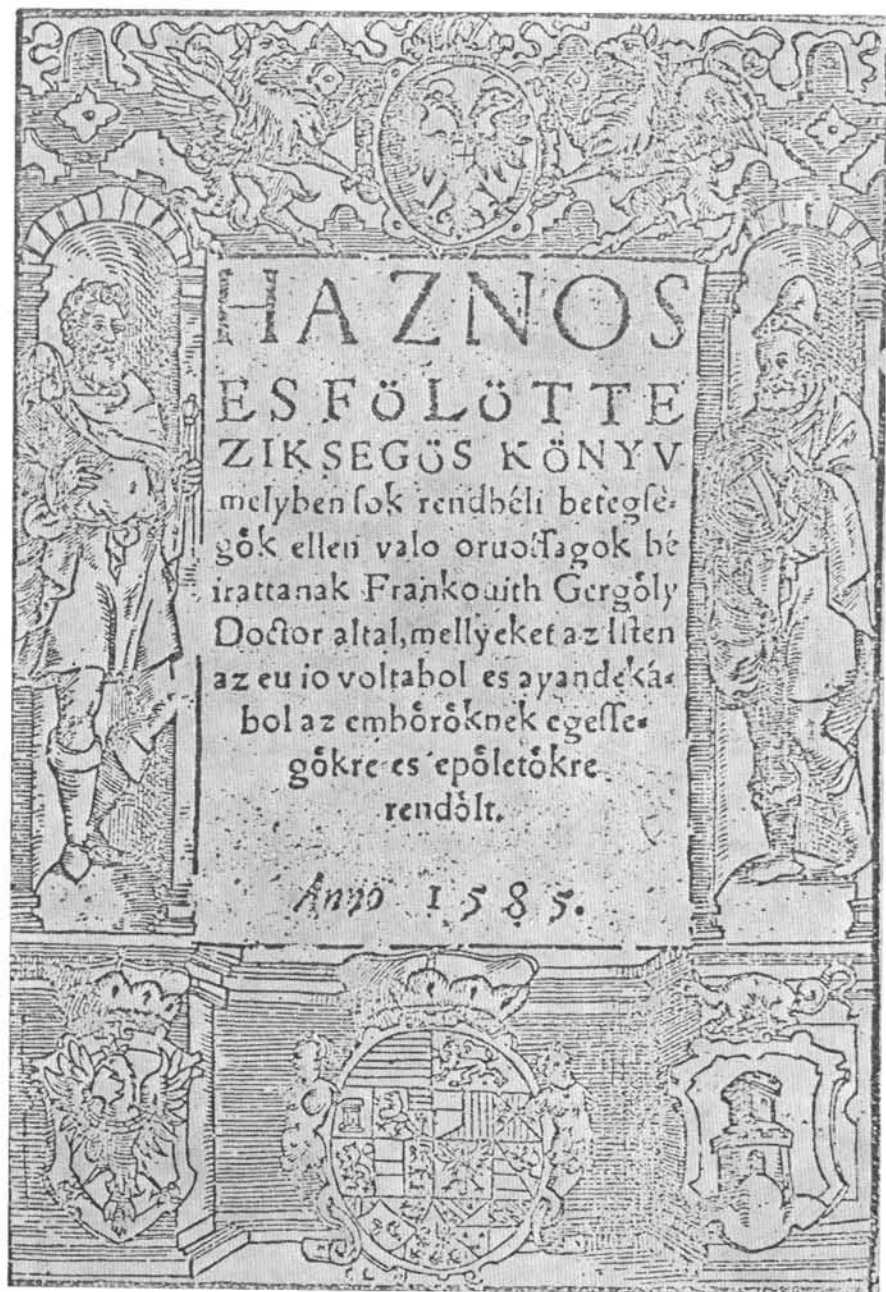
14. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1972*, 172–173. l.

15. F_1b lapon — SOLTÉSZ Zoltánné: *A magyarországi könyvdszítés a XVI. században*. Bp. 1961, LXV. tábla.

16. F_1a lapon — SOLTÉSZNÉ i. m. 147. l. 3. sz. variáns.

17. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1972*, 174. l.

II.

MANLIUS könyvkötői tevékenységének felismerése és ismertetése¹⁸ óta sikerült Jugoszláviában két további kötetet fellelni: az egyiket Zágrábban, a másikat Ljubljánában.

A zágrábi Horvát Nemzeti és Egyetemi Könyvtár (Nacionalna i Sveučilišna Biblioteka) régi és ritka nyomtatványainak gyűjteményében (RIID—8°—184b jelzet alatt) őrzi Antun VRAMEC posztilláinak Varasdon 1586-ban MANLIUS által nyomtatott kiadásának¹⁹ egy teljes példányát. A korabeli kötés bőrbevonatán egyértelműen felismerhetők a MANLIUS által használt bélyegzők és görgető²⁰ lenyomatai. Mindkét tábla beosztása és díszítése azonos: a keretezésre a IV. jelzésű görgetőt használta, a táblák közepére az „a”, míg a belső mező négy sarkába a „c” megjelölésű bélyegző került. Az öt fűzéssorral négy részre tagolt gerinc egykori díszítése — a kötet igen megviselt volta miatt — ma már felismerhetetlen. Nyilvánvaló, hogy MANLIUS e Varasdon készített kiadványát maga kötötte be közvetlenül a nyomtatás után, akár csak a budapesti Egyetemi Könyvtár SKRYARICH-féle művét. Ezzel a MANLIUS-kötésben fennmaradt MANLIUS-nyomtatványok száma négyre emelkedett²¹. Sajnálatos, hogy a két tábla merevítésül szolgáló lapokat már korábban kifejtették, és azok ma már nem találhatók meg.²² Ez különösen azért fájdalmas, mert az eddig kibontott tucatnyi MANLIUS-féle kötésből általában az ő nyomdájának makulatúrái kerültek elő szép számban. Joggal feltételezhető, hogy e Zágrábban őrzött kötetből is ilyeneket szedtek ki korábban, de nem ismerve a kötés eredetét, talán nem figyeltek fel a nyomtatványtöredékekre sem.

III.

Ljubljánában az ottani katolikus püspöki szeminárium könyvtára I.VII.5. jelzet alatt őriz egy nagy, fólió alakú kötete, amely Laurentius SURIUS *De probatis sanctorum historiis* című és Kölnben 1570—1575 között hat kötetben megjelent művének ötödik darabját tartalmazza.²³ Az 1574-ben Gerwin CALENIUS és a QUENTEL örökösök gondozásában közreadott könyv barna egész bőr kötésén²⁴ biztosan azonosítható MANLIUS könyvkötői felszerelése egy-egy bélyegzőjének és lemezének lenyomata.²⁵ Mindkét tábla közepét a nagyméretű (104 × 70 mm) „B” jelzésű lemez, míg a négy-négy sarkot, valamint a hét fűzéssorral hat részre osztott gerinc mezőit a „c” jelű bélyegző lenyomata díszíti. Érdekes módon valamennyi közül csak az első tábla négy sarkában és a gerincen alulról a 2. és 4. bélyegző nyoma csillogóan aranyos, míg a többi fénytelen.²⁶ A több

18. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1970—1971*, 301—321. l.

19. BADALIĆ, Josip: *Jugoslavica usque ad annum MDC.* 2. Ausg. Aureliae Aquensis 1966, 192. sz.

20. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1970—1971*, 313. l.

21. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1970—1971*, 306. l.

22. Prof. Šime JURIC, a tár vezetőjének szíves szóbeli közlése.

23. Ennek felismerését Prof. Marijan SMOLIK, a könyvtár (Semeniška knjižnica) vezetője tette számomra lehetővé, amiért ez úton is köszönetet mondok neki.

24. A táblák mérete: 328 × 215 mm.

25. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1970—1971*, 313., és 316. l.

26. A gerinc két felső mezője könyvtári felirattal ellátott papírral le van ragasztva, így nem tanulmányozható.

más MANLIUS-kötésen is megtalálható²⁷ és a táblák összefogására szolgáló textil-szalagok nyomai itt is felismerhetők. A 15 mm széles zöld szalagokat azonban később — a táblákból történő kibújásuknál — mind a négy helyen levágták.

A ma Ljubljában őrzött és 1574-ben készült könyvet MANLIUS nyilván még ebben a városban kötötte be 1582 tavaszán onnan történt távozása előtt. Szlovéniai könyvkötői tevékenysége — éppen a magyarországi működése során az általa bekötött könyvek díszítésére használt és címereket tartalmazó lemezek alapján — már korábban feltételezhető volt,²⁸ de most, ezzel a kötettel bizonyítást is nyert.

A Ljubljánai Nemzeti és Egyetemi Könyvtárban a MANLIUS-kötés tábláit azok felismerése után javaslatomra szétbontották, hogy a bennük található nyomtatványokat napfényre hozzák. Ennek eredménye rendkívül érdekes: nem MANLIUS saját nyomtatványai, hanem a württembergi lutheránus egyházi rendtartásnak Jurij JURISTÓ által készített *Czrikveni ordinalicz* című horvát nyelvű fordítása került elő. Ezt a nyomtatványt 1564-ben Tübingában készítették, és eddig csupán két németországi példánya volt ismeretes.²⁹ MANLIUS kötéstábláiból e mű 44 levele, vagyis teljes terjedelmének közel 90 százaléka került elő az utolsó füzet kivételével négy-négy példányban, de erősen megviselt (megvágott, szúrágásos stb.) állapotban.

Feltehető, hogy MANLIUS a kötést még az 1575-ben megkezdett nyomdai tevékenységét megelőzően készítette, vagyis a kölni SURIUS-kiadás 1574. évi megjelenését nyomban követve. Elképzelhető, hogy magát a könyvet is ő maga hozta Ljubljánában forgalomba. Könyvkereskedői tevékenységét látszik megerősíteni az is, hogy a tübingai nyomtatványból négy példány és egyformán hiányosan kerültek a kötéstáblákba. Joggal feltételezhető, hogy a tíz évvel korábban készült kiadványnak azoknak a példányaikat használta fel MANLIUS az általa készített kötések erősítésére, amelyek csonkaságuk miatt már nem voltak eladhatók. A nyilván kötetlenül, nyers nyomdai ívekben (krúdákban) Ljubljánába szállított tübingai kiadványok utolsó íveinek példányai közül ugyanis akár útközben, akár a későbbi raktározás során több használhatatlanná válhatott.

A horvát nyelvű és Németországban készült protestáns kiadvány pontosan beletartozott MANLIUS tevékenységi körébe, hiszen későbbi, 1575-től folytatott nyomdászata során is elsősorban ilyenek előállításával foglalkozott. A most meghatározott kötése, ill. az abból napfényre hozott kiadvány az eddigieknél valamivel konkrétan világítja meg ljubljánai könyvkereskedői és könyvkötői tevékenységét, amely azért zömmel még továbbra is tisztázásra szorul.³⁰

IV.

Nem mindennapi módon maradt fenn egy további MANLIUS-kötés emléke. A dunántúli református egyházkerület pápai nagykönyvtárában a töredékgyűjteményben nyolc azonos méretű, fólió alakú papírlevelet őriznek. Ezekbe benyo-

27. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1970—1971*, 318. l.

28. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1970—1971*, 320. l.

29. *Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodorino 1975*, 161—166. l. — BADALIČ i. m. 110. sz.

30. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1970—1971*, 320. l.

módva felismerhetők annak a kötéstáblának díszei, amelyekből kikerültek.³¹ Az ilyen módon rekonstruálható kötés két táblájáról ma már természetesen nem állapítható meg, hogy melyik volt az első és melyik a hátsó, a gerinc díszítéséről pedig semmi adat sem maradt fenn. A két kötéstáblán volt díszek egytől egyik megegyeznek az eddig ismert Manlius-kötésekről regisztráltakal. Az egyik közepén a „D”, a másikon az „F”-jelű lemez lenyomata állt.³² A különben mind beosztásában, mind díszítésében azonos táblákat kívülről az V., majd azon belül ugyancsak mind a négy oldalon a VII. jelzésű görgetővel keretezték. Az így körülfogott mező négy sarkában és a függőleges oldalak közepén a „g”, valamivel beljebb a két vízszintes oldal közepén a „k”, végül a legbelső mező négy sarkában az „l” megjelölésű bélyegző lenyomata található.³³

Sajnos, ma már minden fáradozás ellenére sem volt megállapítható, hogy a pápai gyűjtemény melyik darabjából kerültek ki ezek a papírlevelek, amelyek ilyen híven megőrizték e MANLIUS-féle kötés emlékét. A kötés pontos keltezése így problematikus. E műhely magyarországi tevékenysége során készült és eddig felismert kötések időrend alapján két nagy csoportra oszthatók: a 16. század nyolcvanas évei (vagyis az ún. Batthyány-periódus) és az 1598–1604 közötti (vagyis az ún. Nádasdy-periódus) időszak.³⁴ A pápai kötésemléken fellelhető díszek közül egy görgető (az V. számú) csak az első, mindkét lemez (a „D” és „F” jelű), egy görgető (a VII. számú) és két bélyegző (az „l” és a „k” jelű) csupán a második, míg egy bélyegző (a „g” jelű) eddig mindkét korszakból ismeretes volt. Ezek alapján valószínű, hogy a pápai MANLIUS-kötés a mester működésének utolsó, a Nádasdyakhoz igazodó szakaszában készült.

Mint a többi kötése esetében túlnyomórészt, úgy MANLIUS a táblák erősítésére itt is saját nyomdájának makulatúráit használta fel. A nyolc ívrét alakú papírlevél ugyanannak a negyedréte alakú nyomtatványnak „B” jelzésű ívét tartalmazza: három-három példányban a $B_1 + B_2$, ill. a $B_2 + B_3$ levélpár, míg egy-egy papírnak csak az egyik lapjára nyomtatva a $B_1b + B_4a$, ill. $B_2a + B_3b$ lap pár szövege maradt fenn. A makulatúra kétségtelenül MANLIUS műhelyéből származik. Ezt a betűtípusoknak más MANLIUS-kiadványokkal történő összevetésén, valamint a könyvkötőműhely felszerelésének a fentiekben történt azonosításán túlmenően az a körülmény is megerősíti, hogy azonos levélpárok több példányban és ráadásul ezek közül egyesek csak egyik lapjukon nyomtatva kerültek elő.³⁵

A kötés díszítései lenyomatainak mélységéből megállapítható a nyolc papírlevél egykori elhelyezkedése is. A „D” jelű lemezzel ellátott táblába közvetlenül a borító bőr alatt volt a $B_2a + B_3b$ lapok szövegével csak az egyik lapján megnyomott papírív, amelyhez a teljes $B_1 + B_4$ levélpár csatlakozott három példányban. A másik, az „F” jelű lemezt viselő táblában a bőr alatt az ugyancsak egyik

31. E helyen is köszönetet mondok a gyűjtemény igazgatójának, MIKLÓS Dezsőnek, aki készséggel lehetővé tette a töredékek beható tanulmányozását.

32. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1970–1971*, 316. l.

33. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1970–1971*, 313. l.

34. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1970–1971*, 304–312. l.

35. Míg a többpéldányos előfordulás a makulatúrában elvben kereskedőnél kiselejtett papírra is visszavezethető, addig a csupán egyik lapján nyomtatott papírív tipikusan nyomdai eredetre utal.

lapján nyomtatott B₁b + B₄a papírvet a teljes B₂ + B₃ levélpár követte ugyancsak három példányban.³⁶

A latin nyelvű alkalmi verseket tartalmazó nyomtatványból tehát csak a „B” jelzésű ív szövege került elő. Ennek beosztása a következő: a B₁a lapon folytatódik az a vers, amely a B₃a lapon fejeződik be, és az elhunyt MESZLENY Benedek érdemeit magasztalja. A B₂a lapon új fejezetcím áll: „Epithaphium eiusdem in templo Divi Martini, ubi gloriosam cum liberis uxoribusque ad patriam coelestem praemissis resurrectionem expectat, bustis incisum.” E sírfelirat a B₃b lapon fejeződik be. Ugyanitt a következő fejezetcím található: „Anagrammata in honorem et gratiam Meslenaeorum.” A MESZLENY család egyes tagjaihoz intézett költeménye az illető nevével kezdődik, majd az ennek betűiből kialakított kis mondat áll. Ez az anagramma azután verzálissal kiemelve az ezt követő vers szövegébe ágyazva újra megtalálható. A versek sorrendje: (B₂b—B₃a) Benedictus MESLENI (Nil te Deum bene scis) — (B₃a—B₃b) Franciscus MESLENI (Mens sincer a fulcis) — (B₄a—B₄b) Stephanus MESLENI (Hem un se planus est) — (B₄b—C?) Paulus MESLENI (Vi manus pelles). Mind e fejezet, ill. vers, mind a fennmaradt töredék itt megszakad.

A kiadványból tehát csupán négy levélnyi rész maradt fenn, amely előtt nyilván az „A” jelű első ív állt a sajnos ismeretlenül maradt címlappal, az előkerült „B” jelű ívet pedig még legalább egy levélpárnnyi további szöveg is követte. Bizonyos csupán még az, hogy ez a MANLIUS-kiadvány eddig teljesen ismeretlen volt. Szerzőjének, ill. összeállítójának személyét sajnos — legalábbis további részletek előkerüléséig — ugyancsak az ismeretlenség homálya fedi.

A töredék szövegének gondosabb elemzése, továbbá a MESZLENY család történetének vizsgálata azonban felderítenek néhány részletet a kiadvány megjelentetésének körülményei közül.³⁷ A MESZLENY család legnevezetesebb tagja a 17. század derekán, mint vasmegyei alispán, tevékenykedett ifjabb Benedek volt, akiről Sörös Pongrác részletes életrajzot állított össze.³⁸ Ennek alapjául a GUARY család irományai szolgáltak, amelyeket a pannonhalmi főapátsági levéltárban őriznek. Az ifjabb Benedek apja Ferenc volt, akinek halálozási idejét (1620. II. 6.) apjának, az idősebb Benedeknek végrendeletére valaki később vezette rá.³⁹ Ezt a magyar nyelvű végrendeletet Szentmártonban 1602 március elsején írták, és azt ma ugyancsak Pannonhalmán őrzik.⁴⁰ Ez természetesen felsorolja a végrendelező családtagjait. Ezek szerint első feleségétől, GUARY alias SZELESTEY Sárától származott Ferenc és István fia, második felesége NÁDASDY leány volt, míg harmadik nejétől, SZÉP Borbálától született Pál fia. Mindhárom fiának —születésük sorrendjében— szerepel is a neve a fennmaradt nyomtatvány részben.

A sírvers, amelynek a szövege ugyanott olvasható (l. 2. ábra), a végrendelet tanúsága szerint a sopronszentmártoni (ma Markt St. Martin, az ausztriai Burgen-

36. Érdekes megfigyelní, hogy a bórhez közvetlenül csatlakozó felületnek a könyvkötő nyomtatás nélküli papírfelületet választott ki.

37. E feladatok elvégzésében igen értékes segítséget kaptam SZELESTEI NAGY Lászlótól, akinek ezért e helyen is köszönetemet fejezem ki.

38. *Századok* 1908, 401—415. és 540—556. l.

39. *Századok* 1908, 402. l.

40. Jelzete Guary cs. 164. sz. — Az erről készült mikrofilm az Országos Levéltár mikrofilmtárának 679. dobozában a 287. sz. alatt található.

Plangite, Messeniam, saxa corca, senem
 Illic omne nemus doleat sub rupibus altis.
 Audio Dersificas ingemuisse, feceras
 Prostrant hieremam, matrumq; patrumq; senumq;
 Et resonet tota planctus, in Hungaria, ludus
 Exit e mundo; non est reuocabilis ille:
 Est anima in caelo: terra caduer habet.
 Ergo Musa, si e: terra Benedicte quiescasti n!
 Et tumulo streant, ossa beata, tuo,
 Donec eruat solis cursus, Lunaeq; labores:
 Donec ager vitreas spumifer Ister, aquas:
 Semper honos, gentisq; uix monumenta, manebunt:
 Semper nioblito nomine, clarus, eris.
 Hae quicumq; leges, dum pergis amice victor,
 Dalatrumas: si vis viuere, discemoris.

EPITAPHIUM EIVSDEM.
 IN TEMPLO DIVI MARTI-
 ni, ubi gloriosam, cum liberis Vxoribusq; ad
 patriam caeli stem praemissis, resurrectione
 iam expectat, bustis
 incisum.

Quid isceet hiee ferili facet hae Benedicte aretra:
 Qui Messenais, est generatus, Anis.
 Si quis vera tulit Benedicte nomina: certe
 Hic verum veri nominis, omen habet.

Ba

Si quis

landban) templomban volt. MESZLENY Benedek legkiterjedtebb birtokrészei ugyanis e tájon feküdtek, és végrendeletét is itt készítette. Halálának⁴¹ pontos ideje, és így a most napfényre került nyomtatvány előállításának dátuma ugyan ismeretlen, de azért elég jól behatárolható. 1602. március elsején MESZLENY Benedek tehát még élt, míg MANLIUS 1605 elején hunyt el. Miután nyomdája ezt követően évekig nem működött, a gyászverseket feltehetően e két időpont között állították elő. MANLIUS 1602-ben Sárváron, majd 1603-tól haláláig, azaz 1605 elejéig Keresztúron dolgozott. Joggal feltehető, hogy a nyomtatvány a Szentmártontól mintegy 16 km-re fekvő Keresztúron készült 1603–1604 tájt, közvetlenül ezt követően és ugyanitt állíthatták elő az egykori pápai kötetét is.⁴²

Mind a verstörödekkel, mind az említett végrendelet felvilágosítást is nyújt MESZLENY Benedek elhelyezkedéséről az akkori feudális társadalmon belül. A Vas megyei család sarja „Benedictus literatus de Mezlen”-ként 1567. augusztus 17-én kapta Pozsonyban MIKSA királytól címeres levelét mint a győri püspökség és a pornói apátság prefektusa.⁴³ Ezek szerint tanult, „literatus” ember volt. Az említett GUARY-levéltár⁴⁴ megőrizte DERSFFY Ferenc, királyi főpohárnok 1588. január elsején Lakompakon⁴⁵ kelt levelét, amelyet MESZLENY Benedeknek mint familiárisának írt. DERSFFY Ferenc neve a MESZLENY érdemeit felsoroló gyászkölteményben, a DERSFFY-féle várak gondos kezelése kapcsán többször is szerepel.

A töredék első lapjának harmadik sorában verzálissal kiemelve olvasható a „HOLLOSI” név. Sajnos, miután hiányzik a vers eleje, így nem lehet tudni, hogy pontosan kiről és miért van itt szó, de a GUARY-levéltár egy 1591-ben kelt írásában SZILVÁGYI András tanújaként szerepel egy bizonyos HOLLÓSI Ferenc. Így a kapcsolat a MESZLENY és a HOLLÓSI család között egyértelmű.

Utoljára maradt NÁDASDY Ferenc, akinek a neve a nyomtatvány fennmaradt részében ugyan nem szerepel, de kapcsolata MESZLENY Benedekkel jól kitapogatható. Arról már a fentiekben is szó volt, hogy második felesége NÁDASDY-leány volt. Végrendeletének zárószakasza pedig így kezdődik: „Végezetül könyörgök az én jóakaró, kegyelmes uraimnak, a tekintetés és nagyságos Nádasdy Ferenc uramnak és Dersffy Ferenc uramnak . . .” Tehát MESZLENY Benedeket nem csak DERSFFY-hez, de NÁDASDY-hoz is szoros hűbéri jellegű szálak fűzték. Ezek után nem csodálható, ha a róla szóló gyászköltemények annak a MANLIUS-nak műhelyében láttak nyomtatás formájában napvilágot, aki 1598-tól NÁDASDY Ferenc oltalma alá helyezte magát. Ezt megelőzően elhagyta a neki 1582-től megszokással ugyan, de rendszeres támaszt nyújtó BATHYÁNY családot, ill. annak kálvini irányába haladó udvari papját, BEYTHE Istvánt. NÁDASDY Ferenc a lutheri tanok hí követője volt, így ettől kezdve MANLIUS e szellemben íródott

41. A versből annyi kiolvasható, hogy hatvan éves korában hunyt el (B1b lap, 22. sor).

42. Megerősíteni látszik ezt az időmeghatározást az az 1593-ban kelt okmány, amelyet CHERNEL Kálmán publikált (Köszeg sz. kir. város jelene és múltja. II. köt. Szombathely 1878, 56. l.). Ebben MESZLENY Benedek mint ötvenéves szerepel. Így 1603-ban lehetett hatvanéves, amikor meghalt. (Vö. 41. jegyzet.)

43. NAGY Iván: *Magyarország családai*. Pótlékkötet. Pest 1868, 337. l. — KEMPELEN Béla: *Magyar nemes családok*. VII. köt. Bp. 1913, 172. l.

44. 249. sz.

45. Ma a burgenlandi Lackenbach, amely mindössze négy kilométerre fekszik Sopron-szentmártontól.

műveket nyomtatott ki. Hogy milyen nagyfokú volt a MANLIUS-féle sajtónak feudális függése a NÁDASDYaktól, arra világos fényt vet az a körülmény, hogy mikor 1644-ben a NÁDASDYak rekatolizáltak, a MANLIUS örökébe lépett és ugyancsak protestáns kiadványokat megjelentető FARKAS Imre-féle sajtónak működését azonnal meg kellett szüntetnie.⁴⁶

A fentiekben ismertetett új eredmények számos részlettel gazdagították a MANLIUS tevékenységével kapcsolatos korábbi ismereteket. Ebben döntő szerepe volt annak a tudatos kutatásnak, amely módszerében újszerűnek és hatásosságában rendkívülinek mondható. Ez tehát abból áll, hogy felismerve egy nyomda könyvkötői felszerelését, az ott készült kötések tervszerű és módszeres bontásával jelentős mennyiségű nyomdai makulatúrához lehet jutni. Az így többségükben egy műhelyhez tartozó töredékek meghatározása lényegesen könnyebb, mint ha annak a források ismerete nélkül kell történnie. Emellett — mint MANLIUS esetében ez világosan beigazolódott — igen fontos és nagyszámú, korábról teljesen ismeretlen kiadványa is napfényre kerül a műhelynek, amelyek különbe vagy az ismeretlenség homályában maradnak, vagy nyomtalanul eltűnnek. Előkerítésük a műhelyre és kiadványaira vonatkozó ismeretek nagyarányú gazdagodásához vezet.⁴⁷

Helyesnek és szinte szükségesnek mutatkozott a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* c. kiadvány második kötetének (1601—1635) szerkesztési munkái során a hazai nyomdák felszerelésének (betűtípusok, könyvdíszek stb.) az ismert kiadványokból történő visszamenőleges és teljességre törekvő rekonstrukciója. Ez a munka már folyik, és az első lépések is igen jelentős, új összefüggések felismeréséhez és korábbi problémák tisztázásához vezettek.⁴⁸ Kívánatosnak látszik tehát, hogy ez a kutatómunka — éppen a MANLIUS-féle tapasztalatok alapján — a jövőben a műhelyek esetleges könyvkötői tevékenységére is kiterjedjen. Ezzel nem csupán a hazai könyvkötészet történetére vonatkozólag bővülnének várhatólag jelentős mértékben az ismeretek, de a kötéstáblákból kikerülő makulatúra a nyomdák kiadványairól is sok újat fog bizonyára majd jelenteni.

Neue Angaben zur Tätigkeit von Johannes Manlius

G. B O R S A

In den letzten zwei Bänden unseres Jahrbuches sind zwei Aufsätze über Johannes MANLIUS erschienen, der in den Jahren 1575—1605 zunächst in Laibach (Ljubljana), dann in Westungarn als Buchdrucker tätig war. Im ersten Artikel konnte festgestellt

46. Vö. SEMMELWEIS, Karl: *Der Buchdruck auf dem Gebiete des Burgenlandes bis zu Beginn des 19. Jahrhunderts*. Eisenstadt 1972, 54. 1.

47. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1972*, 165—202. 1.

48. Vö. *Magyar Könyvszemle 1975*, 9—24. 1. — Cikkében ECSEDY Judit a nyomdai anyag rekonstrukciójának segítségével tisztázta a gyulafehérvári fejedelmi nyomda megindulásának idejét és a felszerelés eredetét. Ezzel világos kép derült nemcsak az erdélyi fejedelmi műhely származására, de egyben a kassai, nagyszombati és pozsonyi nyomdászatra is a 17. század első évtizedeiben. Ennek során több tucatnyi kiadvány korábban problematikus nyomdahelyét, nyomdászát és évét tisztázta véglegesnek tűnő, megnyuगतató módon.

werden, dass er auch eine buchbinderische Tätigkeit ausgeübt hatte. Im zweiten Beitrag konnte eine ganze Reihe von bislang unbekanntem MANLIUS-Drucken verifiziert werden. Alle diese Funde wurden Buchdeckeln entnommen, in dem man die von MANLIUS selbst verfertigten Einbände planmässig nach Makulatur untersuchte. Der vorliegende dritte Aufsatz enthält Ergänzungen: Forschungsergebnisse, die in jugoslawischen (Agram—Zagreb, Laibach—Ljubljana) und ungarischen (Ödenburg—Sopron, Pápa) Sammlungen erzielt wurden. Sowohl die neuentdeckten Einbände, als auch die neu ausgelösten Bruchstücke alter Druckwerke unterstützen die Feststellungen der früheren beiden Publikationen. Durch die neu aufgefundenen Dokumente wurde auch die Vermutung bekräftigt, dass Manlius seine buchbinderische Tätigkeit schon in Laibach ausgeübt hatte. Die hier publizierten Ergebnisse der neuen Forschungen bekräftigten auch die Richtigkeit der gefolgten Methode: Durch die planmässige Untersuchung von authentischen Manlius-Einbänden kann man immer wieder bisher unbekannte Produkte oder neue Fragmente bekannter Produkte dieser Offizin entdecken.

Könyvtári kultúránk bontakozása a 16—17. században

BERLÁSZ JENŐ

A *könyvtári kultúra* a társadalom könyvműveltségének tükré. Hogy valamely országban bizonyos időszakban milyen jellegű könyvtárak állnak fenn, mennyi a különböző rendeltetésű könyvtárak száma, továbbá, hogy a könyvtári állományok összetételükben és mennyiségükben mennyire felelnek meg a korszerűség követelményeinek, az mindenesetre az illető társadalom könyvveljáró, illetőleg könyvet használó, könyvvel élő rétegeinek szükségleteitől, fejlettségétől függ. A könyvkultúra ugyanis, mint modern értelmű társadalmi jelenség, nem csupán *olvasási kultúrát* jelent, azaz könyvveljáró képességét és készségét, hanem jóval többet: a *könyvnek életviteli eszközként való, egyre fokozódó mértékét, mindinkább állandósuló használatát*. E szerint tulajdonképpen az a társadalom él könyvkultúrában, amelynek léte többé vagy kevésbé a könyvre támaszkodik; amely a közösségi élet fenntartásához és folytatásához szükséges eszméit, ismereteit és az ismeretek alkalmazásának módjait mindinkább könyvekből sajátítja el; amely a maga megfigyeléseit, tapasztalatait és gondolatait ismét könyvekbe törekszik rögzíteni, könyvek segítségével igyekszik átszármaztatni a következő nemzedékekre.

Ilyen értelemben az európai könyvkultúra igen fiatal: kezdete csupán a nyomtatott könyv megjelenésének idejére tehető. A kéziratos könyvek, a kódexek használatának hosszú korszaka tulajdonképpen csak a könyvkultúra előkészítő idejének tekinthető. A kézzel írt könyv ugyanis csekély példányszáma miatt nem terjedhetett a társadalomban s ezért a benne rögzített tartalmak legfeljebb csak közvetve, szóbeli tolmácsolásban — lassan és bizonytalanul — válhattak kiterjedt rétegek közkincsévé. Így még esetleges szélesebb körű olvasási készség esetén sem keletkezhetett bárhol is könyvkultúra: a társadalom természetes úton, élőlőző segítségével biztosította felhalmozott ismereteinek és tapasztalatainak átszármaztatását, élettevékenységének folyamatoságát.

A könyvkultúra, az európai társadalomfejlődésnek ez a nagyszerű teljesítménye hatodfél évszázad óta állandó kibontakozásban van; még napjainkban sem tekinthető pályája tetőfokán állónak.¹

1. Az írásbeliségnek, illetőleg a nyomtatott könyvnek a társadalomfejlődésben játszott szerepére nézve magisztrális útmutatásokkal szolgálnak HAJNAL István és THIENEMANN Tivadar munkái. Az előbbinek gazdag oevrejéből főképpen a következő tanulmányokat használtam: Írásbeliség, intellektuális réteg és európai fejlődés. = *Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik fordulójának ünnepére.*

Ebben az értelemben kíséreljük meg alább — egy későbbi részletes feldolgozás alapvetéseként — a könyvgyűjtésnek mint társadalmi jelenségnek és a könyvtárnak mint társadalmi tényezőnek magyar földön való megjelenését és első terjedését felvázolni, nyomon követve könyvműveltségünk újkor eleji viszonytagságos kibontakozását.

*

Az a kétszáz esztendő, amely idő alatt a könyvnyomtatás elterjedt Európában, Magyarországra nézve köztudomásúlag katasztrofális politikai hanyatlásnak, a török invázióknak kora volt. Éppen akkor, a 16. század közepén, amikor a reformáció kontinentális méretű társadalmi-kulturális mozgalmának sodrában hozzánk is utat talált, határaink között is életre kelt a nyomtatott könyv, megnyitva előttünk a könyvműveltség irányába való fejlődés távlatait, akkor lépett fel a szellemi életünket és civilizációnkat egyaránt veszélyeztető félbarbár ázsiai nagyhatalom. Tudjuk, hogy öt nemzedék életét kitöltő kétségbeesett honvédelmi harcunk sem volt képes ezt a veszélyt teljesen elhárítani; hazánknak mintegy harmadrésze török impérium alá került s osztozott a balkáni népek szomorú sorsában: hosszú időre kikapcsolódott Európa szellemi áramköréből.

Így az újkor nagy művelődéstörténeti forradalmának, a könyvkultúra térfoglalásának csak az ország nyugati és északi peremvidéke, illetőleg politikailag különvált keleti területe, Erdély lehetett osztályrésze. De a könyvkultúra irányában megindult fejlődésünk tudvalevőleg ezeken a területeken sem ment végbe zavartalanul. Amint Nyugaton, nálunk is a reformációnak és ellenreformációnak polgárháborúvá fajult küzdelme kísérte végig.

E történelmi helyzethez képest tehát az országnak két élesen elkülönült-kulturális szférájában a művelődési viszonyok átalakulását külön-külön kell szemügyre vennünk.

1. KÓDEX-KÖNYVTÁRAINK PUSZTULÁSA

A török hódoltságon, azon a nagy háromszög alakú területen, amelynek északi csúcsa Losonc környékén, a délnyugati — Horvát—Szlavónországot nem tekintve — Nagykanizsánál, a délkeleti pedig Orsovánál volt, a 16. század végéig nemcsak a középkor folyamán felsarjadt egyházi kéziratok műveltség öröksége enyészett el, hanem lehetlenné vált az új idők nagyszerű kulturális tényezőjének, a nyomtatott könyvnek meggyökeresedése is. Óriási veszteség érte ezzel az országot, hiszen a hazai kultúrának a honfoglalás óta valóságos bölcsője volt ez a terület. Itt alakultak ki az európai műveltség eredményeit és módszereit hozzánk átplántáló római egyház első főpapi és szerzetesi központjai.² Az anyaországban 1526 előtt fennállt *10 egyházmegyei (2 érseki és 8 püspöki) székhely*

Bp. 1933. 183—214. 1. *Kézművesség, írásbeliség és európai fejlődés.* (Kéziratban.), valamint *Az európai város kialakulása.* = *Városi Szemle.* 1941. 801—841. 1. THIENEMANN részéről pedig közismert, el nem évülő nagy munkája, az *Irodalom-történeti alapfogalmak.* 2. kiad. Pécs, 1931. volt kalauzom.

2. HORVÁTH János: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei.* Bp. 1931. MÁLYUSZ Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon.* Bp. 1971.

közül 7 ide esett és itt dőlt romba. Kalocsa 1529-ben, Pécs és Esztergom 1543-ban, Vác 1544-ban, Veszprém 1549-ben, Csanád és Eger 1596-ban került török kézre s szűnt meg kulturális tényező lenni.³ Voltaképpen tehát az országnak egész középső része kulturális parlaggá változott. Lehet, hogy ha a püspökök plébániai szervezetükkel — a balkáni görögkeleti egyházfők példájára — helyben maradtak volna, csak hanyatlás, de nem pusztulás lett volna e terület osztályrésze.

A katasztrófát a *szerzetesrendi monostorok* (kolostorok) sűrű hálózatának hasonló okból bekövetkezett romlása tette teljessé. Az országnak mintegy 200 monostora közül legalább 50—60 itt működött. Hogy csak a legnevezetesebbeket említsük, a monarchális rendek házai közül a hódoltságon állt a bencéseknek pannonhalmi, bakonybéli, tihanyi, szekszárdi, bátai, pécsváradi és szentjobbi apátsága, valamint a cisztercieknek zirci, pilisi, pásztói, cikádori és péterváradai központja; a koldulórendek részéről a domonkosoknak és ferenceseknek a püspöki székhelyeken, valamint Budán, Pesten és több más jelentékenyebb városban települt számos kolostora; végül a remeterendek részéről a pálosok budaszentlőrinci, pilisszentkeresztii és márianosztrai monostora. A török vész kezdetén mindezek s nagyrészt a többi kolostorok is elnéptelenedtek, elpusztultak. Csupán egy rend akadt, amelynek volt bátorsága a veszélyekkel szembenézni, s működését, ha lehetett, a török uralom alatt is folytatni: a ferencesek. Nagy érdemük, hogy a hódoltságon 150 éven át több rendházukat (a szegedit, kecskeméti, gyöngyösi és andócsit) fenntartották s egyrészt missziós tevékenységgel iparkodtak a védelem és gondozás nélkül maradt népet gyámolítani, másrészt kulturális intézményeket (kódex-könyvtáraikat s esetleges iskoláikat) megmenteni.⁴

Mit jelentett kulturális szempontból a püspöki székhelyek és kolostorok pusztulása?

E kérdés felvetésekor elsősorban *humanista főpapjainknak* a Corvina-könyvtárral egyidejűleg kialakult híres gyűjteményei jutnak eszünkbe: a VITÉZ Jánosé, JANUS PANNONIUSÉ, KÁLMÁNCSEHI Domokosé, NAGYLUCSEI Orbáné, BAKÓCZ Tamásé, SZATHMÁRI Györgyé és a többieké. Ugyan mi lett ezekkel? De még fontosabb tudni, mi lett a sokkal régebbi s nem kevésbé becses anyagot őrző egyházmegyei könyvtárakkal? Mert hangsúlyozni kell: a humanista püspöki tékák nem a püspökség, a diocesis intézményes jellegű gyűjteményei voltak, hanem magánjellegű, személyhez kötött könyvtárak. Az egyházmegyéknek külön könyvállományuk volt, amelyet őrzőhelyükről a püspöki (érseki) katedrálisról *székesegyházi könyvtárnak*, a fenntartó és gondozó testületről *káptalani könyvtárnak* nevez a történetírás. Hasonló intézményi jellegük volt a kolostori könyvtáraknak is: a szerzetesi testület közös tulajdonát alkották s nemzedékről nemzedékre szálltak.⁵

Ami a kéziratos gyűjteményeknek *tartalmi értékét* és ebből eredő társadalmi

3. KARÁCSONYI János: *Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban*. 3. kiad. Veszprém, 1929. 113—114. l.
4. MÁLYUSZ, i. m. 211. KARÁCSONYI, i. m. 65—75., 176. l.
5. Szorosabb értelemben káptalani — nem egyházmegyei — tékák a püspöki székhelyeken kívül működő ún. társaskáptalanok könyvgyűjteményei. MÁLYUSZ, i. m. 59—69., 107—120. l. BÉKEFI Remig: *Székesegyházi iskoláink szervezete az Anjoukorban*. Bp. 1897. 3. l. — GULYÁS Pál: *A könyv sorsa Magyarországon*. I. Bp. 1961. 150—174. l. — VORSTIUS, Joris: *Grundzüge der Bibliotheksgeschichte*. 4. Aufl. Leipzig, 1948.

jelentőségét illeti, nem kétséges, hogy ezek zömükben távol álltak a gyakorlati élet kívánalmaitól. Bár a 13–14. századtól kezdve a kódex funkcióköre egyre tágult, mégis voltaképpen a kéziratosság egész ideje alatt meglehetősen korlátolt volt. Fennmaradt középkori könyvjegyzékeink arról tanúskodnak, hogy mind a székesegyházi, mind a kolostori gyűjteményeknek legősibb, legrégebbi rétegét liturgikus jellegű kódexek alkották. Mellettük másodsorban a papi hivatással kapcsolatban álló lelkészi segédkönyveknek volt nagy szerepük. Opusokat, tudományos jellegű munkákat inkább csak az újabb rétegek tartalmaztak, ám ezek is csaknem kizárólag egyháztudományi érdekűek voltak: a kánonjog, a skolasztikus teológia és filozófia területéről.⁶ Egyszóval e tékák kizárólag a klérus, illetőleg a szerzetesrendek számára szolgáló olyan apparátusok voltak, amelyek kiváltképpen az egyház főfeladatát, a vallás-erkölcsi élet fenntartását, védelmét és terjesztését mozdították elő. Másfelől azonban — ha csekély arányban is — kétségtelenül helyet foglaltak bennük a világi élet céljaira hasznavehető eszközök is. Szükség is volt erre, mert hiszen mind a káptalanok, mind a kolostorok, iskolázó intézmények is voltak, amelyek az olvasás, írás, éneklés és esetleg a számvetés ismereteire, magasabb fokon pedig az oklevelezési (diplomatikai) tudományra oktattak, különös tekintettel a papi és szerzetesi utánpótlásra.⁷ Világi, mégpedig különleges nemzeti értéket jelentettek e tékákban még azok a kódexek is, amelyekben a magyarság ősi szóbeli hagyományának töredékei voltak feljegyezve: a krónikák és gesták.

Nem lenne teljes e középkori tékákról adott vázlatos jellemzésünk, ha meg nem említenénk, hogy a 15–16. század fordulóján „profiljukon” már jelentkeztek az új idők jelei is: állományukban megjelent a korszakos jelentőségű új típusú „kódex”, az *incunabulum* mint a könyvkultúra előfutára.⁸

Az elmondottakból nyilvánvaló, hogy ezek a középkori kéziratgyűjtemények a laikus társadalom művelődése szempontjából csekély jelentőségűek voltak, fennállásuk mégis a *újkori intellektualizmus mélyen fekvő fundamentumát* jelentette, s szerencsés fennmaradásuk a hódoltságban is biztosíthatta volna a nemzeti kulturális fejlődés folyamatosságát.

Ám e becses tékák menthetetlenül széthullottak és jórészt elkallódtak. Pusztulásuk nem mindig helyben és hadi cselekmények folytán történt; számos jel vall arra, hogy mind a káptalanok, mind a kolostorok több-kevesebb sikerrel megmentették és felvidéki biztos helyekre szállították könyveiket. A gyűjtemények együtt tartása és megőrzése azonban a legtöbb esetben így sem volt lehetséges. A javadalmak nélkül maradt káptalanok és az otthonukat veszített szerzetesközösségek vagy szétoszlottak, vagy kihaltak. Megtörtént ugyan, hogy egy-egy szerencsésen fennmaradt kolostor befogadta és megőrizte más elpusztult társházak könyveit is; ilyen szerepet játszott például a *gyöngyösi* és a *szegedi ferences kolostor*.⁹ Általában azonban ez nem sikerülhetett már csak azért sem, mert a győzelmes reformáció hatására vagy nyomására az ország peremterületein is legnagyobb részben feloszlottak a szerzetesházak. A gazdátlanul maradt tékák állomá-

6. CSAPODI Csaba: *A legrégebb magyar könyvtár belső rendje. A pannonhalmi könyvtár a XI. században.* Bp. 1957. HORVÁTH János, i. m. 159–200. l. MÁLYUSZ, i. m. 107–110., 173–180., 307–335. l.

7. MÁLYUSZ, i. m. 71–72., 120., 243., 364–365. l.

8. MÁLYUSZ, i. m. 329. l.

9. KARÁCSONYI, i. m. 113–114., 176. l. GULYÁS, i. m. 170. l.

nyát pedig hosszabb-rövidebb idő múltán magánszemélyek hordták szét vagy mint „pápista metelyt” egyes protestáns túlzók pusztították el.¹⁰ Magánkezre jutás és ezt követően szétszóródás lett a sorsa a fentebb szóba került és más híres humanista főpapi könyvgyűjteményeknek is. Ezek — mint szabad rendelkezésű vagyonrészek — többnyire az elhalt prelátus rokonságára szálltak. Átaluk aztán a becsesebb darabok nemegyszer külföldre kerültek.¹¹ Íme, ez lett a sorsa az ország középső, déli részein a középkor kódexörökségének.

2. A NYOMTATOTT KÖNYV URALOMRA JUTÁSA

Óriási jelentőségű tény volt, hogy a királyi Magyarországnak és Erdélynek sikerült az európai szellemi fejlődés útján megmaradni, sikerült magát — bár tragikus társadalmi-politikai önmarcangolások közepette — az újkori könyv-kultúra társadalmi állapotába felküzdeni.

Ez a nagy jelentőségű fölemelkedés — tudjuk — két szakaszban ment végbe. Az első a reformáció jegyében, kb. 1530-tól 1625-ig tartott,¹² a második a katolikus restauráció jegyében, 1625-től nagyjából a 17. század végéig.

a) *A reformáció könyvpropagandája és a könyvgyűjtés*

A reformáció kulturális építkezése — a reformátori irányok éles belső küzdelmeinek ellenére — páratlan céltudatossággal, fegyelmezettséggel és türeményes gyorsasággal haladt előre. A nyomtatott könyv forradalmi jelentőségű társadalmi szerepének elismerése szinte már az első percekben megtörtént. Persze, nagy segítséget jelentettek a reformátoroknak, elsősorban LUTHERnek és a reformációhoz csatlakozott humanistáknak, kiváltképpen MELANCHTONnak idevágó konkrét, félre nem érthető útmutatásai. S ami nem kevésbé fontos volt, már a legelső időkben felsorakozott a hitújítás mellé a világi társadalomnak minden mértékadó vezető rétege: a városi polgárság csakúgy, mint a nagybirtokos arisztokrácia vagy a vármegyei nemesség. A mozgalom elementáris erővel söpörte el a katolikus egyház hagyományos vallásos-kulturális intézményeit s teremtett helyettük újakat. A püspökségek és székes káptalanok, nemkülönben a püspöki székhelyeken kívül működő társas káptalanok a híres szerzetesházak egész sorával együtt képteleneknek bizonyultak az ellenállásra. Végül is a 16. század utóján — néhány ferences rendházon kívül — már csak az esztergomi érsekség (Nagyszombatban), valamint a győri, a nyitrai és az egri püspökség (az utóbbi Jászón) maradt működésképes állapotban. A többi megszűnt. Velük együtt — akárcsak a hódoltságban — itt is feloszlottak az iskolák, és jobbra protestáns birtokba mentek át a kódexkönyvtárak.¹³

10. KARÁCSONYI, i. m. 110—112. l. A könyvpusztításról BUNYITAY Vince: *A váradi püspökség története*. IV. köt. Debrecen, 1935. 85. l.

11. GULYÁS, i. m. 159—176. l. BERLÁSZ Jenő: *Über die Vorbesitzer des Ransanus-Kodex*. = *Magyar Könyvszemle*. 1969. 106—107. l.

12. 1625-ben, THURZÓ Szaniszló halálával esett ki végérvényesen a protestánsok kezéből a nádori méltóság s vele együtt a rendi politikai vezetőserep.

13. RÉVÉSZ Imre: *A magyarországi protestantizmus története*. Bp. 1925. 12—18. l. HORVÁTH János: *A reformáció jegyében*. 2. kiad. Bp. 1957. 17—22. l. FRANKL Vilmos: *A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században*. Bp. 1873. 3—4. l.

A diadalmas protestáns felekezetek saját új kulturális intézményeiket egyfelől a szabad királyi és bányavárosokban, másfelől a földesúri joghatóság alatt álló mezővárosokban és az alföldi önálló parasztvárosokban hívták életre. Az előbbi helyeken általában a lutheránus német polgárság teremtette meg művelődési bázisait, az utóbbiakon pedig a helvét hitvallású magyar mezővárosi polgárság és nemesség. Nyugaton Sopron és Pozsony, a Felvidéken Besztercebánya, Selmecbánya, Kassa, Eperjes, Bártfa, Késmárk és Lőcse, Erdélyben Brassó és Nagyszében lettek a legfőbb evangélikus kulturális központok. Református oldalon pedig Pápa, Debrecen, Sárospatak, Nagyvárad és Kolozsvár, utóbb Gyulafehérvár (illetve Nagyenyed) és Marosvásárhely nyert fontos szerepet. A hódoltságon Kecskemét és Nagykovács református missziós állomásoknak voltak tekinthetők.

Mindezeket a városokat a protestánsok — társadalomátalakító terveik szolgálatában — korszerű iskolavárosokká fejlesztették. Iskoláikat tudatosan igyekeztek fölébe emelni a középkori skolasztikus (káptalani és kolostori) oktatás színvonalának. Elvük volt, hogy a vallásosság (*pietas*) és erkölcs (*honestas*) tanításának eszményi céljait fel nem adva, programjukká tegyék az új világi műveltség (*humanitas*) elterjesztését is. Ehhez képest — túl az írás-olvasás technikáján és a kátét megtanító elemi iskolán — életre hívták a klasszikus latin—görög nyelvi-irodalmi készültséget nyújtó középfokú iskolát (*collegiumot, lyceumot, gymnasiumot*) is. Ebben látták tudnillik fő eszközét a bibliaolvasó és általában a könyvolvasó embertípus kialakításának. S valóban, ez volt az a lényeges mozzanat, amely a középkori katolikus és az új protestáns művelődési törekvéseket egymástól elválasztotta. A régi katolikus egyház belegyökerezett abba a tudatba, hogy az írás-olvasás és minden erre épülő vallásos és szellemi tevékenység kirárolag a papi-szerzetesi hivatás tartozéka, a protestantizmus viszont a szélesebb körű vallásos elmélyülés és az erkölcsi megigazulás érdekében — a humanisták példájára — messzemenőleg intellektualizálni igyekezett a laikus társadalmat. Így lett a reformátorok tevékenysége nyomán a könyv mint a jámborság és tudás elsőrendű eszköze kívánatos és szükséges élettenyező a parasztság fölött álló valamennyi társadalmi réteg számára.¹⁴

Ebből a protestáns kultúraszemléletből szükségképpen két következmény származott. Egyik a könyvelőállítás forradalmi jelentőségű új módszerének, a könyvnyomtatásnak széles körű bevezetése volt. A fentebb említett evangélikus, illetőleg református iskolavárosok mindegyike egyben nyomdaváros is lett. Egyik helyen a tipográfia magánvállalkozásként keletkezett, másutt mint a városi tanács vagy a földesuraság alapítása, sokfelé meg éppen az új iskoláknak, a kőlygumoknak kebelében jött létre mint kiegészítő intézmény. De bármiként létesült is a nyomda, mindenestre hatalmas fölényrel múlta felül a régi kolostorkönyvmásoló műhelyek teljesítményét.¹⁵

A másik következmény a *könyvgyűjtés új értelmének*, a könyvtár új típusainak kialakítása lett. A kanonokok és szerzetesek kisdud csoportjainak használá-

14. RÉVÉSZ, i. m. 25—27. l. FRANKL, i. m. 7—9. l. A kelet-európai reformációról ISERLOH, Erwin—GLAZIK, Josef—JEDIN, Hubert: *Reformation, katholische Reform und Gegenreformation*. Freiburg—Basel—Wien, 1967. 324—341. l. = *Handbuch der Kirchengeschichte*. Hrsg. von Hubert JEDIN. IV. Bd.

15. GULYÁS Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*. Bp. 1931. FITZ József: *A magyar könyv története 1711-ig*. Bp. 1959. 106—137. l.

tára korlátozódó káptalani és kolostori könyvtárak, ha fennmaradtak is, teljesen korszerűtlenné váltak. Nemcsak nehezen olvasható és elavult tartalmú kódex-állományuk miatt, hanem a kívülállókát kirekesztő zárt jellegük miatt is. A 16. század második felétől kezdve, amikor már nem csupán papjelöltek, hanem egyre sűrűsödő rajokban művelődni vágyó polgári, nemesi, sőt mágnásifjak is felkeresték az új városi iskolákat, olyan könyvtárakra volt szükség, amelyek tanárok és tanulók számára egyaránt nyitva álltak, s a legújabb ismereteket nyomtatott betűkkel terjesztették. Ez a korszerű téka pedig semmiképpen sem kötődhetett többé a kultusz helyéhez, a templomhoz, hanem szükségképpen az iskolához kellett tartoznia. Megszületett tehát az újkor jellemző könyvtári intézménye: az *iskolai könyvtár*. Most már nem a papi testületeknek, hanem kiváltképpen az iskoláknak kellett a könyvgyűjtés társadalmi feladatát magukra vállalniuk: nekik kellett megtalálni a könyvszerzés lehetőségeit, kialakítani a gyűjtőprogramot és felelősséggel megőrizni, illetőleg használhatóvá tenni a gyűjteményt.¹⁶

Nyilvánvaló: ez a *könyvtárszervezés* nem lehetett többé olyan egyszerű és lassú ütemű tevékenység, mint a középkori kódexgyűjtés volt. Az a körülmény, hogy az új iskolák kétirányú oktatási feladatra vállalkoztak, vallásos és világi művelésre, rendkívüli módon megnövelte a könyvszükséglet körét. Ha a hazai könyvirodalom és könyvnyomtatás ki tudta volna elégíteni a kívánalmakat, a gyűjtés nem ütközött volna különösebb nehézségekbe. Ám társadalmunk — a nyugati viszonyokhoz mérten — mind a szellemi, mind a technikai alkotókészségnek még csak éppen első lépcsőfokán állt, s ennél fogva korszerű műveltséghez jutni jobbára csak külföldi könyvek által lehetett. Nyugaton viszont a hitújítás elvi-eszmei mérkőzései, valamint az egyházi gyámkodás alól felszabadult profán tudományosság olyan méretű szellemi produkciót váltott ki, amely a korábbi időkben teljesen elképzelhetetlen volt. A német, svájci, olasz és francia könyvnyomdák nem győzték ontani a teológiai és a tudós humanista könyveket. Emellett nagy számban jelentek meg a polgári élet közeli igényeit szolgáló gyakorlati nyomdatermékek is.¹⁷ Egy, külső ellenséggel harcoló és emellett belső anarchiától szenvedő ország elszegényedett társadalma számára roppant feladatnak tűnt ebből a bőségből valami keveset is megszerezni. Hogy 60—70 év alatt csodálatos módon a legtöbb protestáns iskola mellett mégis sikerült nyomtatott könyvekből álló számottevő, korszerű hittudományi és világi polihisztorikus tartalmú könyvtárt kifejleszteni, az városi polgárságunk áldozatkészségének, külföldi főiskolákon tanuló ifjúságunk buzgalmának és nem utolsósorban erdélyi fejedelmek és magyarországi főurak mecénási bőkezűségének köszönhető.

Ez az eredmény önmagában is alkalmas arra, hogy kifejezésre juttassa a társadalmi művelődésünk állapotában bekövetkezett epochális jelentőségű fordulatot, azt ti., hogy Magyarországon is megnyílt a könyvkultúra korszaka, a közösségi életnek és munkának — az íráshasználaton túl — a nyomtatott betű által való támogatása és biztosítása is.

De mégis, okvetlen rá kell mutatni közműveltségünk fejlődésének egy másik fontos mozzanatára, arra, hogy megindult a *világi jellegű magánkönyvtárak* kiala-

16. GULYÁS: *A könyv sorsa*. I. k. 135—153., 166—173. l.

17. Uo. BOGENG, G. A. E.: *Geschichte der Buchdruckerkunst*. II. Bd. *Entwicklung des Buchdruckes vom Jahre 1500 bis zur Gegenwart*. Leipzig (1935). *Der Buchdruck der Renaissance*. 63—112. l.

kulása is. Ilyenek a reformáció előtti időkben nem léteztek, aminthogy — MÁTYÁS és a JAGELLÓ királyok udvarának idegen tudósain kívül — nem volt számottevő laikus humanista rétegünk sem.¹⁸ A 16. század második felében azonban mind a városi polgárság, mind a főnemesség soraiban erőteljes humanizálódás indult meg s — párhuzamosan az iskolai könyvtárak szerveződésével — feltűntek az első laikus könyvgyűjtemények. DERMSCHWAMM Jánoséhoz¹⁹ hasonló téka — ha kisebb méretekben is — nyilván számos akadt mind a *reformátorok*, mind a *humanisták* körében. HONTERUS, DÉVAI BÍRÓ, SYLVESTER, KÁROLI Gáspár, BORNE-MISSZA Péter, DÁVID Ferenc és HELTAI Gáspár vagy WERNHERR György, STÖCKEL Lénárt és GYALUI TORDA Zsigmond működése nyilván gazdag magánkönyvtárra támaszkodott. Kevésbé jelentett életszükségletet a könyvgyűjtemény a humanizálódott *protestáns főurak* számára, mégis ezek sorában is nem egyről tudunk, aki jeles tékát állított valamelyik várában. Ilyen volt — hogy csak a legkiemelkedőbbeket említsük — BATHYÁNY Boldizsár németújvári, ISTVÁNFY Miklós vinicai, ILLÉSHÁZY István trencsényi, THURZÓ György bicsei, THURZÓ Szaniszló semptei, THURZÓ Kristóf szepesvári és RÉVAY Ferenc szklabinjai könyvtára, Erdélyben pedig BETHLEN Elek keresdi tékája.²⁰ De okkal feltételezhetünk könyvgyűjteményt a 16. században NÁDASDY Tamás, ZAY Ferenc, RÉVAY Péter a PERÉNYI és a FUGGER-PÁLFFY család mögött is; a 17. században pedig nem, csak a NÁDASDYAK, a WESSELÉNYIEK, a THÖKÖLYEK, a HOMONNAI DRUGETHEK-de bizonyosan mind a többi előkelő famíliák is könyvgyűjtők voltak.²¹ Hiányosan, bár, nyomon követhetők az egyes erdélyi fejedelmek magánkönyvtárai is ZÁPOLYAI János Zsigmondtól I. RÁKÓCZI Györgyön át APAFFI Mihályig.²² Csak gyér adatok őrzik a 17. századi protestáns tudósok (APÁCZAI CSERE, SZENCZI MOLNÁR, PÁPAI PÁRIZ, GELEJI KATONA és a többiek) könyvgyűjteményének emlékét is,²³ pedig ekkoriban már megszokott, általános jelenség volt minden, külföldi akadémiát járt tanár vagy lelkész házában a könyvtár.

18. HORVÁTH János: *Az irodalmi műveltség megoszlása. A magyar humanizmus.* Bp. 1935.
19. BERLÁSZ Jenő: *Dernschwam János könyvtára.* Bp. 1964.
20. IVÁNYI Béla: *Bathyány Boldizsár a könyvbarát.* = *Magyar Könyvszemle.* 1948. (Kefelevonat.) az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában Fol. Hung. 2903. BERLÁSZ Jenő: *Istvánffy Miklós könyvtáráról.* = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1959. 202—240. l. BERLÁSZ Jenő: *Az Illésházy könyvtár.* = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1967. 57—97. l. THURZÓ György könyvtárának jegyzéke 1610-ből: Országos Levéltár (rövidítése a következőkben O. L.), Múzeumi Levéltár 921/XIV. Fol. Lat. THURZÓ Szaniszló semptei könyvtáráról GULYÁS: *A könyv sorsa.* III. k. 176. l. THURZÓ Kristóf szepesvári tékájáról: O. L., Kamarai levéltár, NRA 419/44. Br. MEDNYÁNSZKY Dénes: *Br. Révay Ferenc szklabinjai könyvtára 1651-ben.* = *Magyar Könyvszemle.* 1881. 336—345. l. LUKINICH Imre: *Bethlen Elek könyvtára 1683-ból.* = *Magyar Könyvszemle.* 1919/22. 171—174. l.
21. WALLASZKY, Paulus: *Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria.* Budae, 1808. 264—269. l. ACSÁDY Ignác: *Könyvek régi összeírásokban.* = *Magyar Könyvszemle.* 1894. 209—221. l. GYÖRGY Aladár: *Magyarország köz- és magánkönyvtárai 1885-ben.* Bp. 1886. 407. l.
22. GULYÁS: *A könyv sorsa.* III. k. 196—199. l. VERESS Endre: *Izabella királyné.* Bp. 1901. HARSÁNYI István: *A Rákóczi-könyvtár és katalógusa.* = *Magyar Könyvszemle.* 1913. 17—28., 136—147., 232—240., 341—344. l. THALLÓCZI Lajos: *Óreg Apafi Mihály könyvtára.* = *Magyar Könyvszemle.* 1881. 121—134. l.
23. KONCZ József: *Geleji Katona István könyveinek lajstroma.* = *Magyar Könyvszemle.* 1899. 270—275. l. DÉZSI Lajos: *Pápai Páriz Ferencz.* Bp. 1894.

Ezek a magántékek lényegileg ugyanolyan *tudós jellegű, vallásos-világi gyűjtemények* voltak, mint az intézményes iskolai könyvtárak. Zömükben a német—svájci reformáció és humanizmus könyvtermésének válogatott darabjait tartalmazták, a hazai irodalmi produkciót inkább csak függelékképpen. A főúri gyűjteményekben általában a jogi és politikai, történelmi, földrajzi és természettudományi művek voltak túlsúlyban, a tudós lelkészek gyűjteményeiben pedig — ha nem is szigorú szabályszerűséggel — a teológiai tudományágak domináltak. Társadalmi jelentőségük e könyvtáraknak két irányban nyilvánulhatott meg: a főúri tékek a familiáris kapcsolatok révén a *közmenesség* intellektualizálódásának útját egyengették, a tudós-könyvtárak pedig a csupán hazai iskolázottságú *lelkész-értelmiség* számára közvetítették az állandó fejlődésben levő nyugati valóságos és tudományos élet új eredményeit.

Ismeretes, hogy a protestantizmusnak ezek az erőfeszítései, amelyekkel a nyugat-európai könyvműveltség hazai recepcióját igyekezett biztosítani, a 17. század első harmadát követőleg nem tudtak többé akadálytalanul érvényesülni; félreszorította, majd elnyomta őket a katolikus restauráció versenye és erőszaka.

b) *A jezsuiták könyvarzenájai*

Tudvalevő, hogy a római katolikus egyház 16. századi válságos helyzetében sem mondott le a nyugati és közép-európai kultúrákörben egy évezreden át gyakorolt vallásos és intellektuális vezető szerepéről. Miután a tridentini zsinaton (1545, 1551—52, 1562—63) levonta az új hitszakadásból eredő következtetéseit, eddigi védekező állásából támadásba ment át a protestantizmus ellen.

Hogy vállalkozását részben siker koronázta, azt a katolikus uralkodóházak hatalmi támogatásán kívül, nem utolsósorban két fontos, egymással szorosan összefüggő elvi-gyakorlati állásfoglalásának köszönhetette. Egyik az, hogy a 16. század folyamán kibontakozott *világi intelligenciának* az egyházi szervezettől elkülönült létét és sajátos társadalmi szerepkörét tudomásul vette, a másik, hogy kész volt elismerni, átvenni, sőt alkalmazni is a humanisták által kimunkált laikus tudományosságának mindazokat az eredményeit, amelyek az alapvető hittételekkel ellentétben nem álltak. Ennek az állásfoglalásnak az értelmében természetesen vállalni kellett a *nyomtatott könyv* és a rajta felépülő új könyvkultúra útjának egyengetését is. A lényeg ui. az volt, hogy Európa társadalmi valamiképpen ismét a katolikus klérus legfőbb lelki és szellemi irányítása és ellenőrzése alá kerüljenek.²⁴

A katolikus restauráció vallásos-kulturális célkitűzéseinek megvalósítása — ismeretes — nem annyira a világi papság, mint inkább a szerzetesrendek, s legkivált a sajátos módon ellenreformációs hivatású jezsuita rend által ment végbe.²⁵

A török invázió kivül maradt királyi Magyarországon is a *jezsuita rend* betelepítésével indult meg az ellenreformáció. A 16. század végi első kísérletek

24. A tridentinumról: ISERLOH—GLAZIK—JEDIN, i. m. 487—520. l. Az európai ellenreformáció és a konfesszionális abszolutizmus szövetségéről: Uo., 650—683. l. A katolikus egyházi kultúráról: TOMEK, Ernst: *Kirchengeschichte Österreichs*. II. Teil. *Humanismus, Reformation und Gegenreformation*. Innsbruck—Wien, 1949. 624—652. l. A 17. századi könyvkultúráról: BOGENG, i. m. II. k. 115—180. l.

25. A jezsuita rend szerepéről: ISERLOH—GLAZIK—JEDIN, i. m. 465—476. l.

az esztergomi érseki székhelyen, Nagyszombatban és ennek hatósugarában csak nehezen vezettek eredményhez. A protestantizmus ekkor még eredményesen tudott fellépni a jelentkező veszély ellenében. De az 1610-es évektől kezdve a jezsuita terfgalalást többé nem lehetett megállítani. PÁZMÁNY Péter hatalmas erejű propagandahadjáratát megbontotta a protestantizmus társadalmi egységfrontját. A városok, a nemesség és az arisztokrácia érdekközösségéből rövid idő leforgása alatt sikerült kikapcsolni és katolikus oldalra állítani a legdöntőbb tényezőt, az arisztokráciát.²⁶ Ezzel egyszeriben megnyílt az út a vidék — a parasztság és nemesség — rekatolizálása előtt. A főurak egymással versengve újították fel a vallásosság és műveltség középkori intézményeit, a *kolostorokat*. Mind a Felvidéken, mind Nyugat-Magyarországon ismét életre keltek a reformáció sodrában elenyészett középkori szerzetesrendek: a pálosok, a ferencesek, a domonkosok, az ágostonrendiek. Egyidejűleg újkeletű rendek is kezdtek működni: a nagyra hivatott piaristák, továbbá a minoriták, kapucinusok, a szerviták, a trinitáriusok, a kamalduliak stb. Főúri alapításnak köszönhette létét az első kelet-magyarországi jezsuita rezidencia is Homonnán 1614-ben.²⁷

Nehezebb volt behatolni a *szabad királyi és bányavárosok* falai közé. Ezek ellen magát a királyt léptette fel PÁZMÁNY s az őt követő többi ellenreformátor esztergomi érsek. A városi magisztrátusok királyi parancsra voltak kénytelenek megnyitni kapuikat a jezsuiták előtt: az 1620-as években Pozsony és Győr, az 50-es években Sopron, Besztercebánya és Rozsnyó, a 60-asokban Szokolca, a 70-esekben Lőcse és Kőszeg, a 80-as években pedig Zsolna és Nagybánya.²⁸

A jezsuiták — akárcsak a reformátorok — sikerrel egyesítették programjukban a vallásos miszticizmust a tudományos intellektualizmussal. Ők is a prédikálásban és a könyvben látták leghatékonyabb fegyverüket: az előbbivel a tömegeket, az utóbbival a magasabb társadalomrétegeket kívánták meggyőzni. Ezért mindenütt, ahol megtelepedtek, szinte egyszerre építették fel templomukat és iskolájukat, s ahol szükséges volt (Nagyszombatban, Kassán, Sárospatakon), nyomdát is állítottak. Iskolát, nyomdát és pasztorációs szervezetet összefoglaló intézményeiket *kollégiumoknak*, illetőleg *rezidenciáknak* nevezték.²⁹

Iskolázásukban a fő gondot — tekintettel a protestáns városi polgárság és a nemesség körében már meggyökeresedett humanista művelődési igényekre — a középfokú *gimnaziális oktatásra* fordították. A rendházak (kollégiumok, rezidenciák) keretében működő iskoláik és konviktusaik méltán váltak híressé és hamar túlszárnyalták a protestáns tanintézeteket. Európa-szerte egységes tantervük és tanítási módszerük, a *Ratio Studiorum* — a katolikus szellemiség meggyökereztetése mellett — inkább az intellektuális képességek kifejlesztésére, semmint enciklopédikus ismeretek elsajátítására törekedett. Úgy vélték, ha a humanista latin nyelvet tökéletesen megtanítják növendékeiknek, nyert ügyük van, mert ezen keresztül sikerrel lehet majd a művelt világi társadalmak életvitelében érvényesíteni a római egyház közvetlen lelki-szellemi irányítását; ezáltal egyszersmind helyreállítható lesz a középkori európai keresztény univerzális, is,

26. RÉVÉSZ, i. m. 30—32. l. KARÁCSONYI, i. m. 138—139. l. FRANKL, i. m. 4—6. l.

27. KARÁCSONYI, i. m. 176—183. l.

28. Uo., 139—140., 150. l.

29. FITZ, i. m. 138—146. l. *A négyszázéves Jézustársaság*. Összeállította BANGHA Béla. Bp. 1940. 177—178. l. GYENIS András: *Régi magyar jezsuita rendházak*. Bp. (1941.) 12—15. l.

amelynek felbomlását a protestantizmus a nemzeti nyelvek előtérbe helyezésével is elősegítette.³⁰

Ennek az iskolázásnak — ugyanúgy, mint a protestánsoknál — elsőrangúan fontos tényező volt a könyv. Hosszabb-rövidebb idő múltán minden kollégium és rezidencia mellett korszerű, latin nyelvű könyvtárt szerveztek, alkalmat és lehetőséget nyújtva a tanulóknak — fokozott mértékben a *konviktusok* lakóinak —, hogy nyelvtudásukat biblikus, hitbuzgalmi vagy teológiai olvasmányokon, úgyszintén klasszikus irodalmi emlékeken is próbára tegyék és gyakorolják. A világ, a természeti és társadalmi valóság megismerésének lehetőségét tehát az *iskola mellett felállított könyvtár* segítségével, mintegy öntevékenység útján nyitották meg az ifjúság előtt. Az a polgári vagy nemes ifjú, aki a jezsuita gimnázialis tanulmányokat elvégezte, okvetlen magával vitte otthonába a könyv tiszteletét, birtoklásának és használatának szükségérzetét: részese lett a könyvkultúrának.

A jezsuita kollégiumi (rezidenciális) könyvtár azonban semmiképpen sem csak a *tankönyvtár* szerepét töltötte be. Sokkal inkább *tudományos bibliotéka* volt: a kollégium tanárainak, pasztorációs vagy írói tevékenységet folytató papjainak magas színvonalú, nemzetközi provenienciájú apparátusa. Sőt, harmadsoron, ha nem is hivatásszerűen, bizonyos közművelődési funkciót is betöltött, amennyiben a kollégium működési helyén, a városi polgárság és a környékbeli nemesség, illetőleg világi papság használatára is nyitva állt. Összegyűjtésük a rend központi szervei által megjelölt program szerint, alapos tervszerűséggel, aktuális igényekkel, külföldi, főképpen itáliai, francia és dél-német forrásokból történt. A szerzeményezésben nemcsak a katolikus hittudományi és a nemzetközi humanista irodalomra voltak tekintettel, hanem a protestáns teológia régi és új termésére is.³¹ Dús jövedelmű földbirtokaik, amelyekhez az uralkodóház kegyéből jutottak, széles körű könyvvásárlásokra is lehetőséget nyújtottak. Protestáns jellegű könyveik zömét azonban általában idehaza, rekatolizált főurak ajándékaiból vagy éppen előzőtt protestáns tanintézetek, illetőleg lelkészek lefoglalt gyűjteményeiből szerezték. Ennek folytán sok esetben igen becses magyar nyelvű állomány is kapcsolódott a latin törzsanyaghoz.³²

Kiemelkedtek a kollégiumi (rezidenciális) könyvtárak sorából a felsőoktatási intézmények, a *nagyszombati egyetem* és a *kassai akadémia* mellett kialakult bibliotékák. Ezek jellegét az oktatási karok szükségleteinek megfelelően, az ún. hét szabad művészet, valamint a filozófia, a jogtudomány és a hittudomány legfontosabb irodalmi alkotásai határozták meg. Összetételük tehát legfeljebb a jogi szakágak fokozottabb szerepe tekintetében különbözött az egyszerű kollégiumi könyvtárakétól és természetesen mennyiségileg.³³

Ami a megújult *többi szerzetesrendet* illeti, a 17. század folyamán ezek is igyekeztek kialakítani — saját igényeiknek megfelelően — a nyomtatott könyvekből álló új kolostori tékákat. Minthogy azonban a középkori eredetű rendek a jezsuitákéhoz hasonló közoktatási és intellektuális szerepet általában nem vállaltak, hanem legfőképpen pasztorációs tevékenységet fejtettek ki, nekik széles skálájú, a világi tudományosságra is tekintettel levő tékákra nem volt szükségük.

30. BANGHA, i. m. 182—193. l.

31. Uo., 280—287. l.

32. GULYÁS: *A könyv sorsa*. III. k. 172. l.

33. Uo., 173. l. WALLASZKY, i. m. 265—266. l.

Ehhez képest gyűjteményeik — akárcsak a reformáció előtti századokban — most is jobbra aszketikus, misztikus, skolasztikus jelleget öltöttek. Állományuk kialakulásában gyakran jelentős szerepet játszottak a patrónus főúri családok könyvajándékai is. Világi könyvek, nem egyszer igen becses korai humanista művek jobbra ezen a réven kerültek a kolostorokba.³⁴

c) Főpapi és főúri magánkönyvtárak

Az ellenreformációs könyvkultúra érvényesülésében is — akárcsak a humanizmusban vagy a reformációban — jelentékeny részük volt a főpapi és főúri magánkönyvgyűjteményeknek, bár hatásuk ereje és köre távolról sem hasonlítható a jezsuita könyvtárakéhoz. Rendeltetésük szerint, most is sajátosképpen gyűjtőik érdekét (önművelését, közéleti tevékenységét vagy csupán kedvtelését) szolgálták, mégis a szűkebb vagy tágabb környezet, az aula, a baráti vagy rokoni kör érdeklődését és művelődési vágyát is kielégítették.

A főpapi gyűjtés — a hódoltsági javadalmak elvesztése óta — meglehetősen összehúzóerővel: jóformán csak Nagyszombatra, Nyitrára, Győrre, Jászóra (az egri püspök székhelyére) és Kassára korlátozódott. A legkiemelkedőbb szerepet most is az esztergomi érsekek vitték. Bár vonatkozó információink meglehetősen töredékesek, bizonyosnak látszik, hogy a későhumanista érsekek (OLÁH Miklós, VERANCSICS Antal, FEJÉRKÖVY István, KUTASSY János) éppúgy becses gyűjtemények létrehozói voltak, mint a barokk metropoliták (FORGÁCH Ferenc, PÁZMÁNY, LÓSY Imre, LIPPAI György, SZELEPCSÉNYI György és SZÉCHENYI György). De a többi prelátusok sorában is számos tudós könyvgyűjtő akadt (így TELEGDY Miklós, RADÉCIUS István, LISTHIUS János, ABSTENIUS BORNEMISSZA Pál, DRASKOVICH György és NAPRÁGI Demeter).³⁵ Kiváló hírre emelkedett közülük MOSSÓCZY Zakariás nyitrai püspök, a *Corpus Juris Hungarici* első megszerkesztője és kiadója, akinek tékája 900-nál több munkát ölelt fel 1000-en felüli kötettségben, és pedig nemcsak újabb kori könyveket, hanem incunabulumokat és kódexeket is, főképpen a katolikus és protestáns teológia köréből, de részben a bölcsélet, az egyházi és római jog, a görög—latin filológia és irodalom, a történelem és földrajz, a természetrajz és az orvostudomány területéről is. Gyűjteményében régi tudóstékákból, így SAMBUCUS Jánoséból is előfordultak szórványdarabok.³⁶

Ezek a főpapi könyvtárak most sem intézményesültek, nem váltak *egyházmegyei bibliotékává*. MOSSÓCZY püspök könyvtárát is a rokonsága örökölte, utóbb pedig a pozsonyi jezsuita kollégium szerezte meg. A 17. század közepéig alig-alig fordult elő, hogy valamelyik főpap személyes gyűjteménye a dioecesisre szállt volna. Pedig esztergomi egyházmegyei viszonylatban állítólag FORGÁCH Ferenc

34. A kismartoni ferences könyvtárról: SZILÁGYI Sándor (szerk.): *A Magyar Történelmi Társulat 1883. évi ... kirándulása Sopron városába és Sopron vármegyébe*. Bp. 1883. 88—92. l. A pápai ferences tékáról: *Magyar Minerva* 1900. 270—271. l. A németújváriól FEJÉRPATAKY László: *A német-újvári sz. ferenczrendi zárda könyvtára*. = *Magyar Könyvszemle*. 1883. 100—137. l.

35. GYÖRGY Aladár, i. m. 47—49. l. GULYÁS: *A könyv sorsa*. III. k. 199—211. l. CSONTOSI János: *Adalékok Oláh Miklós könyvtárához*. = *Magyar Könyvszemle*. 1883. 61—66. l. WALLASZKY, i. m. 267. l.

36. IVÁNYI Béla: *Mossóczy Zakariás és a magyar Corpus Juris keletkezése*. Bp. 1926. 70—78. l.

primás már 1611-ben úgy rendelkezett, hogy az elhalt érsekek és kanonokok könyvgyűjteményei ezentúl az egyház örökségének tekintendők. Ám csak 1641-ből van értesülésünk arról, hogy egy kanonok, KŐSZEGHY János László tékáját a káptalanra hagyta, új életre keltve a középkor vége óta stagnáló káptalani könyvtárt. Még később, 1666-ban történt, hogy LIPPAY György érsek az általa megszerzett FUGGER Antal-féle tékának a főegyházra való hagyományozásával megvetette a káptalani tékától különálló érseki könyvtár alapját.³⁷

A világi főurak által életre hívott magánkönyvtárak rendszerint nem voltak ennyire bizonytalan létűek. Ezek apáról fiúra öröklődtek s csak abban az esetben bomlottak fel, ha valamely család fiága kihalt; ilyenkor a leányági örökösök, tehát különböző idegen családok széthordták a nemzedékek során át felhalmozott könyvkincseket. Ez történt például THURZÓ György nádor híres bicsesei könyvtárával THURZÓ Imrének halála után.³⁸ Mert a könyv becses holmi volt, amelynek bírása kívánatos volt mindenki számára. A 17. században már nem akadt olyan főrangú család, amelynek egy vagy több gazdag tékája ne lett volna. A katolizált mágnások éppolyan jeles könyvbarátok voltak, mint protestáns elődeik; ők is nagy buzgalommal folytatták a könyvgyűjtést. A politikai életben vezető állást betöltő mágnások közül a költő ZRÍNYI Miklós Csáktornyan, ILLÉSHÁZY Miklós kancellár Dubnicon, NÁDASDY Ferenc országbíró Pottendorfban, ESZTERHÁZY Miklós nádor Kismartonban alapított új könyvtárt, de a többiek is általában a régi alapokon továbbfejlesztették a 16. századi ősök gyűjteményeit.³⁹ Az állományokban mindinkább növekedett a világi tudományok szektora, mert az államférfiak és hadvezérek már jórészt könyvekből szerezték meg a szerepük ellátásához szükséges tudást: egyre inkább mellőzhető volt a kor politikai, jogi, történelmi, földrajzi és katonai irodalmának ismerete.

Mindezekből a tényekből végül is megállapítható, hogy a reformáció és ellenreformáció nagy ideológiai-kulturális harcát maga a könyvműveltség mint alapvető társadalmi módszer nem sínylette meg. Igaz, a polgári irányú fejlődés a rekatolizációval messzemenőleg visszaszorult a feudalizmus gazdasági és jogi viszonyai közé, ámde a világi kultúra továbbélését és terjedését kiváltképpen biztosító nyomtatott könyv, a könyvből való ismeretszerzés, a könyvre támaszkodó életvitel, a könyvtárak iránti társadalmi igény nemcsak fennmaradt, hanem mind szélesebb körre terjedt, zálogául szolgálva lassú, de folyamatos társadalmi-művelődési előmenetelünknek.

37. Uo., 76. l. GYÖRGY Aladár, i. m. 47–49. l.

38. BERLÁSZ: *Über die Vorbesitzer*. 103–104. l.

39. *Bibliotheca Zrinyiana. Die Bibliothek des Dichters Nicolaus Zrinyi*. Wien 1893. GYÖRGY Aladár, i. m. 407. l. BERLÁSZ: *Az Illésházy-könyvtár*. 85–92. l. SITTE Alfréd: *Gróf Nádasdy Ferenc művei és könyvtára*. = *Magyar Könyvszemle*. 1902. 146–158. l. SZILÁGYI Sándor, i. m. 88. l.

Die Entstehung der ungarischen Bibliothekskultur im 16–17. Jahrhundert

J. BERLÁSZ

In der Einleitung erklärt der Verfasser die beiden von ihm gebrauchten Begriffe: den der Bibliothekskultur und der Buchkultur. Buchkultur ist ein gesellschaftliches Phänomen. Sie kann in ihrer tieferen Deutung nicht nur die Fähigkeit des Lesens und das Interesse für Lesen, sondern auch das Angewiesensein auf die Benutzung des Buches beinhalten. Sie stellt die Phase der gesellschaftlichen Entwicklung dar, in der das Buch in stets zunehmendem Maße zum Faktor der Lebensführung, zum sozialen Bedürfnis wurde. Sie vertritt ein Kulturniveau, auf dem die Lebensformen der Gesellschaft immer mehr auch durch gedruckte Informationen mitgestaltet werden. Sie fällt in ein Zeitalter, als die Leser ihre Ideen, ihre Kenntnisse und deren praktische Anwendungsmodalitäten immer mehr Büchern entnehmen, andererseits ihre neuen Gedanken, Beobachtungen, Erfahrungen wiederum in Büchern niederlegen, in der Form von Büchern weitertradiieren. In diesem Sinne ist die Buchkultur eine neuzeitliche Erscheinung, hängt mit der Erfindung und Verbreitung des Buchdruckes zusammen. Das Zeitalter der Handschriften, der Kodizes vertritt nur eine Vorbereitungsphase der Buchkultur. Die Handschriften — durch ihre geringe Zahl bedingt — konnten sich nämlich unter den weiteren Schichten der Gesellschaft nicht verbreiten, konnten zu keinen Mitteln der Lebensgestaltung werden.

Unter Bibliothekskultur versteht der Verfasser jene soziale Gegebenheit, die den Buchbedarf einer bestimmten Kollektive befriedigen kann, welcher Bedarf sich nur auf einem bestimmten Grad der Entwicklung meldet. Mit anderen Worten: die Bibliothekskultur zeigt an, ob der zur Lebensgestaltung benötigte Buchbestand an einem bestimmten Ort, zu einer bestimmten Zeit qualitativ und quantitativ der gegebenen Gesellschaft zur Verfügung steht, in welchen institutionellen Rahmen und in welchem Maße zugänglich ist, inwiefern er vom Gesichtspunkt der Benutzung aus organisiert ist, und schließlich in welchem Maße die bibliotheksartigen Institutionen entwicklungsfähig sind.

Aufgrund dieser theoretischen Erwägungen überblickt der Verfasser die Entwicklung der ungarischen Buchkultur und Bibliothekskultur im 16–17. Jh. Die Studie besteht aus zwei Hauptteilen.

Der erste Teil beschreibt die Auflösung der mittelalterlichen Kodex-Bibliotheken in Ungarn. Um die Mitte des 16. Jhs., als sich der Buchdruck in Europa überall verbreitet, und sich die Buchkultur zu entwickeln begonnen hat, geriet Ungarn in eine krisenvolle politische Situation. Das Land mußte sämtliche ihm verfügbaren Kräfte gegen die türkische Invasion mobilisieren. Ein Drittel des Landes und zwar eben der mittlere Teil, wo die Wiege der mittelalterlichen ungarischen Kultur stand, geriet unter Türkenherrschaft. Hier wurden beinahe alle Kulturzentren (10 Bistümer und etwa 50–60 Kloster) zerstört, der größte Teil unserer mittelalterlichen Handschriftenbestände wurden mit ihnen vernichtet. Obzwar diese Handschriftensammlungen zumeist liturgische und theologisch-philosophische Stücke enthielten, und sie daher eben den aktuellen Bedürfnissen der neuen laizisierten Gesellschaft nicht entgegenkommen gekonnt hätten, bedeutete ihre Vernichtung und Zerstreuung einen unersetzbaren Verlust. Mit ihnen haben wir die Zeugen unserer mittelalterlichen Kultur verloren.

Der zweite Teil behandelt den hauptsächlichlichen Gehalt der Studie. Der Verfasser weist zunächst darauf hin, was es für ein riesiges Glück für Ungarn bedeutete, daß das Land seine Randgebiete (West- und Nordungarn bzw. Siebenbürgen) vor der türkischen Invasion verteidigen konnte. Nur dadurch vermochte es, auf dem Weg der europäischen geistigen Entwicklung zu bleiben, sich — gleichzeitig mit dem Westen — eine moderne Buchkultur zu verschaffen. Diese entscheidende Entwicklung ging in zwei Etappen vor sich hin: von 1530 bis 1625 zusammen mit der Verbreitung der Reformation; und von 1625 bis zum Ende des 17. Jhs. als Begleiterscheinung der katholischen Restauration.

Die Reformation verbreitete sich auch in Ungarn mit einem beispielelosen Elan und Zielbewußtsein. Dies war z.T. dem Umstand zu verdanken, daß sich die führenden gesellschaftlichen Schichten (das städtische Bürgertum, die Aristokratie und der Landadel) ohne Verzug dem Protestantismus angeschlossen haben; z.T. aber auch dem, daß die Kündler der neuer Religion die soziale Bedeutung des gedruckten Buches bereits am Beginn der Bewegung erkannt haben, und die zerfallenen religiös-kulturellen Organe der katholischen Kirche bald mit neuen ersetzen konnten. Sowohl in den westlichen und nördlichen Landesteilen, auf dem Hauptgebiet der lutherischen Reformation, als auch im Osten (auf der sog. Großen Ungarischen Tiefebene und in Siebenbürgen), auf dem Boden der Reformation schweizerischen Typs, entstanden die protestantischen, städtischen Kulturzentren in rascher Folge. Hier wurden — außer Grundschulen — eine ganze Reihe von Mittelschulen gegründet, wo nicht nur die zum Theologiestudium ausgewählten Schüler, sondern auch breite, sich aus allen Ständen rekrutierenden Schichten der weltlichen Intelligenz sorgfältig ausgebildet wurden.

Im engen Zusammenhang mit der Schulbildung und mit der Verbreitung der Kunst des Lesens und Schreibens erwachte ein immer zunehmender Bedarf nach Büchern. Da sich die neuen Leserkreise der laizisierten Gesellschaft über keine hinreichenden Lateinkenntnisse mehr verfügten, bedarf es vieler nationalsprachiger Bücher sowohl im höheren Unterricht als auch in der Mission. Diese konnten auf langer Sicht im Ausland nicht hergestellt werden, man mußte Buchdruckereien im eigenen Lande gründen. Es wurde dann bald offensichtlich, daß so viele Bücher, die einen jeden Interessierten befriedigen, in Ungarn nicht gedruckt werden können. So entstand das Bedürfnis nach gemeinsamen Büchersammlungen oder nach solchen Institutionen, wo Bücher gelesen werden können. Man gründete daher die ersten öffentlichen Bibliotheken neben den Schulen. Das waren zunächst bescheidene, zumeist nur dem Unterricht dienenden Institutionen, die aber auf dem Laufe der Jahrzehnte mit der Unterstützung der Stadtmagistrate oder der adeligen Mäzene, durch die aus dem Westen importierten wissenschaftlichen Bücher zu immer bedeutenderen, allgemeinbildenden Institutionen wurden.

Inwiefern die Intellektualisierung der laizisierten Gesellschaft zunahm, meldete sich auch in solchen Kreisen der Bedarf nach Büchern, nach Büchersammlungen. Sowohl die städtischen Patrizier als auch die Aristokraten konnten sich leisten, daß sie sich — mit großem materiellem Aufwand — nicht nur die im Inland gedruckten Bücher, sondern auch die berühmten ausländischen Ausgaben besorgten, auf welche sie durch ihre Seelsorger aufmerksam gemacht wurden. Die Pfarrer selbst gingen mit gutem Beispiel vor, was die Aufstellung von Privatbibliotheken betrifft. In der ersten Hälfte des 17. Jhs. waren die geistlichen, bürgerlichen und aristokratischen Privatbibliotheken sowohl in Siebenbürgen als auch im alten Königreich bereits eine allgemeine Erscheinung.

Der Protestantismus konnte diese, auf die Rezeption der westeuropäischen Kultur gerichtete Tätigkeit in der zweiten Hälfte des 17. Jhs. bereits nicht mehr ungehindert fortsetzen. Die katholische Restauration war bestrebt, die führende Rolle auf religiösem und kulturellem Gebiet zu übernehmen. In diesem immer umfangreicher werdenden Kulturkampf haben die Katholiken die Methoden ihrer Gegner übernommen. Auch sie bemühten sich, sich durch die religiöse und kulturelle Bildung der weltlichen Gesellschaft eine soziale Basis zu verschaffen, indem sie neben dem gesprochenen Wort, der Predigt, auch die Mittel der gedruckten Propaganda in Anspruch nahmen.

Den Stoßtrupp der Gegenreformation vertrat auch in Ungarn der Jesuitenorden. Die vom Erzbischof-Kardinal Péter Pázmány geleitete Aktion siegte in beinahe so stürmischer Eile, wie vor einem Jahrhundert die Reformation. Auch die Jesuiten riefen eine ganze Reihe von Bildungsstätten ins Leben. Ihre Kollegien waren komplexe Bildungsinstitutionen, die Schulen, Büchereien und oft Druckereien beherbergten. Auch ihre Bibliotheken waren keine ausschließlichen Schulbibliotheken, sondern zielstrebig zusammengestellte, geistige Arsenale für die Verbreitung der katholischen Theologie und der ihr entsprechenden weltlichen Wissenschaften. Ihre Bibliotheken waren daher einem jeden interessierten Laien geöffnet, und ihre Erwerbspolitik entsprach der allgemeinen Entwicklung der Wissenschaften.

Die Buchkultur verbreitete und vertiefte sich in den führenden Gesellschafts-

kreisen auch im Jahrhundert der katholischen Restauration. Auch die Sammeltätigkeit der Einzelnen nahm zu. Auf katholischer Seite wurden die während der vorigen Epoche vernachlässigten kirchenfürstlichen Bibliotheken neu organisiert. Auch die zum Katholizismus neu bekehrten Magnatenfamilien legten sich Bibliotheken an. Auf protestantischer Seite erlitten die Bibliotheken der Bildungsinstitutionen erhebliche Verluste, die berühmtesten Sammlungen konnten jedoch gerettet werden. Sporadisch blieben auch einige protestantische Aristokraten-Bibliotheken erhalten, und auch die wissenschaftlichen Sammlungen protestantischer Geistlichen vermehrten sich unter großen Schwierigkeiten.

Letzten Endes können wir feststellen, daß die Buchkultur, als eine grundlegende soziale Erscheinung, durch die Kämpfe der Reformation und der Gegenreformation gleichzeitig gefördert wurde. Das gedruckte Buch wurde in immer größerem Maße zum Fundament der kulturellen Entwicklung der nationalsprachigen Gesellschaften auf dem Gebiet des ehemaligen Königreichs Ungarn.

Diese Studie erschien auch in deutscher Sprache in: *Magyar Könyvszemle*. 1974. Heft 1-2, S. 14-28.

A magyar irodalmi népiesség az 1850-es években és a délszláv népköltészet

FRIED ISTVÁN

A szerb-horvát népköltészet az 1810-es esztendőök óta jelen van a magyar irodalomban és az irodalmi köztudatban. Joggal beszélünk tehát — HORVÁTH János találó megjegyzése nyomán — „manier”-ről,¹ mikor egy versnem és egy verselési mód magyar változatának történetét kísérjük nyomon. A tízes trocheusok, melyek a teraszos szerkesztéssel vannak egybekötve, KAZINCZY Ferentől — KÖLCSEYN és VÖRÖSMARTYN át — PETŐFI Sándorig páratlan diadalutat jártak be, és bár eredetük valódi népköltészeti forrásra utal, a magyar költészetben éppen nem népi vagy népies hangvételt segítettek érvényre jutni. Hiszen e versnem képes volt magasztos hangú legendák megszólaltatására (VÖRÖSMARTY: *Hedvig*), az érző lelkiállapot rezdüléseinek tomácsolására (KÖLCSEY lírájában), de még a biedermeier verset is elviselte (FIRTOSALYI Gerő: *Szerbusz dal = Remény, Zsebkönyv*, Kolozsvárt, 1839. 136.).

A szerb-horvát népköltészet befogadása is a „szerbus manier”-vágta szűk ösvényen indult el. KAZINCZY Ferenc ugyanis — GOETHE és HERDER figyelmeztetésére hallgatva — szándéka szerint szerb népéneket tolmácsolt, melynek baladás hangja, szagatott előadásmódja a régiség, a nemzeti hagyomány után vizsgálódó KÖLCSEYben visszhangzott, és bár VITKOVICS Mihály másfél évtizeden keresztül más irányba terelte a szerb népköltészetéről vallott nézeteket, példájával módosította a tízes trocheusok és a népköltészeti hang addig jórészt egyfelé tartó útját, mégis — a fejlődés paradoxona folytán — e módosult pályáiv tetten lehetségé a szerb-horvát népi epika és líra teljes értékű magyar érvényesülését. SZÉKÁCS József kötete fordulópontot jelent;² nemcsak azért, mert eredeti nyelvből készült fordításokat értékelhetünk, hanem azért is, mert szakszerű, személyes élményen alapuló magyarázatokat mellékel kötetéhez, s ezzel példát ad a haszonnal forgatható, a tudomány eredményeit népszerűsítő népköltészeti gyűjteményes kötetre, amely eddig ugyancsak hiányzott a magyar irodalomból. Igaz, Vuk KARADŽIĆ, majd JÁN KOLLÁR, sőt Stanko VRAZ és Sima MILUTINOVIĆ-SARAJLIJA gyűjtése nem volt egészen ismeretlen a magyar író-olvasó előtt, főleg Vuk KARADŽIĆ lipesei kötetei ébresztettek élénk figyelmet, szinte kiadásukkal egy időben,

1. *Tanulmányok*. Budapest, 1956. 266–271. l. — E témáról újabban: GÁLDI László: *Szerb-horvát eredetű tízesünk*. In: *Szomszédság és közösség*. Szerk.: Vujicsics D. SZTOJÁN. Budapest, 1972. 285–310. l.
2. *Szerb népdalok és hősrégék*. Pest, 1836. Vö.: FRIED István: *Székács József és a szerb népköltészet*. In: *Szomszédság és közösség* 259–284. l.

majd folyamatosan az 1830-as esztendőkből is; de a tájékozódást nyelvi nehézségek hátráltatták, tulajdonképpen kevesen élvezték eredetiben a sokat idézett-utánzott szerb népdalokat. A közvetítő nyelv — szinte kivétel nélkül — mindig a német: leginkább TALVJ és GERHARD fordításkötete okozott bizonyos módosításokat; s mindazok, akik nem a szerb-horvát dalokat, hanem azoknak csupán német átültetéseit idézték-tolmácsolták, kissé keresett-irodalmias hangon szólaltak meg. Szinte nem is népköltészetet adtak vissza magyar nyelven, hanem a népköltészetéről szólt ábrándot; nem az egyszerűségekre törekedtek, hanem a német tolmácsok meg-nemesített változatainak visszaadására. Ez különösen akkor vált nyilvánvalóvá, mikor ERDÉLYI János magyar népköltési gyűjteménye is napvilágot látott. S ha e gyűjteményben még bőséggel találunk népies és nem népi énekeket, a kötet egésze meggyőzően tanúsíthatja, mi a különbség a műköltői igyekezet szülte népies és a valódi népdalok között. Ezzel párhuzamosan egyre több olyan tanulmány jelenik meg, amely immár a népismertetési és nem pusztán történeti-topográfiai szempontból szeretné fölmérni az egyes vidékek, országrészek szokásait, hiedelmeit; amely szeretné érvényesíteni a tudományos megfigyelés elveit, s a rögtönzésszerű leírás helyett a rendszerezésre törekszik.

A magyar irodalom útja a népiesség demokratizálódott, plebejus értelmű fogalmával gazdagodva³ vezetett PETŐFI Sándor szintéziséig. PETŐFI Sándor összefoglalója a népies törekvéseknek: neki valóban sikerül a népdalok szerzése, az ő költészete valóban mindenkihez egyaránt szól (mint azt még BÜRGER követelte egykor a nemzeti költőjétől), az ő nézőpontja minőségileg új táj- és népszemléletet eredményezett, ennek csak egyik színe a népiességé. S evvel a tökéletességig fejlesztette a reformkor irodalmi népiességet célzó költői szándékait.

Nyilvánvaló, hogy PETŐFI lezart egy fejlődési szakaszt, tőle közvetlen út csak az utánzáshoz vezethetett, ahogy az 1850-es esztendőkből az epigon-líra virágzásának lehetünk tanúi. Ez nem jelenti azt, hogy a népiesség programja időszerűtlenné vált. Különösen nem akkor, ha a teoretikusok fejtegetéseinek bizonyos értelmű zártóságára gondolunk; ha azt vesszük figyelembe, hogy a magyar irodalmi köztudat is végigjárta azt az utat, amely a népi és a nemzeti azonosításában, mintegy időtlenné örökítésében az epigonlát eredményező „petőfieskedés”, a SZELESTEY Lászlók és LISZNYAY Kálmánok fémjelzte provinciális költészet felé mutatott, illetve maradi-konzervatív nemzeti életérzést-világot emelt követendő példává. ERDÉLYI János határozottan figyelte a költők és olvasók tévelygését, s a „kelmeiség” veszélyét mindenkinél jobban látta.⁴ Ugyanő szegezte a kelmeiséggel szembe a népköltészet igazi értékeit, méghozzá az 1848—49-es szabadságharc keserű és kijózanító tanulságai felől szemlélve e kérdéseket. „Nekünk, magyarokul, a mai fejlődési fokozat szerint oda kellene dolgoznunk, hogy a velünk egy sorban levő népszakadékok szellemirányait mindinkább szőnjök be műveltségünkbe . . .”⁵ Talán GOETHE világirodalom-koncepciója is hozzájárult ERDÉLYI humánus elképzeléseinek kikristályosodásához és formába öntődéséhez, de inkább arra kell gondolnunk, amit a népi dallamban egyesült egy állapotú népek közös poétikai, ám ezen túl politikai érdekeiről vallott: „mely maholnap a Duna völgyén új, erőteljes harmóniának veti meg hangalapját”.

3. E kérdésekről SÖTÉR István: *Nemzet és haladás*. Bp., 1963. 9—38. l.

4. SÖTÉR, i. m. 122—125. l.

5. ERDÉLYI János: *Kiseb prózái*. Sárospatak, 1863. I. 153. l.

Ha ennek az 1853-ban írott tanulmánynak „fedezetét” akarjuk földeríteni, bízást hivatkozhatunk ERDÉLYI János érdeklődésére a szerb, a szlovák és a rutén népdalok iránt, s arra a szándékra, amely — felülemelkedve a kutatás kezdeti, esetleges fokozatán — az egyetemes értékek, az általános törvényszerűségek szempontjából mérlegeli a nemzet szellemi termékeit. De ezen túl, olyan új — minőségileg új — szemlélet születésének vagyunk tanúi, amely már részeiben, elemeiben bennerejtezett az 1820-as, 1830-as esztendők ismertető-kommentáló, népköltészetet tárgyaló dolgozataiban (elsősorban TOLDY Ferencében, majd erőteljesebben SZÉKÁCS Józsefében), a Kisfaludy Társaság 1841-es népiesség-pályázatának egyik dolgozatában (mely a szlovák és a magyar népdalok közötti hasonlóságra mutatott rá,⁶) illetve ERDÉLYI Jánosnak az 1840-es esztendőkből szerzett írásaiban, majd a PETŐFI—ARANY-levelezésben, de ilyen egyértelműen csak a szabadságharc bukása után fogalmazódhatott meg. Ismételjük: a bukott szabadságharc tanulságai, az egymás ellen feszülő nemzetiségi indulatok kifáradásaelnyugvása, illetve az egymás felé tapogatózó kísérletek után írhatta le ERDÉLYI önmaga és a népiesség jövőjében hívó társak-olvasók számára ezeket a sorokat. S ezzel olyan hangot ütött meg, amely a magyar irodalom számára a szomszédos népköltészeteket érdeme szerint becsülő tette készíthetett. ERDÉLYI János felhívásszerű megállapításától egyáltalában nem független JÓKAI Mór fejtegetése a magyar irodalom küldetéséről.⁷ A sokat idézett sorok között nyílt utalást találunk a nemzetiségi viszályokra: a különböző népek intelligenciáinak káros torzsalkodásai helyett az „irodalom” eszményített szerepét hangsúlyozza: „Az irodalom az, aki hódít és nem nyom el, aki túlviszi zászlóját a geográfiai határokon, s vendégszeretetet gyakorol láthatatlan szellemek iránt; aki nem vágyik sokat szemlélő tömegek, hanem értelmes lelkek után; aki érvényt szerez saját nemzetiségének, s mégis meg tudja osztani a magáét másokkal...”

JÓKAI ugyan 1857-ben (június—július hónapban) írta meg ezt a cikket, tehát tulajdonképpen kezdeményezéseket összegez: mégis, szókimondása és tájékozódásának iránya miatt az ERDÉLYIÉ mellé állíthatjuk. Összegez bizonyos törekvéseket, hiszen — igaz, nem szervezeten — már az 1850-es esztendők elején észrevehetően megszaporodnak főleg a déli szláv népek és a románok irodalmát-népköltészetét ismertető-tolmácsoló cikkek. A szerb-horvát népelet festése mindig népszerű témája volt a magyar hírlapirodalomnak. De az 1840-es évek végére témában-érdeklődésben bizonyos kifáradást vehetünk észre, az 1830-as esztendők tájékoztató-fordító lendülete alábbhagy, maga SZÉKÁCS sem tudja vagy nem akarja kultúráközvetítói munkáját továbbfolytatni. Az 1850-es esztendők azonban azt tanúsítják, hogy a korábbi tanulmányszerzők és fordítók biztos alapot építettek ki, a folytatás úgy következik be, mintha nem is volna néhány éves szünet.

6. FRIED István: *Die ungarische literarische Volksthümlichkeit und die slowakische Folklore.* = *Studia Slavica.* 1971. 131—143. l. — FENYŐ István: *Haza csak ott van...* (PETŐFI fellépésének előzményeihez). In: *Nép, nemzet, irodalom.* Bp., 1973. 362—382. l.
7. *A magyar irodalom missioja.* Magyar Szajtó. 1857 június—július. In: *Cikkek, beszédek IV.* Bp., 1968. 421—435. l. Elemzése során nem egészen azonos véleményre jut DÁVID Gyula: *Jókai.* Kolozsvár, 1972. 96—98. l. és CSUKÁS István: *Jókai és a nemzetiségek.* = *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominata. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum.* Tomus XIII. Supplementum I. Szeged, 1973. 23—24. l.

Elsőnek URHÁZY György útikönyvét emelnénk ki,⁸ mint amely jól mutatja a tájékoztatás módszerét és lehetőségét. URHÁZY — a könyv indítéka szerint — úti beszámolót írt balkáni útvjáról. Az első tény, amely a szemünkbe tűnik, hogy bár URHÁZY több helyen járt, a leginkább a szerb vidékek néprajza és történelme érdekli. Érintkezik törökökkel, szerbekkel, bolgárokkal, arnautákkal; figyel a politikus nézetekre, a régmúlt idők emlékeire, de a népköltészeti darabokat nem csupán ékítésnek, színezésnek illeszti bele könyvébe. Azok szerves részei a népismertetésnek, s talán nem a pusztá véletlen játéka, hogy legjobban sikerült tolmácsolásai: a szerb Hunyadi-énekek. Tanulságos megjegyeznünk, hogy URHÁZY a délszláv népköltészet darabjait olvasgatva, készült balkáni kirándulására; nemcsak SZÉKÁCS szerb népdalait és hősrégéit tanulmányozta, hanem KAČIĆ MIOŠIĆ, VUK KARADŽIĆ kötetéről is tud, JÁN KOLLÁRTÓL idéz a szláv költészetre vonatkozólag, ismeri MILUTINOVIĆ, SUBOTIĆ, GAJ, Stanko VRAZ és KUKULJEVIĆ nevét. Dolgozatából természetesen nem derül ki, hogy milyen mélységben. Fordításaihoz magyarázatot mellékel, lábjegyzetben a szerb „commentár-író”-t idézi. Másutt a „szerb lakodalom(!)”-ról ad részletes leírást, a helyszínen járt riporter élenkségével számol be a koloról, a násznapról. Majd csak ezután tér rá a néprajzi beszámolóra, a lakodalom általános szokásainak jóízű elmesélésére (a megkérés, a jegyváltás szokásaira). A beszámolót ismét a személyes élmény lejegyzése váltja föl: „Én Szerbiában több ily lakodalmas néppel találkoztam.” Ez a kitérés azonban csak az érdeklődés ébren tartására szolgál, az ismertető veszi át a szót, amelyet már csak a fordítónak ad át. Ugyanilyen szeretettel és színességgel mutatja be a „szerb ünnepek és népszokások” című fejezetben a húsvéti, a virágvasárnap, a szent-györgy-napi, a karácsonyi és a pünkösdi eseményeket a népből, valamint a dodolához és a vukodlakhoz fűződő hiedelmeket, költői szemelvényekkel kísérve.

A magyar etnográfiai szlavisztikának jeles darabjai URHÁZY idézett könyvének a szerb népélettel foglalkozó fejezetei. Kiegészítői a SZÉKÁCS-kötet megfelelő ismertetéseinek, és ezen túlmenően színes, jó újságírói tollal megírt beszámolók. Értéküket emeli, hogy nem egy esetben személyes élmény hatására keletkeztek, egykorú leírások; és nem könyvekből összeollózott szemelvények.⁹ Bizonyos, hogy JÓKAI is a hatásuk alá került. *A bojárleány* című,¹⁰ román tárgyú elbeszélésében például román népballadaként közöl egy tízes trocheusban írott hosszabb terjedelmű verset, melyről JÓKAI erdélyi és román tárgyú írásainak krónikása is joggal jegyezte meg: „valószínűleg szerb, de román vonatkozású”.¹¹ Valóban, nemcsak a versforma, hanem az ismétlések, az ismerős fordulatok is elárulják, hogy JÓKAI számára a szerb népköltészet volt ezúttal a forrás. Ha ilyen sorokat olvashatunk:

„Megy csatába három hősi bajnok,
Első bajnok a magyar királyhős,

8. *Keleti képek*. Pest, 1854. — Vö. SZILÁGYI Sándor: *Emlékbeszéd Urházy György felett*. Bp., 1880. — JÓKAI Mór: *Urházy*. In: *Életemből* II. Bp., 1898. 293–294. l.

9. URHÁZY nevével gyakran találkozunk a szerb értelmiség vezető egyéniségeinek magánleveleiben is. Vö. BOŽIDAR KOVAČEK: *Prepiska izmedju Jovana Djordjevića i Antonije Hadžića*. Novi Sad, 1973. 17–20., 34–36., 54., 59. l.

10. *Véres könyv*. Pesten, 1855. I–III.

11. DÁVID, i. m. 103. l.

Másik János vajda, a törökrém.
Harmadik Drakul, a moldován fő . . .”

akkor tüstént meg kell állapítanunk, hogy JÓKAI-nak sikerült eltalálnia a szerb népköltészet hangját; azaz a *szerbus manier* megkövetelte módon sikerül megszólalnia. Annál nagyobb a meglepetésünk, minél inkább tudjuk megközelíteni az író lehetséges forrásait. Láttuk, hogy URHÁZY könyve is megemlékezett a délszláv népköltészet magyar alakjairól, a Hunyadi-énekekből érdekes szemelvényeket hozott. Visszafelé nyomozva: SZÉKÁCS József már többször idézett könyvében is megtalálhatjuk az URHÁZY által is tolmácsolt egyik dalt, valamint az egyik hősenéket. De a tematikai-kifejezésbeli rokonság is szembetűnő a SZÉKÁCS átültette balladákkal, akár a szkadári, akár a rigómezei leánykáról énekelt epikus verset olvassuk, motívumrészében, kifejezőeszközeiben hasonló megoldásra lelünk. De egy ekkor még ismeretlen, csak jóval később közzétett horvát népének is meglepően rokon a JÓKAI-szerzette balladával:

Prvo jezdu jezdi Ugrin Janko vojvoda,
Drugi mi ti jezdu jezdi crni bane Mihaile,
Mihaile bane,
Po za njemu jezdu jezdi Sekule Drakuloviću . . .”¹²

Az könnyen érhető, hogy a horvát és a szerb énekek még ULÁSZLÓ király halálát is a rigómezei csatának tulajdonítják, JÓKAI természetesen a történeti eseményekhez híven a várnai csatátérre teszi a szomorú eseményt. A leány óvóféltő szerepe sem ismeretlen a délszláv népköltészetben. JÓKAI tehát tematikailag és kifejezésbelileg sikerült alkotással ajándékozta meg a magyar irodalmat. Hogy ez így történt, azt JÓKAI nem felvillanásszerű, hanem állandó érdeklődésének kell tulajdonítanunk. JÓKAI ekkor is, később is minden alkalmat megragadott arra, hogy kifejezést adjon a délszláv népének iránt érzett csodálatának. Nemcsak a kései JÓKAI regények és elbeszélések (*Egy játékos, aki nyer; A három márványfej; A Magláy-család*) tanúskodnak erről. Ezekben maga alkot verset a délszláv népballadák modorában vagy lelkesülten ír a koloról, a guzláról. S bár nem tagadjuk, hogy SZÉKÁCS, URHÁZY és mások könyvei jócskán alakították JÓKAI-nak a délszláv (és általában a szláv) népköltészetéről kialakított képét, a személyes élmények ihletésének is nagy szerepet kell tulajdonítanunk. Már az 1846-ban megkezdett és 1855-ben kiadott *Szomorú napok* című regényben is elismerő sorokat olvashatunk a magyarhoni szlávok dalairól, az újvidéki Tököli-emlékünnepen hallott szerb liturgikus énekek a „szerb népdalok és hősköltemények melódiáira” emlékeztetik;¹³ 1864-ben pedig részt vesz egy estélyen, amelyet a szerb fiatalok rendeznek Pesten, a Lövöldében. S itt nemcsak Kornelije STANKOVIĆ, jeles zeneszerző szerb motívumokkal gazdag szerzeményeiben gyönyörködik, hanem SZÉKÁCS József, JOVANOVIĆ ZMAJ, ÁCS Károly és a pesti egyetem szlavisztikai tanára, FERENC JÓZSEF társaságában hallgatja a változatos műscr-

12. V. BOGIŠIĆ: *Narodne pjesme iz starijih, najviše primorskih zapisa*, Knjiga prva. Biograd, 1878. 63. l. — Ezenkívül még: Vojvoda JANKO donosi u Budim ruku kralja Vladislava pogibšega u boju: BOGIŠIĆ, 78—80. l.
13. JÓKAI: *Tököli emlékünnepe Újvidéken*. In: *Életemből* I. Budapest, 1904. 120. l.

számokat. A tudósító szerint „együtt jártuk a kólct és a csárdást, együtt ittuk a bort; együtt hallgattuk a magyar és a szerb dalokat.”¹⁴ Mindehhez csak az Antoinje HADZIČOHOZ és Jakov IGNJATOVIČOHOZ fűződő intenzívnek tűnő kapcsolatait tesszük hozzá,¹⁵ s most már érezhetjük, hogy nem szokványos érdeklődés fűzi a délszláv népek énekeihez. E kapcsolat azonban nemcsak a regényeket színező motívumok hitelességében gyümölcsözött; kihatott JÓKAI tájékozódására is. A szláv (s ezen belül kiváltképpen a délszláv) népek dalainak, mondáinak őszinte tisztelete általában a népdal, a népballada magasra értékeléséhez vezetett, s ahhoz a már ERDÉLYI által megjelölt célkitűzéshez, amely a magyar írók számára a környező népek művészetének megismerését-megismertetését jelölte meg. JÓKAI nemzetiségpolitikája természetesen nem egyértelmű, sőt néhány esetben közelebb áll a kormányok által vallott fölfogáshoz, mint „*A magyar irodalom miszioja*” című cikkéhez. De egy kérdésben feltétlenül következetes maradt: s ez a szláv népek művészetének becsülése. Ez nem választható el a magyar irodalom etnográfiai érdeklődésétől, a „népi” és a „népies” fogalmkörének meghatározásától, amely például ARANY Jánost is foglalkoztatta. Maga JÓKAI példátlan beleérzéssel — forrásait messze meghaladó szemléletességgel adta vissza a szerb és a román népdalok világát, tudta szinte az etnográfiai hitelességig beszéltetni népi hőseit (mint a kései *Sárga rózsza* című kis remekművében). Hogy idáig eljutott az író, abban a különböző népköltészetek tüzetes ismerete segítette. JÓKAI nem véletlen- vagy alkalmyszerűen foglalkozott a környező népek költészetével, hanem módszeresen. Bebarangolta — többször is — Erdélyt, járt a Vág völgyében, ismerte az Adriai-tenger partja mellett élő emberek szokásait, s szerkesztőként tevékenyen szolgálta a különféle népek kulturális cseréjét. JÓKAI cikke és népköltészeti fordításai-átköltései kettős értékkel rendelkeznek: egyrészt példát adnak a környező, szomszédos népek irodalmának és művészetének megbecsülésére, s ez az inkább angol—francia—német—orosz tájékozódású irodalmi életben nem csekély érdem. Másrészt ezáltal a népies, illetve a népköltészetet rendkívül magasra tartó, s az etnográfiai kutatásokat egyre tudományosabbá és megalapozottabbá tevő, az összehasonlító irodalomtudomány felé igyekvő magyar művelődésnek is jelentékeny szolgálatot tesz.

JÓKAI felhívására Ács Károly válaszol a legbeszédesebben: „hozzáfogok a román, török, szerb, illyr, tót s lengyel irodalom időnkénti ismertetéséhez, aszerint mint tehetségeim és egészségi körülményeim engedik”.¹⁶ Ács Károly a szerb és a román népköltészetnek valóban jó ismerője és fordítója lett. Igyekezete arra is kiterjedt, hogy társalgási könyvet adjon az érdeklődők kezébe. Tárgyunk-

14. *A szerb ifjúság mulató estélye. Fővárosi Lapok.* 1864. II. 273. szám. — A szerb énekekről másutt is ír JÓKAI: *A szerb beszeda.* = *A Hon.* 1864. jan. 13. Idézi: CSUKÁS... 33—34. l.
15. L. 13. sz. jegyzetet. JÓKAI 1860—61-ben több verset szentel a délszláv—magyar kapcsolatoknak. *Adjon Isten, fogadj Isten* c. költeményében a szerbeket „*hős testvérnép*”-ként emlegeti, 1861-ben „*Montenegrói dal*” címen dicsőíti meg a montenegrói szabadsághősöket, 1860-ben pedig „horvát monda” nyomán írja meg *A bán futárja* című balladát, amelyben a horvát—magyar összefogás szükségességét hangoztatja. *Mindhiába* és *Legyen úgy, mint még nem volt* című versei általában hangoztatják a nemzetiségek megbékélésének fontosságát (*Költemények* I. Bp., 1898.)
16. *Irodalmi levél Jókai Mórhoz. Magyar Sajtó.* 1857. aug. 14. In: JÓKAI... *Cikkek*... 835. l.

hoz tartozik annak megállapítása, hogy — e könyvben — a közmondásokat (melyekből jócskán közöl) az eredeti fordulatok szerint hasonlítja össze. Véleményét a beszélgetésekbe rejtett mondatok árulják el: „Minél szorosabb érintkezésbe jönnek a nemzetek egymással, annál elkerülhetlenebb szükség azok nyelvének ismerése” — formálja át JÓKAI gondolatát a szellemi termékek cseréjéről. Másutt szinte a pánszlávizmustól megrettenő véleménnyel szegezi szembe: „És a szláv nyelv hasznos, mert sok millió beszél Euróában. Ezek könnyen megértik egymást. Már számos tudományos könyvük van.” S végül még egy idézet, amely már közvetlenül JÓKAIHOZ kapcsolódik: „A szerbdalok (!) igen szépek, adja elő ön mind a három kötetet.”¹⁷

A *szerb népköltészet* című értekezése¹⁸ már csak azért is megérdemli különös figyelmünket, mivel összefoglaló jellegű. A tanulmányban az 1850-es évek népköltészet-szemlélete konkretizálva, adott anyaggal szembesítve elemezhető. Kifejezi azt a csodálattal vegyes elemző hajlamot, amely KÖLCSEY-től kezdve ARANY Jánosig vezette a magyar teoretikusokat, a szerb népköltészetéről a magyar hajdankor népköltészetére következtetve. A szerb nemzeti poézis eredeti szikráját a köznépi dalokban kell nyomozni — vallja Ács Károly dolgozata végén, KÖLCSEY: *Nemzeti hagyományok* című értekezésének alapgondolatát variálva. Másutt azt állapítja meg, hogy a szerb népköltészet története még nincs megírva, a pogányságból rezeget át valami „más mondák és legendák színezetük után tüstént ázsiai honukra emlékeztetnek”. ARANY János viszont éppen azon kesereggett, hogy nem vagyunk olyan szerencsés helyzetben, miszerint „egy népileg naiv, de nemzetileg önálló irodalomnak a hajdankorból fennmaradt gyöngyeire büszkén” mutathassunk; míg — állítja szembe ARANY János — „a szerb ajk Szibinyáni Jankót nem felejthet”.¹⁹ E két megállapítás közé kell illeszteniünk Ács többi megállapítását, amelyeknek forrásait maga adja meg hivatkozásaival: HERDER, SZÉKÁCS, GOETHE, ŠAFÁRIK, VUK KARADŽIĆ, FORTIS, TALVJ, KARAMZIN neve tűnik a szemünkbe. Nyitó megállapítása jócskán túlzásnak hat: „A népköltészet Európa minden népe között haldoklik. Csak a szláv törzsű nemzetek között lelhetni még az élővirágot egész természeti bujaságában nőtten, hanem ezek között is a szerbek és dalmatáknál áll teljes pompájában és szépségében.” Nem is tekintjük másnak e megállapítást, mint az olvasó érdeklődését fölkelítő hatásos fogásnak. A szláv nemzetkarakterológiát ŠAFÁRIK nyomán adja meg: PROKOPIOS, bizánci történétíró sokat idézett munkájának a szlávok énekszerzetéről írott mondatait ismétli. Majd: ahol egy szláv nőt találunk, ott ének is hallatszik — hangzik ŠAFÁRIK nyomán. Ami a műfaji megközelítést illeti, ott Ács lényegesen határozatlanabb, a szerbeknek — szerinte — nincsenek románcaik. E kérdést nem is fejtegeti, hiszen — a továbbiak bizonyítják — nem dolgozik tiszta műfaji fogalmakkal. „A szerb dalokban kifejezett szerelem természetes és szíves, az emberi kebel túláradó érzelmét a gyöngéd hajlam és égő szenvedély különböző árnyéklataiban mutatja, hanem sohasem fellengző, mindig természetes, mindig egyszerű és sokkal mélyebb, tisztább a női, mint a férfi

17. *Magyar, német és cseh-tót beszélgetések otthon és úton*. Pest, 1859., *Magyar, német és szerb beszélgetések otthon és úton*. Pest, 1859., *Magyar, német, olasz, román, cseh-tót és szerb beszélgetések otthon és úton*. Pest, 1859.

18. *Magyar Sajtó*. 1857. 238—241., 247. szám.

19. *Összes Művei X. Prózái Művek* 1. Budapest, 1962. 219. l.

szívekben.” Ez az idézet Ácsnak inkább kommentáló-leíró, mint elemző, inkább a tárgyat, mint a műfaji sajátosságokat megközelítő módszeréről tanúskodik. Igaz, a szerb hőselemek, kisebb epikus költemények műfajáról még ARANY is tartózkodóan nyilatkozik: „A német őseposz, a cseh kráľudvari kézirat, a szerb kisebb elbeszélések, az éjszaki ballada és spanyol románc . . .” — olvassuk egy felsorolásában. De ARANY János a fogalmazás egyhangúságától is óvakodhatott, mikor a „kisebb elbeszélések” címszó alá vette a szerb epikus verseket.²⁰ A Kisfaludy Társaság joggal érezte tehát annak szükségét, hogy a ballada meghatározására pályázatot írjon ki. Hiszen Ács Károly dolgozata is tükröképe a műfajokban uralkodó zűrzavarnak. S tegyük hozzá, hogy a pályázat dolgozatai messze nem vallottak egyöntetű nézetet. Az egyik pályázó a szerb hősdalokat „románcák”-nak tartotta, igaz, inkább BODENSTEDT véleményét tolmácsolta, mint önálló elemzés eredményét.²¹ A pályázat nyertese, az alapos elméleti fölkészültségű GREGUSS Ágost egy helyütt szerb románcról beszél, másutt a motívumrokonság alapján említ együtt románcot és balladát, majd TALVJ nyomán „szerb regedal”-t, illetve mondát ír le. Összegezőképpen mégis „románc”-nak nevezi a szerb hősdalokat, s a leginkább a Cid-románcokhoz érzi hasonlóknak.²²

E kérdés tisztázása azért is tanulságos, mert szemléletesen láttatja, hogy a szerb népköltészet fölvetette (akár tematikai, akár műfaji) problémák fontos elméleti tudnivalók megfejtéséhez vittek közelebb. Így nem csoda, hogy mikor GREGUSS 1860. november 29-én a Kisfaludy Társaságban székfoglaló előadását tartja, „népköltészeti irodalmunk” címszava alá utalja a BAJZA József, SZÉKÁCS József és KONDOR Lajos tolmácsolta szerb, az Ács Károly fordította román és a SZEBERÉNYI Lajos által átültetett szlovák népdalokat is, hangsúlyozva, hogy nemcsak a magyarok, hanem a „hazánkbeli” többi népek is képviselve vannak itt. S amit elméleti következtetésként leszögez, az részben a délszláv népköltészet tanulmányozásából is ered; a fordítások mellett a magyarázó tanulmányok, a HERBERTŐL, TALVJig ívelő külföldi szakirodalom segítik GREGUSS annak kimondásához: „a műköltészetnek a népköltészet forrásához kell járulni, hogy tartalomban és idomokban gyarapodjék, gazdagodjék, hogy merevségét ruganyosság, bágyadtságát elevenség váltsa fel: valamint a régi országlatok is az által erősítik meg magokat, hogy a népelem szélesebb alapjára támaszkodhatnak.” Majd figyelmeztet: „A költészet (. . .) először mint népköltészet jelentkezik; népiesből emelkedik nemzetivé, nemzetiből egyedivé, egyediből egyetemessé . . .” GREGUSS a népiesség fejlődésének több fázisát különbözteti meg, „a népköltészetből okvetlenül műköltészetté kell fejlődni . . .” — vallja.²³ Ugyanakkor a népköltészetet fontos történeti adatként, gazdagító lehetőségként ismeri el, a magyar költészet számára nemcsak a magyart, hanem a többi népet is, mint

20. *Összes Művei XI. Prózái Művek 2.* Budapest, 1968. 386. l.

21. AJGÓ Lajos: *A ballada és románc története és elmélete.* = *Fővárosi Lapok.* 1865. 197–202. szám.

22. GREGUSS Ágost: *A balladáról és egyéb tanulmányok.* Bp., 1886. 66., 70., 72., 77. l. — Hogy e kérdés ma sincs megnyugtatóan megoldva a magyar szakirodalomban, azt ANGYAL Endre kritikai megjegyzése (*Jelenkor*, 1973. 5. szám 476–478. l.) bizonyítja, amelyet a *Szomszédság és közösség* c. id. kötetben megjelent VARGYAS Lajos-értekezéssel kapcsolatban írt (VARGYAS: *A magyar és a délszláv népbaldák összehasonlító vizsgálata*).

23. GREGUSS Ágost: *Külföldi népdalok.* Pest, 1866. *Előszó.* — Uő: *Tanulmányai.* Pest, 1872.

ezt a Kisfaludy Társaság kiadványaihoz írott értékes előszavai is bizonyítják.²⁴ GREGUSS fejtegetéseiből kitűnik, hogy ő egy népköltészeti alapból kiemelkedő műköltészetben látja a nemzeti jellegű líra és epika megvalósulási lehetőségét, mintegy törvényként írva körül mindazt, amit ARANY Jánosról hittek a kortársak. A népi-nemzeti iskola esztétikai kánonját fogalmazza meg, a ballada vonatkozásában is, a népköltészet műköltészetté emelésében is. A balladáról és a románcról leírtak széles és hosszan tartó pályát futottak be, a középiskolai tankönyvek szinte a legújabb időig eszerint magyarálták ezeket a műfajokat, annál is inkább, mivel GREGUSS nem elégedett meg a ballada elméleti és átfogó értelmű megközelítésével, hanem tüzetesen és a részletekbe menően magyarázta ARANY János balladáit is.²⁵ Fejtegetései a szomszédos népek irodalmában is visszhangzottak, mivel ott is hasonló balladatörekvéseknek vagyunk tanúi. A népköltészeti kiindulópont kérdésében azt kell felismernünk, hogy GREGUSS jóhiszeműen segít megvetni és elmélyíteni annak a konzervatív, magába zárkózó szemléletnek az alapjait, amelynek értelmében csak a népköltészetből kinövő, annak vélt stílárís eszközeit igénybe vevő — fölhasználó líra tarthat számot a nemzeti jelzőre. Ez később a teljes provincializmusba, illetve a szűkkörű, az európai költészet eredményeit figyelmen kívül hagyó, ugyanakkor a modern törekvéseket agresszívan kárhóztató nézetekben érte el csúcspontját. GREGUSSnál még nem erről van szó, az ő elméleti készültsége, esztétikai műveltsége megóvjá az ilyen veszélyektől, de írásában erre is lehetőséget ad, az efféle értelmezésektől sem határolja el magát.

Mindenesetre GREGUSS példája mutatja, hogy a délszláv népköltészet fordítói és értelmezői olyan széles körű ismeretanyagot halmoztak föl, amelyből az is meríteni tudott, akinek nem lehettek közvetlen ismeretei e tárgykörből. A fordításokat dicséri ez; hiszen előbb SZÉKÁCS József, majd ÁCS Károly, KONDR Lajos és mások következetesen egy irányba tartó törekvéseket képviseltek. SZÉKÁCS kötetében kialakított egyfajta stílust, hanghordozást a délszláv népdalok és hősregék magyar változatára. A balladás komorság, az etnográfiai hitelesség, az igyekezet a verselési hűségre (metszet stb.) a jellemzői ezeknek a fordításoknak. A tartalmi hűség ugyan nem mindig párosul költőiséggel; de feltétlenül érezzük, hogy a fordító a néplelet hű lenyomatának, mintegy etnográfiai bizonyítékának tartja a népdalt, a románcot.

Érdemes ÁCS Károly egy fordítását e szempontból megvizsgálunk:

Búbánatos, bár hideg víz volnék!	Tužna jedna, da sam voda ladna!
Majd tudnám én, hogy hol csöregedeznék.	Ja bi znala, gdi bi izvirala:
A Száván, a hideg víz mellett;	Ukraj Save, ukraj vode ladne,
Hol eljárnak a gabonás hajók;	Kud prolaze žitarice ladje;
Hogy meglássam kedves szeretőmet,	Da ja vidim moje milo drago,
Virul-e a rózsa a kormányán,	Cvati li mu ruža na kormanu,
Hervad-e a szegfű a kezében,	Vene li mu karanfil u ruoi,
Mit szombaton búsan szakasztottam,	Što sam tužna u subotu brala,
S vasárnapon szeretőmnek adtam.	U nedelju mome dragu dala. ²⁶

24. Greguss azonos szövegű bevezetői a következő kötetekhez készültek: *Magyar — orosz népdalok*. Pest, 1870. — *Rómán népdalok*. Bp., 1877.

25. GREGUSS Ágost: *Arany János balladái*. Bp., 1877.

26. Vuk KARADŽIĆ: *Narodne srpske pjesme*. Knjiga I. U Lipiscu, 1824. 142. szám, 91. l.

A dal a szinte szó szerinti fordítás ellenére sem cseng eléggé szépen. S ennek nem a helyenként közvetlenül is tetten érhető költőietlenség, idegenszerű hangzás az oka: az első sor furcsa megoldása akár egy idegen világ jelzése is lehetne, a negyedik sorban az „eljárnak” (prolaze) nem eléggé szemléletes, ám ez talán szükséges megalkuvás. Az egész fordításon érezzük iskolás, a penzum „letudásának” kötelező jellegét. Nem vitatjuk, hogy Ács Károly — JÓKAI felhívására — őszinte lelkesedéssel fogott neki a tolmácsolásnak, de azt se feledjük, hogy rövid idő alatt igen sokat fordított, s ezek az átültetések csupán az eredeti szöveg tökéletes megértéséről, egy bizonyos költői modor elsajátításáról, az elméleti-ismertető jellegnek a dalszövegekben való érvényesüléséről tanúskodnak. Emellett azt se hagyjuk a számításon kívül, hogy Ács Károly nem volt költő, fordításai a szorgalmas, lelkiismeretes, tájékozott kultúráközvetítőről árulkodnak, s így fordításait részben kapcsolattörténeti, részben kultúráközvetítői érdemük miatt kell becsülnünk, de semmi esetre sem szabad túlértékelnünk a magyar műfordítás történetében játszott ihlető szerepüket. Viszont éppen ezért voltak alkalmasak arra, hogy JÓKAINAK, ARANYNAK, GREGUSSNAK elméleti tételeikhez *anyagként* szolgáljanak. A fordító személyisége nem takarta el azt, amit JÓKAI és ARANY ezekben a népdalokban kerestek. Az etnográfiai tények, vonatkozások nyersen, olykor idegenszerűen hatottak, a hiányolható verselési bravúr, a nagyszerű költői megoldás nem homályosíthatta el az eredeti fordulatokat, a kikövetkeztethető népköltési nyomokat. Amennyire nem ihletett további fordításokra, annyira szerencsésen járult hozzá az összehasonlító tudomány *anyaggyűjtéséhez*. Ács Károly mérsékeltlen él a népdalok állandó kifejezéseivel, szinte csak jelzészerűen; ám a motívumokat igyekszik pontosan feltüntetni.

A déli szláv népek költészete — a KAZINCZYTÓL VITKOVICS Mihályon, TOLDY Ferencen, BAJZA Józsefen át ERDÉLYI Jánosig terjedő előzmények miatt — különös népszerűségnek örvendett a magyar irodalomban, s ezt egy hírlapi cikk pregnánsan fejezi ki: „A déli szlávok, kik velünk csaknem ugyanazon földfekvési és politikai viszontagságok súlyát érezzék, a kedvezőtlenül helyzetű, de tehetséges népek közt legkésőbbben, de nem legkeveseb szerencsével karolták föl nemzeti nyelvüket; mely — mellékesen megjegyezve — a szláv testvérnyelvek közt leghangzatosabb; s a meleg égalj leányakint olasz dallamosság s görög hajlékonyság némi vegyületével bír.”²⁷ Ez az oka annak, hogy míg a szlovák irodalomból alig egy-két ismertető közül szemelvényeket, a szerb és a horvát irodalom szinte mindig megtalálta a maga tolmácsait, állandó igény mutatkozott a szerb és a horvát irodalom ismeretére.

Különösen — persze — a népköltészet ébresztett figyelmet. Az 1850-es esztendőkből már nemcsak értékeit elemezték, hanem a szerb és a magyar dalok rokonságát, sőt, „rokonulását” is tárgyalták;²⁸ a közös történeti múltból adódó motívumrokonságra mutattak rá, s a kölcsönös motívumkölcsonzésből származó közös hasznot is méltatták. VAHOT Imre azt fejtegeti, hogy „nincs élő nép, mely

27. K. A.: *Adatok a délszlávok irodalmi viszonyaihoz.* = *Budapesti Hírlap.* 1859. 230. szám.

28. Ennek fejtegetésére ARANY János is buzdított egy szerkesztői lábjegyzetében. Mikor a *Szépirodalmi Figyelőben* (1861. 11–12. szám) közölte a SZÉLL Farkas fordította *Szerb lakodalmi dalok és szokásokat*, „Wesely után”, ARANY rámutatott a szerb és a magyar népköltészet hasonló vonásaira, „ezért kívánatos volna ismernünk a határos népek szokásait”.

viSSzahatás nélkül fogadná el más nép befolyását. Ha a szerbek irodalma csinosult, gazdagodott volna miénk által, mi magunk is nyertünk volna tőlök bőven oly elemeket, melyek bennünket képesekké tesznek vala, hogy bizonyos tekintetben kezdeményezőik gyanánt lépjünk föl egész Európa irodalmában.”²⁹ Később VAHOT Imre alaposan kiegészítette fejtegetéseit a már címével is jellemző: „A magyar és szerb irodalom rokonulása” című dolgozatában.³⁰ Amit 1854-es írásában csak föltételez, óvatosan állít, azt itt kibontja, s a szerb és a magyar részről megnyilatkozó kölesönös ismerkedési-fordítási készséget nagyobb távlatból szemlélve, írja: „... hálával adózunk mi is mindazon írónak, kik a nemzetünk testéhez százados kapocccsal fűzött népfajok, különösen a szerbek és románok kevésse ismert szellemi kincseit, különösen költészeti gyöngyeit a legnemesebb célból hű magyárosításban megismertetni buzgólkodnak, s azáltal a minden rosszat szülő, megrögzött népies előítéletek, ádáz indulatok vésszerűleg eloszlatják, s az emberiség testvéresülésének nagy eszméjét tetteg is valóítani törekcsenek.” VAHOTnak nem annyira poétikai-elméleti következtetései érdekesek, hanem a nemzetiségi békét szolgáló humánus elgondolásai, s bár szinte teljes számban felsorolja a délszláv népköltészet magyar fordítóit, a dalok jellemzésére már csak közhelyeket tud előszámolni: egyszerű, gyermetes (naív), kedélyes, mégis költői felfogású, erőteljes, eleven . . . S legfeljebb tematikai szempontból ajánlja a fiatal költőknek e népköltészet utánzását. KONDOR Lajos már a motívumcsere fontosságára figyelmeztet:³¹ „Sok történeti kapocs köt össze bennünket e nemzettel, és sok jellembeli tulajdonban rokon az velünk, oly annyira, hogy az elfogulatlan vizsgáló szinte kétségbe jó az iránt, valjon mi sajátítottuk-e el azt tőlük, avagy ők sajátították el azokat tőlünk . . .” Itt már nemzetkarakterológiai vonatkozásban is találunk valami újat: a szerb—magyar rokon tulajdonságok emlegetése némileg ellentmond az uralkodó fölfogásnak, a népköltészeti motívumok hasonlósága messzibb érvényű következtetések levonására ad alkalmat. S hogy ez nem véletlen-egyszeri megállapítás, azt egy másik értekezőtől vett szemelvényvel igazoljuk: „Nem tudom, csalatkozom-e, de azon meggyőződésben vagyok, hogy a szerbek, minden nyelvi idegenségük daczára, sokkal nagyobb, akár külső, akár belső rokonságban állanak velünk, mint bármily más európai nép, nyelvrokonainkat kivéve.”³² A népköltészet megismerése, motívumrendszerének elemzése — ezúttal — nem pusztán irodalmi vonatkozá-

29. VAHOT Imre: *Eger külseje, belseje általán véve*. . . = KUBINYI Ferenc—VAHOT Imre: *Magyar- és Erdélyország képekben*. Pest, 1854. IV. 54. l. E gondolat azonos megfogalmazása GREGUSS Ágost: *Irói arcképek*. Budapest, é. n. 136. l.

30. *Napkelet*. 1858. 51. szám, 801—802. l.

31. *A szerb népköltészetről*. = *Szépírodalmi Közlöny*. 1857/58. 1125—26., 1150—51. l. KONDOR egyéb munkáinak felsorolása és részben közlése KEMÉNY G. GÁBOR (szerk.): *A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből*. Bp., 1962. 430—434. l. Innen szemelvényes újraközlés: BORI Imre: *Magyar—délszláv szellemi kapcsolatok*. Gimnáziumi Segédkönyv. Újvidék, 1970. 86—93. KONDOR személyéről, tevékenységéről: ISTVÁN PÓTH: *Die erste Übersetzung von Mažuraničs „Smrt Smail-age Čengića”* — Lajos Kondor. = *Studia Slavica*. 1959. 192—199. l. — Uő: *Neke mađarske veze pjesnika Ivana Mažuranića*. = *Kolo III (CXXIII)* 1965. Br. 6—10. 472—477. l. — Magdalena ANDJELIĆ: *Mađarski prevodi Mažuraničevog speva „Smrt Smail-age Čengića”*. Uo. 543—569. . . — Uő: *Srpsko-hrvatska narodna poezija u mađarskoj književnosti XIX i XX veka*. Novi Sad, 1968. 95—115. l. (E fejezetben a szerzőnő KONDOR mellett URHÁZYRól és ÁCSRól is ír.)

32. KÖRNYEI: *Szerb legendák*. = *Nővilág*. 1857. 263—266. l.

sok megállapítására szorítkozik, hanem olyan fogalomrendszer kiépítésére teremti meg a kezdeti lehetőségeket, amely szöges ellentétben áll az általánosan elfogadott véleményekkel. A társtalanság, az egyedüllét élményéből, a magyar jellemvonások összegezéséből származó nemzetkarakterológiai fejtegetések szintén erősen kapcsolódnak a népiesség egyre szélesebb körben való érvényesüléséhez. Ebben az esetben KÖLCSEYTŐL SZÉCHENYITIG fejlődik ki a rendszer, amely a reformkorban egyre demokratikusabb töltést kap, s ERDÉLYI János humanista töltésű ábrándjához vezet „a nemzet családéletéről”.³³ Maga ERDÉLYI tágitja a nemzet-tudatot a dunatáji harmónia irányába, s ennek konkrét lecsapódása az általunk idézett néhány dolgozat.³⁴ Sajnos, még sokáig, szinte ADY Endréig és BARTÓK Béláig kell várunk a szomszédos népek művelődésének általános nemzeti érvényű befogadásáig. A XX. század azonban ilyen előzményekre támaszkodva kísérlethette meg a népiesség eltorzult magyarázatából fakadó nemzetkarakterológia helyesbítését, kiigazítását. Ha az egyik értekező a népköltészetet „népkölcsonőségi eszmetárgy”-nak nevezi,³⁵ az egyúttal azt is jelenti, hogy tudatosan el akar térni az egyoldalú, nemzetivé növesztett perspektívától, s a nagyobb egységben való szemlélés mellett tör lándzsát. Ezt a kérdést az IPOLYI Arnold: Magyar mythológiája körüli vita is fölvetette.³⁶ IPOLYI — mint erre az újabb kutatás rámutat — a népiesség reformkorban kialakult, demokratikus értelmezését vallja, KÖLCSEY és ERDÉLYI nyomdokaiba lépve; a Magyar Mythologia „hivatva van egy józanabb új történeti iskolának megalapításául szolgálni”. Mitológiájában a népi emlékekre, a népmondákra apellál, s a lényegyet tekintve tér el a HORVÁT István nevével fémjelzett — nem egyszerűen tudománytalan, hanem — konzervatív-nemesi nemzetszemlélettől, amelynek arisztokratikus felfogása, a népköltészetet tagadó volta éppen IPOLYI fejtegetéseinek a fényében tűnik ki. IPOLYI a népieskedéstől, a „kelmeiség”-től is elhatárolja magát, s az ERDÉLYI János kialakította fogalomrendszerben próbálja elhelyezni a néphagyományra alapított tételeit. Mindez ott kapcsolódik tárgyunkhoz, ahol IPOLYI bizonyítóanyagának részleteit kezdjük el vizsgálni. Ez az ARANY János könyvtárában is föllelhető és költőnk által sűrűn használt mű a szláv irodalmak és népköltészetek tüzetes tanulmányozása után jött létre. IPOLYI ugyan azokkal hadakozik, akik a magyar szavakat és a mondákat kivétel nélkül mind szláv eredetre vezetik vissza, álláspontja azonban jól mutatja az e kérdésben később részletesebben kifejtett véleményét. „Valamint már magában üres kérdés a nyelv kölcsönzés és sajátításának a nyilvánosnál mélyebben ható feszegetése, miután utolsó elemben nagyobbára ósnyelvi eredet és szóképzésre jövünk, vagy pedig viszonyos elsajátításokra; úgy van az a mythosnál méginkább, ugyan azon belső s külső az emberi természet mélyében fekvő okoknál fogva találunk hasonló s eltérő, bár a végelemben ismét találkozó képleteket; ennél fogva, miután teljes elszigeteltségnek egy népnél sem volt helye, amellet már, hogy mindnyája eredetegységre vihető vissza, minde-

33. Vö.: FENYŐ, i. m. 116–178., 379–380. l.

34. A dolgozatokat is, szerzőik munkásságát is többen méltatták már. Pl. ÁCS Károly román népdalfordításairól DÁVID Gyula és DOMOKOS Sámuel is megemlékezett (vö.: KEMÉNY, i. m. 422–427.), de ÁCS tanulmányait nem hozták kapcsolatba a népiesség fejlődésével.

35. Vö.: 32. sz. jegyzet.

36. VÁRKONYI Ágnes: *Népiesség és történettudomány (Ipolyi Arnold születésének 150. évfordulójára)*. = *Századok*. 107. 1973. 523–527. l.

nütt helye volt az elsajátításnak, itt is, amott is, viszonyosan vétegett s adatott nálunk s másoknál, és hanc veniam damus petimusque vicissim.” Ha arra gondolunk, hogy a székely népballadák „eredete” miatt román és magyar tudósok csapnak majd össze; ha figyelembe vesszük, hogy a *Szilágyi és Hajmási* című széphistória ürügyén a szlovák és a magyar nacionalizmus fogja vívni tudományosnak éppen nem nevezhető esatározásait, akkor látjuk IPOLYI világos okfejtésének, az összehasonlító néprajztudományt célzó vélekedésének igazi jelentőségét. Nincs mit csodálkoznunk, mikor forrásait tekintjük át. A „külföldi mythologiai irodalom”-ból bőven merít, és sorrendben elsőnek szláv forrásait említi: RIMAVSKÝ „*Slovenské povesti*”, Levoča, 1845. c. gyűjteményét értékeli, de elismeréssel szól a KOLLÁR szerkesztette szlovák népköltési gyűjteményekről is. Használ a forgatta VUK KARADŽIĆ „nép- és hősdalai”-nak „számos b német s magyar fordítás”-ait, különösen sokat idézi HANUSCH: „*Wissenschaft d. slavischen Mythus*”, Lemberg, 1842. c. könyvét. Hivatkozik lengyel népmese-, illetve közmondásgyűjteményekre, valamint a Božena NĚMCOVÁ gyűjtötte cseh mesékre (Prága, 1845.). „Ha már az összes mai tudományos vizsgálati eljárásban a párvonalazás különösen a philologiai tudományoknál kitűnő sikerrel alkalmaztathatik, s ebben ismét sehol sem több eredménnyel, mint e néphagyományos elemek tekintetében” — indokolja meg IPOLYI, miért fordult külföldi forrásokhoz is a magyar mitológiát megvilágítandó (a szláv forrásokon kívül, másodsorban román, majd német, végül finn könyveket, értekezéseket jelöl meg).³⁷

Az 1850-es évek délszláv tárgyú értekezéseit az általános metodológiai vonatkozások emelik túl a kizárólagos irodalmi jelentőségén. A reformkorban demokratikus jelleggel feltöltődött népiességszemély — az 1848—49-es szabadságharc tapasztalataival gazdagodva — két irányban is továbbfejlődött. Az összehasonlító néprajztudomány felé vágott szélesebb csapást, valamint a nemzetiségeket is magába ölelő „harmónia” kialakítását is megcélolta. Olyan anyagot gyűjtött össze, amely ösztönzőleg hatott a további kutatásra, lényegesen formálta még olyan eredetien gondolkodó teoretikusoknak álláspontját is, mint amilyen ARANY János volt. Másrészt a nagyszerűen induló magyar „jugoszlavisztika” folytonosságát képviselte, átvezetést a minden igényt kielégítő tudományossághoz, amely elsősorban SZEGEDY Rezső, HAJNAL Márton, majd BAJZA József munkásságával jelezhető, illetve a történettudomány vonalán a WENZEL Gusztáv, SZALAY László, PESTY Frigyes kifejlesztette hagyományok THALLOČZY Lajos nagyszabású szövegkiadásai és értekezései révén torkolltak bele ugyancsak BAJZA József sokirányú munkásságába.

Az 1850-es évek szerb sajtója is megérezte a magyar hírlap- és szépirodalom törekvéseinek humánus és tanulságokban gazdag jelentőségét. Magánlevelezésekben és újságokban bőven visszhangzott a szerb irodalom szava is,³⁸ amely az ERDÉLYI János kívánta dunatáji harmóniának lehetett volna egyik szólama.

Ennek az évtizednek magyar „jugoszlavisztikája” nem mindig hozott tudományos eredményeket, a műfordítások esendőségét is emlegetheti a kutatás.

37. IPOLYI Arnold: *Magyar mythologia*. Pest, 1854. VII., XXVIII—XXIX. l.

38. KEMÉNY, i. m. 432—433. l. Az antológia adatait dolgozza föl: Uő: *Motivi zblizanja u istoriji madjarsko-južnoslovenskih veza* (1790—1914). *Matica Srpska. Preštampano iz Zbornika za istoriju sv. 6/1972.* 38—41. l. — Kondor Lajos átültetéseivel másutt foglalkozunk.

De az őszinte megismerés, a baráti érzés, az új módszer kipróbálásának és mindjárt a gyakorlatba átültetésének vágya nem tagadható. Ezért növekszik ennek az évtizednek a jelentősége akkor, amikor a magyar irodalom és irodalomtudomány szláv érdeklődésének történetét kísérjük nyomon.

Южнославянская народная поэзия и народный характер венгерской литературы 1850 годов

ИШТВАН ФРИД

Статья поставила себе целью, чтобы в одной до сих пор мало исследованной эпохи венгерской литературы рассмотреть вопрос о том, что извлеченная из народной поэзии поэтическая теория и практика, в какой мере содержит выводы вышедшей из печати издания сербохорватской поэзии. В процессе исследования вопроса мы установили, что и самые знаменитые венгерские поэты и писатели (напр. Янош *Арань* и Мор *Йокаи*), считали своим кровным делом углубленное изучение сербохорватской народной поэзии и ее плодотворное использование в венгерской литературе, ценности ее тематическо-жанровой и историческо-прозаической характеристики в венгерском литературном сознании.

Газеты и журналы, опубликованные в 1850 г. содержат богатый материал переведенной на венгерский язык южнославянской народной поэзии. Эти переводы являются не слишком поэтическими, но по верности своего содержания и с теоретической точки зрения теоретических исследований предоставляют ценный материал. Из практики южнославянской народной поэзии извлеченные выводы в произведениях венгерских эстетов обнаружены в разной форме. В своих эстетических статьях Янош *Эрдельи* и Мор *Йокаи* предлагают, чтобы венгерская литература переняла, использовала богатство народной поэзии соседних народов и в более высшем синтезе объединила все те выводы, идейные и формальные характеристики, которые характерны для литературы народов тождественной судьбы и развития. Подобные со сказанными взгляды утверждает и Агошт *Грегуш*. Но у него формы народной поэзии уже встречаются исключительно перепозитизированно в художественную поэзию. С этим создают обособленную, стоящей на высшем уровне замкнутую литературу.

В венгерском литературоведении 1850 годов, очень часто утверждалось родство южнославянской народной поэзии с венгерской народной поэзией, даже и их народного характера, и попробовали развить сформировавшегося эпохе реформы демократическую национальную характерологию. Упомянутые венгерские и южнославянские родственные свойства народной поэзии, являются частью той мысли, которую Янош *Эрдельи* сформировал под названием „гармония“ придунайских народов. С этой мыслью позднее, в 20 столетии встречаемся в поэзии Эндре *Ади* и в музыкально теоретической и этнографическо-собирающей деятельности народных песен Бэлы *Бартока*.

Венгерская „югославистика“ 1850 годов прошлого столетия из-за этого заслуживает необычное внимание.

Irodalmi folyóirataink a Bach-korszakban (1849–1859)

MIKLÓSSY JÁNOS

„Este érkeztem Szalontára — idézi a Világost követő napok emlékét DEGRÉ Alajos — kifizettem a fuvarost, kis bőröndömet kezemhez vettem, s elindultam Arany Jánost felkeresni. Kis parasztféle házban, versírásnál találtam.

Elcsodálkoztam, hát ez azt gondolja, hogy lesz még Magyarország? lesz magyar olvasó? Oh! ő nem látta, mint lett mindennek vége! hisz a nemzet virága le van aratva, a családi tűzhelyek kipusztítva. Magyarnak lenni üldözendő bűnt képezend. Ami megmarad, csak töredék; a zöme kimenekült, fogságban van, s német katonának besoroztatott. Kinek írsz? ki fog többé magyarul olvasni?

„Végre is írok magamnak, kedveseimnek, s aztán meg nem is egészen úgy lesz az, mint elkeseredett lelked látja!”¹

*

Irodalomtörténeti kézikönyvünk² a második világháború pusztításaihoz hasonlítja azokat a veszteségeket, amelyek irodalmunkat, publicisztikánkat, a forradalom következményeként érték. S ha az elesettek (PETŐFI, VASVÁRI Pál), a bebörtönzöttek (CZUCZOR, REMELLAY Gusztáv, SÁROSY Gyula, akit előbb „in contumaciam” halálra ítélték, majd száműztek), az internáltak-száműzöttek (DEGRÉ Alajos, PÁLFFY Albert), a bujdosók (TÁNCSICS Mihály, JÓKAI, BULYOVSZKY Gyula, SÜKEI Károly), az emigráltak (JÓSIKA Miklós, KERÉNYI Frigyes, CSERNÁTONY Lajos, OROSZHEGYI Józsa, MÉREI Mór) és az osztrák katonának besorozottak (VAJDA János, LISZNYAI Kálmán) lajstromát számba vesszük, a hasonlat mindenképpen találó.

Hírlapirodalmunk vonatkozásában — ha lehet — még szomorúbb a helyzet. A negyvenes években virágzó, a minden eddiginél merészebb ívű fejlődés lehetőségével kecsegtető magyar sajtó állapota sivárabb képet nyújt a bukást követően, mint félévszázaddal előbb, a kezdetek idején. A világosi fegyverletételt három orgánum élte túl: az 1841 óta fennálló *Religió és Nevelés*, *Religióra* egyszerűsödött névvel, a forradalom néplapjai ellenében létesült *Katholikus Néplap* és a KORIZMICS László szerkesztette *Gazdasági Lapok*. Irodalmi folyóirataink közül a vál-

1. DEGRÉ Alajos: *Visszaemlékezéseim*. 2. kiad. Bp. 1884. 2. k. 170. l.

2. *A magyar irodalom története*. 4. k. 1849–1905. Szerk.: SÓTÉR István. Bp. 1965. 26. l.

tozott világ egyet sem talált a működők sorában. De tűnni látszott az olvasóközönség is. A harmincas-negyvenes évek politikai és kulturális életében jeles szerepet játszó birtokos nemességnek itthon és szabadon maradt része vidéki jószágaira húzódott vissza és udvarházai kőkerítése mögé zárkózott. Ha olvasott, német lapot járatott, úgy vélekedett és okkal, hogy azok szabadabban írhatnak, mint a magyar nyelvű újságok. A forradalom dinamizmusát adó „márciusi ifjúság” pedig példaképei előbb elsorolt sorsában osztozott. „Budapest lakosainak száma — írja a *Hölgyfutár* — az utóbbi évben tetemesül csökkent, mégpedig nemcsak mennyiségre, hanem minőségre nézve is.”³

*

A győztes ellenforradalom átmeneti ingadozás után a nyílt önkényuralom és a feltétlen birodalmi centralizáció formája mellett dönt. Az 1851. dec. 31-én megjelent császári pátens hatályon kívül helyezi az 1849. márc. 4-i olmützi alkotmányt; csak a jobbágyfelszabadítást és a törvény előtti egyenlőséget hagyja érvényben. Felszámol minden demokratikus jellegű intézményt, szakít minden föderatív engedménnyel. Magyarország nem önálló alkotmánnyal rendelkező ország többé, hanem csupán az osztrák összbirodalomnak része.

A sajtószabadságot *elvben* éppen úgy nem lehetett semmissé tenni többé, mint a jobbágyfelszabadítást vagy a törvény előtti egyenlőséget. Kijátszásáról kellett tehát gondoskodni, s ezt az 1851. júl. 6-án kelt császári rendelet el is végezte: „Ha a valamely időszak kiadványa a trón, a birodalom egysége és integritása, a vallás és az erkölcs, vagy egyáltalán a társadalom alapjai iránt ellenséges, avagy a köznyugalom és közrend fenntartását veszélyeztető irányt követ, akkor kétízbeni előzetes írásbeli megintés után az illető sajtóterméket a tartomány helytartója három hónapi időtartamra betilthatja.”

Ez a rendelkezés — amely Magyarországon 1852. máj. 27-én lépett életbe — felvette a versenyt a legszigorúbb cenzúrával. Súlyosak voltak az egyes sajtóvétségek tárgyában foganatosított büntetési irányelvei is. Tehertételként sújtotta a sajtót az 1850-ben intézményesített hirdetési adó (10 krajcár hirdetésenként) és az 1858-ban életbe léptetett hírlapbélyeg (1 krajcár hírlapszámonként). Az utóbbi az előfizetési díjak jelentékeny emelkedését, illetőleg egyes orgánumok átalakulását, megszűnését „eredményezte”.

Körülményes a terjesztés is. A lapalapítás szándékával foglalkozó szerkesztő vagy kiadó rendszerint előfizetési felhívást tesz közzé, népszerűbb orgánumokban, gyűjtőíveket bocsát ki előfizetőket verbuválandó, és csak kellő számú jelentkező esetén történhetik meg a pályakezdés. Nem egy esetben ez csupán terv maradt. SZÉKELY József 1859. májusában *Folyó Ívek* néven kívánja folytatni a *Szépirodalmi Közlönyt*. Leendő folyóíratára mindössze harminckilencen fizetnek elő, így az meg sem indulhat.⁴

A már működő orgánumokat a posta juttatja el megrendelőihez, különdíjat számítva a házhoz szállításért. Előfizetni csak negyedévenként lehet. Az olvasók közül sokan a kaszinók, olvasóegyletek példányait használják, esetleg

3. 1850. márc. 20., *Hírharang*.

4. *Vasárnapi Újság*, 1859. szept. 18., 38. sz. *Irodalom és művészet*.

csoportosan fizetnek elő vagy többen társulva különféle lapokat rendelnek meg, és az egyes számokat cserélgetik egymás között.⁵

Irodalmi jellegű folyóirataink kelendősége az évtized elején döbbenetesen alacsony. A SZILÁGYI Sándor szerkesztette *Magyar Emléklapok* hat füzetéből 1200 példányt nyomott 1850-ben HECKENAST. Egy-egy szám — ennek megfelelően — kétszáz példányban kelt el. 1850 novemberében — a postai nyilvántartás szerint — a *Hölgyfutárnak* 403 előfizetője van, a *Pesti Röpíveknek* 260, egyetlen tudományos folyóiratunknak, az *Új Magyar Múzeumnak* 183. Igaz, nem dicsekedhetnek magyarországi német riválsaik sem: a *Spiegel* 350, a *Morgenblatt* 169, a *Localblatt* 54 „prenumeráns” mondhat magáénak. De szerény az érdeklődés a mindig kelendőbb politikai lapok iránt is: a *Magyar Hírlapot* 1722-en, a *Pester Zeitungot* 1033-an, a *Pesti Naplót* 666-an járatják.⁶

„Ha ti azt hiszitek — írja Szász Károlynak TOMPA —, hogy néhány évtized múlva még magyar nemzetiség és irodalom is lesz; hogy néhány év múlva a mostani hatszázból álló magyar olvasó és fizetőközönség végképp elapadni nem fog; ha ti azt gondoljátok: hogy ma szünnév meg minden magyar írói, s összeolvasztván a föld színén található minden magyar betű: ez Magyarországon a legkisebb sajnálkozást is fog okozni: úgy boldogok vagytok! Nem vidéken barátom, de a fővárosban is megszűnni fog maholnap minden ilyen fajta vállalat. — Hol van oka: a kormány és censura eljárásában-e? a kontárirók elszaporodásában-e? A publicum pénztelensége- részvétlenségében-e? azt én nem tudom; de tudom, hogy a magyar irodalomnak jövője nincs.”⁷

Némi javulás 1853 tavaszára mégis észlelhető. Az előző évi 2800-ról 5500-ra emelkedik a Pesten megjelenő magyar lapok prenumeránsainak száma,⁸ JÓKAI Délibábjára 700-an fizetnek elő. A kedvező jelenségnek árnyoldalai is vannak. Az évtized legjobb irodalmi orgánumára, a PÁKFI Alberttől szerkesztett *Szépirodalmi Lapokra* csak 300-an tartanak igényt, azok sem sokáig, s félévnl tovább nem tud egzisztálni a lap.

Még vigasztalóbbá válik a kép 1856 után. Irodalmi jellegű orgánumaink az ezres példányszámot is túllépi. A *Hölgyfutárnak* 1856-ban 1800, az 1857-ben induló *Nővilágnak* „harmadfélezer”, a *Napkeletnek* 2000 előfizetője van. Ám ezek a honi mérettel imponálónak tűnő számok is szerények, ha egyes külföldi lapok keresettségét vesszük. Példájukra joggal hivatkozik VAJDA János röpiratában, az *Önbírálatban*: „A német ‚Gartenlaube’ című hason tartalmú és irányú lapnak 120 000 mond százhuszezer előfizetője van, ezenkívül a ‚Familienblätter’ nyolcvanezer, a ‚Bazar’ hetvenezer sat. előfizetővel bírnak. (. . .)”⁹

Nem kedvez az idő az irodalmi folyóiratoknak, irodalmi jellegű lapoknak és okát nemcsak a politikai viszonyok bénító hatásában kell keresnünk! A magas művészi és tudományos igénnyel szerkesztett irodalmi folyóiratok — *Szépirodalmi Lapok*, *Szépirodalmi Figyelő* — sikertelenségre kárhoztatottak. Gyér számú az a „történelmi gyökerzetű polgáriasult magyar középosztály”, polgári értelmiség,

5. Vö. *Tompa Mihály levelezése*. Sajtó alá rend.: BISZTRAY Gyula. 1. k. 1839—1862; Bp. 1964. 176. l., a továbbiakban: *TMLev*.

6. *Hölgyfutár*. 1850. nov. 27., 124. sz. *Hírharang*.

7. 1852. febr. 2., *TMLev*. 1. k. 158. l.

8. *Szépirodalmi Lapok*. 1853. márc. 31., 26. sz. 409. l.

9. *Önbírálat*. 1862. = VAJDA János *Összes művei*. 6. k. Sajtó alá rend.: MIKLÓSSY János. Bp. 1970. 59. l., a továbbiakban: *VJÖM*

amely szükségüket érezve, támogatná működésüket. „Azt is csudálom, hogy ötven előfizetőik is volt — írja a *Szépirodalmi Lapok* bukásakor GYULAINAK BÉRCZY Károly — nem nekünk valók voltak ti, s igen nevetséges emberek vagytok ott a városban, ha azt hiszitek, hogy nálunk a provinciában tisztul az ízlés, s hogy általában itt egyébre is található vastag indolentiánál vagy még vastagabb szoliditásnál.”¹⁰

A század első felében Európa-szerte nagy kedveltségnek örvendő laptípus, az *irodalmi divatlap* viszont az 1848—49-es forradalmak bukása után külföldön is, itthon is elvesztette korábbi vonzerejét. Az irodalom és divatlap útja az 1850-es évektől kezdődően mindinkább szétváglik. Az 1855-ben induló berlini *Bazar* („Illustrirte Damen Zeitung”) például már divatlap mindenekelőtt, melléklete közül csupán verseket, elbeszéléseket, nőolvasók érdeklődésére számító cikkeket. Nálunk FRIEBESZ István orgánumai, az évkönyv jellegű, füzetenként napvilágot látó *Nefelejcs* (1854—55) és a hetilapként kiadott *Délibáb* (1855. jún. 17—1858. dec. 5.), majd BULYOVSZKY Gyula ugyancsak hetenként megjelenő *Nefelejtsse* (1859. ápr. 3—[1875]) jelentik az első ilyen irányú kísérleteket.

A felsoroltak külsejében már mind több a mai értelemben vett divatlapokra emlékeztető. Párizsból, Londonból, Berlinből rendelik divatképeiket, szabás- és kézimunka-mintarajzaikat, kozmetikai tanáccsal, ételreceptekkel és egyéb hasznos háztartási és divattudnivalóval látják el olvasóikat. Ha mellékletté degradálódott is az irodalom és művészet, FRIEBESZnél és BULYOVSZKYNál még nem félvállról kezelt. A mindenüvé és szakmányban dolgozók mellett ARANYTÓL, VAJDÁTÓL, TOMPÁTÓL, LÉVAYTÓL is találunk verseket a *Délibábn*, JÓKAITÓL, OBERNYIKTÓL, BÉRCZYTÓL, illetőleg DICKENSTÓL, Washington IRWINGTÓL regényrészleteket, elbeszéléseket. Érdekesekek, helyenként értékesek ismeretterjesztő írásaik is. A *Nefelejtsre* mindez éppúgy vonatkozik, mint a *Délibábra*. Divatszaklapok irodalmi és egyéb, nem a témájukba vágó melléklet nélkül csak az évtized végén keletkeznek, 1858-ban a *Férfi Divatközlöny*, 1859-ben a *Magyar Szépek Munka- és Mintalapja*.

A polgári műveltségesezmény lexikonkultuszából következően az ötvenes évek legkedveltebb laptípusai a különféle enciklopédikus lapok. DICKENS *Houshold-wordsa* a Kontinensen valóságos forradalmat csinált. Csaknem minden ország sajtója megteremti előbb-utóbb a hazai megfelelőjét. Példája nyomán támad Karl GUTZKOW népszerű lapja, az *Unterhaltungen am häuslichen Herd* (1852—1864) és az ő sikerét is felülmúló lipcei *Gartenlaube* (1853—1943); indulása első évfordulóján már 6000 előfizetője volt, a csúcsot 1875-ben érte el 382 000 példány kelt el ekkor egyes számaiból) vagy idehaza a *Vasárnapi Ujság* (1854—1921).

Enciklopédikus laptípus, a *revü* lesz a művelt olvasóközönség kedvelt orgánuma is, a műveltség alacsonyabb szintjén állók számára szerkesztett „*nép- és családi lapok*” mellett, Angliában és Franciaországban éppúgy, mint Németországban. A kimondottan szépirodalmi-kritikai célkitűzésű orgánumok iránti érdeklődés ezidőben Európa-szerte viszonylag szerény. A francia *Revue des deux Mondes* és az angol *Quarterley Review*t nálunk is sokan forgatják. KEMÉNY a *Pesti Napló*ba, 1853-ban írt nagyszabású cikksorozatában, az *Élet és irodalomban* elengedhetetlen követelményként száll síkra a revü mielőbbi hazai meghonosítá-

10. 1853. júl. 1. *Gyulai Pál levelezése 1843-tól 1867-ig*. Sajtó alá rend.: SOMOGYI Sándor. Bp. 1961. 161. l.; a továbbiakban: *GYPLev*.

sáért. Gyakorta mutat rá a *Szépirodalmi Lapok* is: Anglia, Franciaország irodalmi törekvéseit elsősorban revüik nyomán ismerhetjük meg.¹¹ CSENGERY évtizedes szívós propagandája¹² végül is sikerrel jár, Török János balkezes próbálkozása után (*Kelet Népe*, 1856) 1857-ben létrejön a *Budapesti Szemle*.

*

Az önkényuralmi terror, a hatalom németesítő törekvései „kedveznek” a széles alapokon nyugvó nemzeti egységfront létrejöttének. A jövőt illetően persze különböző elképzelések élnek, ám a jelen mindenkit — ha nem is egyformán — sújtó intézkedései, félretételek az ellentéteket.

A nemzet egy része KOSSUTHOT várja vissza. Az emigráció próbálkozásait vigyázza, mohó érdeklődéssel számol tartva a nemzetközi politikai élet minden, Ausztriára nézve kedvezőtlennek ítélt fordulatát. Mások, főként a középbirtokos nemesség soraiból származók, a volt centralisták, a Kemény Zsigmond-fogalmazta módon vélekednek: „Bebizonyosodott, hogy valamint Magyarország Ausztria nélkül, fel nem állhat, úgy Ausztria Magyarország bizonyos mértékű közjogi önállósága nélkül nem fejlődhetik ki egészen és statusviszonyai bevégezetlen könyvhöz hasonlítanak, melyből a legérdekesebb tartalmú lapok hiányoznak.”¹³

Ők nem értenek egyet KOSSUTH-tal, és a fentiekből következően a detronizációval sem. Az 1848-as közjogi helyzetet tartják egy esetleges „egyezkedés” kiindulópontjának, de némi revíziót is célszerűnek látnak. A cselekvés idejét azonban nem érzik még elérkezettnek. A konzervatív arisztokraták — ezzel szemben — 47-es alapon állnak. A polgári jogegyenlőség és jobbágyfelszabadítás gondolatát természetesen elismerik. 1848 előtti hegemoniájukat akarják visszahódítani a középbirtokos nemességtől, s a helyreállítandó alkotmányos szervezetben ismét a rendi képviselő elvét kívánják érvényre juttatni. Sorsuk további alakulását fürkészve — egyelőre — várnak azok a paraszti tömegek is, amelyeket a nemzetet ért csapás volt uraikkal egy fedél alá kergetett, és a hatalom egy sor, a feudalizmus felszámolására és a kapitalista berendezkedés megvalósítására tett, többnyire önérdékű rendelkezésével leszerelt.

Sajtóállapotaink a világsi fegyverletételt követő hónapokban áttekinthetetlenül kuszáltak. A tengernyi problémával terhelt osztrák katonai hatóságok kezdetben képtelenek a neki kijáró figyelemben részesíteni a sajtót. Eljárásaik éppen ezért következtelenek, egymásnak ellentmondók, a zavaros helyzet a hazardőr lapszerkesztőknek kedvez. Gyakran olyan írások hagyják el a nyomdát, amelyek láttán nem hisz szemének a jámbor olvasó.

Mindez megváltozik HAYNAU 1850 júliusában történt elmozdítása után. A katonai vezetést polgári kormányzat váltja fel, amely elődjénél következetesebben és körültekintőbben ügyel fel a diktatúra intézkedéseinek végrehajtására. A pest-budai rendőrség élére a hírhedt JOSEF PROTMANN rendőrigazgató kerül, és az 1850. aug. 28-án közzétett rendelet szigorúan felhívja a szerkesztők figyelmét a forradalmi tárgyú vagy a fennálló viszonyokkal „nem jószándékúan” foglalkozó írások mellőzésére. Nem tart többé görbe tükröt a *Hölgyfutár Hírharang* rovata sem az önelégült önkény öntönjenezése elé, sőt a lapnál dolgozó

11. 1853. jún. 9. *Külföld*.

12. *GyPLev.* 274. l.

13. *Még egy szó a forradalom után.* 1851. ÖM 12. k. Bp. 1908. 328. l.

munkatársak is „ismételve kéretnek”, „hogy beküldendő műveikben minden, legtávolabb politikai célzást gondosan kerülni méltóztassanak.”

A nemzetnek élnie kell, a fennmaradásunk érdekében történő munkálkodás úgyszólván egyedüli lehetséges területe az irodalom, a sajtó — mind többen vélekednek így a múlt idővel, a nemzet sorsáért felelősséget érzők („Aztán most köteles minden ember — írja Szász Károlynak GYULAI —, ki nincs compromittálva bármily irodalmi vállalatot pártfogolni, midőn minden módot elkövetnek, hogy az irodalmat és nemzetiséget semmivé tegyék”¹⁴) — az újrakezdés mégis rengeteg buktatóval jár.

A szétdarabolt országrészek kezdetben alig tudnak egymás életéről. Csaknem egy hónapja egzisztál a *Hölgyfutár*, amikor Balassagyarmatról aziránt érdeklődnek: „igaz-e, hogy Budapesten már jelenik meg magyar újság?”¹⁵ Zürichből előfizetési feltételeit kérdik, Győrből, Szegedről pedig azt, tény-e vagy álhír, a pesti „nőknek való magyar újság” léte?¹⁶ „S aztán nem csodálhatja senki — zohorál a szerkesztő —, hogy az előfizetők nem szaporodnak ezrenként”.

De: nem sietnek szerveződő orgánumaink zászlai alá írónk sem. Sokuk érzését ARANY tolmácsolja megrázó erővel *Letésem a lantot* (1850. márc. 19.) című szép költeményében. Akiknek bujdosniuk kell, azok meg örülnek, ha nevüket is feledik. A „forradalom előtt is ismert kapacitás”-ok egyike-másika, mint ERDÉLYI János, akiket a közelmúlt eseményei nem „kompromittáltak”, viszolyogva szemlélik a „Nagy Ignác-i Hölgyfutár néhány csatlósá”-t és a „történetrontó Szilágyi Sándorral” „a kófic napi irodalom körül” kuktálkodó „néhány ifjú”-t, „jobb könyvkeletet s egyebet várva, jó reményben élnek, s addig akárminő színezetű írókhoz csatlakozni tartózkodnak”¹⁷.

„Azon kérdésére: miért nem írok? — tájékoztatja SZILÁGYI Sándort TOMPA — leggyenyesebben így felelhetek: nincs kedvem! mivel az íráshól jelenleg 1-ször szellemi jutalom nincs. Mivelhogy az ördög sem olvas, s nem vesz könyvet. Innen 2-or anyagi jutalom nincs, vagy alig több a semminél. 3-or korszerű eszméket nem lehet az idők szigorú viszonyai miatt közönség elé vinni. Az örökös *halovány holdsugár* pedig előttem igen unalmas. Ez okból további közremunkálástomat kegyednek meg nem ígérhetem. Meglehet, hogy még küldök valamit e napokban, de bizonyosan ezt sem mondhatom.”¹⁸

A helyzet fonákját még a fiatal, tettvággyal telt, a cél érdekében elvbarátait munkára serkentő GYULAI Pál is elviselhetetlennek érzi sokszor: „Szilágyi mégsem oly ember, kinek aegise alatt különösen szeresse az ember magát mutatni, kivált úgy mint nem költő.”¹⁹

Vannak természetesen olyanok is, akiknek az idők változása nem okoz különösebb gondot: „Lauka Gusztáv ugyanott [a Magyar Hírlapban] — tudísót a *Hölgyfutár* — mentegetőzik hogy ‚Charivari’ c. szépirodalmi lapja még 1848 szeptemberében megszűnt, s ő abban egy bötűvel sem sértette meg az uralkodó-

14. 1850. máj. 11. *GYPLev.* 45. 1.

15. *Hölgyfutár.* 1849. dec. 11., 24. sz.

16. Uo. 1849. dec. 17., 27. sz.

17. *Erdélyi János levelezése.* Sajtó alá rend.: T. ERDÉLYI Ilona. Bp. 1962. 2. k. 23. 1.

18. *TMLev.* 110. 1.

19. *GyPLev.* 55. 1.

háza, sem a törvényes intézkedéseket, és azontúl nem is írt több semmit. Kívánatára közöljük ez igazolást mi is.”²⁰

A tehetség visszahúzódása mindenkor az epigonoknak, dilettánsoknak, kis ügyeskedőknek nyújt érvényesülési lehetőséget. Fokozott mértékben fennáll ez akkor, amikor valamely magasztos eszme félremagyarázása biztosít számukra önigazolást. Amidőn úgy tűnik, elég bizonyos igazságokat (vagy inkább frázisokat) versbe szedni, drámába önteni, s ezáltal a művészet is megtette kötelességét. Irodalomtörténetünk, sajtótörténetünk folyamán aligha állt össze mégegyszer annyi, egymás kezére játszó tényező, amely szinte kikényszerítette a dilettantizmus tobzódását, mint az ötvenes évek elején. Az a titkos hajszálereken szerteszivárgó hit, hogy íróvá, publicistává lenni küldetést jelent, predestináltságot a nemzeti eszme, a nemzet fennmaradásának szolgálatára, sokakat terelt az irodalom területére, olyanokat is, akik máskor ifjonti kísérleteik elkövetése után a praktikus pályák felé tájékozódtak.

„Voltak évek — írja erről az időszakról VAJDA János —, melyekben a haza ifja, örege úgy nekiesett a versírásnak és pedig hazafiságból, mintha azt hitte volna, hogy versekkel meg lehet menteni a hazát!”²¹ „Én nem hiszem — állapítja meg KAZINCZY Gábor —, hogy az irodalom teréhez aránylag, oly borzasztó gazdagságban üzetnék bárhol a verstermelés, mint édes hazánkban.”²² (A *Vasárnapi Újság* 1855—56-ban meghirdetett pályázatai alkalmával a balladára kiírt tíz arany értékű első díjra 22-en pályáztak.²³ A nyertes nevének közlésekor szükségesnek tartja a szerkesztőség azt is leszögezni: „több jeles pályaművet azért nem vehettek tekintetbe, mivel azokból a pályaművek főkélléke, a „közölhetőség” hiányzott. A „V. U.” kénytelen minden politikai tartalmú és irányú művet, létezése tekintetéből mellőzni, s erre mindenkor figyelmezteti a jövőben a pályázókat.” Az ugyancsak tíz arannyal jutalmazandó „legjobb természettudományi értekezés” első díjára mindössze ketten reflektáltak.²⁴ A két pályamű egyike sem ütötte meg a kívánt mértéket, a szerkesztőség ezért ezt az összeget is — megsosztva — vers jutalmazására fordította.²⁵)

A legfőbb kísérő mégis PETŐFI műve. Költészetének magyar földön eddig nem ismert kultusza volt. A verseiből áradó világirodalmi rangra hágott egyszerűség, természetesség éppen a költeményein nevelkedett dilettánsokban keltette azt a hitet: mi sem egyszerűbb, mint verset írni. Less el egy-két fordulatot a nép ajkáról, töltsd meg tájzsóval, frázissal rigmusaidat, s lám PETŐFI vagy, vagy nálánál is különb.

Sokakat — ezt a kor egyik elsőszámú dilettánsától, PODMANICZKY Frigyes bárótól tudjuk — a politikai, közéleti pályák bezárulta csábított az irodalom, sajtó területére.²⁶ „Néhány év előtt — tanúskodik KAZINCZY Gábor PODMANICZKY igaza mellett — a szószerk körül [országgyűlés, megyegyűlés] gyülvöngött minden erő, minden hiúság és minden „ildom”; most a sajtó az, mit ostroma alá

20. 1850. ápr. 17., 88. sz. *Hírharang*.

21. *Irányeszmék*. 1863. *VJÓM* 6. k. 199. l.

22. *ABC: Divatcsarnok és valami.* = *Divatcsarnok*. 1853. jún. 26., 25. sz.

23. *Vasárnapi Újság*. 1856. márc. 9.

24. Uo. 1856. máj. 11., 19. sz.

25. Uo. 1855. dec. 30., 52. sz.

26. *Naplótöredékek*. Bp. 1887—1888. 1. k. 22—23. l.

vett, különféle célokból.”²⁷ A lapszerkesztés, a sajtó — fejezzük be ANGYAL Dávid meghallgatásával a megidézetteket — olyan lehetőség volt az abszolutizmus éveiben, „melyre a legtöbb magyar író szinte lázasan vágyódott. A névleges sajtószabadság idején, amikor kormányhivatalokhoz nem férhetett, vagy nem akart férni író, amidőn képviselőnek vagy megyei tisztviselőnek senkit sem választottak, a szerkesztőség meglehetősen biztos és tisztességes hivatalnak látszott.”²⁸

Ennek következtében az olvasótábor, illetőleg a sajtótörténet kutatója sohasem lehetett annyi, folyóirat-kezdeménynek vagy inkább -kísérletnek tanúja, mint az ötvenes években, és főként az évtized első harmadában.²⁹ Ha a rendőrigazgatóság nem gáncsolta volna olyan példás buzgalommal a lapindítási engedélyért folyamodó szerkesztők sűrűn jelentkező szándékait (az önkényuralom első esztendeiben csak azok kaptak engedélyt, s még ők sem könnyen, akik a forradalom idején nem kompromittálták magukat), akkor — a sport nyelvén szólva — valószínűleg mi büszkélkedhetnénk a folyóirat-alapítás sajtótörténeti világrekordjával. („A divatlapok számára — olvassuk a *Hölygfutárban* — jelenleg tizennégy író dolgozik, divatlap kiadhatásért ellenben már huszonegy folyamodott. Ha mind megkapták volna, ugyan ki írna most mindnyájok számára?”³⁰) Persze így is — relatíve — bőviben voltunk az irodalmi jellegű és egyéb orgánomoknak, ideszámítva az egy-két hónapot vagy egy-két számot megérteket is. („A mi vállalatainknak — állapítja meg a letűnt évtizedre visszatekintve a *Nefeletjs* — az a természete, hogy nemsoká élnek, hanem annál inkább szaporodnak.”)³¹

A közpályák forradalom utáni bezárulása miatt hoppon maradt tettvágy sodorta az irodalom területére a huszonhat esztendősből ORBÁN Petőt, és a nálánál fiatalabb OLÁH Károlyt (mindketten a *Hölygfutár* „mezitlábás poétáiként” váltak ismertté), Debrecen első irodalmi folyóiratának, a rövid életű *Csokonai Lapok*-nak (1850. júl. 3—okt. 2.) a szerkesztőit is. A lapocska egyetlen irodalomtörténeti érdeme, hogy hasábjain látott először napvilágot ARANY János *Bolond Istókjának* első éneke. A programban ígért „több kitűnő író” egyedül ő képviseli. (Az említett kívül itt adván közre *Lantos* című versét, és a *Bolond Istók* szövegében esett sajtóhibák tréfás rímbeszedését), a *Csokonai Lapok* egyéb írásai alig képeznek magasabb értéket, mint az irodalommal kacérkodó diákfiúk szárnypróbálgatásai.

Az irodalomból megélni vágyók sokasultával az olvasóközönség szaporodása — főleg kezdetben — nem tart lépést. Az irodalmi jellegű folyóiratok viszonylag magas száma (1853-ban SZILÁGYI Virgil hat olyan orgánumról tesz említést, amely profilját tekintve irodalmi, mint a *Szépirodalmi Lapok*, a *Déliabáb*, a *Divatcsarnok* és a *Hölygfutár*, illetőleg tartalma irodalmi részével kíván elsősorban olvasókat verbuválni mint a *Budapesti Visszhang* vagy a *Családi Lapok*³²) a ren-

27. *ABC: Divatcsarnok és valami.* = *Divatcsarnok.* 1853. jún. 26., 25. sz.

28. *Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése.* Szerk., bev. és jegyzetekkel ellátta: ANGYAL Dávid. Bp. 1925. 106—107. l.

29. 1. *A magyar irodalom története.* 4. k. 1849—1905. Bp. 1965. 27—32. l.

30. 1850. nov. 16. *Hírharang.*

31. 1859. okt. 9., 28. sz. *Olvasó-asztal.*

32. *A „Budapesti Visszhang” tc. előfizetőihez.* = *Budapesti Visszhang.* 1853. ápr. 10., 29. sz.

delkezésre álló írói erők nagyarányú szétforgácsolódásához vezet. A lapok nagy része — ebből következően — többnyire ugyanazokat sorolja fel munkatársai-ként. Nem egy író, publicista két-három azonos jellegű folyóiratnál is szerepel ilyen minőségben. Így aztán nem meglepő, ha orgánumaink jellegtelenek. Irodalmi-esztétikai irányzatot nem képviselnek, sőt az esetek többségében még az ésszerű munkamegosztás követelményének sem tesznek eleget.

Arról pedig szó sincs, hogy akár egyikük is valamely korszerű európai irodalmi mozgalom hazai propagátorává szegődjék. Az olvasó, aki a magukat irodalminak nevező folyóiratainkat forgatja — mint ezt a *Szépirodalmi Lapok* is fölpanaszolja — nem sokat tud meg a kortársi európai irodalmat forrongásban tartó törekvésekről sem.³³ Többségük legfőbb, mondhatni egyetlen célkitűzése, a minél jelentékenyebb számú olvasó összecsisztítása, hiszen ez a fennmaradás úgyszólván egyetlen feltétele. Korai bukás elsősorban azoknak az orgánumoknak jut osztályrészü, amelyeknek a mind vásáribb szellemű előfizető-toborzáson kívül más elképzelések is vannak, például művészi-gondolati értékeikkel akarják magukra vonni az érdeklődők figyelmét, irányítva-fejlesztve ízlésüket. (BRASSAI Sámuel 1855-ben startolt folyóiratára, a *Critikai Lapokra*, még a *Szépirodalmi Lapok*énál is kevesebb olvasó, mindössze 200 fizet elő. Nem is ér meg a lap egy számnál többet.)

A prenumeránsokért folyó „struggle for life”-ban folyóirataink sokszor nem válogatnak az eszközökben. Irányadó szempont mindenekelőtt az előfizetők igénye, s ez pedig tömegében alacsony. Kevés a rendelkezésre álló érték? Jöjjön, ami van, lap telik vele. (S már hogyné volna, hiszen „íródömping” van.) A jeles munkák éppen ezért sokszor szinte elvesznek a selejt tengerében. Kevés az eredeti? Elő a fordítással. SZINNYEI Ferenc megállapítása szerint³⁴ a lapokban közölt regényfordítások száma az ötvenes években csaknem eléri az eredetiekét, és jelentékeny a fordított vagy „magyarított” elbeszélések mennyisége is. DICKEKS, THACKERAY, GOGOL, TURGENYEV, LERMONTOV, MUSSET, VICTOR HUGO jóvoltából akad remekmű is elég. A listavezető mégis DUMAS père, a regényírók közül, a novellistáknál meg Paul de KOCK, hiszen az „érdekfeszítő” vagy a „könnyeden, felszínesen mulattató” olvasmányok csalogatják elsősorban az előfizetőt. A magas művészi mércét szem előtt tartó kritika ugyan folyvást és erélyesen tiltakozik e jelenség ellen, ám a szerkesztők kisebb vagy nagyobb mértékben — ízlésüktől, úgyszeretetüktől függően — kénytelenek meghajolni olvasóik kívánsága előtt. A rosszmájú SZINNYEI nem hagyja szó nélkül, hogy „maga a szigorú Greguss is szívesen olvasta ezeket a ponyvaízű rémregényeket, sőt le is fordított közülük néhányat”³⁵ (két SUE-, egy MAQUET-, egy FÉVAL- s egy MONTÉPIN-regényt).

A lapokban közölt fordítások elsősorban kortárs írók alkotásai, jeles munkák váltakoznak közöttük fércművekkel (sajnos, az utóbbiak teszik a majoritást). Találkozunk — nemritkán — eltulajdonítással is. ALBIN *Divatcsarnok*ban megjelent „fordításáról”, *Az örült anyáról* a *Hölgyfutár* szerkesztője — BEREZ Károly — szükségesnek véli elmondani, hogy „az 1846-ki *Honderű*ből van csaknem szórul-szóra kiírva. Történetesen épp magunk fordítottuk volt e beszélykét,

33. KAZINCZY Ferenc (*Bevezetésül*). 1853. jan. 2., 1. sz.

34. *Novella- és regényirodalmunk a Bach-korszakban*. Bp. 1941. 2. k. 1. l.

35. I. m. 2. k. 6. l.

bizony nagy szegénységre mutat, midőn valaki más fordítását, mint magáét, álnév alatt adja ki.”³⁶

Irodalmi divatlapjaink — néhány kivételtől eltekintve — irodalmon kívüli „inyencségekkel” csábítgatják olvasóikat. Adomáikkal például. Adoma-rovat nélkül nincs folyóirat (olykor illusztrálásukról is gondoskodnak), íratlan szabály ez a Bach-korszak elején. A szokást részben reális igény emelte törvényszerűséggé. A kornak nincs élclapja. JÓKAI kitűnő orgánumai, a *Nagy Tükör* és az *Üstökös* csak az évtized második felében jelennek meg, TÓTH Kálmán *Bolond Miskája* 1860-ban. Az olvasók viszont az idők zordsága ellensúlyozásaként szomjazták az adomát, az élcet. Pillanatok alatt szétkapkodnak egy-egy adomagyűjteményt. Gondozásukkal pedig legjobbaink, JÓKAI (*A magyar nép adomái* 1856; 2. kiad.: 1857, 100 új adomával bővítve), VAS GEREBEN (*Nevezzünk!* eredeti adomák gyűjteménye a magyar életből, 1855; 2-ik kiad.: 1856; *No, még egyet nevezzünk.* 1856) stb. foglalkoznak. Naptár nem jelenhet meg adomacsokor nélkül, az ötvenes évek végére divatba jönnek a humorisztikus albumok, naptárak (*Kakas Márton albuma*, *Bolond Miska albuma*), s mert nagy a kereslet e tekintetben, sokan tetemesen vissza is élnek vele. „A jó adoma olyan ritka, mint a jó vers — veti a sületlenségektől hemzsegő divatlapok, naptárak ellenébe bölösen az *Új Magyar Múzeum* lapszemleírója —. Óhajtanók, hagyjanak fel lapszerkesztőink e hézagpótlással.”³⁷ A baj orvoslása az élclapokra vár.

A nőolvasók számára a divatképek, szabás- és kézimunkaminták jelentették a fő csalétket az ízlésük szerint táltalt verseken, beszélyeken kívül. Irodalmi jellegű lapjaink azonban nemcsak divatképekkel kívántak kedveskedni; zenemlékleteket, könyvmatos arcképeket, nagyobb — „műlapokat” is adtak (pl. egyes festmények másolatát). A *Hölgyfutár* egyik-másik évfolyama 25—30 „műmellékletet” is tartalmazott, színészek, írók többnyire BARABÁS Miklós-rajzolta portróját. Ezenkívül képtalányok, könyvjutalmak, vers- és beszélypályázatok próbálták állandósult fokon tartani az érdeklődést. A kritika — okkal — sokat felrótta ezt is. Nem a tetszetős külsőt, hanem azt, hogy ne ezek váljanak a lap lényegévé, eszközzé silányítva a főcél, az irodalmat, az ismeretterjesztést. Ám a kétségtelen reklámszempontra mellett szerepet játszott ebben az a fejlődési folyamat is, amely — mint láttuk — a divatlapot az irodalmi jellegű folyóiratoktól végleg elkülöníti, illetve a hatvanas-hetvenes években nagyszámban jelentkező képes újságok útját egyengeti.

Azután ott volt a „legolcsóbb magyar lap” „hadicsele”. Mind több irodalmi divatlapunk ajánlja így magát az évtized derekán, még VAJDA János riválisainál igényesebb orgánuma, a *Nővilág* is. „Alig hivatkoznak már — morfondíroznak a *Hölgyfutár* — irodalmi elvekre, nemes törekvésekre, szellemi érdemekre, hanem elég vonzerőnek tartják a „legolcsóbb magyar lap” csábcímét. Az olvasó könnyen egy zsbivásár közepén gondolja magát, hol a kalmárok egymás rovására hirdetik leszállított árucikkeiket.”

*

Irodalmi sajtónk a Bach-korszak idején jelentékenyen megnövekedett a szabadságharcot megelőző időkhöz viszonyítva. Politikai napilapjaink a jelzett időszak előtt alig közöltek szépirodalmat, most ilyen irányú igényük rendszeressé

36. *Egy kis figyelmeztetés.* 1855. febr. 17., 37. sz.

37. *Új Magyar Múzeum.* 1854. 1. sz.

vált. A *Hölgyfutárban* irodalmi napilap létesült. Magyarányúvá vált a különféle ismeretterjesztő lapok, füzetes kiadványok, naptárak „irodalomfogyasztása” is. Ez az extenzív tendenciájú növekedés szükségképpen vezetett az időszaki sajtó elmaradhatatlan velejárájához, a zsurnalizmushoz. Minden csak máról holnapra készül — panaszkodnak az igényes kortársak a halomszám és megrendelésre készülő vers, beszély, olcsó szellemeskedés laptöltő „csevely” láttán. (LAUKA Gusztáv 1852-ben szerződésben kötelezi magát arra, hogy hetenként egy-egy humoros írást bocsát a *Hölgyfutár* rendelkezésére.) Az irodalom, főként a regény- és novellairódalom elsőkélyesedik.

A szünet nélkül sürgető szükséglet és kínálkozó lehetőség rögtönzésre, önméltásra készíti az írókat, illetőleg íróink egy részét, útjába áll az elmélyülésnek, önművelésnek. Élő kiválóságaink erejüket megfeszítve sem tudtak volna eleget tenni a szinte naponta jelentkező igénynek. Passzivitásuk meg csak rontott az egyébként sem kedvező helyzeten.

A szerkesztők a nem, vagy csak keveset dolgozó jelesek hiányában — vállukon a lapösszeállítás lidércnyomásként megújuló gondjaival — nemhogy úti-
laput kötöttek volna a középszerűek, dilettánsok talpára, hanem — ritka kivétellektől eltekintve — két kézzel kaptak utánuk. A lapnak, hogy megjelenjék, „töltelékre” van szüksége. S ez az állandó szükségállapot, ez az örök küzdelem a lapzártával és az üresen hagyott hellyel, lassanként meggyőzően hangzó elméleti igazolást is talál, a lapszerkesztésben érdekelték tollán. „Igen, de itt van még a lapirodalom — írja SZEGFI Mór — az egyes nagyságok hiányát a tömeges működés pótolja, elégítse ki ez a közönség olvasási vágyát.”³⁸

„Arany? Tompa? — idézzük tovább SZEGFIT —. Óh, vajha annyit dolgozhatnának, amennyit a magyar közönség tőlük olvasni vágyik. De ezektől, fájdalom, már csak nagyritkán vesz a közönség művet. Fájdalom emészti lelküket és immár csak ritkán veszik kezükbe a lantot, melyből oly szívhez szólóan zengett a hazaszeretet. Eötvös? A nagy író a tudománynak szentelte nagy tehetségének egy részét, és a szépirodalomnak tíz évig kellett várni, míg egy újabb regénnyel gazdagította azt. Ugyanez áll Gyulai Pálról, aki idejét a kritika és a szépirodalom közt osztja meg, és évenként csak egy-két beszéllyel lepi meg a közönséget. Kemény? Sokkal mélyebb lélektani fejtegetéseket tűz ki magának, semhogy a közönség osztatlan olvasási vágyát kielégíthetné. Ezekkel pedig fogytán vagyunk azon költők és írók neveinek, kik a jelen szépirodalmat képviselik.”

Az 1857-ben kiobbant Dózsa-vitában (később még szólunk róla) ezért veszi egy füst alatt SZEGFI JÓKAI mellett PETŐFI epigonjait, LISZNYAIT, SZELESTEY, ZALÁRT — akiknek működését az egész évtized folyamán joggal támadja az igényes kritika —, továbbá a harmad-, negyedrangú író mesterembereket GYULAI-val és a *Pesti Napló* körül csoportosult „tudós ítész-párttal” szemben védelmébe, mert „épp ezen költők és írók a mostani szépirodalom legmunkásabb bajnokai, ha ezek nem adnak olvasmányt, kik maradnak meg a hazai irodalom számára.”³⁹ Praktikus indokait még egy hatásosabbal, a nemzeti önvédelem érdekével is megtette: „Megeshetik, hogy Jókai helyett Dumas-t, Tóth Endre, Szelestei és Zalár helyett Geibel Manót; Vas Gereben helyett Auerbachot, Sandot, Kemény

38. *Kritikánk, tudományunk, szépirodalmunk.* = *Szépirodalmi Közlöny.* 1858. febr. 7., 37–11. sz.

39. Uo.

helyett Balzacot [!!!] olvassa a magyar közönség, és habár külföldi költők és írók egy hajszálnyival sem jobbak, mint azon hazai költők, kiket pótolniuk kellene, mégis ezeket fogja választani az olvasni vágyó közönség, mert ezekről nem olvasott olyan megsemmisítő ítéleteket, mint a hazai mai tehetségeinkről.”

Ám tévedés lenne ezekután SZÉGFIBEN afféle kritikussá avanzsált Mokány Bercit látnunk. Művelt, világot járt ember ő, tanulmányait Prágában, Berlinben végezte. A szabadságharc okozta vihar Párizsba, Berlinbe, Londonba is elsodorta, ahol óraadásból élt, lapok számára dolgozott. Éppen e cikke okán, a hatvanas évek táján, a *Pesti Napló* köre ellen fellépő irodalmi ellenzék egyik előfutárának kell tekintenünk. Érvelését sutává, hazai társadalmi helyzetünk fonákságai (a nemzeti szempont mindenek fölé helyezéséből származó túlzások) és a lapirodalmunkban létrejött kedvezőtlen erőviszonyok (amelyek egyelőre nem is kecsegtetnek egy egészségesebb fordulat lehetőségével) teszlik.

ARANY és a hozzá hasonló irodalmi elveket vallók korán észlelik a veszélyt. „Mindazonáltal — írja 1852. okt. 16-án LÉVAYNAK — rosszul tesszük mi, hogy míg azok ott mindent elkövetnek a közönség félrevezetésére, mi semmit sem cselekszünk. Dorong nekik és polémia! különben ez a becsület magyar publicum, mely annak hisz, kinek nagyobb szája van, azt találja gondolni, hogy nekik van igazuk.”⁴⁰ Ám publikációs terveik sorra csődöt mondanak.

A *Szépirodalmi Lapok* bukása után KEMÉNY kísérletezik, mondván, „okvetlenül szükség lenne egy olyan vállalatra, amit nem az anyagi érdek hoz létre, hanem amelynek megteremtői kizárólag az igazi költészet szolgálatát és művészi ihletettséggű kifejezését tekintik feladatuknak. A tervezett vállalat célja lett volna tehát a közönség elé adni egy olyan gyűjteményt, amely megmutassa neki, mi az igazi irodalom, mi az igazi költészet, és mit hanyagol el, amikor azokat az irodalmi irányokat támogatja, amelyek saját anyagi hasznuk érdekében ízlése gyengéit használják ki, ahelyett, hogy igazi művészi gyönyörűséget nyújtanának neki”.⁴¹ Szándéka — nem valósult meg.

Azután EÖRVÖSÖN a sor. *Hat író könyve* címen egy olyan albumjellegű kiadványt kíván közreadni, amely VÖRÖSMARTY, ARANY, KEMÉNY, GYULAI, CSENGERY és a saját művét tartalmazná. A *Pesti Napló* 1854. márc. 28-án szól elhatározásáról. Két nappal később CSENGERY már verset kér ARANYTÓL.⁴² Több ennél nem történik.

A sokféle tervezgetés végül is az 1854-ben induló, KEMÉNY—CSENGERY szerkesztette *Magyar Nép Könyvében* (1854—56) ölt testet. Ez azonban enciklopédikus-ismeretterjesztő vállalkozás mindenekelőtt, és nem irodalmi. A nélkülük indult és nem elveik szerint szerkesztett irodalmi lapok zászlaja alá állni — jöllehet csaknem mindegyik munkatársaként sorolja fel őket — sem ARANYNAK, sem a vele egyívásúaknak nincs hajlandósága. Írást hébe-korba küldenek ugyan, de még a rendszeres közreműködésre sem kaphatók.

Ám érzik gyengéiket irodalmi lapjaink szerkesztői, mértékadó munkatársai is. A válságba jutott irodalmi divatlap nem egyetlen útja a divatszakkappá válás. Az igényesebb szerkesztőket ennél legalábbis magasabbrendű elképzelések

40. Arany János *Hátrahagyott iratai és levelezése*. Bp. 1889. 4. k. 14. l.; a továbbiakban: *AJHi*.

41. PAIS Dezső: *Báró Kemény Zsigmond és az irodalmi élet*. = *Itk*. 1911. 318. l.

42. *AJHi* 4. k. 154—155. l.

foglalkoztatják. Rokonszenvesebb előttük — ha már a példaképekről esik szó — a lipcei *Gartenlaube* vagy később nálunk a *Vasárnapi Újság* gyakorlata. Ezek eredményeit igyekeznek saját körülményeikhez igazítva alkalmazni.

Szélesebb körű és színvonalasabb tudománynépszerűsítő — ismeretterjesztő tematikával kapcsolni egybe az — ARANY szavaival élve — „critico—belletristicus” tartalmat. Az irodalom nem vesztené el domináns jellegét, mint az enciklopédikus lapok esetében, csupán az eddiginél nagyobb teret engedne az ismeretterjesztés más tárgyköreinek. Azaz: azokat a rovatokat, amelyek — a politika, a művészet, a tudomány és technika világából hírt hozó írásaikkal — eddig is megvoltak, színvonalban és terjedelemben a korábrinál jelentősebbé tenné.

Császár Ferenc 1853-ban indult *Divatcsarnok*a alcímében már — régebbi irodalmi jellegű laptársaitól eltérően — „tudományos, szépirodalmi, művészeti és divatközlöny”-nek nevezi magát. Ilyen irányban mozdul a VAJDA János szerkesztette *Nővilág* is, a nőnem számára készülő *Vasárnapi Újság* szerepét vállalva, és VAHOT lapja, a *Napkelet*. De: elképzeléseik nem többet, mint állandó, jól képzett és sokoldalú munkatársi gárdát követelnének (à la *Vasárnapi Újság*). Az évtized folyvást visszatérő siráma ellenben: a rendelkezésre álló írói-újságírói erők nagyfokú szétforgácsoltsága.

Nos, a Császár-féle *Divatcsarnok* és a *Nővilág* sorsa beszédes illusztráció ehhez a panaszhoz. Császár lapja addig tudja kitűzött célját teljesíteni, amíg a megszűnt *Szépirodalmi Lapok* födele alá húzódott munkatársai segítik ebben. Mihelyt azok a pástra lépő *Vasárnapi Újsághoz* csatlakoznak: a *Divatcsarnok* szürkeségben a *Hölgyfutárnak* lesz versenytársa. A *Nővilág* is csak addig marad a nőnem közkedvelt orgánuma, amíg szerkesztője energiái összességével irányítja sorsát. A „helytartók” kezén a lap egy-kettőre tönk szélére jut.

Gyakorta elhangzik a felhívás az írói-újságírói erők koncentrálására egy színvonalasabb szépirodalmi lap létrehozása érdekében. SZILÁGYI Virgil már 1853-ban javasolja,⁴³ ő egyesül is „legjobb szépirodalmi folyóiratunk”-kal, a *Délházzal*. A szerkesztők azonban — orgánumaik bukásáig — nem sok hajlandóságot mutatnak az elnyert lapengedély és a pozíció feladására. A *Szépirodalmi Közlönyben* — szellemeskedik Vahot, s ekkor még a *Napkelet* prenumeránsainak száma fölözi a kétezret — egyvalaki indítványt tesz az írói erők egyesítése iránt s azt kívánja, hogy csupán egy orgánum legyen olcsóság tekintetéből — (...) Mindenki legjobbnak tartja a magáét. Azért hát mi is csak maradunk a *Napkelet* mellett”.⁴⁴

*

„Irodalmon kívüli” tényezőnek köszönhető részben az olvasóközönség érdeklődésének megélnkülése irodalmi folyóirataink iránt az ötvenes évek derekán. Amiként a süldő poéták és az újságírójelöltek körében elterjedt, hogy az irodalom útja a nemzet ügyéért való cselekvéssel jelent most egyet, az olvasókat ugyanakkor az irodalom pártolására serkentette e hitté vált meggyőződés. Szerkesztők, kiadók éltek, nemegyszer visszaéltek, e felismerés propagálásával. Lám, mint fordulnak visszájukra a legönzletlenebb elhatározások. A Nemzeti Kaszinó könyv-

43. A „Budapesti Visszhang” tc. előfizetőihez. = *Budapesti Visszhang*. 1853. ápr. 10., 29. sz.

44. *Napkelet*. 1858. márc. 14., 11. sz.

táráról írják ebben az időben, hogy lelkesen megrendelt minden magyar irodalmi terméket, ezt cselekedte a birtokos nemesség jórésze is.

A helyzetet ismerők szóvá tették e rivalizáló buzgalom visszásságait: „Most több munka jelenik meg, mint az Athenaeum korában — írja KEMÉNY Zsigmond —. Mi a közönséget illeti: Ez több munkát vesz, mint régen, több forintot ad ki nyomtatásért zsebéből. De miért? talán mert benső érdekekkel viseltetik az irodalom iránt? mert figyelemmel kísérte a jeleneteket? mert hódolt a lángésznek, szerette a nemest, aggódott az aljason? mert számontartja jobbainkat, s észleli a szellemi haladás egész processusát? Nem, nem, — erről szó sincs. Közönségünk sohasem tudta kevésbé végighordani tekintetét irodalmunkon, mint most. Azonban vásárol bizonyos öszletig magyar könyveket, miután e buzgósággal tartozni vél az irodalom által nemzetiségének. Pártolása maecénási, s nem ügybaráti. Adni akar, nem élvezni. Adózik, nem pedig vásárol. S korán sem lévén elég becsmértéke törekvéseinkről, azon könyvet veszi meg, mellyel legügyesebben kínálgatják. Ha definiálni akarnók közönségünk állását irodalmunkhoz, körülbelül ezen eredményhez jutnánk: a vagyonosabb embernek van bizonyos eszméje arról, hogy mennyit illik neki magyar nyomtatványokra adózni, e rátát évente kifizeti, s azontúl semmi gondja semmire. Így történik, hogy feleszámú vásárló mellett kevés az olvasó, s a rossz könyvnek, mintegy annyi tulajdonosa akad, mint a jó könyvnek.”⁴⁵

Az ötvenes évek népszerű színész-színműírója, SZIGETI József, színpadon állít e jelenségnek emléket. (Óváry János, a *Falusiak* [1858] egyik birtokos nemes szereplője mondja: „mindég örvendek, ha új magyar könyvet kapok [. . .] Nem bánom én, ha rossz is, csak magyar legyen”), TOMPA verset ír róla (*Ebéd után*).

Ám a politikai napilapok — JÓKAIT idézve — „mindent absorbeáló érdekesége” — még e fellendülés körülményei között is meghatározólag hat az irodalmi jellegű orgánumok sorsára, főként jeles világesemények, mint a krími (1853. nov. 1—1856. márc. 30.), illetőleg a francia—olasz—osztrák háború (1859. ápr. 29—nov. 10.) idején. Ilyenkor érthetően magasra szökken a politizáló kedv, és mindenki a napilapok híradásait lesi, kedvező belpolitikai fordulatot remélve, itthon is, az emigráció köreiben is a háborús konfliktusoktól.

A Bach-korszak magyarja fölöttébb alkalmas az egyesek által „politikai csodavárásnak” gúnyolt merész kombinációk kiagyalására. E kor szülötte — JÓKAI jóvóltából — a „politikus csizmadia” is élcirodalmunk egyik, máig legsikerültebb, találó vonásokkal formázott figurája. „A mi táblabíráink — teszi szóvá a tünetet VAJDA János — szellemszárnyakon, mert ez kényelmesebb is, Angliába vándorolnak, beszélnek a parlamentben, tanácsot adnak Palmerstonnak, és Krimia hadvezéreit kritizálják, csataterveket készítenek. Ez ártatlan mulatság, e magán-szenvedély, annyiban nem egészen ártatlan, amennyiben ez idő alatt oly derék, okos emberek, valamivel okosabbat is tehetnének (. . .) a világ sorát most az egyszer nem bízták mireánk, ezért hiába tekintgetünk Angliára, onnan nem jönnek mihozzánk tanácsot kérni.”⁴⁶

Mindez nincs jótékony hatással irodalmi folyóirataink népszerűségére. „Házánkfiait — diagnosztizálja a helyzetet Császár Ferenc —, de még honleányaink nagyobb részét is sokkal nagyobb mértékben vonzza a keleti ügyeket bonyolító

45. *Élet és irodalom*. 1853. *ÖM* 10. k. 312—313. l.

46. Valamivel több, mint könyvbírálat. = *Magyar Sajtó*. 1856. febr. 19.

politika kifejlése, mint a szépirodalmi lapok versei, novellái.”⁴⁷ És még a folyvást kolosszális sikereivel hengegő, öntelt VAHOT is kénytelen elismerni: „a politikai lapok harcias lobogója sokkal több vonzerővel bír — s mi tűrés-tagadás, — bizon a szépirodalom zászlaja alól többeket el is csábított.”⁴⁸

*

A Bach-korszak irodalmi folyóiratai — a *Szépirodalmi Lapok* kivételével — az irodalomtörténet szempontjából szekunder jelentőségűek. A kor fő irodalmi-esztétikai törekvései — sajátos módon — a politikai napilapokból rekonstruálhatók elsősorban. Ez a helyzet csak az évtized utolsó harmadában, a *Budapesti Szemle* indulásától (1857. okt. 7.) változik. Igaz, ebben nem kis része van megélénkülő belpolitikai életünknek is, amely mind nagyobb területet követel magának politikai orgánumainkban. Az Októberi Diploma után, a megyei törvényhatósági választások és az 1861-es országgyűlés idején szinte egyeduralkodóvá válik a politika napilapjainkban, nem tűrve meg maga mellett úgyszólván semmi mást.

Az önkényuralom 1857-ig tartó szakaszában, ennek természetesen éppen az ellenkezője tapasztalható. Politikai orgánumaink nem foglalkozhatván érdemben az ország belső ügyeivel (vagy ha igen, akkor csak az elnyomó hatalom szája íze szerint, ezt viszont olvasók többnyire nem méltányolják) a külpolitikai események vitatása mellett, mind nagyobb helyet juttattak az irodalom, a tudomány és a művészet kérdéseinek. Mindezt a szükség is így kívánta. A forradalom bukása egyelőre pontot tett az éppen csak éledező szakmai és tudományos lapjaink próbálkozásaira. Egyetlen tudományos folyóiratunk, az *Új Magyar Múzeum* (1850—1860) kínálta lehetőség viszont túl szerénynek bizonyult, mind terjedelemben, mind publicitásban. Évtizedes működése a lassú, de biztos agóniához mutatott inkább hasonlatosságot, s jellegénél fogva sem tudott (még szakmai értelemben sem!) népszerű olvasótábor érdeklődésére alkalmassá lenni. Mindezt tudós szerkesztője, TOLDY Ferenc is elismerte.⁴⁹

Politikai napilapjaink ilyen irányú funkcióvállalását igényelték az olvasók is. A *Pesti Napló* B... k jegyű *Nyílt levél* írója már 1850. márc. 29-én arra kéri a szerkesztőt: „nyitná meg necsak tárcáját, hanem hasábjait is, koronként irodalmi ismertetéseknek”. „Örömmel adunk tért — reflektál a szerkesztő — minden szak-tudományi alapos dolgozatnak a Naplóban, minden szépirodalmi és művészeti tárgynak. Ezt eddigi eljárásunk tanúsítja.”

De: örömmel sereglenek a politikai napilapok zászlai alá az írók, kritikusok, s a különböző tudományágak szakemberei is. Irodalmi folyóirataink — mint láttuk — rövid életűek, sorsuk a tengődés, a kiszolgáltatottság az előfizetők kénye-kedvének. Szaklapjaink pedig csak az évtized második felétől kezdhetik működésüket. Politikai napilapjaink — ezzel szemben — viszonylag stabilabb előfizető-gárdával, ennek megfelelően szilárdabb anyagi alapokkal rendelkeznek. (A kormánylapok még szubvenciót is húznak.) Határozottabb irodalmi-esztétikai

47. Új évi gondolatok. = *Divatsarnok*. 1855. jan. 5., 1. sz.

48. *Napkelet*. 1859. júl. 3., Hírfüzér; vö. *GyPLev.* 306. 1. SZABÓ Károly 1859. jan. 25-én kelt levele GYULAI Pálhoz.

49. *Szerkesztői zár- és búcsúszó*. = *Új Magyar Múzeum*. 12. füzet.

koncepció kibontakoztatására, következetes kimunkálására és véghezvitelére éppen ezért, a többnyire tisztavirágletű irodalmi folyóiratoknál alkalmasabbak.

Megkönnyítette a színvonalas munkatársi-cikkírói kollektíva kialakulását az a tény is, hogy napilapjaink nem kívántak irodalmi szemleíróiktól, színházi rovatvezetőiktől, szakíróiktól, feltétlen azonosulást az orgánium politikai irányával. Amikor a *Pesti Napló* szerkesztése 1853. február 12-én a jellemtelen TÖRÖK János kezébe került, CSENGERY, KEMÉNY, SALAMON, GYULAI soita a SZILÁGYI Ferenc szerkesztette, félhivatalos *Budapesti Hírlaphoz* csatlakoznak, illetőleg ott jelentkeznek írásaikkal. Szilágyi — írja GYULAI Pál — „örömmel fogadta ajánlatomat, s szerződött velem egy évre, megígérvén, hogy semmiben sem korlátoz, csak politikába ne elegyedjem (. . .) Nem voltam a kormány béreltje, a Budapesti hírlapba azért írtam, mert csak ez egyetlen lapba lehetett írnom. Szilágyi nem honorálta jobban cikkeimet, mint más szerkesztő, s éppen nem anyagi haszon miatt szerződtem vele. Amit írtam, teljes meggyőződésem volt (. . .).⁵⁰

Politikai lapjaink közül szépirodalmi-kritikai tartalmát tekintve is kétségtelenül a *Pesti Napló* nyújtotta a legértékesebbet, főként attól az időszaktól kezdve, amikor KEMÉNY Zsigmond került az orgánium élére (1855 júl.).

KEMÉNY az elsőrangú szervezőképességgel megállított CSENGERY Antalra bízta a tárcarovat vezetését, és mindkettőn céltudatosan törekedtek arra, hogy lapjuk köré gyűjtsék a legjobb írói-újságírói-tudományos erőket, akik egyszersmind hozzájuk hasonlóan is gondolkodtak. SZINNYEI kimutatása szerint⁵¹ 42 eredeti, 44 külföldi regényt és novellát közölt a *Napló*, a Bach-korszak évtizedében. JÓKAITól az *Erdély aranykorát*, az *Egy magyar nábobot*, a *Kárpáthy Zoltánt*, VAS GEREBENTől *A nemzet napszámosságait*, továbbá DUMAS, SUE, FÉVAL stb. munkáit. A *Magyar Hírlapból* 1853-ban *Budapesti Hírlappá* lett félhivatalos lap 23 eredeti és 27 külföldi novellája JÓKAI, KEMÉNY, BÉRCZY, JÓSIKA, illetőleg DICKENS, THACKERAY, SANDEAU, DUMAS tollából származott. Az 1855-ben indult *Magyar Sajtó* 10 magyar és 11 külföldi prózai műve között LERMONTOV regénye, *A korunk hőse* is szerepel.

A szépirodalminál is értékesebb az említett lapok irodalomelméleti-esztétikai, illetőleg szaktudományi tartalma. Sohasem jelent meg talán ilyen mennyiségben annyi jelentős munka napilapok hasábjain, mint ebben az évtizedben. A pálma természetesen a *Pesti Naplóé*. A *Budapesti Hírlap* csak addig állta a versenyt, amíg a lap nélkül levő KEMÉNY és elváratai is támogatták. A jól szerkesztett *Magyar Sajtó* pedig — ahol a *Pesti Napló* politikai és irodalmi koncepciójával ellentétbe került írók dolgoztak elsősorban, például JÓKAI és VAJDA — legfeljebb tudományos dolgozatai révén tudott némelykor a nagy versenytárral rivalizálni. Napilapjainknál (GYULAI, SALAMON, GREGUSS, valamint KEMÉNY, CSENGERY, ERDÉLYI jóvoltából és ismét mindenekelett a *Naplónál*) esztétikai alapozottságú volt a kritika, elvi szintű, távlatnyitó és világirodalmi tanulmányoktól terhes. Irodalmi jellegű folyóiratainknál ellenben — az esetek többségében — csak rutinmunkáról, glosszázó tudósításról, egymás művei kölcsönös reklámjáról vagy ledorongolásáról beszélhetünk. A mérleget készítő kortárs legfeljebb abban

50. GR. NÁDASDY Lipótnéhoz. 1856. jún. 2. *GyPLev.* 284—285. 1.

51. I. m. 1. k. 109. 1. s tőle idézzük a további számadatokat is: 108., ill. 123—124. 1.

bizakodhatott: „A napisajtónak tekintélye kitűnő befolyással lesz kisebb közönségű szépirodalmi lapjainkra is”.⁵²

Napilapjaink, betöltve az évtized első felében — legalább részben — a szaklapok funkcióját, orgánumaivá válnak a tudomány-népszerűsítésnek is. A tudományos problémákat olvasmányosan tárgyaló esszé jellegű írások elszaporodása hírlapjainkban (ismét elsősorban a *Pesti Napló*-ban) lesz az elméleti tudomány és a publicisztika között létesült középút, műfaj- és stílusbeli következménye. A KEMÉNY szerkesztette *Pesti Napló* magábaolvastva az angol-francia revü legjobb hagyományait, magasszintű kritikai-esztétikai tartalmával, nemcsak a *Budapesti Szemlé*nek válik előzőjévé, de ARANY folyóiratainak, a *Szépirodalmi Figyelő*nek és főként a *Koszorúnak* is. Nagyobb publicitásánál fogva hatásosabban képes betölteni azt az irodalomformáló, iránytszabó szerepkört, amelyet létrehozói a *Szépirodalmi Lapoknak* szántak. Léte lehetőséget teremt az azonosan gondolkodók érdekcsoporttá szerveződésére, a PÁKH által már 1853-ban sürgett⁵³ „írói párt” megvalósulására.

Abszolutizmus kori viszonyainkra fölöttébb jellemző, hogy amiként politikai orgánium, a *Pesti Napló* körül szerveződik egygyé a leendő *irodalmi Deák-párt*, irodalmi életünk hatvanas évekre egyeduralkodóvá váló csoportosulása, politikai lap, a VAJDA János szerkesztette *Magyar Sajtó* égisze alatt bont zászlót 1863-ban ellenzéke is, VAJDA és ZILAHY Károly vezetésével.

*

Vizsgálódásaink során a tipológiai módszert alkalmaztuk. Ebből kiindulva tettünk különbséget *irodalmi jellegű lapok* és *irodalmi-kritikai-esztétikai tartalmú orgánumok* között. Az évtized irodalmi folyóiratainak nagy többsége irodalmi jellegű orgánium. Szándékosan használjuk az irodalmi jellegű lap elnevezést az irodalmi divatlap helyett.

Klasszikus értelemben vett irodalmi divatlapok Magyarországon talán sohasem voltak. Az ötvenes években is legfeljebb a *Hölgyfutár*ra alkalmazható jó lelkiismerettel ez a megjelölés. A *Divatcsarnok*, *Nővilág*, *Napkelet* inkább irodalmi jellegű, enciklopédikus lapoknak nevezhetők. Az irodalmi-kritikai-esztétikai tartalmú orgánium elnevezés — ARANY János találó meghatározását („Lapom — írja a *Szépirodalmi Figyelőről* 1860. aug. 27-én Szász Károlynak — aetheticocritico-belletristicus valami akarna lenni”) véve alapul — viszont csak a *Szépirodalmi Lapokat* és a *Szépirodalmi Közlönyt* illeti meg az évtized folyóiratai közül.

1. IRODALMI JELLEGŰ LAPOK

Abszolutizmus kori irodalmi jellegű orgánumaink közül, élettartamát tekintve egy sem lép nyomába. Másfél évtizeden át sorjázó számait forgatva, különb társai sűrűn következő korai bukása láttán, a kései olvasó nehezen érti meg; mi éltette ilyen sokáig ezt a közepesnél sohasem színvonalasabb lapocskát?

Azon a napon, amelyen a *Hölgyfutár* (1849. nov. 15—1864. nov. 6.) először

52. BULYOVSKY Gyula: *Budapesti szemle.* = *Déliab.* 1855. júl. 17., 1. sz.

53. *GyPLev.* 167. 1.

megjelent, indult útjára a kormány félhivatalos lapja, a *Magyar Hírlap* is. A *Hölgyfutár* szerkesztője, NAGY Ignác (1810—1854), a negyvenes évek kedvelt tárcaírója, forradalom alatti „okos” magatartásának köszönhető, a fennálló viszonyok között feltűnően korán elnyert lapindítási engedélyét. A KOSSUTH pénzügyminisztériumában szolgálatot teljesítő fogalmazó nem követi 1849 elején a forradalmi kormányt Debrecenbe, sőt cikkeket ír a WINDISCHGRÄTZ uralma alá került fővárosban megjelenő *Pesti Hírlap*ba. A honvédseregek visszatértek Soroksárra vonul „betegeskedni” és csak 1849 októberében tűnik fel ismét Pesten.

A lap a német *Damen Courier* magyarításából nyerte szokatlan hangzású nevét. Elsőként, 1843-ban GARAY János *Regélő Pesti Divatlapja* keresztül így el az t a rovatát, amely a nővilág híreiről, mozgalmairól tudósított. NAGY Ignác már 1849 elején ilyen néven szeretne volna folytatni a JÓKAITÓL átvett *Életképeket*, de a meglódult események terveivel együtt félresodorták.

A *Hölgyfutár*, alcíme szerint: „Közlöny, az irodalom, társasélet és divat köréből” — vásár- és ünnepnapok kivételével minden nap megjelent, eleinte a negyvenes évek irodalmi divatlapjainak tipográfiai hagyományait követve — negyedréti alakban. 1850 júliusától a szellősebb, háromhasábos formátumra tér át (puritán fejlécét még az év elején egy figyelmet keltőbb, a lap hangulatát is hívebben kifejező biedermeier jellegűvel váltja fel). 1857-től a verseket, elbeszéléseket közlő ún. *főrész* két-, a tárcát tartalmazó háromhasábos; 1859-től feladva a naponkénti megjelenést, hetente háromszor kerül kiadásra. Előfizetési ára indulásakor egész évre Pesten 13,— vidéken 16 pengő forint. Első szerkesztője, NAGY Ignác (1849. nov. 15—1854. márc. 18.) egyszersmind kiadó tulajdonosa is. Őt BEREZ Károly (1854. ápr. 6—1856. márc. 31.), TÓTH Kálmán (1856. ápr. 1—1862. jan. 8.), SZOKOLY Viktor (1862. jan. 9—márc. 31.), BULYOVSKY Gyula (1862. ápr. 1—nov. 6.), BALÁZS Frigyes (1862. nov. 7—1864. nov. 6.) követik a szerkesztői székben.

Indulásától három körülmény determinálja döntően a *Hölgyfutár* működését: 1. Naponta (!) megjelenő irodalmi jellegű lap, 2. mindenekelőtt a nőolvasók pártfogására számít, 3. szerkesztője — szerkesztői — személyi adottságai, művészeti elvei, esztétikai felkészültsége. Irodalmi profilú napilap fenntartása — a *Hölgyfutár*énál kedvezőbb körülmények között is — nem mindennapi feladat elé állítja a szerkesztőt. Még akkor is, ha kiváló írók, publicisták hatékony támogatására számíthat, és a NAGY Ignácénál, utódaiénál érettebb ízlésű, komolyabb felkészültségű szerkesztő áll a próbálkozás élén. Egy nap mint nap színrelépő, meghatározott tematikájú lap hallatlan mennyiséget emészt fel alkalmanként lehetőségeiből. Milyenek lehetnek itt a naponkénti, igényes megújulás feltételei, amikor a hetente, havonta napvilágot látó, tágabbkörű tematikát magukénak valló orgánumok sem tudnak mindig sikerrel kitérni a tucatmunka, a selejt, a múlt kordivat elől? A múlt század negyvenes évei politikai, irodalmi életünk nagyarányú fellendülésének voltak esztendei: a *Pesti Divatlap* vagy az *Életképek* szerkesztői mégsem gondoltak soha a naponkénti megjelenésre, és nem találkozunk ilyen tervvel *A Hét* vagy a *Nyugat* virágzása idején sem.

A *Hölgyfutár*nak pedig korántsem állt olyan kiváló munkatársi gárda a rendelkezésére, mint azt a vállalkozás természete követelte volna. Indulásától számítva jó félelven át irodalmunk egyetlen sajtórepräsentánsa ugyan, versenytársak nélkül; írónk, publicistáink mégsem sorakoznak mögé olyan számban, mint az várható volna. Húzódozásuk csak részben magyarázható a világoosi fegy-

verletételt követő hónapok már számba vett jelenségeivel (bujdosás, létbizonytalanság, belső emigráció). Vetekszik ezekkel az a körülmény, hogy többségük NAGY Ignác személyében nem lát garanciát egy színvonalas irodalmi orgánium irányítására. A szerkesztő ennek következtében úgyszólván egyedül írja tele az első számokat. Később — zátonyra jutva legjobbaink aktivizálására tett többszöri kísérletével — a szerényebb képességű tollforgatók közreműködésével kénytelen beérni, örökre megpecsételve ezzel lapja sorsát.

A *Hölgyfutár* az irodalmi dilettantizmusnak válik melegágyává. Különösen „költői” termékenyek („Nagy Ignác csalhatatlan főmester a fűzfapoéták felvezetésében — írja SZILÁGYI Sándornak TOMPA Mihály —, de legyünk igazságosak, s gondoljuk meg: mit csináljon? a közönség [mely legjobban megérdemelne egy óriási pofot részvétlenségéért] nem pártolja úgy vállalatát: hogy írókat fizessen belőle; a lelketlen publikum szorítja őt oda, hogy ingyen silányságokkal töltse meg lapját”⁵⁴). A kortársakban a mind tömegesebben jelentkező, ismeretlen nevű szerzők elmeszüleményei olvastán egyre erősebb gyanú él, hogy azok „művei” „valamely hajdani szerkesztőség szemétkosarából bújtak ismét elő”. Nem agnoszkálhatók a szerkesztés elvei sem. Terem az, mint a gomba naponként — vélik bosszúsan az értők. A fentiekből logikusan következik, hogy irodalmi életünk lassan ismét cselekvő stádiumba lépő büszkeségei — akik, ha az állandó kapcsolat elől el is zárkóztak, de helyel-közzel mégiscsak küldtek írást kezdetben a szerkesztőnek — most már programszerűen bojkottálják a lapot, különösen GYULAI, súlyos igazságokat tartalmazó bírálata után.

„*Damen Courier*” voltából következően a *Hölgyfutár* elsősorban a női olvasóközönség támogatására épít. Pontosabban: a közép- és kismemesség, illetőleg a gyérszámú polgári osztály asszonyai és leányai számára készül. A kor fogalmai szerint pedig ez egyet jelent a mindenekelőtt való szórakoztató tartalommal. Az érzelmes vagy szolidan pajkos beszélyekkel, divatos, azóta sok esetben elfeledett magyar és külföldi írók tollából; a PETŐFI költészete nyomán burjánzó epigon-lírával, ezt a PETŐFIMÉL „petőfimb” TÓTH Kálmán, TÓTH Endre, LISZNYAI, LOSONCZY, ZALÁR és a náluknál is tehetségtelebb követők termelték kifogyhatatlan mennyiségben; a könnyed, szellemes — és nem ritkán felületes — tárca-„csevellyel” irodalomról, színházról, a fővárosi és vidéki társaséletéről, bálokról, divatról, bonmot-kal, képtalányokkal, divatképekkel és híres emberek arcképeivel fűszerezve, olyan módon, hogy a „szép előfizetőné” kedvét lelje benne. „Legfőbb célunk mulattatni” hangoztatja refrénszerűen a lap csaknem valamennyi, programszámba menő előfizetési felhívása.

Ez a tartalom — mondhatnánk: tartalmatlanság — természetesen mágnesként vonja maga után az igényesebb laptársak úton-útfélen elhangzó rosszallását. Az *Új Magyar Múzeum* szemleírója 1854-ben az „önkegyed kisasszonykák” „kiváltságos bonne”-jának nevezi a szépirodalmi lapjaink sorában „legidősebb s egyszersmind legüresebb” *Hölgyfutárt*, amely — a *Budapesti Viszhang* vélekedése szerint is — „úgyszólván az irodalom szalmáján tengődik”.

Nem járnak sikerrel azok az időről-időre megújuló kísérletek sem, amelyeket az egymást követő szerkesztők — elsősorban NAGY Ignác, BEREZC, majd VADNAY — a lap színvonalának emelésére, tematikájának bővítésére tesznek. 1851–52-ben HAMARI Dániel és ATÁDI Vilmos tollából esztétikai írások, NAGY

Ivánéból történelmi életrajzok olvashatók. 1854-ben — nyilván a *Vasárnapi Újság* hazai méreteiben fényes sikerének hatására — BEREZC Károly népszerű ismeretterjesztő cikkekkel próbálja az eddigi irodalmi jellegű tartalmat párosítani.

Nem utolsósorban íróik szerény tehetsége és felkészültségük gyarló volta miatt HAMARI, ATÁDI esztétikai fejtegetései nem alkalmasak arra, hogy a *Hölgyfutárt* a művelt olvasóval is megkedveltessék. Ami pedig a népszerű ismeretterjesztést illeti, a *Hölgyfutár*énál külön munkatársi gárdával rendelkező orgánumok sem tudták a népszerű *Vasárnapi Újsággal* felvenni a versenyt. Maradjon csak — tanácsolja az *Új Magyar Múzeum* recenzense — a *Hölgyfutár* a magaválasztotta kaptafánál, különben még a „képtalányfejtő szép előfizetőnek” is odahagyják, velük pedig bázisát veszíti el a lap. Az egymás nyomába lépő szerkesztők nem is töreksenek többé látványos változtatásra. Járják csöndesen a kezdettől taposott utat, zajos sikerek nélkül, a létezés szürke biztonságával.

Harmadik meghatározóként a szerkesztő (szerkesztők) személyi adottságait, felkészültségét említettük. NAGY Ignác prototípusa annak a szerkesztőnek, aki inkább kiszolgálja, mintsem irányítja közönségét (és ebben utódai is követik). Programot sohasem adott. Valószínűleg nem is volt neki (hacsak a hölgyközönség mulattatásának szándékát nem tekintjük annak). Nem voltak markáns irodalmi, esztétikai elvei sem. Pontosan tudta viszont mindig: olvasói mit várnak tőle, s ebben ritkán tévedett. Egyik első jelentkezése a „mesterember-írónak” irodalmunkban.

A NAGY Ignáctól szerkesztett *Hölgyfutár* jellegében — nomen est omen — közelebb állt a német irodalmi divatlapokhoz, mint magyar megfelelőihez. (És itt sem történik változás az alapító szerkesztő halála után.) Irodalmi divatlapjaink, főként a negyvenes évektől kezdődően, mindig egyfajta elvi — politikai vagy irodalmi — elkötelezettségnek voltak letéteményesei a maguk lehetőségei között. Az *Életképek* 1846-tól a „fiatal Magyarország”, PETŐFI és társai eszméinek propagátora. A VAHOT szerkesztette *Pesti Divatlap* — ha „bundagallérosan” is — a kossuthi gondolat szolgálatában állt. PETRICHEVICH HORVÁTH Lázár *Honderúje* az irodalmi konzervativizmust képviselte. A *Hölgyfutártól* — viszonylag hosszú pályája során — az ilyenfajta törekvések mindig távol álltak. Elvi következetlenségét, irodalmi-esztétikai „iránytalanságát” nemegy esetben maga is elismerte, a korra hárítván érte a felelősségét. (*Az év végén.* 1856. dec. 31., 300. sz.)

Nem számítva néhány sikeresebb esztendejét, a *Hölgyfutár* többnyire a létezés határán tengődött. A kezdet buktatóin — hála *Hírharang* rovatának — hamarosan úrrá lett. NAGY Ignác halálakor — állítólag — 370 példányt küldtek szét a lapból, a TÓTH Kálmán fémjelezte „fénykorban” 1800-at.

A *Hölgyfutár* sikeresebb korszakai — sajátcs módon — sohasem „összjel-sítményével”, hanem egyik vagy másik munkatársa népszerűségével, írásainak kelendőségével állnak kapcsolatban. Kezdetben kétségtelenül NAGY Ignác „*Hírharang*”-ja biztosította a növekvő érdeklődést. Később TÓTH Kálmán korhangulathoz idomított verseinek országos kedveltsége, írójuk női szíveket megejtő, férfias szépsége. (A kortársak találó jellemzésével élve: ő szedte fel azokat a gyöngyszemeket, amelyeket PETŐFI elejtett.)

A *Hírharang* (neveztek sokféleképp: *Különfélének*, *Napi Újdonságoknak*, *Hírvásárnak* is, a század negyvenes-hatvanas éveiben) hírszolgálati rovat volt, a

mai napi híreknek megfelelő. De: míg napjaink „apró hírei” — közkeletű nevük-höz igazodón — csak néhány tömör mondatban tájékoztatnak a bel- és külföld jeles eseményeiről, multszázadi elődei ennél többre vállalkoztak. E rovat sokfajta lehetőségét (az „újdonságokat” minden újságolvasó átfutja; vannak, akiket más sem érdekel a lapból; tömeghatásával — ebből következően — a többi hírlapi műfaj együttesen sem veheti fel a versenyt) elsőként éppen NAGY Ignác ismeri fel, még a *Jelenkornál* való működése idején. *Budapesti Napló* címen itt indítja meg a rövidesen minden lapunknál elterjedő „újdonság”-rovatát. (1844-től a *Budapesti Híradónál Budapesti Hírharangot* szerkeszt, a *Hölgyfutárnál* is használt ☉ jel alatt.) Ő tágitja ki, s teszi mégis epigrammatikusan tömörre, az ösztövérről hírvonat határait; glosszává, glosszázó tudósítássá, helyenként életképpé formálva a benne foglaltakat; rövidre szabott színházi beszámolókkal, zenekritikákkal, frappáns, célba találó polémiákkal töltve meg az adott kereteket.

NAGY Ignácnál azonban a „szépiró”, méghozzá a nem politikus szándékú szépiró, állandóan jelen van újdonságai írásakor, és a közvéleményt alakító-mozgósító publicista mindenkor csak a másodhegedűs szerepére kárhoztatott. (E megállapításnak nem mondanak ellent a *Hölgyfutár Hírharangjának* írásai sem.) Ő cseveg, társalog, szórakoztat. Ebből következik, hogy „újdonságai” idővel úgyszólván kizárólag életképekké „irodalmiasulnak”. Az ötvenes évek újdonságrovatainak irányítói azonban — akik közt koronként olyan nevekkel találkozhatunk, mint ARANY vagy GYULAI, JÓKAI vagy SALAMON Ferenc, VAJDA János vagy ZILAHY Károly — a rovat tömeghatásából eredő tudatformáló erejét tartják fontosabbnak. Az életképet — ennek megfelelően — szinte teljesen kiszorítja náluk a glossza, a glosszázó tudósítás vagy az esszé rangjával kacéerkodó írás. Gyakorlatuk nyomán válik a rovat a jelen frisshangú reflexió-gyűjteményévé.

NAGY Ignác *Hírharangja* nemcsak naponként érkező hírekkel látta el újság-szegény világban élő olvasóit, hanem beléjük szuggerálta a szatíra hamis illúziókat felfedő erejével, hogy az átmeneti sikereit győzelemnek hirdető önkénynek sok a sebezhető pontja, hogy élet-halál uraként is gyáva, éppen ezért nevetséges és mulandó. Ésszerűtlensége a legmegbízhatóbb kezes erre nézve.

A *Hírharang* korabeli közállapotainkat gúnyoló, szellemes megjegyzéseinek jórésze ma is élvezhető: „Lánchídunk ma délben 12 órakor megnyílt. Haynau és Gehringer ő exc. mentek át illő díszkísérettel rajta először. S azután éjfélig mindenki ingyen meheti át. (...) Némely öregurak szinte félve jártak rajta; ne féljenek Önök, nem olly könnyen szakadnak el a láncok” (1849. nov. 20.). Másrészüik igényli a hely, a körülmények vagy a szereplők ismeretét, de a kortársaknak éppen ez, a sorok közül kikacsintó cinkosság tetszett: „Bécsben a májusi levegő olly mogorva, mint a polgárból lett minister” (1850. május 8.). S ki ne tudta volna az olvasók közül, hogy a célpont a rettegett BACH? A *Budapesti Hírlap* szemleírója csak a tényeket rögzíti, mondván: „A *Hírharangnak*, mint újdonságok és élcekből egyesülve összeolvasztott napi érdekek közlönyének, magának egy publikuma van, mely fennáll addig, míg *Hírharang* lesz, s míg *Hírharang* lesz, addig élni fog a *Hölgyfutár* is.”⁵⁵

Valószínűleg a *Hírharang* közvéleményre gyakorolt nem mindennapi hatásá-

val kell magyaráznunk az olyan hipotéziseket is, mint a MAHOTKA Jenőé,⁵⁶ amely szerint a *Hölgyfutár*ból csak a körülmények kényszere csinált „szépirodalmi folyóiratot”, NAGY Ignác célkitűzései valójában politikai természetűek voltak. A lap elnevezése a fentiekre nézve az elsőszámú cáfolat. Politikai szándékú orgánium aligha indulna ilyen néven. Egyetlen sora sem tartalmaz soha, még félremagyarázható célzást sem az említettekre. „Újságalakját” pedig, amelyet igaza mellett MAHOTKA olyan fontos érvnek vél, csak 1850 júliusában nyeri el, vagyis akkor, amikor politikai hatóereje — a mind szigorúbbá váló cenzúra következtében — már egyre többet vesz kezdeti lendületéből. Azután: NAGY Ignácnak sohasem voltak politikai lapszerkesztői ambíciói. Kevésbé hihető, hogy éppen az abszolutizmus kevés jóval kecsgetető állapotai között támadtak volna. Szellemes politikai élcei, az uralmon levő rendszer népszerűtlen intézkedéseire tett találó megjegyzései a „jó orrú” újságíró „ez kell a magyarnak” felismerésének köszönhetik létrejöttüket.

Az önkényuralom 1850 nyarán bekövetkezett stabilizálódása természetesen nem kedvez a politikai természetű szatírának. NAGY Ignácot először megintik lapja egyik közleményéért, 1850 szeptemberében pedig a szerkesztő vizsgálati fogsága miatt a *Hölgyfutár* két száma meg sem jelenhet. Mindez óvatosságra inti a szerkesztőt.

A *Hírharang* „megszelídülése” viszont az előfizetők elpártolásának válik okozójává. NAGY Ignácnak ezt megkadályozandó, új módszerhez kell folyamodnia. 1850 második felétől havonként egy divatképet, negyedévenként újabb képet mellékel, költők, művészek, neves emberek képmásait, megindítva ezzel az abszolutizmus kori irodalmi divatlapok, hetilapok ARANY által „képezésnek” gúnnyolt lavináját.

A *Hírharang* mellett (az egy tömbből álló rovat BEREZ Károly szerkesztősége idején tagolódik *Budapest, Vidék, Bécsi rövid hírek, Vegyesek* elnevezésű részekre) a *Nemzeti színház*, a *Humoros apróságok* (viseli néha a *Papírszeletek* vagy a *Fricskák* nevet is), a *Nyílt posta* (szerkesztői üzenetek), a *Divat* (a párizsi *Le Bonton* és a bécsi *Irisz* című divatlapok kezdetben első számú forrásai) voltak többé-kevésbé állandó rovatai a lapnak, amely többnyire egy-két verssel, elbeszéléssel, ritkábban „irányecikkel”, értekezéssel nyitotta számaint.

Irodalommal, színházzal foglalkozó közleményei inkább tudósítások, kevés közöttük az érdemi bírálat. Az 1856-ban főmunkatárssá lett VADNAY Károly több ízben megpróbálkozott színvonalasabb emléleti munkák közzétételével, irodalmi szemlerovat beiktatásával — sikertelenül.

A legtöbb támadás a *Hölgyfutárt* a hasábjait elöntő versözönért éri. 1853 után számottevő költőink közül VAJDA János és a mindenüvé verselő SZÁSZ Károly írásai olvashatók csupán a lapban. (VAJDÁÉI is elmaradnak az általa szerkesztett *Nővilág* megindulásától fogva.) Ezzel szemben VALLÉR Sándor, NYILAS Samu, SAL Ferenc, LOSONCZY László, BENŐFI Soma vers-zuhataga még TÓTH Kálmán, LISZNYAI, SZELESTEY termékenységgel is versenyre kél.

Hogy szörnyszüleményeket vetnek papírra, még ez volna talán a kisebbik rossz, de számos esetben a legarcatlanabb plagizálástól sem riadnak vissza. A Bach-korszakban szállóigévé lett TERHES Sámuel rimaszombati református

56. MAHOTKA Jenő: *Szépirodalmi folyóirataink története az abszolutizmus korában*. Bp. 1934. 7. l.

lelkész „Nem úgy van az, mint volt régen / Nem az a nap süt az égen” kezdetű versezete. Miként „adaptálja” ezt SZÉKELY József? „Nem az a nap süt az égen / Nem az vagyok, ami régen”.⁵⁷ Ám nem kell féltenuünk VALLÉR Sándort sem: „Ha tavaszkor felhőt / Látsz széltől kergetve: / Úgy mostoha sorsom / Jusson az eszedbe”.⁵⁸ A forrást, PETŐFI János vitézét, talán felesleges is megjelölnünk. De: oldalszám idézhetnénk az előbbihez hasonló eltulajdonításokat.

A mai olvasó talán szokatlannak, irodalmi kritikától idegennek érzi azt a hangot, amely GYULAI Pálnak *A Hölgyfutár poétáiról*⁵⁹ írt, indulatos cikkét jellemzi. Ellenérzése azonban csak addig tart, amíg e „verselményekkel” maga is meg nem ismerkedik, utána már csak a magyar irodalom ügyéért felelősséget érző, ha kell, a közvéleménnyel is háborúba szálló ember iránti megbecsülés marad meg szívében. „Lapját — veti NAGY Ignác szemére GYULAI —, mely nemrég az egyetlen szépirodalmi volt, közönnyé engedte aljasíttatni egy oly költészetnek, mely a magyar Parna[s]zt mindinkább igyekszik szemétdombbá és állatlegelővé változtatni.” „A tehetségtelenség és ízléshiány ily képviselőit már rég nem látta irodalmunk (. . .) Számuk és termékenységek iszonyúan növekszik. Mindennap egy-egy új áll elő (. . .).”

A kritika mellől a megszívlelendő tanácsok sem hiányoznak. Helyesebb volna négy-öt költemény helyett számonként csak egyet közölni, és azt is jobb költőinktől, „kik éppen e költőcök miatt hagyogadják oda” a lapot vagy az élvezetes rovatokat „meghosszabbítani”. „Jól tudjuk mi — összegzi mondandóját —, hogy a világ akármelyik divatlapja is ritkán-ritkán közölhet genialis eredetiségeket (. . .), de annyit mégis jogosan megkívánhatunk, hogy ne legyen az ízléstelenség raktára, s maradjon az irodalom színvonalán.”

NAGY Ignác—*Nyilatkozata* tanúskodik felőle, hogy nem ellenvetések nélkül, — helyt ad GYULAI észrevételeinek. Szerkesztői üzeneteiben egyre-másra utasítja vissza korábbi „házi” verselőit. De: ezek a legtehetségtelenebbek; a lap — versei szolgálnak bizonyásgul — továbbra sem lesz több, mint harmad-, negyedrangú poéták orgánuma. S ezen nem sokat változtat az a „vérátömlesztés” sem, amely Jókai *Délibábja* beolvadásával (1854. ápr. 6.) éri a *Hölgyfutárt*.

Szépprózája nagyobb értéket képvisel verseinél. A művészi érték azonban itt is másodlagos, a kordivat mögött. Magyarán szólva: e téren is a „szép olvasónék” igénye az irányadó szempont. SZINNYEI Ferenc szerint fennállásának első évtizedében közel ezer elbeszélést közölt a lap, 176 fordítást és 700 munkát magyar szerzők tollából.⁶⁰ JÓKAINAK 9 novellája és *A janicsárok végnapjai* című regényének néhány részlete jelent meg itt, LAUKA Gusztáv, DEGRÉ Alajos, KUTHY Lajos, BEÖTHY László, REMELLAY Gusztáv, KOVÁCS Pál, FRANKENBURG, VAJDA János, VAS GEREBEN képviselték a *Hölgyfutár* írógárdájából az 1848 előtt ismertté váltakat, ABONYI Lajos, ÁGAI Adolf, BALÁZS Sándor, KÖVÉR Lajos, VÉRTESI Arnold, DOBSA Lajos, GYÓRY Vilmos, SZOKOLY Viktor a forradalom bukása után indultakat.

A külföldi írók közül — magától értetődően — DUMAS pére és a francia romantikusok (SUE, FÉVAL, SOULIÉ, MÉRY stb.) a legtöbbet szereplők. DUMAS

57. *Nem az a nap. . .* 1852. júl. 27., 169. sz.

58. *F. B. emlékkönyvébe.* 1850. nov. 11., 111. sz.

59. *Pesti Röpívek.* 1850. dec. 1., 9. sz. 284—287. l.

60. I. m. I. k. 106. l.

Kaméliás hölgyét, MERIMÉE *Colombáját* és FEUILLET regényét, *A kis grófnét* folytatásokban közli a *Hölgyfutár*. DICKENS, THACKERAY, BULWER, LEVER jelentik az angol, LERMONTOV az orosz irodalmat.

Állandó munkatársként LAUKA Gusztáv az első a lapnál, akit az 1851-ben Pesten feltűnő BALÁZS Sándor az egyetlen ismert névként agnoszkál a *Hölgyfutár* „névtelen hadában”. LAUKÁT sok jó megfigyelést, eredeti ötletet tartalmazó életképei, humoros versei és 1848-ban indított *Charivari* című élelappja tették korában kedvelté. Humoros elbeszélésein, életképein kívül adomákat, „szisszeneteket”, vidéki leveleket is írt, koronként BUTTER FLÓRIÁN vagy DON GUNÁROSZ név alatt.

TÓTH Kálmán (1831—1881) 1852-ben segédszerkesztőként kerül NAGY Ignác mellé, és tisztét principálisa halála után BEREZS Károly (1821—1901) szerkesztősége idején is megtartja. Amikor 1856-ban TÓTH Kálmán áll a *Hölgyfutár* élére, hol segédszerkesztőként, hol főmunkatársként nevezetten VADNAY Károly (1832—1902) a segítőtársa. A tényleges irányítás VADNAYÉ. Az ő irodalompolitikai koncepciója, esztétikai-művészeti elvei érvényesülnek — természetesen a *Hölgyfutár* nyújtotta szegényes lehetőségek között — a lap tevékenységében. TÓTH Kálmán versein kívül, csak nevének vonzását adja.

VADNAY — igaz, népszerűségét olvasmányosan, fordulatoson megírt regényeinek, elbeszéléseinek köszönheti — sokkal jelentősebb szerkesztő, mint író. (Szépirodalmi munkái többségükben a kor átlagszínvonalán mozognak.) Elsők közt figyel fel és figyelmeztet arra a jelenségre, hogy a Kemény—Gyulai csoport irodalmi diktatúrára tör.⁶¹ Írói egyéniségének könnyebb fajsúlya, óvatos, minden irányban ügyesen lavírozó természete ugyan eleve alkalmatlaná teszi olyan markáns ellenzéki magatartás kialakítására, mint amilyen a VAJDA Jánosé vagy a ZILAHY Károlyé. Diplomatikusan átgondolt nyilatkozataiban és gesztusaiban azonban sejtetni engedi az irodalmi ellenzék írói iránt érzett rokonszenvét, továbbá azt a tényt, hogy mozgalmukat a hatvanas évekre kialakult és egyeduralomra jutott „irodalmi Deák-párt” ellenében — már csak irodalmunk egészséges fejlődése szempontjából is — szükségesnek tartja. Lapjait, mindenekelőtt a *Fővárosi Lapokat*, sokszor csaknem egyetlen publikációs lehetőségként (főként VAJDA és ZILAHY Károly esetében) sohasem késlekedik rendelkezésükre bocsátani.

TÓTH Kálmán népszerű élelappja, a *Bolond Miska* indulása után (1860. jún. 4.), méginkább névleges szerkesztőjévé válik a *Hölgyfutárnak*. VADNAY ebben az időben külföldön utazgat, a lap szerkesztése a humoros írásai és kiadványai okán népszerűvé lett SZOKOLY Viktorra (1835—1913) száll át. De: SZOKOLY a *Bolond Miskánál* is helyettesíti TÓTHOT, sőt: 1861. dec. 22-én átmenetileg utódjává lesz börtönbe jutott főnökének egy olyan orgánus élén, amely rivalizált a JÓKAI szerkesztette *Ústökössel* is. A stafétabotot hát BULYOVSZKY Gyulának (1827—1883) adja tovább. BULYOVSZKYT az ötvenes-hatvanas évek jeles publicistái között kell számontartanunk. Jelentős alakja a magyar tárcáírásnak is. Az addig hírlapi desszertül szolgáló műfaj az ő kezén egyszersmind a népszerű ismeretterjesztésnek is eszközzé válik. Szerkesztőként azonban — hívjuk tanúságul lapjait (*Nefeletjs, Hölgyfutár, Sürgöny*) — a sikertelenség szegődött melléje

61. [VADNAY Károly] P. Kiss Sándor: *Őszinte levelek*, 3. A *klikk*. 1858. máj. 15., 110. sz.

csendes társul. BALÁZS Frigyes pedig, akire BULYOVSZKY Gyula bús öröksége szállt, az ismeretlenség homályából bukkant elő. Ilyen körülmények között a Tóth Kálmán—Vadnay éráról örökölt szerény népszerűség hamar felprédálódott.

A *Hölgyfutár* létevel csakúgy, mint bukásával, vállalkozása túlméretezett voltát illusztrálta. Jelentőségét — paradox módon — negatívumaiban kell első-sorban látnunk. Mint az elrettentő jelenségek tárháza, mielőbbi cselekvésre ösztökélte a világoti katasztrófa áramütötteit, irodalmunk próbált értékeit. Az üresen hagyott tér az epigonoknak, dilettánsoknak, felelőtleneknek kedvez, akik selejtes produkcióikkal veszélybe sodorhatják, lejáráthatják irodalmunk, kulturális és tudományos életünk hitelét. Ezenfelül a lap, mintegy kitenyészve hordta testén forradalom után tévútra jutott irodalmunk csaknem valamennyi kóros tünetét, provokálva ezzel az ellene való koncentrált fellépés lehetőségét és szükségét. Csak természetes, hogy a *Hölgyfutár poétái* címet kapja az epigon-költészet ellen összpontosított kritikusi hadjárat nagyhatású nyitánya, GYULAI Pál cikke.

Védelmezői gyakran hivatkoznak arra: fiatal íróink, publicistáink egész sorát indította útjára a *Hölgyfutár*, mások számára meg jó ideig az egyetlen biztos szereplési lehetőséget nyújtotta. De — néhány kivételt nem számítva — ez esetben is irodalmunk, sajtóéletünk derékhadához tartozó személyiségekről van szó csupán.

NAGY Ignác *Hírharangja* — nem alaptalanul nevezi őt a működésére visszaemlékező OZORAY Árpád a „magyar satyrikus irály úgyszólván megalakítójának” —, LAUKA Gusztáv, BERNÁT Gáspár, BEÖTHY László humoreszkjei, az előbbi kettőnek utóbbi rovattá sokasodó írásai az ötvenes-hatvanas évek fordulóján keletkezett nagyszerű élclapoknak, a *Nagy Tükörnek*, *Üstökösnek*, *Bolond Miskának*, *Handabandának* lettek előzői. Mindez azonban kevés annak ellenében, hogy a lap nemcsak kényszerű szállásadója, de sok esetben pártfogója is volt az irodalmi dilettantizmusnak, s erre a nemzeti kultúra érdekeinek téves értelmezése sem adhat elegendő mentséget.

*

A *Hölgyfutár* indulását időrendben SZILÁGYI Sándor (1827—1899) kérészetű folyóiratai (*Magyar Emléklapok*, *Magyar Írók Füzetei*, *Pesti Röpivek*, *Pesti Ívek*) és a *Csokonai Lapok* követik. SZILÁGYI szerkesztői ambíciói szerencsésen találkoztak össze azokkal az 1850 elejére már mind határozottabb formát öltő elképzelésekkel, amelyek elsősorban hallgató kiválóságaink frontba dobásával, egy, a művészi értékre gondosabban ügyelő orgánium megindításával kívántak gátat vetni a *Hölgyfutár* égisze alatt és nyomdokán mind riasztóbb méretekben terjedő nivótlanágnak. SZILÁGYI első lapja, a *Magyar Emléklapok*, csaknem kizárólag e jogos elégedetlenségnek köszönhetke keletkezését.

Az utóbb neves történésszé lett SZILÁGYI Sándort két körülmény lendíti egyszeribe irodalmi életünk élvonalába: régi ismerőse, MACHIO generálisnak, Pest térparancsnokának és fia, SZILÁGYI Ferencnek a hivatalos *Magyar Hírlap* szerkesztőjének. A mindössze 22 esztendő fiatalember nem tartozott a forradalom „kompromittáltjai” közé. Sebtiben megírt műveiben (*A magyar forradalom napjai július elsője után*, *Pest ágyúztatása és Buda megostromlása*, *A magyar forradalom története*, *A magyar forradalom férfiai 1848—9-ből* stb.). Pártatlanságát bizonyítandó: barátot, ellenfélt egyaránt elmarasztal, és egyben tanúságot tesz

arról is: a nemrég lezajlott események reá nem gyakoroltak olyan lelkéből többé nem törölhető hatást, mint kortársai színére. Mindez természetesen további tetemes előnyt biztosít számára, más, lapindítási engedélyért hiába folyamodó riválisaival szemben.

A SZILÁGYI mögé sorakozottaknak, mindenekelött a gyermekkortól barát GYULAI Pálnak, nem voltak illúzióik a szerkesztővel kapcsolatosan, sem képességeit, sem jellemét illetően. Elhatározásukat taktikai okok, irodalmi publicisztikánk katasztrofális helyzete sugallta.

„Szilágyi — írja PÁKH Albertnek GYULAI Pál — tanuló társam és gyerekkori barátom. Végtelen könnyelmű gyerek volt, emelkedettség, és nagyon jószívű, kedélymélység nélkül (. . .) Én még diákkoromban nagy ellensége voltam irodalmi működésének, mindig gúnyoltam, s többször írtam ellene. 847—848-ban már igen ritkán találkoztunk egymással, anélkül, hogy haragudtunk volna egymásra — egészen a forradalom utáni időszakig. Ekkor ő néhány költeményemet elszerezte Nagy Ignácnak, kivel összeköttetésben volt, s én életemben először kaptam pénzt költeményemért. Hanem azért e szívessége dacára felléptem ellene, midőn meghallám, hogy füzeteket akar szerkeszteni. (. . .) Az írókat igyekeztem lebeszélni, hogy ne vegyenek részt benne. Vahotot unszoltam, hogy mint régi szerkesztő, kezdjen valamibe, s mi egész erőnkől segítjük. Erről mind Szilágyi, mind Vahot bizonyosságot tehet. A dologból mégis az lett, hogy a füzetek, kivált Jókai pártfogása alatt, szerkesztésbe indultak, és Szilágyi eljött hozzám, s megmutatván kézíratait, s leveleit, melyek mind ismert, jeles íróktól valának, felszólított, hogy illő díjazás mellett vegyek részt vállalatában. Én ezen ajánlatot elég gyöngye voltam elfogadni, hanem talán azon körülmény kimenthet, hogy én — egy ismeretlen ember — Jókai, Arany, Csengery, Tompa mellett nem szégyelhettem magamat és senki ördögétől nem díjazva, csak füzeteibe adhattam költeményeimet. A füzetek betiltatván, később divatlapra nyert engedélyt. Ekkor elmentem Jókaihoz, elmondám neki, hogy jó volna nem dolgoznunk Szilágyi lapjába, s valahogy egy más lapot állítanunk elő. Ő azzal nyugtatott meg, hogy másnak senkinek sem adnak engedélyt, s ily esetben sokkal jobb, ha nem hagyjuk magára, különben is azzá tehetjük a lapot, amivé akarjuk, mert Szilágyinak nemigen van saját véleménye.”

„Mi tartja hát őt fenn? Irodalmi állapotunk. Nincs szerkesztő, ki szívén hordozza az irodalmat, maga köré gyűjtené a használható tehetségeket, s megbecsülné; hová írni becsület és haszon volna egyszermind, és sokakra nézve aesthetikai és társadalmi elvkérdés. Ugyanis Nagy Ignác, ki annyira meggyalázta költészetünk, mivel különb ember Szilágyinál? Vahot az ő korlátoltságával, hiúságával, bundagalléros magyarságával, nem annyi embert ijeszt-e el az irodalomtól, mint Szilágyi, az ő szemtelenségével? De én nem Szilágyit védem, magam akarom menteni.”⁶²

Hamarjában szélnek eresztett munkái, értékeletti sikere, arra nézve is kezesség, hogy irodalmi-publicisztikai téren a forradalmi tematika jelenleg a legjobb üzlet, és az osztrák katonai hatóságok figyelme — végeredményben — kijátszható. A szerkesztőjelölt mellett bábáskodó GYULAI ugyan témaköri kötöttségektől mentes, irodalmi-esztétikai tartalmú orgánum megeremtésére igyekszik egykori iskolatársát ösztökélni. Ám ezúttal a leendő kiadó állásfoglalása dönt,

és üzletet ő is a forradalmi tárgy körben lát. 1850. márc. 9-én új folyóiratot küld szét az előzetesen toborzott előfizetőknek HECKENAST Gusztáv: *Magyar Emléklapok*. Történeti és szépirodalmi közlöny, az utolsó forradalom korából, jeles írók közremunkálásával szerkeszti SZILÁGYI Sándor.

A *Magyar Emléklapok* (1859. márc. 9—máj. 10.) fő célja — SZILÁGYI negyedszázaddal később írt visszaemlékezése szerint — megszólalásra bírni elnémult jeleseinket és „tért nyerni magának az irodalomnak”. Feladatát — nyugodtan elmondhatjuk — teljesítette is. Akkori irodalmunk, publicisztikánk itthon levő legjobbjai írtak bele: ARANY János, BÉRCZY Károly, CSENGERY Antal, GYULAI Pál, JÓKAI Mór, LÉVAY József, OBERNYIK Károly, SZÁSZ Károly, TOMPA Mihály, TÓTH Kálmán. A későbbi, jogutód-vállalkozásokhoz pedig BULYOVSKY Gyula, JÓSIKA Miklós, GARAY János, LAUKA, SÜKEI Károly, PÁKH Albert, VAJDA János, VAS GEREBEN és VÖRÖSMARTY is csatlakoztak. Sokan közülük — ARANY János, A . . . , TOMPA Mihály, T . . . , JÓKAI: SAJÓ, BÉRCZY Károly: ORION, VAHOT: IMREFI — álnév, jegy mögé rejtezten.

SZILÁGYI — sikerrel — havonkénti kétszeri megjelenésre törekedett. Tartalmi jellege, tipográfiai külsője az Emléklapokat — a megszűnte után létrehozott *Magyar Írók Füzet*eivel együtt — a század húszas-negyvenes éveiben nálunk is nagy divatban volt albumokkal, almanachokkal rokonítja inkább, mint az irodalmi jellegű folyóiratokkal. (Betiltásuk után — jellemző módon — *Magyar Írók Albuma*-ként kerülnek ismét forgalomba a *Magyar Írók Füzet*einek négy napvilágot látott számának egybefűzött fölös példányai.) Versek, elbeszélések, humorreszek, „történeti rajzok” képezik az egyes füzetek tartalmát, tárgyukat jobára a forradalom idejéből merítve. Nem kap helyet az irodalmi és színházi szemle, a művészeti kritika, és hiányzik a negyvenes-ötvenes évek kedvelt „újdonság” rovata is.

A művészeti-esztétikai irányító szerepét, az *Emléklapok*nál csakúgy, mint SZILÁGYI későbbi vállalatainál, a már ekkor is imponáló felkészültségű és fejlett ízlésű GYULAI Pál tölti be. Az ő feladata a szépirodalmi anyag válogatása és összeállítás, később pedig — a *Pesti Röpívek* idején — az esztétikai irányítás. Az üzleti érdeket sok esetben a művészi célkitűzés fölé helyező SZILÁGYI Sándor természetesen nem mindig teszi magáévá tanácsadója észrevételeit, mint erre egy Szász Károlyhoz írt GYULAI-levelel is utal. Kedvező alkalom keletkezésekor, GYULAI ezt sosem késik barátja szemére vetni: „Azt hallom, hogy Jókai nem fog írni többé neked. Gondoltam, hogy így jársz. Meg fogsz bukni látom előre. Több lelkiismeretességet kíván a szerkesztés.”⁶³

A *Magyar Emléklapok*ra — mint láttuk — számonként mintegy kétszáz prenumeráns tartott igényt. Jeles keletnek számított ez az akkori sivár viszonyok közt. „A siker minden reményt felülmúlt — emlékezik SZILÁGYI — s a közönség részvéte a vállalat iránt meglepő módon nyilatkozott. Az előfizetők tömegesen jöttek, s a vállalat pár nap alatt biztosítva volt.” A *Hölgyfutár* irodalmi újjáéledésünk első jeleként köszönti, GYULAI pedig arról értesíti Szász Károlyt: „az 'Emléklapok' a magyar irodalomban most a legolvasottabbak”.⁶⁴ Anyagi veszteségei tehát, a lappal kapcsolatban nem lehettek HECKENASTnak. Hogy a SZILÁGYI-

63. *GyPL*ev. 53. 1.

64. *GyPL*ev. 44. 1.

val kötött szerződést a 6. szám megjelente után mégis felbontotta, az valószínűleg a mind zordabbá váló idők számlájára irandó.

SZILÁGYI ekkor KOZMA Vazul nyomdájával köt egyezséget, és 1850. jún. 15-én újabb 6 füzetből álló ciklusra adott ki előfizetési felhívást. A szerencsésebb előfizetők egyike-másika az *Emléklapok* 7. számát már kezében tartotta, amikor a rendőrség a lap valamennyi fellelhető példányát — Szász Károly *Rab* című verse mondandójáért — június végén elkobozta. A haditörvényszék elé idézett szerkesztőnek — apja befolyásának hála — nagyobb baja nem történt.

A betiltás több változást idéz elő. A folyóirat címe ezentúl *Magyar Írók Füzetei* (1850. júl. 13—szept. 4.) lesz, kiadója GEIBEL Ármin. A tervezett 6 füzet előfizetési díja 3 forint, postai szállítással 3,36. Programja „egyesíteni az írói erőket, hogy új erővel folytassa irodalmunk megkezdett pályáját”.

A forradalmi tematikát most már nem tekinti kötelezőnek, s ebben különbözik az *Emléklapok*tól. A *Magyar Írók Füzetei* — hasábjain az *Emléklapok*hoz hasonlóan irodalmunk nem egy értékes alkotásával — fölöttébb sajátos módon jutott el az olvasóhoz. Először a 2. szám jelent meg, ez ugyanis az *Emléklapok* betiltásakor már készülöben levő 8., azaz az új ciklus 2. számával volt azonos. Ezt a 3. szám követte augusztus elején, augusztus 29-én pedig az első. (Az *Emléklapok* betiltott 7., azaz az új ciklus 1. számával nagyjából egyező tartalommal.) A szeptember 4-én elkészült 4. számot ismét lefoglalta a rendőrség.

1850 augusztusában SZILÁGYI újból változtat elképzelésein. Kérvényt ad be azzal a céllal, hogy az eredetileg 6 számra tervezett *Magyar Írók Füzeteit* hetilappá változtathassa. „Márpedig — indokolja tervei másultát emlékezéseiben — mi akkori írók magunk és a közönség szempontjából éreztük szükségét egy irodalmi orgánumnak, mely a társadalmi és széptani kérdéseket fejtegetse, a már gyakorlatban megjelenő könyvekről ismertetésekert hozzon, tüzetesen bírálja a nemzeti színház eredeti vagy fordított újdonságait — szóval tért nyissan az irodalomnak komolyabb eszmecserére.”⁶⁵

A lapindítási engedély még a *Magyar Írók Füzetei* 4. számának elkobozása előtt megérkezett, és szeptember 10-én már olvasható volt forradalom utáni első hetilapunk előfizetési felhívása. Tarsolyában az engedéllyel, SZILÁGYI most mégis nehéz helyzetbe került. Az újabb rendelkezések értelmében az egyes számok szétküldéséhez a rendőrség előzetes írásbeli hozzájárulása vált szükségessé. Ez viszont az adott esetben csaknem reménytelennek látszott. Nemcsak a *Magyar Írók Füzetei* 4. száma jutott a betiltás sorsára, hanem most indítottak eljárást a leendő hetilapszerkesztő ellen korábbi, a szabadságharcra foglalkozó munkái miatt is.

Aki mer, az nyer, és SZILÁGYI mert, tehát nyert. A KOZMA-nyomda ügyvezetőjével egyetértve, úgy értelmezte az idézett intézkedést, hogy az csupán a könyv-árusi forgalombahozatalra és nem a postai szétküldésre vonatkozik. Vasárnaponként tehát az előfizetők — a posta jóvoltából — kézhez kaphatták hetilapjukat. A merész játszmat kilencszer játszották végig, sőt: a 10. szám is olvasóihoz talált — változott címen.

Szeptember 30-án jelent meg az október 8-án kiadott 1. számmal lényegében azonos tartalmú hetilap próbaszáma: *Pesti Röpviek* (*Magyar Írók Füzetei* a szépirodalom, társasélet és divat köréből 1850. szept. 30—dec. 8.; utolsó száma:

65. SZILÁGYI Sándor: *Rajzok a forradalom utáni időkből*. Bp. 1876. 98. 1.

Pesti Ívek) címen. A *Röpirvek* a negyvenes évek irodalmi divatlapjai hagyományait követi. A szépirodalmi és elméleti vonatkozású főrészt után (versek, elbeszélések, humoreszkek, illetőleg művészeti, társadalmi problematikájú cikkek váltakoztak benne) következett a *Caleidoscop* összefoglaló címet viselő tárcarovat, *Társaséleti szemle*, *Irodalmi élet*, *Nemzeti színház*, *Mozaik* (tréfák és apró hírek) *Divat* elnevezésű részrovataival.

„Akartunk pedig — írja SZILÁGYI — egy társaséleti és irodalmi orgánomot szerkeszteni, mely szembezálljon az uralkodó rendszer által teremtett apathiával egyfelől, ostorozza a hazafiság köpenyében kapaszkodó irodalmi nyegleséget másfelől, mely elvonva a nemzet figyelmét a meddő politikai ábrándoktól, erejének társadalmi úton kifejtésére utasítva őt, mutassa föl neki, hogy alkotmányának elkobzása s német igába hajtása ellenében fennmaradása eszközeit önmagában keresse, s hogy azokat fel is találhatja a nemzeti szellem emelésében, műveltsége fejlesztésében, az irodalmi és hazai művészet ápolásában: szóval, ha az elvesztett politikai szereplést társadalmi szerepléssel fogja pótolni. Ily eszméket terjeszteni volt célunk.”

GYULAI SZÁSZ Károlyhoz írt leveléből tudjuk, hogy eredetileg JÓKAIT szánták a hetilap szerkesztőjének, GYULAIval mint segédszerkesztővel az oldalán, de ekkor még a neve is más lett volna: *Bujdosó Magyar Írók Füzetei*. A terv nem valósult, csak GYULAI bizakodása teljesedett: a folyóirat jobb lett előzőinél.

A *Röpirvek* elődeihez hasonlóan rangos írói gárdát mondhat magáénak. ARANY, TOMPA, SZÁSZ Károly minden második számban írt egy-egy verset. ARANY 10 forintért havonként két vers beküldésére kötelezte magát. A *Katalin*, az *Ősszel*, a *Vojtina Gáspár levele András öccséhez* (6. és 10. sz.) és a *Valamit az asszonáncról* című tanulmánya első része a *Röpirvek* jóvoltából vált először olvashatóvá. JÓKAinak 15 kisebb-nagyobb elbeszélése, TOMPÁnak 11 verse jelent meg SZILÁGYI lapjában. Itt írnak a forradalom bukása után első ízben olyan, eddig még hallgató írók és költők, mint VAJDA János, GARAY János, JÓSIKA Miklós, PÁKH Albert.

Irodalmi rovatát GYULAI Pál szerkeszti, mértékadó cikkeit ő vagy SÜKEI Károly írják. A színházi beszámolók két GYULAI-kritika kivételével OBERNYIK Károly vagy SZILÁGYI Sándor munkái, BULYOVSKY Gyula állítja össze a társaséleti szemlét.

GYULAI kritikusi pályája lényegében a *Pesti Röpirveknél* kezdődik. Itt közzétett cikkei (*A Hölgyfutár poétái*, *Szerelemhangok*) mintegy elvi alapvetései későbbi kritikusi működésének. A forradalmi illúziókat és a passzív rezisztencia illúziókat egyaránt elvető nagyszabású cikksorozata, a *Társaséletünk*, pedig KEMÉNY Zsigmond röpiratával, a *Forradalom után*nal, együtt — részben annak hatására is — egyik első megnyilatkozása azoknak a politikai-társadalmi-művészeti elképzeléseknek, amelyeket később a *Pesti Napló*, illetőleg a *Budapesti Szemle* körül csoportosuló politikusok, írók és publicisták köre mond magáénak.

SZILÁGYI Sándor lapvállalkozásairól szólva, a szerkesztő személyét el kell választanunk orgánumaitól. GYULAI Pál frappáns jellemzéséhez az irodalmi lap-szerkesztő, az „irodalmi vezér” vonatkozásában nem sokat tehetünk. A viszonyok rendkívülisége, szerencsésen alakult személyi kapcsolatai emelték átmenetileg olyan pozíciókba, ahonnan a körülmények változtával, távoznia kellett. Hogy folyóirataival lehetőséget adott legjobbjainknak az újbóli megszólalásra, ez nem kis érdem. És, hogy szerkesztőként — legalább részben — hallgatott a

nálánál hivatottabbak, például GYULAI Pál „súgására”, ez mindenesetre becsületére vált.

Orgánumairól nehéz reális képet alkotnunk. Nyugtalan időszak kapkodó vállalkozásairól van szó, amikor a tett sohasem képes nyomába szegődni a szándéknak, és az önkény jóvoltából mindegyre megszűntek, mielőtt létezésük értelmét hatásosan bizonyíthatták volna.

Következésképpen átgondolt és véghezvitt irodalmi-esztétikai irány képviselőjére a *Pesti Röpvéket* sem tette képessé, részben az idő rövidege, részben írói-munkatársi gárdája gondolkodásának sokfélesége, kialakulatlansága. Innen van sokszor egymásnak ellentmondó tartalma. Még a jövőendő legmarkánsabb teoretikus egyénisége, GYULAI Pál is csak az elvi alapok lerakásánál tart. Korai tehát a lapot, illetőleg elődeit az „irodalmi Deák-párt első folyóiratának” minősíteni, mint azt SALAMON Ferenc nyomán DEZSÉNYI Béla teszi.⁶⁶ Ebből mindössze annyi a valóság, hogy SZILÁGYI lapjainál — többek között — számos olyan író, publicista is dolgozott, akiket a majdani „irodalmi Deák-párt” tagjai között tartunk számon. Gyűjtsük össze irodalmunk valamennyi számottevő egyéniségét, és működésüket állítsuk a vészesen terjedő irodalmi-művészeti hitelrontással szembe, bizonyítandó, hogy még a jelen tragikus, nem sok jóval biztató állapotai között is van lehetőség egy, a *Hölgyfutár*énál tartalmasabb irodalmi lap létrehozására. Indítsuk meg az érték ellentámadását a selejt offenzívájával szemben — ezt a jogelődeitől örökölt elvet képviselte a *Pesti Röpvékek* is, amazokénál magasabb szinten. A *Szépirodalmi Lapok* megjelenéséig pedig, de azután is, csupán csak általa felülmúlva, az abszolutizmus első évtizedének legértékesebb irodalmi jellegű orgánumát kell a rövid életű lapban látni.

*

A *Hölgyfutár* 1851 elejére ismét versenytárs nélkül maradt. A helyzet most mégsem olyan vigasztalan, mint az egy év előtti. Kezdetben legalábbis van ok a bizakodásra. „A ‚Röpvékek’ végképp megbuktak” — értesíti Szász Károlyt GYULAI —. „Hanem nemsoká lesz új lap. Pálh Albert — ki közvetítőleg legyen mondva — legtöbb, s legjónazabb a pesti fiatalok közt, alkalmasint a hetekben újat indít. Neki az öregebbek is fognak írni, sőt Eötvös és Kazinczyék az arisztocratia körébeni terjesztést s gyámolítást a legbiztosabban megígérték.”⁶⁷

Azután, az elmúlt esztendő végén, híre járt, VAHOT Imre készülődésének is. Ő egy füzetes vállalatot szándékozott útjára indítani. Az 1. szám már együtt van, JÓKAI, TOMPA, OBERNYIK, LÉVAY írásaival készülő hasábjain. VAHOT és SZILÁGYI között ugyan — joggal — nem látnak különbséget GYULAI és a vele hasonlóan gondolkozók. Ők PÁKH elhatározásától várnak sokat, nem alaptalanul. PETŐFI egykori barátja, debreceni telének társa, egyéni kvalitásait tekintve két vetélytársának fölötte áll (sokan a negyvenes években megjelent írásai okán a magyar szatirikus irodalom jövőendő nagy alakját látják benne). 1847 és 1850 között betegen egy Bécs melletti vízgyógyintézetben tartózkodott, forradalom alatti „feddhetetlenségéhez” éppen ezért nem férhetett kétség. Tervéből mégsem lett semmi. (Lapindítási kísérletének az ebben az ügyben alapos levéltári kutatásokat végző SOMOGYI Sándor — furcsa módon — nyomát sem találta.)

66. DEZSÉNYI Béla—NEMES György: *A magyar sajtó 250 éve*. Bp. 1954., 137. l.

67. *GyPLev.* 69. l.

Ezzel szemben a *Remény* (1851. febr.—dec.), VAHOT Imre vállalkozása, 1851 februárjában már elhagyja a nyomdát (a tizenkét számra tervezett folyóirat előfizetési díja 5, postán küldve 6 forint. A zöld borítólapos füzetek — valószínűleg a cenzúra jóvoltából — rendszertelenül jelennek meg). Júliustól, a második ciklus indulásától, VAHOT JÓKAI-val társul a szerkesztésben, s ez a lap színvonalának emelkedését eredményezi. („Próbálnak két névvel gyűjteni” előfizetőt — gonoszkozik GYULAI — „minthogy egy név magában nem sokat gyűjtte”.⁶⁸) Az év végeztével a *Remény* pályafutása is végéhez ér, mégpedig — a *Pesti Napló* tapintatos fogalmazását idézve — „nem részvéthiány miatt”. (340 előfizetőt említ TOMPA Mihály egy SZILÁGYI Sándorhoz írt, 1851 decemberében kelt levelében.)

Az induló *Remény* feladatai meghatározásakor nagyobb részt a *Pesti Röpvékek* megjelölte célokat tűzi maga elé: a szellemi passzív rezisztencia elutasítását, a nemzeti irodalom, művészet, tudomány eddiginél igényesebb művelését, irányítási társaséletünk mozgalmait; fórumot teremteni megszólalásra bírt kiválóságaink számára, és biztosítani együttműködésüket. A művészi érték és a magyar élet múltjával, jelenével való foglalkozás az elsődleges szempont a beküldött művek közlésénél, főként Jókai bekapcsolódásától fogva. Elképzelésüknek a nemzeti öntudat ápolása mellett a romantika múltkedvelése a másik magyarázója. A fentiek indokolják a múlttal, közelmúlttal foglalkozó írások tekintélyes számát is.

A *Remény* alcíme: — „jelesebb írók közremunkálásával” — nem propaganda-fogás. ARANY (*A dajka sírja, A gyermek és szivárvány, A költő hazája* stb.), BÉRCZY Károly, EÖTVÖS József, ERDÉLYI János, GYULAI Pál, LÉVAY, SZÁSZ Károly, TOMPA, TÓTH Kálmán tevékeny „közremunkálása” és a PETŐFITŐL közölt versek (*Két sóhaj, Ki gondolná*) szavatolják igazát.

Nagy aktivitást fejt ki a lapnál a júliustól szerkesztőtársrá lett JÓKAI is. Tíz elbeszélésén kívül MÁSVILÁGI JÁNOS néven ő írja a későbbi nagy sikerű *Kakas Márton- és Péntek*-levelek nem egy ötletének, fordulatának csíráit hordozó *Budapesti élet*-sorozatot, SAJÓ álnéven az *Épületes levelet* (sikerültebb élcei, anekdotái 1856-ban kiadott gyűjteményében, *A magyar nép adomái*ban is helyet kapnak).

A *Remény* kritikái, irodalmi és színházi szemléi nem ütik meg a versek és prózai művek képviselte színvonalat. Igaz, amazokénál jóval szerényebb tollforgatók írják (VAHOT Imre, ATÁDI Vilmos). JÓKAI és VAHOT folyóiratánem folytatja azt a kritikai hadjáratot, amelyet a *Pesti Röpvékek*, főleg GYULAI érdeméből megindított. Ennek okát elsősorban az elnyomó hatalommal szemben kibontakozó nemzeti ellenállás torzulásaiban (pártoljunk mindent, ami magyar), részben a szerkesztők személyiségében kell keresnünk. VAHOT Imre (1820—1879), aki a *Pesti Divatlap* szerkesztőjeként tette nevét ismertté, sokszor kétségkívül hasznos ügyködései ellenére sem volt több, az irodalomba szabadult, többnyire jó szándékú dilettánsnál. A zseniális, de puha fából faragott JÓKAI pedig minden idegszálával tiltakozott az olyan vére menő, az ügy érdekében kíméletlenül következetes, elvi bíráló ellen, amilyen a GYULAIÉ. „Ő jámbor ember — kesereg GYULAI SZÁSZ-nak — s az egész világgal békében akar élni. Még Boroszt, s Barna Ignácot is sajnálja. Hangomat szenvedélyes és tapintatlannak hiszi.”⁶⁹

A *Remény* megtartotta a *Pesti Röpvékek* elfoglalta hídfőt, de kiszélesítésén,

68. *GyPLev.* 68. 1.

69. *GyPLev.* 66. 1.

egy reája támaszkodó újabb offenzíva megindításán, nem fáradozott. Jobb volt a *Hölgyfutárnál*, túlszárnyalta az ötvenes évek irodalmi divatlapjainak többségét, a megkezdett úton azonban semmilyen vonatkozásban sem lépett tovább. Nem változtatott a negyvenes évek divatlapjai alakította hagyományokon tipográfiailag sem, sőt felosztásukat, rovatcímeiket is szinte makacsul őrizte, a GYULAI-fogalmazta igényeket magukénak érzők nem tehetek egyebet, mint konstatálták: nem érkezett még el az ő idejük.

*

Három szépirodalmi szándékú lap bont egyszerre vitorlát az új év érkezé-
vel, 1853-ban: Császár Ferenc *Divatcsarnoka*, a PÁKH és GYULAI szerkesztette
Szépirodalmi Lapok (röla érdemben később, egy másik fejezetben szólunk) és a
Déliáb. A *Déliáb* (1853. jan. 2.—1854. febr. 19.), a *Reményhez* hasonlóan, az
elfoglalt tér megtartását véli legfőbb feladatának, a minél népesebb olvasótábor
létrehozása mellett. Ez a kialakult tradíciókhoz való ragaszkodást is jelenti
egyszersmind. Érdemei — ebből következően — bokrosabbak az irodalomtör-
ténét, mint a sajtótörténet szemszögéből nézve. Felelős szerkesztője, FESTETICS
Leó gróf (1800—1884), a Nemzeti Színház ez időbeni intendánsa, a vasárnapon-
ként megjelenő orgánumnak azonban a főmunkatártnak vagy szerkesztői munka-
társnak titulált JÓKAI Mór esztétikai ízlése, irodalmi elvei szabnak irányt.

A virágkora küszöbét átlépett JÓKAI nemcsak szerkeszti a *Déliáb*ot, hanem
egyike legtermékenyebb íróinak is. Novellái (*A Petki Farkas leányai*, *A falu
bolondja*, *A kedves atyafiak*, *Háromszéki leányok*, *A nagyenyedi két fűzfa* stb.),
regényei (*Janicsárok végnapjai*, *A balkáni harc*) megsokszorozzák a tetszetős
külszejű lap vonzerejét. *Tarka képek* rovatán, benne a *Hugli officinája* című tréfás
párbeszédeken hatalmasan derült a kortárs közönség, az irodalomtörténet pedig
az *Ústökös* nagy sikerű *Politikus csizmadia*-írásai elődeként tartja számon JÓKAI
művében. A tényleges szerkesztést ellátó főmunkatártn kívül, akkori irodalmunk
java dolgozott a *Déliáb*nak: ARANY (*Az egi leány*, *Szent László*, *Török Bálint*),
TOMPA (*A madár fiaihoz* stb.), BÉRCZY, CZAKÓ, GYULAI, KEMÉNY (*Poharazás
alatt*, *Szerelem és hiúság*), OBERNYIK, SÜKEI, SZÁSZ Károly, TÓTH Kálmán, VAJDA
János, VAS Gereben — csak kiemelkedőbbeket említve. A *Reményhez* hasonlóan
a *Déliáb*ban is, JÓKAI a magyar írók műveit részesíti előnyben, fordítást éppen
ezért csak ritkán közöl. Fennállása első hónapját hétszáz előfizetővel ünnepel-
heti, és ez tiszteletre méltó teljesítmény akkor.

„A Nemzeti Színház szépirodalmi írásokat is tartalmazó közlönye”-ként
kéri lapja engedélyezését a helytartótanács-hoz 1852. okt. 17-én benyújtott folya-
modványában FESTETICS Leó, és a *Déliáb*, megszűntéig, a „Nemzeti színházi
lap” alcímet viseli. Ilyen irányban befolyásolja a járatlan olvasót a címlap is,
amelyen — az egykorú fogalmazást idézve — „a kiterjedt puszták vidékei felett
ott lebeg a Déliáb ezüstös fátyolos tündére; alantabb Melpomené, Comus és
Thalia álarcai felett a nemzeti színház épülete emelkedik”.

Valójában sohasem volt színházi szaklap a *Déliáb*. Nemcsak a mai, de az
akkori fogalmak szerint sem. FESTETICS részben a Nemzeti Színház pénzéből
finanszírozta, másrészt hasábjain jelentette meg *A nemzeti színház ügyében* című
cikksorozatát, amelyben az intendáns az igazgatása alatt álló intézmény művé-
szeti és gazdasági vezetése ellen meg-megújuló támadásokra próbált inkább keve-
sebb, mint több sikerrel megfelelni. S ez mindaz, ami a lapot a színházhoz fűzi.

„A ‚Déliabáb’ — állapítja meg a *Budapesti Hírlap* szemleírója — már rég megszűnt nemzeti-színházlap lenni, s tulajdonkép sohasem is volt az. Közölt mindenemű novellákat, egy regényt, de színi bírálatokat nagyon ritkán. A közönség is már elszokott a ‚Déliabáb’-ot úgy nézni, mint a színház közlönyét. (...) Mi azonban annak vettük a ‚Déliabáb’-ot, ami volt; szépirodalmi közlönynek (...)”⁷⁰

Irodalmi jellegű orgánum — definiálhatjuk a *Déliabáb* laptípusát. „Amint a borítékról méltóztatik látni — hangsúlyozza a beköszöntő —, van szerencsénk a szépnemhez tartozni” (*Egy lap, aki születik. Délibáb*, 1853. jan. 2.). A nagyszámú olvasótábor megteremtése — JÓKAI mindenkori elsőszámú szerkesztői célkitűzése — színesen, változatosan összeállított lapot kívánt. Az *Életképek* a forradalom előtt szép sikernek örvendett, ezért igazodik a *Déliabáb* is elődje gyakorlatához (mindkettőt JÓKAI szerkesztette), hátha ezzel visszaédesget valamennyit a régiak közül. („Most sem író, sem olvasóközönség nincs — panaszkodik ARANY-nak JÓKAI 1851. júl. 15-én, a *Remény* szerkesztése idején írt levelében. — Úgy kell őket egyenként szemem szedegetni össze, hogy csak oly állapotban lehessünk irodalmunkkal, mint 1847 végén.”⁷¹). GYULAI Pált éppen szigorúbb mércét alkalmazó szerkesztői elvei választották el JÓKAI Mórtól. S ez lett okozója részben annak is, hogy JÓKAI végül a FESZTETICS Leó felelőssége alatt induló *Déliabáb* és nem a PÁKHTÓL, GYULAITÓL szerkesztett *Szépirodalmi Lapok* munkatársa lett, noha előzetesen — levelezésük tudósít róla — így tervezték.

A *Déliabáb* szépirodalmi anyaga gonddal válogatott. Ezt a kortárs-tollak is csaknem kivétel nélkül elismerik. Kritikai-esztétikai eklekticizmusa mellett azonban kevesen mennek el szó nélkül. „Az erősb példájával a gyöngébbet buzdítandjuk — hangoztatja a *Műbírálat* rovat elsőként közölt cikke. — Reflexiónk inkább a jó és helyes kitüntetésében fog örömet és humort találni, mint a rossz és hibás megrovásában.”⁷² Ilyen programadás eleve útját rekeszti az elvi szintű, a művészet érdekén őrökdő kritikának.

A biztató kezdés ellenére sem szegődik kísérőtársként a siker JÓKAI lapja mellé. Utolsó száma 1854. febr. 9-én jelenik meg, anélkül, hogy megszűnéséről szó esne benne. A hirtelen beállt vég mégis csak a kulissza-titkokban járatanokat lephette meg. JÓKAI — bátyjához írt levele tanúsága szerint — már 1853. júl. 8-án szabadulni szándékozott a *Déliabábtól*: „ha itthon volna [ti. Feszetics], rögtön leköszönnék a szerkesztésről, de távollétében nem hagyhatom el.”⁷³

1854. febr. 7-én keltezett levelében viszont expressis verbis tanácsolja FESZTETICS-nek a lap felszámolását: „Kötelességemnek találok méltóságodat értesíteni afelől — írja —, miszerint a *Déliabáb* közönsége annyira megcsökken, hogy ez évnegyedben a legmúlthatatlanabb költségeket sem fedezi többé. Oka ennek hihetőleg a politikai lapok mindent absorbeáló érdekességében lelhető, mellyek mellett illy világesemények által agitált korszakban belletristicus lapnak megállni lehetetlen.”⁷⁴ Javasolja hát a főszerkesztőnek: adják át a még megmaradt kevés előfizetőt „nálunknál szerencsésebb kezeknek, például a Szép-

70. *Budapesti Hírlap*. 1854. márc. 5., 361. sz.

71. *AJH* 3. k. 241. l.

72. *Déliabáb*. 1853. jan. 2.

73. OSZK Fol. Hung. 2261; JÓKAI Mór *Cikkek és beszédek*. 4. k. 1. r. Sajtó alá rend.: H. TÖRÖ Györgyi. Bp. 1968. 543. l.; a továbbiakban *JCB* 4/1.

74. OSZK Levelestár. *JCB* 4/1. 544. l.

irodalmi lapok kiadóinak” (a megszűnt *Déliab* prenumeránsai végül is a *Hölgyfutár*ral lettek veszteségükért kárpótolva).

A politikai organumok szépirodalmi folyóiratokat bénító hatását, abszolutizmus kori sajtótörténetünk jellemző tüneteként vettük számba. A reménykeltően indult *Déliab* hanyatlását mégsem ez okozta elsősorban. JÓKAI 1854. febr. 22-én édesanyjához írt levelében kendőzetlenül megírja az igazat: „Hanem a *Déliab* szerkesztését mindenestre leteszem, mégpedig ebben a hónapban, mert Festetics intézkedéseit előmozdítani becsületes embernek nem szabad. Ő nagyon megrontotta a színházat, csinált egy év alatt 50 ezer pengő adósságot, meg érdemelné, hogy minden nap huszonötöt csapjanak ezért reá, s minthogy énnekem semmi gusztusom sincs ebből a huszonötből részesülni; tehát sietek tőle minél előbb szépszerével megválni. Ezzel tartozom saját jóhíremnek.”⁷⁵

H. TÖRŐ Györgyi kutatásai tisztázták, hogy a FESZTETICS árnyékába került, hitelét és olvasóit veszített lapnak végül is mi adta meg a kegyelemdőfést: „A *Déliab* febr. 12.-i számában Festetics — a színház intendánsa — a lap főszerkesztőjeként megtámadta a színházi választmányt. Ezután szólították fel Festeticset, hogy válasszon: színház vagy folyóirat? Miután ő a színházvezetést választotta, azonnal visszavonták a neve alatt megjelenő *Déliab* engedélyét. — A tiltással indokolta a lap megszűnését 1855. szept. 14-én bátyjának írt levelében Jókai is.”⁷⁶

Hogy milyen érzékeny veszteséget jelentett a *Déliab* megszűnte, csak akkor értjük meg igazán, ha hozzátesszük, hogy a vele indult *Szépirodalmi Lapok* is elbukott, fennállása féléves fordulóját sem érve meg. A magyar irodalom sajtó-reprezentánsává ismét a *Hölgyfutár* és — a *Divatsarnok* lépett elő. A *Déliab* a *Szépirodalmi Lapokkal* nem képviselt azonos súlycsoportot. Az értékesebb közülük az utóbbi volt. Ám a *Déliab* — ismerve-tapasztalva JÓKAI szerkesztői képességeit, ambícióit (gondoljunk akár az *Életképek*, akár a *Vasárnapi Újság* szép sikereire) — az irodalom népszerűsítésének válhatott volna, a *Szépirodalmi Lapok*énál alkalmasabb eszközévé. Megtörve politikai lapjaink, ez időben megnyilvánuló primátusát.

*

A *Divatsarnokot* (1853. ápr. 3—1863. júl. 30.) létrehívó CSÁSZÁR Ferenc szemei előtt lapja pályakezdésekor a PETRICHEVICH HORVÁTH Lázár szerkesztette *Honderű* és a „Familienblatt”-ok, közülük is mindinkább az ugyancsak 1853-ban indult, de nyomban nagy népszerűséggel dicsekedhető lipcei *Gartenlaube* példája lebegett. A negyvenes években fellépő *Honderű* (1843—1848) a magyar arisztokrácia nemzeti érzést veszített köreiből próbálta irodalmunkat megkedveltetni, ám működésében a súlypont rövidesen az irodalmi népiesség, a PETŐFI és elvbarátai ellen irányuló dühödő hadakozásra tevődött át.

A „Familienblatt”-ok példaként választása viszont a hagyományos irodalmi divatlapstílussal való legalább részbeni szakítást jelentette. A szerkesztő programnyilatkozatában arra kéri munkatársait: „kivált a női lelket is ékesítő tudományok mezéjének művelésénél, hathatós segédkezőket tőlem meg ne vonják! Mert nagyon is itt volna, hitem szerint, ideje, hogy a csupán mulattatót tanulságos

75. OSZK Fol. Hung. 2261. 201 Fol.; JCB 4/1. 545. 1.

76. JCB 4/1. 545. 1.

tárgyakkal vegyíteni, összekötni ügyekezünk”. Előítélet az, „hogya a mi gyönyörű magyar nyelvünk époly kevésé alkalmas a tudományoknak kellemes modorban előadására, s a csínnal társalgásra, mint romlatlan lelkünk s ép erős kedélyünk a művelődésre”.⁷⁷

A *Divatsarnok* nem „Familienblatt”, mint a *Gartenlaube* vagy az 1852 óta nálunk is fungáló *Családi Lapok*. De: — főként a *Gartenlaube* hatására — irodalmi divatlapjaink közül elsőként részesíti fokozottabb figyelemben, az irodalmi tematika vezetőszerepének feladása nélkül, a tudomány-népszerűsítés, valamint a női nem, és ebből következően a családi élet specifikus kérdéseit. (Ez utóbbi SZABÓ Richárd szerkesztősége idején válik a folyóirat uralkodó tárgykörévé.) Jellegét tekintve — részben a fent elmondottak okán — a *Divatsarnok* karakterisztikusabb orgánum, mint előzői, kivéve a *Pesti Röpíveket*.

Császár Ferenc (1807—1858) irodalmi lapszerkesztőként való felléptét meglehetősen vegyes érzelmekkel fogadták a céhbeliak. A *Pesti Napló* lelkesen köszönti volt szerkesztőjét: „ki nem ismeri az érzelemdús beszélyíró, a tiszta nyelvezetű, műgondos költőt, a míveltebb hölgykörök, a választékosabb közönség kedvencét?”⁷⁸

Várakozással és megszívlelendő figyelmeztetéssel tekint a lap jövődő működése elé a *Szépirodalmi Lapok* munkatársa is: „A ‚Divatsarnok‘ a fensőbb körökben akarja honosabbá tenni irodalmunkat, s ápolni nemzetiségünk érdekeit. Őszintén üdvözljük és szerencsét kívánunk az eszközök megválasztásához, a modorra nézve, mi itt a legfőbb. A ‚Honderű‘ pályája a múltból némi tanulsággal szolgálhat, s mi örvendeni fogunk, ha a ‚Divatsarnok‘ e salon lapnak jó tulajdonaival bírand, hibái s mégpedig nagy hibái nélkül.”⁷⁹

Ám a kortársak közül sokan emlékeznek még a „halvérű saloni poétára”, aki az 1845-ös *Irodalmi Őrben* dühödt indulattal támadt a pályája csúcsa felé közelítő PETŐFIRE, hibának ítélvén művében úgyszólván mindazt, ami költészetét világirodalmi rangra emelte. Nem használt az egykori „hétszemélynök” népszerűségének az a szerep sem, amelyet a *Pesti Napló* alapító szerkesztőjeként az önkényuralom oldalán betöltött.

„De azért a *Divatsarnokban* — méltatlankodik ARANYHOZ írt levelében LÉVAY József — mégis furesa egy kissé a te neved. A te neved ott, hol *honderűi* hízelgés a jelszó, hol *hölgyfutárilag* teremnek az ‚ünnepelt költők’, a ‚lángelmék’?!”⁸⁰ És rosszallásában TOMPA is osztozik. ARANYT ezúttal taktikai szempontok vezérlik: „Hogy a *Divatsarnokba* verset adtam — írja LÉVAYNAK —, ezen ne csodálkozzál. A *D.* minden nyeglesége mellett, vagy épen nyeglesége által szaloni lappá vált máris, ezt én tudom, visszavonulnunk tőle nem lehet, ha azt nem akarjuk, hogy a felsőbb körök számára vagy új H[ölgyfutár] keletkezzék, vagy néhány ügyetlen kezdő az összes magyar költészetet megutáltassa velök. Nem a *Honderű* korát éljük, a nyegleség, mi akkor nemzetietlen, tehát bűn volt, most dicséretes, ha van hozzá gyomra valakinek, mert mint a színlap-

77. CSÁSZÁR Ferenc: *Tisztelt olvasóinkhoz.* = *Divatsarnok*. 1853. márc. 17. *Mutatóványlap*.

78. Császár *Divatsarnoka.* = *Pesti Napló*. 1853. márc. 31.

79. 1853. márc. 27., 25. sz. *Újdonságok*.

80. *AJHi* 4. k. 16. l.

osztó komédiás, alázatos bókok közt, besegíti irodalmunkat a nagy házakhoz. Mindegy, csak bejusson.”⁸¹ Hasonló értelmű TOMPÁHOZ küldött válasza is.⁸²

TOMPA nem osztja ARANY véleményét.⁸³ Mégis: ettől fogva TOMPA- és LÉVAY-költemények is olvashatók a lapban, sőt 1854-ben — amikor ARANY már megszüntette a *Divatcsarnok*kal való kapcsolatát — ők szerepelnek benne számszerint a legtöbb verssel.

ARANYT a *Divatcsarnok*kal kapcsolatos elképzelései kialakításakor — az 1853-ra mind markánsabban kibontakozó nemzeti egységfront irodalompolitikai következményei befolyásolják, továbbá az a többször szóba hozott tény, amely szerint a volt centralisták és a világosi katasztrófa után hozzájuk hasonlóan gondolkozók, a későbbi, Kemény—Gyulai-csoport tagjai, ez időben a művelődésben és mindenekelőtt az irodalomban látják nemzeti fennmaradásunk lehetőségét.

De: ARANY és a *Divatcsarnok* kapcsolata mégsem tartós. A szakítás közvetlen oka KAZINCZY Gábor kemény hangú bírálata a népiesség ötvenes évek elején közönségsikert arató vadhajtásai ellen. „Míg a költészet egének napja fölkelne — írja többek között —, megelégednénk mi néhány kisebb csillag szerény csillámával, eltűrnők a verskovácsok pörölycsatogását is, ha resignatióink szegény élveit naponkint inkább nem háborítaná e ferde tónus, melynek *népies* vagy *nemzeties* máza alatt keres asyit a pongyola és gondatlan tehetség, s a póriás és tehetetlen *utánzás*.” „Míg regény- s novella-irodalmunk gyér kivételekkel alig képviseli mással a magyar nemzeti életet, mint jobb-rosszabb nyelvvel (...) költészetünk meg oly trágár, póriás nyelvelemekben keresi gyakran a nemzetit, mi ellen az aesthetikai érzelemnek tiltakoznia kell.” „Bal irány, viszketeg és tehetetlenség ellen csak egy okszerű fegyver van: a rideg szigorral kezelt *ítészet*.”⁸⁴

ARANY — 1853. febr. 6-án PÁKHNAK írt levele tanúskodik erről — már a *Szépírodalmi Lapok* álnépiesek ellen indított kritikai hadjáratával sem értett egyet maradéktalanul, de ez a lappal való kapcsolatát még nem befolyásolta. Az álnépiesség ellen folytatott polémia azonban könnyen fajulhat a népiesség egésze elleni állásfoglalássá. („A népiesre nézve is nem a *bundát* kéne ütni, hanem *aki benne van*, legyen az bárki, én, vagy más.”⁸⁵)

És ARANY ekkor már — TOMPÁHOZ 1853. jún. 28-án keltezett előbb idézett leveléből tudjuk — legalább olyan mértékben féltette irodalmunkat a Császár-félék „tisztult ízlésétől”, „sonettóitól”, mint a „tájköltők”, „petőfieskedők” epigonizmusától.

ARANY kiválása a *Divatcsarnok*ba írók közül természetesen tetemes veszteséget jelentett, hiszen olyan költeményei jelentek meg a lapban, mint a *Vágy*, *A vigasztaló* és az *Ágnes asszony*. Szerzői gárdáját tekintve mégsem panaszkodhat sem 1853-ban, sem a következő évben CSÁSZÁR, illetve a helyébe lépő FRIEBEISZ. ARANYON, TOMPÁN és LÉVAYN kívül GYULAI, ERDÉLYI János, SZÁSZ Károly, GARAY János, SZEMERE Pál, VACHOTT Sándor, TÓTH Kálmán, no és természetesen LISZNYAY, SZELESTEY, SZÉKELY József írják verseit, DEGRÉ, DOBSA, OBERNYIK, BÉRCZY Károly, P. SZATHMÁRY Károly, KEMÉNY Zsigmond és egy alkalommal

81. Uo. 4. k. 18. l.

82. Uo. 3. k. 297. l.

83. Uo. 3. k. 298—299. l.

84. *ABC: Divatcsarnok és valami.* = *Divatcsarnok*. 1856. jún. 26., 25. sz.

85. I. m. 3. k. 300—301. l.

JÓKAI elbeszéléseit, HEINE-, DICKENS-, BOCCACCIO-, MUSSET-, ANDERSEN-fordítások csatlakoznak az eredeti művekhez.

Illusztris cikk-, illetve tanulmányírói névsora is: KEMÉNY Zsigmond, KAZINCZY Gábor, CSENGERY Antal, BÉRCZY Károly, BRASSAI Sámuel, MÁTRAY Gábor, MENTOVICH Ferenc, ERDÉLYI János, REPICZKY János, SZVORÉNYI József. KEMÉNY ARANY *Toldijáról*, ERDÉLYI János PETŐFI-ről, CSENGERY HOMÉOSZRól és az amerikai szépirodalomról, CSÁSZÁR TOMPÁRól és MARKÓ Károlyról, a keleti nyelvek kiváló tudósa, REPICZKY János HAFIZ életéről és költeményeiről, TÉLFY János, a pesti egyetem klasszika-filológia tanára AISZKHÜLOSZ *Prometheus*-áról ír. A természettudományok hazai népszerűsítését élete egyik fő céljának valló MENTOVICH Ferenc több ismeretterjesztő cikke mellett *A természettudományok szellemi befolyásáról* értekezik.

TAKÁTS Sándor nagy sikerű írásaira emlékeztetnek MÁTRAY Gábor kultúr-történeti tanulmányai (*Magyar rabok megváltási módja török fogságból, Pénzszűke honunkban a XVI. században, Vízahalászat hajdan Komárom megyében, Eredeti magyar levelek a XVI. századi magyar polgári életből* stb.). A *Nevezetes férfiak életiratai vázolata* sorozatban BRASSAI Sámuel BEETHOVEN, BÉRCZY Károly WASHINGTON IRWING művét ismerteti. A napi érdeklődést szem előtt tartva cikk jelenik meg a krími háborúban ismertté lett Alfons Ferdinand HAMELIN-ról, az egyesült angol—francia flotta főparancsnokáról, Heinrich HESSRól, az osztrák császári és királyi hadsereg tábornokáról. Több munka foglalkozik — a szerkesztő ígéretének megfelelően — a „női nemet legközvetlenebbül érintő” problémákkal is. (ALOIS: *Bizalmas levelek a nőnevelésről*, A.B.C. *A házasságról Hume nyomán* és Szinevéri Grácia rendszeres párizsi tudósításai).

Allandó rovatai (*Könyvismertetés, Író- és művészélet, Hírvivő, Divat, Zenészet*: lényegében hazai zenei életünk ösztövé krónikája, *Pesti Állandó Képtárlat, Párizsi levél, Hulló csillagok*: elmés mondások nők számára, humorisztikus témák: adomák, tréfák; Nyaranként: *Fürdői levelek*. Nevüket természetesen gyakorta váltogatták, jellegüket, színvonalukat annál kevésbé) — az irodalmi divatlapok immár több évtizedes gyakorlatához igazodnak.

Könyvismertetés rovata megreked az általánosságok szintjén, színházi tudósításai sem tekinthetők laptölteléknek egyébnek, a mesteremberek unott rutinjával készülnek. A *Hírvivő* pedig a „honderűi hízelgés” hagyományait éleszti újjá. A kötelező protokollt sose téveszti szem elől: a tudósokról, művészekről, irodalmi és művészeti eseményekről szóló tudósításai mindenkor csak a császári ház tagjai, a főhercegek, hercegek, grófok viselt dolgai, estélyei, löversenyei, agarászatai után következnek, s ez a tény aligha emelte a lap amúgy sem égisz szökő népszerűségét.

Színvonalát tekintve 1853—54-ben legjobb a *Divatcsarnok*, s ebben a viszonyok kedvező alakulásáé a legfőbb érdem (bár a szerkesztésnek a későbbinél lényegesen igényesebb és körültekintőbb voltát sem lehet elhallgatni). A *Szépirodalmi Lapok* még 1853 júliusában kidől a versenyből, a *Délibáb* pedig FETTERICS „jóvoltából” mind többet vesz előfizetőiből, pályafutásai gyakori mélypontjai egyikében vesztegel a *Hölgyfutár* is. A *Szépirodalmi Lapok* munkatársai jó része — jobb híján — a *Divatcsarnok*hoz csatlakozik, de csak a *Vasárnapi Újság* indulásáig (1854. márc. 5.), attól fogva FRIEBEISZ mind többször kénytelen fordítások után nézni vagy a hazai mezőny közepszerűségeivel beérni. A lejtőn lefelé indult lapon a szerkesztőváltások sem segítenek.

SZABÓ Richárd szerkesztősége idején, az évtized végén ugyan — átmenetileg — fellendülés tapasztalható. Egyik, 1860. jan. 24-én keltezett híradása szerint a lap első számai 1500 példányban fogytak el, és a még mindig jelentkező előfizetők kedvéért második kiadást kellett sajtó alá rendezni. (1854 elején kibocsátott szerkesztői felhívásában FRIEBEISZ bevallja, hogy lapjának jelenleg 312 előfizetője van, és hogy a „kiállítási költségek födőzve legyenek”, legalább 650 prenumeránsra lenne szüksége.)

SZABÓ Richárd (1820—1873), aki epitheton ornansként viselte magán a Bach-korszakban „a hölgyvilág egyik kedvenc írója” elnevezést, 1859-ben — SZILÁGYI Virgil szerkesztősége alatt — főmunkatársként kezdte pályáját a *Divatcsarnok*nál, ahol még ebben az évben szerkesztővé lett. A nők kedvencévé — korábban népszerű elbeszélései mellett — az *Életképekben* folytatásokban megjelenő, majd 1847-ben kötetben is napvilágot látó *Nők Világa* című, a nőkérdést nálunk akkor még sok tekintetben új módon tárgyaló levelei tették. Szerkesztése idején a *Divatcsarnok* „női szaklappá” változott. Azaz: ösztönzői a bécsi *Irisz* és főként a berlini *Bazar* példájára átmenetté az irodalmi divatlap és a divatszaklap között.

Irodalmi része most már valóban másodlagos, melléklet, mint példaképeinél. Annál nagyobb gondot fordít a nővilág kérdéseire. Hadd illusztráljuk a mondotakat a szerkesztő cikkeivel: *A női műveltségről, Rend és tisztaság, Kertművelés, Gazdálkodás*. Vagy nézzük a többi szerző írásait: *A színek összhangzásáról a szobák díszítésénél*, FEJES István: *Vonások a női életből. I. Női jog és erény. II. Női kedély, érzelmek*, Sz. K.: *Tanulják-e a magyar hölgyek az irálytant és a nemzeti irodalom történetét, A nőnem társasági helyzete keleten és nyugaton*, RÓZSAÁGI Antal: *A tánc erkölcsű szempontról. A Társaséleti szemlében* RÓZSAÁGI úgy cseveg, mintha egy dűsan díszített biedermeier szalonban tenné. SZEGLESSY Dóri pedig *Női divat- és műcsarnokot* indít a hímezni, varrni vágyó ifjú hölgyek számára.

De: vannak ennél még megcsodálnivalóbb érdemei is. „Valóban megifjult, megszépült, mint egy Phoenix — lelkenedik a SZABÓ-szerkesztette *Divatcsarnok*ról szólva a *Hölgyfutár* —. Kiállítása pompás, divatképe nagy, szabásmintái alkalmasak.” (1859. nov. 12., 135. sz. *Budapesti hírharang*.) „Ő hozza a legszebb, s valódílág eredeti párizsi divatképeket” „A ‚Bazar’ nem szebb. Az ‚Iris’-nél százszor szebb’. S ezt mind a versenytársak írják.

SZABÓ Richárd azonban 1862 karácsonyán búcsút mond a *Divatcsarnok*nak. Energiáit inkább másik lapjának, a *Gyermekbarátnak* tartogatja. Vége az átmeneti virágzásnak, és a szakítást a *Divatcsarnok* alig félévvel éli túl.

Megjelenésének és megszűnésének periódusai évtizednyi működést sejtetnek. A valóság ennél szerényebb. A *Divatcsarnok* nemcsak formátumát, szerkesztőit (és ebből következően szerkesztési elveit és irányát), de megjelenési időpontjait is sűrűn változtatta. A nagy nyolcadrét alakú, tipográfiáját tekintve az *Életképekre* emlékeztető orgánium (előfizetési díja egy évre 14, vidéken 15 Ft. volt), kezdetben hetenként kétszer, csütörtökön és vasárnap került „szép olvasónéi pipereasztalára”. 1854-től 5 naponként. 1856. márc. 30-tól 1857. jan. 15-ig szünetelt, akkor három íves füzetekben havonként megjelenő folyóiratként éled újjá. 1858-tól ismét hetilap, évi 8 Ft-ért. 1859. szept. 27-től nov. 7-ig újfent szünetel, kéthasábos, nagy negyeddrét alakban, 10 Ft-ért éri meg újabb feltámadását, míg 1863. júl. 30-án megint megszűnik, de most már — végleg.

Váltakoznak szerkesztői is. Császárral kapcsolatban már 1853. aug. 8-án, alig négy hónappal az indulás után írja GYULAI PÁKH Albertnek: „A *Divat-*

csarnok nem állja meg a sarat, s mint hallom, Bereczet kérte föl kiadója szerkesztőül.”⁸⁶ 1853 decemberétől „művezérként” FRIEBEISZ István (1822—1890) áll a lap élére. „Mostmár Császárnak — értesíti SZEMERE Miklóst TOMPA — legkisebb befolyása sincs a Desarnokra. Egészen lemondott róla; csak neve áll ott irodalmi viszonyok miatt, ti. mert a valódi szerkesztő, Friebeisz, komáromi capitulans volt, s nevére nehezen engedték volna meg a lapot.”⁸⁷ FRIEBEISZT követően megszűntéig CSÁSZÁR Ferenc (1855—1857. aug. 17.), SZILÁGYI Virgil (1858. aug. 31.—1859. júl. 28.), SZABÓ Richárd (1859. nov. 8.—1862. dec. 23.) és VÉRTESI Arnold (1862. dec. 24.—1863. júl. 30.) szerkesztik még a lapot, SZABÓT kivéve, hanyatló népszerűséggel.

*

A korábban tárgyalt folyóiratoknál kedvezőbb körülmények között indul útjára VAJDA János csaknem egy évtizedig fennálló lapja, a *Nővilág* (1857. jan. 8.—1864. szept. 25.). Az önkényuralom mindent bénító szorítása érezhetően enyhül. 1854. május elsején megszűnik az ostromállapot, FERENC JÓZSEF uralkodói körútja alkalmával a börtönben levők valamennyien amnesztiát kapnak, a külföldre távozottak kivételével. A szabadabb mozgási lehetőségek a nemzeti mozgalmak fellendülését eredményezik. A nemzeti szellem ébredése elsősorban az irodalom és a kulturális élet területén érezteti hatását. Megélenkül — az abszolutizmus korábbi éveivel viszonyítva — sajtóéletünk is. Új orgánumok — közöttük jól szerkesztett, életképes szaklapok — keletkeznek, és megindul a publicisztikánkra elementáris hatást gyakorló *Vasárnapi Újság*.

A kortársak a *Nővilágban* afféle „női” *Vasárnapi Újságot* látnak.⁸⁸ A *Buda-pesti Veszhang* glosszaírója szerint: „E lap általán mindazzal foglalkozand, mi a nővilág physikai, erkölcsi, nyilvános s magánéletét érdekelheti.”⁸⁹ A szerkesztőt, VAJDA Jánost (1827—1897) sokan máris „egyik legtehetségesebb költőnk”-nek tartják. Neve a különböző lapokban publikált költeményei, elbeszélései, kötetbe gyűjtött versei révén jól ismert. Vannak rajongói és GREGUSS kritikája nyomán (*Pesti Napló*, 1856. szept. 24.) megtörtént első összekoccanása is a *Pesti Napló* körével. Más ez a költészet, esztétikai világgépével együtt — érezhető már ebből a kritikából is —, mint amit GREGUSS és elvbarátai, a később „irodalmi Deák-párti”-ként számon tartottak költőink elé eszményként vetítettek. A *Nővilágban* megjelent VAJDA-írások, versek, tanulmányok, glosszák méginkább mélyítik ezeket az ellentéteket. Az időről időre fellángoló, pro—contra hadakozások pedig, amelyekben a *Nővilág* szerkesztője mindig élésre fent fegyverekkel kér részt, lassan elhidegítik az emberi kapcsolatokat is a csatározók között.

Nem új ember a szerkesztő újságíróként sem: 1855. július elseje, TÖRÖK János Bécsben kiadott orgánumának, a *Magyar Sajtónak* indulása óta hivatás-szerűen úzi. Másfél éven át vezeti a lap újdonságrovatát, írja színibírálatait. Azt talán mondanunk sem kell, hogy az irodalom, a kulturális élet, a tudomány-népszerűsítés, ismeretterjesztés problémái foglalkoztatják a legtöbbet lendületesen megírt glosszáiban.

86. *GyPLEv.* 170. 1.

87. *TMLv.* I. k. 207. 1.

88. [ÁLDOR Imre] CASSIUS: *Irodalmi Csevegések II. Magyar Világ.* 1866. jan. 3., 17. sz.

89. 1856. dec. 25., 52. sz. *Hircsengetyű.*

VAJDA ilyenképp határozza meg lapja célkitűzéseit: „Azon hitben, miszerint elérkezett legkésőbb ideje annak, hogy magyar hölgyeink irodalmunk fontosságát belátva, a párizsi és egyéb külföldi idegen ‚zsurnálok‘ helyett végre kivétel nélkül — szépirodalommal egybekapcsolt magyar divatújságot járassanak — megindítjuk lapunkat (. . .) Egyszóval legfőbb törekvésünk volt és marad; korszerű magyar divatlapot adni a hölgyközönség kezébe, mely míg egyfelől kimerítő ismeretet, hű képet, magyarázó tudomást ad a nagyvilág divatteréről, másfelől a magyar hazai szépirodalom s művészet megismerésében is lelkiismeretes, hű útmutatója legyen s mindazon honi közügyekről is értesítést adjon, melyekről minden igaz magyar honleánynak tudomással kell bírnia.”⁹⁰

Irodalmi divatlapjainknak meghonosodásuk óta egyik legfőbb érvük, létezésük indoklása a külföldi, főként természetesen a német irodalmi lapok, folyóiratok kiszorítása. MÁTRAY Gábor 1833. ápr. 1-én megindult *Regélője* éppúgy ezt tekinti elsőrendű célkitűzésének, mint MUNKÁCSY János 1835. jan. 3-án létesült orgánuma, a *Rajzolatok a társasélet- és divatvilágból*. Városaink nagymértékben német lakossága és német szellemiségű műveltsége, továbbá a Habsburg-hatalom mindig akciókész állapotban levő germanizációs szándékai ismeretében, ilyen irányú elhatározásait aligha kell magyaráznunk. És ha a negyvenes években javulni látszott is a helyzet, a Bach-korszak expanzív törekvései ismét időszerűséget kölcsönöztek a fenti elgondolásnak. Az elmondottak illusztrálására hadd álljon itt a *Győri Közlöny* korabeli jegyzete:

„Az *Iris* című német divatlapnak igen tevékeny apostolai lehetnek városunkban, mert alig van egy jóra való ház, hova nevezett lap ne járna. Hacsak gusztus dolgának tekintenők, semmi szólásunk nem volna hozzá, de midőn saját lapirodalmunk elhanyagolását kell az ügyben tapasztalunk, nem lehet elhallgatnunk, s nem kárhoztatnunk azon vétkes közönyt, melyet szebbnél-szebb divatlapjaink iránt egy némely úrhölgy tanúsít. Ugyan kérdjük, mivel különb az *Iris*, mint a *Nővilág*, *Hölgyfutár*, *Divatcsarnok* s *Napkelet*? Mi is láttuk az *Iris* műmellékleteit, de biz azok semmivel sem különbek a nevezett lapokénál, sőt a *Nővilág* horgoló, hímző, stb. mintarajzai még szebbek az *Iris*énél is. Mi nem bánjuk, ha a világ minden nyelvén megjelenő lapokat is meghozatja valaki magának, de ugyanakkor a magyarnak is kell egy kis helyecskét engedni az asztalon, mert az igazi műveltség nem csupán abban nyilatkozik, hogy idegen nyelven beszéljünk, olvassunk, hanem legfőképp nyilatkozik abban, ha édes anyai nyelvünket szeretjük, s ha a közművelődést nemzeti irányban terjesztő hazai közlönyöket tetteles részvétellel ápoljuk.”⁹¹

A *Nővilág* — szerkesztője elhatározása szerint — már nem irodalmi divatlap, „Hetilap a magyar hölgyek számára” — világosít fel más irányba indultáról alcíme is. Nők, méghozzá elsősorban a „középrend” asszonyai és leányai számára készülő ismeretterjesztő orgánum. Minden olyan témáról szólni kíván, amely egy művelt vagy művelté lenni vágyó asszonyt vagy leányt érdekelhet. Népszerű, széles körökben figyelmet keltő, de nem lekezelő vagy kioktató hangon. Rovatai között a divat is szerepel természetesen, divatképpel ékítve (az előfizetési felhívás gondosan mérlegelt propaganda-szempontról minden alkalommal szépirodalommal egybekapcsolt divatlapként emlegeti), hiszen ez éppúgy a nők világa-

90. *Nővilág*. 1858. dec. 26., 52. sz. *Előfizetési felhívás*.

91. 1859. jan. 27., 8. sz.

hoz tartozik, mint a kozmetika, a háztartás vagy az ételreceptek, ám a főhangsúly mégsem ezeken lesz, mint az *Irisz*nél, *Bazarnál*, *Nefelejts*nél vagy a FRIEBEISZ-féle *Délibábnál*, hanem az emberi élet mélyebb problémáin. A tudomány-népszerűsítő — ismeretterjesztő tematika mellett — fontos szerepet játszik a szépirodalom is — sommázhathatjuk sűrűn megfogalmazott szándékait.

Programcikkei egyike, a szerkesztőtől származó *Néhány szó — négy szemkőzt*⁹² — mintegy a lap fő célkitűzésére utalón — azt a problémát tárgyalja: „hogyan s miképpen múlhatnak fölül jelenen hölgyeink a férfiakat legmagasabb erényeink, a hon és művelődés szeretetében”. „A szellemi művelődés — figyelmeztet — együttjár a nőnem felszabadulásával (...) a művelődés a nőnem megváltása! (...) minél inkább terjed a műveltség valamely népnél, a nők állása annál tisztesebb.” A női emancipáció érdekében munkáló cikk szellemében fogannak a *Nővilág* más írásai és közleményei is. 1857 és 1861 között a *Nővilág* a közreadója VAJDA legjobb publicisztikai, kritikai, esztétikai munkáinak (*A szépről szépekhez*, *Arany János*, *Ez új esztendőben*, *Villequierben*, *Néhány szó — négy szemkőzt* stb.).

A szerkesztő tanulmányai, glosszái — és az ezek eredményeit szintetizáló *Széptani levelek*, két nagy, összegező röpiratának, az *Önbírdal*nak és a *Polgárosodás*nak közvetlen elődje — mind markánsabban motiválják szerkesztőjük sajátos, a Kemény—Gyulai csoporttól mindinkább elütő irodalmi-esztétikai elveit.

A lap legjobb, önmagában is rangot jelentő része, a glosszákat, glosszázó tudósításokat tartalmazó „újdonság”-rovat, a hét esztendő alatt sokféle nevet viselő „Tárca”. 1861-ig, politikai lapja, a *Csatár* megindulásáig VAJDA szerkeszti és javarészt maga is írja. 1861-től ZILAHY Károly és BAJZA Jenő segítkeznek a szerkesztőnek. (Utóbbi 1863-ban a lap tényleges irányítását is átveszi.) A *Tárca* írásai frissen, elmélyült szakavatottsággal vagy szellemesen reagálnak kulturális életünk úgyszólván valamennyi számottevő eseményére. VAJDA kritikai-esztétikai értekezései mellett e rovat táborozásai (mindenekelőtt VAJDA és ZILAHY jóvoltából) avatják a *Nővilágot* az ötvenes-hatvanas évek fordulóján zászlót bontott irodalmi ellenzék első támaszpontjává.

Ha színvonalban nem is mindig sikerrel, hangvételen a *Nővilág* többi cikkírói is igyekeznek a szerkesztő példájához igazodni. Legjobb az a közleményei, amelyek a „nővilág” problémáival foglalkoznak ([VAJDA János] KIÁLTÓ szó: *A gyermekirodalom*, *A nőnem közhasznú szakirodalma*, KEMPELEN Riza: *A nők világa*, ÁGAI Adolf: *A gyermek*, LENGYEL Dániel: *A beteg gyermek és annak ápolása*, ABONYI Lajos: *A házasság örömei*, FRANKENBURG Adolf: *Párhuzam a pesti és budai nők közt*, THULMON Jozefa: *Jeles nők arcképcsarnoka* és JÓSIKA Júlia munkái).

A tudomány-népszerűsítés egyéb területéről származó cikkek már halványabbak, és VAJDÁT, JÓKAIT nem számítva, divatos vagy irodalmunk derékhadához tartozó írók, költők (SZÁSZ Károly, TÓTH Endre, DALMADY, MEDGYES Lajos, LOSONCZY László, később TOLNAI Lajos, ORMÓDY Bertalan, ill. LAUKA, VÉRTESEI Arnold, VADNAY Károly, P. SZATHMÁRY Károly, VAS GEREKEN) műveiből verbuválódik össze javarészt a lap szépirodalmi része is.

A *Pesti Napló* körül lazább-szorosabb érdekszövetségben csoportosuló írók,

92. *Nővilág*. 1858. okt. 31., 44. sz.

publicisták kezdettől fogva fennálló bojkottjának okairól — amely a *Nővilágra* nézve végzetes lett — már szoltunk. GYULAI ugyan 1857-ben és 58-ban szerepel egy-egy verssel, de jellemző módon nem tart igényt a *Nővilág* 1858-ban neki ítelt tíz arany értékű verspályadíjára. Hogy a lap 1861-ig, vagyis amíg ténylegesen VAJDA szerkesztette, mégis magasabb szinten állt, mint a *Divatcsarnok*, a *Hölgyfutár*ról nem is szólva, az a szerkesztő rendkívül aktív közremunkálásának (sok esetben szinte egyedül, Atlaszként tartotta vállán orgánumát), nem ritkán közölt értékes fordításainak (HEINE, PUSKIN, GOETHE, LENAU, Thomas MOORE, GOGOL, Victor HUGO, MUSSET és természetesen DUMAS père, FÉVAL, DESLYS is), néhány ügyes ötletnek (*Lyrái aloék*, ill. *Örökszépek* rovata a magyar és világirodalom számos nagy versét hozta), no és mutatós kiállítású divatképeinek, hímzsmintáinak köszönhető.

Ötvenes években támadt irodalmi divatlapjaink közül — előfizetői számát tekintve — a *Nővilág* dicsekedhet legnagyobb sikerrel. Indulását követően „harmadfélezer” előfizetője volt. Az első négy számát — eleget téve a nem mindennapi érdeklődésnek — újra kellett nyomtatni. („Egy ideig rendkívüli pártolásnak örvendett — emlékezik vissza ÁLDOR Imre is —, annyira, hogy a falusi kisasszonyok minden divatlapról azt hiszi, hogy a „Nővilág”.⁹³)

Lette-e a *Nővilágból* — eredeti szándékának megfelelően — az emancipációra vágyó nők kalauza? — kérdezheti az olvasó. Am kérdésére — a kezdeti sikereket figyelembe véve is — tagadólag kell válaszolnunk. A Bach-korszakban keletkezett irodalmi jellegű lapjainkat sújtó átok VAJDA orgánumát sem kímélte: rendkívül szerény, szűk körű szerzői, ill. munkatársi gárdával rendelkezett, s ez már önmagában véve kevésnek bizonyult elgondolásai véghezviteléhez. Azután: Európa- és Magyarország-szerte azt már mindenki tudta, hogy az irodalmi divatlap megfutotta pályáját, a negyvenes évek sikereit visszaidézni többé — nem lehet. A *hogyan tovább* azonban korántsem mutatkozott ilyen egyértelműnek. Túl sok volt talán a csábító lehetőség. VAJDA, a szerkesztő, a *Gartenlaube* vagy méginkább a *Vasárnapi Újság* gyakorlatát tekintette követendő mintaképnek; HECKENAST, a kiadó, a *Bazar* kelendőségét sem ítélné megvetendőnek. A *Bazar* mellett érvelt, hogy jobban emlékeztetett a negyvenes évek nagy sikert ért hazai irodalmi divatlapjaira, így talán útja is könnyebb volna, a magyar hölgyközönség szívéhez. A szempontoknak ez a kitapintható kettőssége a *Nővilág* legjobb éveiben is zavarólag hat.

De: VAJDA szerkesztői elképzelései, szerkesztési elvei sem voltak következetesek. A kezdetben ismeretterjesztő lapnak deklarált *Nővilágot*, később — evés közben jön meg az étvány —, főként a ZILAHY Károllyal történt egyesülés után, az irodalmi ellenzék orgánumává kívánta fejleszteni. Az Októberi Diploma élénkítette politikai élet viszont a politikai publicisztika mezejére csalta a szerkesztőt. Ekkor már nem öröm, nagy lehetőségek tárháza, de nyűg a *Nővilág*. Rövidesen át is engedi az irányítást BAJZA Jenőnek, szerkesztőségét eztán már csak a borítólap hirdeti. BAJZA Jenő kezén presztízsét veszti a *Nővilág*, már nem is hetilap (1861-től havonta kétszer, 1862-től háromszor, 1863-tól nagyalakúvá válva újfent kétszer jelenik meg). „Mi Vajda Jánost — írja a *Nővilágról* szólva a *Hölgyfutár* — határozottan szeretjük, de azért meg merjük neki mondani,

93. CASSIUS, i. m. = *Magyar Világ*. 1866. jan. 3., 17. 1.

hogy újabb időben meglátszott a lapon, hogy jeles szerkesztője broucheuröket [Önbírálat, Polgárosodás] ír.”⁹⁴

Amikor VAJDA a *Magyar Sajtó* szerkesztőjeként megbukik, felperzselt hadállásaiból a *Nővilághoz* menekül ismét. 1864-től hetente jelenik meg a lap. VAJDA hallatlan aktivitással kezd újjászervezéséhez. A példáján indult *Családi Körrel* így sem állja a versenyt. Az első magyar nőszerkesztő, SZEGFI Mórné KÁNYA Emília, nagyszerű lapját legjobb íróink, publicistáink, sőt tudósaink is támogatják, így hát képes sikerre vinni mindazt, amibe Vajda éppen csak belekezdett.

A *Nővilág* megszűnésének mégsem a *Családi Kör* rivalizálása az elsődleges oka. „A *„Nővilág”* — hozza olvasói tudomására a *Hölgyfutár* — e hó végével megszűnik, dacára annak, hogy előfizetőinek száma meghaladja a 800-t. Heckenast úrnak fényes tervei lehetnek, hogy lapjait így reducálja. Azt is hallottuk, hogy Vajda János, a jelenlegi szerkesztő, néhány száz frt-ért magához akarta váltani e divatközlönyt, de a kiadó úrnak ehhez sem volt kedve. Nagy kár. Vajda János, a journalismus terén szintén megpróbált talentum, s egyes bogarai mellett is szívesen láttuk őt akárniféle ily vállalat élén.”⁹⁵

A 800 előfizetővel rendelkező *Nővilág* üzletként kétségtelenül szerényebb, mint a „harmadféleztet” magáénak mondható. Ám ez önmagában még valóban nem lehet ok a lap felszámolására, hiszen — láthattuk — 1854-ben a *Divatcsarnokot* szerkesztő FRIEBEISZ 650 prenumeránsal is beérte volna. Az igazat a VAJDA köréhez közelálló ÁLDOR Imre írja meg: „e lap bukásának oka — a politika volt (...)”⁹⁶

VAJDA röpirataival, az *Önbírálattal* és a *Polgárosodással*, továbbá 1863-ban szerkesztett orgánumával, a *Magyar Sajtóval*, heves ellenérzést váltott ki a hazai politikai és irodalmi közvélemény mértékadó köreiből. Megnyilatkozásai, amelyek társadalmi kérdésekben radikálisabbak, politikai-közjogi sikon viszont engedékenyebbek voltak az akkor itthon szinte kötelezően elfogadottnál, politikai ellenfeleiben azt az érzést keltették, hogy akkor támadja hátba a passzív rezisztencia politikáját, amikor az — vélekedésük szerint — a siker küszöbéhez érkezett. Irodalmi ellenfelei pedig benne látták a létesülő irodalmi ellenzék vezérét. Hogy törekvéseinek gátat vessenek: országos bojkottot hoztak létre ellene, a bértollnokság vádjával fűszerezetten. És HECKENAST, a kitűnő üzletember, amilyen jó szívvel bízta az irodalmunkban külön szint képviselő VAJDA kezére a *Nővilágot*, éppannyira tartózkodott attól, hogy a kiadásában megjelenő lapot egy országos bojkott alá került költő szerkessze. Sem jövőt, sem fantáziát nem látott többé VAJDA orgánumában. Neki szekundált még sajtónk fejlődése is.

A hatvanas évek derekán vagyunk: az irodalmi divatlapok, illetőleg a hozzájuk hasonló irodalmi orgánumok szerepe beteljesedett. De: feltűntek már azok az új lapkezdemények is, amelyek elődeik kudarcán és a külföldi példák jobb számbavételén elindulva, rövidesen a magyar olvasóközönség kedvenceivé lesznek.

*

„Menjetek opera- symphoniáttal!... / Beethoven, Schubert, és a többi mit nekem? / Céljok eltévesztett: mert az észhez szólnak; / Mint ők a szívet,

94. 1862. nov. 13., *Budapesti hírharang*.

95. 1864. szept. 8., 21. sz. *Hírharang*.

96. CASSIUS, i. m.

úgy én őket megvetem! — / Hej, a jó cigánynak síró hegedűje / Többet ér száz csengő-pengő operánál! . . . / Ott ülni egy kancsó bor mellett s mélázni / Varázsvonójának viharzó hangjánál . . .⁹⁷ Ez a Mokány Berci ajkára illő szózat ugyan a később neves történeásszé lett THALY Kálmán poétai lantjáról kélt, de mottóként bizvást a VAHOR Imre által szerkesztett *Napkelet* (1857. jan. 8.—1860. dec. 23.; ill. 1862. jan. 1.—1862. szept. 28.) működése fölé is odailleszthetnének.

VAHOR lapja a parlagi nacionalizmus jellegzetes magyar hajtása volt, ezért szaporodott előfizetői száma „évnegyedről-évnegyedre”, esztendő végére már a bővös 2000-et is túlszárnyalva. A sűrűn érkező vidéki levelek szerint főként a kisnemesség hétszilvafával árnyékolt portáin várták ráéhezve. Munkatársi gárdája is megannyi sírjából elevenedett Pontyiból, Kopóháziból, Csollány Bertiből verbuválódott elsősorban. És lám, nem maradhatott veszteg a peleskei nótárius sem: *A feltámadt peleskei nótárius leveleiben* SZOKOLY Viktor, a segédszerkesztő rúgtat neki — VAHOR érezhető inspirációjára — mindennek, ami — úgymond — a magyar érzést sérti. Kísértetiesen hasonló a történelmi szituáció is. GVADÁNYI főművét csakúgy, mint lelki gyermeke folyóiratát, a germanizáció egyhülte nyomán támadt, a nemzetit mind erőteljesebben nemesítő lefokozó ellenállás hozta létre. A soraikból kicsendülő tanulság is csaknem azonos: ha magyar ruhát öltünk és visszaállítjuk régi állapotainkat (figyelmen kívül hagyva a változó idő követelményeit, ügyelve ellenben a birtokos nemesség érdekei érvényesülésére) — a nemzet nem veszhet el.

A *Napkelet* másik éltető eleme egy, a Bach-korszak idején országos méretűvé nőtt jelenség (ugyancsak jellegzetes hazai sajáttság): a cigány muzsika melletti sírvavigadás, és a kiszolgálására, élménye nyomán termett „korhely líra” (RÓNAY György szavaival élve). „Egészen olyan időket élünk — emlékezik vissza ezekre az évekre PODMANICZKY Frigyes —, mikor a cigányzene képezi lehangolt kedélyünk utolsó menedékét.”⁹⁸ A cigánymuzsikában véli fölfedezni HUNFALVY János is azt a varázsszert, „melly lelkesítő bűverejét a haza minden fiával érzeteti, melly minden kört és osztályt felvillanyoz, minden osztály- és fajtabeli válaszfalat ledönt”.⁹⁹

A sírvavigadás lélektani alapja a hazafibánat, az elveszett forradalmi és szabadságharcos célkitűzések gyásza, a rideg való elől a mámorba menekülés. ARANY, GYULAI, LÉVAY és SZÁSZ Károly is áldoz e hangulatnak, nem egy esetben remekművű versekkel. De: „Petőfi vidám bordalával szemben az új bordalok többnyire bánatosak”.¹⁰⁰

A sírvavigadás, a cigánymuzsika melletti magyarnótázás, hazafias tüntetés is volt egyszersmind, főként az évtized elején. Egykorú leírások tudósítanak arról, hogy a magukat utcahosszat végigmuzsikáltakat osztrák zsandárok kísérték be, mint „rebelliseket”. Politikai tüntetést szimatoltak abban a lelkes ünneplésben is, amelyben a felvidék közönsége az ott vendégszereplő PATIKÁRUS Ferkót, a kor legnépszerűbb primását és zenekarát részesítette az ötvenes évek elején. Ám a nemesi sírvavigadás kezdettől fogva számtalan, társadalmilag egészségtelen elemet hordott magában. Túl sok volt benne a nagyhangú magyarkodás, a „hont

97. THALY Kálmán: *A hangversenyek korszakában.* = *Napkelet.* 1860. jan. 1., 1. sz.

98. *Naplótöredékek.* Bp. 1887—1888. 3. k. 29. l.

99. *Magyarország és Erdély eredeti képekben.* Darmstadt, 1856. 1. k. 70. l.

100. KOMLÓS Aladár: *A magyar költészet Petőfitől Adyig.* Bp., 1959., 21. l.

ordítva szeretés”, és végső soron a tettek mezejéről a passzív ellenzékiesség, az italon növesztett illúziók világába csalta művelőit.

A PETŐFI-epigonok termelte „korhelylira” — amely a *Hölgyfutár* után a *Napkelet*ben újabb, az előbbinél markánsabb orgánusra lelt — kezdettől fogva magán hordta a korábban számba vett kórjelenségeket, a provincializmussal egybekötött nagyhangú magyarkodást. A verseiket létrehívó hangulatot, alighanem az „irányzat” nagymestere, a PETŐFIVEL akkoriban vetekedő népszerűségű LISZNYAI Kálmán éri legtalálóbban tetten: „S bármily nagy a dínom-dánom / Nem feledjük a — hazát: / Ez a fő ok az ivásra, / Kedvteremtő mulatásra, / Rajta hát! / Igyék az egész ország!” (*Komlókerti cimboradalok*). És isznak is derekasan a Komlóban, az Aranysasban és országszerte.

LISZNYAI *Magyar boristenítő dalokat* ír a *Napkelet*be, gondosan lajstromba véve a hon valamennyi istenítésre alkalmas borát, a tokajitól az ószerednyeiig, amelynek fogyasztása — „Nemzeti kötelesség!” Fél országot mondhatják pertu cimborájuknak, VAJDA János a *Nóvilágban* nem is emlegeti VAHOTOT másként, mint „országos barátunk”-nak.

LISZNYAI és VAHOT időről időre országhíró körutakat, ún. dalidókat rendez. Ezekre a nagyarányú évészettel-ivászattal végződő, dallal, szavalattal egybekötött irodalmi-felolvasó estekre — amelyek a nemzeti érzést vannak hivatva ébren tartani — rendszerint magukkal viszik valamelyik nevesebb pesti cigányprímást, azaz: „nemzeti zeneművészt”, a zenekarával — „nemzeti zenetársulattal”. Dalidóikról szóló bombasztokkal tömött tudósításaikat olvasva, akaratlanul is VAJDA János *Önbírálatba* írt sorai jutnak eszünkbe: „Valóban, itt a haza eszméje uralkodik minden, még a legalacsonyabb tárgy fölött is, olykor egész a nevetségig. Itt van hazafi csizmadia, „nemzeti hajművész”, honi szoknya, és még „nemzeti szagtalan árnyékszék” is”.

Maga a folyóirat neve — a *Napkelet* — is, mintegy kesztyűdobás a *Pesti Napló* köre európai tájékozódású műveltségeszmenyével szemben. Hát még azzal a zavaros, romantikus-nacionalista történeteszmenlélettel nyakon öntve, ahogy VAHOTÉK csinálták. „Vahot a hét vezér sátrai alatt dőzsölt” — jellemzi tömören a *Polgárosodásban* VAJDA János a *Napkelet* világát. Vezető költőjének, LISZNYAINAK pedig ERDÉLYI János állapítja meg tóvel-heggyel összehányt „ősmagyar mitológiájáról”, hogy azok egyszerűen szlovák babonák. A dilettantizmus jegyében fogant KUBINYI Lajos értekezése „*A keleti nyelvek diadal*”-ról, továbbá THALY Kálmán (*Turul dalok, Egy Zoltán korabeli vén lantos versei*), CSAPÓ Kálmán (*Emős*), „ősmagyar” inspirációjú költeményei is.

A lap típusát tekintve a *Napkelet* meglehetősen öszvér képződmény: az irodalmi divatlapok válságtüneteivel testén, izelítőt ad az előtte álló lehetőségek csaknem mindegyikéből. „Budapesti képes újság. A hasznos ismeretek, társasélet, irodalom, művészet és divat érdekében, hölgyek és férfiak számára egyaránt” — tudósít alcíme. Hát igen, ebben azután tényleg minden benne van, még az is, hogy sokat markol és keveset szorít.

Egy ideig a laptársak is találgatják szándékát: a *Vasárnapi Újság* úgy sejti, hogy „nem annyira a néplapok, mint a szépirodalmi és divatlapok versenytársaul kelt fel a Vahot Imre lapja”.¹⁰¹ A *Kalauz* is — több kollégájával egyetértésben — az irodalmi divatlapok táborába sorolja. Sajtóéletünkben betöltött

szerepénél fogva az irodalmi jellegű lapok csoportjában kell számon tartanunk, annak ellenére, hogy orgánumának megszűntéig, valószínűleg maga VAHOT sem tudta határozottan eldönteni: melyik laptípusnál állapodjék meg végül.

Szépirodalmi rovatát, főleg költőit illetően, barátai, a Petőfi-epigonok rendelkezésére bocsátja a szerkesztő: LISZNYAI Kálmán, TÓTH Kálmán (csak az első évben), ZALÁR, SZELESTEY, LOSONCZY László és THALY Kálmán írják versei többségét. Annyit hirdette, hogy végül hitte is: PETŐFIT ő, VAHOT adta a magyar irodalomnak. Egy újabb Petőfi útnak indítása reményében éppen ezért az ismeretlen verselők dandárja lepi el a *Napkelet* hasábjait („Lapomban [...] azon leszek, hogy ezentúl is minél több netalán örökké homályban rejtendezett életrevaló ifjú tehetséget buzdítsak fel e pályára.”¹⁰²) Ám ezúttal cserben hagyta szerencséje: nem PETŐFI, de még egy újabb LISZNYAI sem találtatott a névtelen próbázók hadában. Kiválóságaink — mondanunk is fölösleges talán — messzire elkerülték VAHOT lapját. De ezt tették a közepesek is. S nem jobb a helyzet a prózáíróit tekintve sem.

De: vágyott a *Napkelet* az enciklopédikus lapok, elsősorban a *Vasárnapi Újság* dicsőségére, pontosabban fogalmazva: anyagi sikerére is. VAHOT ugyan úton-útfélen fitymálva szól PÁKH orgánuma jelentőségéről („A *Napkelet* elmondhatja, hogy soha nem volt még magyar szépirodalmi lapnak annyi előfizetője, mint amennyi csak most is van neki. S ezt korántsem a Vasárnapi Újság olvasási vágyat ingerlő népszerűségének — mint azt ügytársunk Pákh Albert megírta —, hanem önmagának, saját ereje- és életrevalóságának köszönheti; míg ellenben a Vasárnapi Újság közönsége igen sokat köszönhet — jobb magyar lapjaink javításra kényszerítő versenyzési buzgalmának, s áldozatkészségének.”¹⁰³ Magyarán: ha a *Vasárnapi Újság* népszerű, azt főként a *Napkelet* jótékony hatásának köszönheti), mégis: mind külsejében, mind állandó témakörei kijelölésében egyaránt igyekszik a nagy példaképhez hasonlónak lenni.

„Parturiunt montes, nascetur ridiculus mus” — VAHOTnak ez a próbálkozása is visszajáról sült el. A *Vasárnapi Újság* cikkeit jeles tudósok, a tudomány-népszerűsítésben, ismeretterjesztésben avatott tollú szakemberek, publicisták írták. Ha néha-néha be is csúszott egy-egy jószándékú dilettáns próbálkozása, az csak a lap PÁKH-meghatározta „ismeretterjesztő akadémia” jellegét látszott motiválni. A *Napkelet*nél ellenben a kontárok uralták a terepet, és a szakavatottak írásai képezték a „törpe minoritást”.

Pedig VAHOT sokat fáradozik lapja népszerűsítése érdekében. Gazdag képanyagát lehetőleg jó rajzolókkal (VÍZKELETY Béla, ZOMBORY Gusztáv) készítteti. Rendelésre írt vidéki levelek öregbítik a *Napkelet* dicsőségét.¹⁰⁴ A kelendő lapok sikerét — mint azt a *Vasárnapi Újság* esetében is láttuk — a *Napkelet* saját érdemének tudja be. („Hanem levelem mellé csatolva egy piros borítékú holmit küldök. Eleinte ugyan azt hittem, hogy ez a ‚Napkelet’, de később vettem magam észre, hogy ez a Vajda János nevű fiatal poéta milyen öregesű politikusi! felveszi a ‚Napkelet’ köpönyegét [ti. Vahot lapja rózsaszínű fedőlappal jelent meg, és egy ideig a Vajda szerkesztette *Nővilág* is], s mint a pávatollakkal felcifrázott

102. *Előfizetés a Napkelet 1859-ki évfolyamára*. 1958. 50. sz.

103. *Tájékoztásul a Napkelet t. olvasóinak a szerkesztőtől*. 1858. dec. 25., 49. sz.

104. CSUTHY Zsigmond: *Nyílt levél a Napkelet szerkesztőjéhez*. = *Napkelet*. 1860. jan. 8., 2. sz.

szajkó, fényes nappal abban sétálgat, és azt hiszi, amit az egyszeri farkas, aki báránybőrbe öltözött, hogy nem ismernek reá, s így aztán neki lesz keresete.”¹⁰⁵) Öntöménézését — amelyet a kortársak viszolygással elegy derültséggel szemléltek — TÓTH Kálmán is szóvateszi ZÖLD ÖRDÖG álnéven írt *Kék leveleiben*: „hanem ennek [a Napkeletnek] mégis van egy hibája, ti. nagy szerénysége. Pedig egy szerkesztőnek senkisémet veheti rossznéven ha lapjában néha magáról is beszél. Meglássá akárki, hogy a Napkeletet előbb utóbb e nagy szerénysége fogja megbuktatni”¹⁰⁶).

A *Napkelet* keresettségé pünkösdi királyságnak bizonyult. Fő verstermelői, az epigon-költők, a korhelylira dalnokai irodalmi életünk perifériáira szorulnak, részben annak a következetes, magas szintű, elvi kritikának következményeként, amelyet legjobbaink, ARANY-nyal, GYULAIVAL, ERDÉLYI JÁNOSSEL élükön folytattak ellenük. Politikai-közéleti hangoltságúvá teszi ambíciójukat másrészt az ötvenes-hatvanas évek fordulójának megélenkülő belpolitikai élete. Odahagyják hát a számukra olyan szűkmarkú Parnasszust. Tavaszi hóként tünedeznek el a *Napkeletre* figyelők tábora is. Az 1859-es francia—olasz—osztrák háború, a Protestáns Pátens, az Októberi Diploma, a megyei törvényhatósági választások és az 1861-ben összeülő országgyűlés nagyobb érdekléssel bíró témák a hétszilvafás portákon is, mint VAHOT és LISZNYAI „műutazásai” vagy az „új Petőfi” várása. VAHOT a bukás elébe vágva, 1860-ban *Budapesti Képes Ujság* címen a kortárs német és magyar megfelelők mintájára, olyan politikai jellegű orgánumot hoz létre, amelyben a képé lesz a vezetőszerep, a szöveggel szemben — kevés sikerrel. 1862-ben — mint a *Sürgöny* hírül adja — „több barátai felszólítására újra megindítja a „Napkelet”-et, s vállalatát ezúttal Vízkelety Béla jeles festészünkkel szövetkezve — folytatja.”¹⁰⁷ Elillant előfizetőit ez sem téríti vissza, és 1862. szept. 28-án örökre megszűnik.

2. IRODALMI-KRITIKAI-ESZTÉTIKAI TARTALMŰ ORGÁNUMOK

Ha az évtized elején rendre kudarcot vallanak is a színvonalas irodalmi folyóirat létrehozására irányuló kísérletek, a napirendről nem kerülnek le többé. A nemzeti műveltségünk ügyét szívükön viselőik, valamennyien egyetértenek abban, hogy szükség van egy olyan orgánum megteremtésére, amely irodalmunkat kivívott rangjához méltó szinten képviseli az olvasóközönség, a világirodalom előtt, és működésével egyszersmind követendő példát is ad tévutakon bukdácsoló lapársainak. A szándékok tetté érésében CSENGERY Antalé az elsőrangú érdem. PÁKFI lapindítási kísérleteinek ő a sugalmazója, egyik irányító szelleme a már működésbe jött orgánumnak is. Fáradhatatlan toborzója a rokon nézetek képviselőinek.

Az 1853-as esztendő különösen kedvező az értékek koncentrációjára. KE-MÉNY, az önkény nyomása következtében átmenetileg felhagyva a röpiratait és a hírlapi cikkei megírására ösztönző politikai ambícióival, energiáit az irodalom

105. *A feltámadt peleskei nótárius levelei.* = *Napkelet.* 1857. júl. 5., 26. sz.

106. *Hölgyfutár.* 1858. máj. 17., 111. sz.

107. 1861. dec. 11., 284. sz. *Napi Újdonságok.*

szolgálatába állítja. A *Pesti Napló*ban 1852 végétől megjelenő írásai társadalmi és irodalmi kérdéseket vonnak az érdeklődés homlokterébe. Pesten van ismét GYULAI is, aki *Pesti Röpvék*ben írt magas színvonalú bírálatai óta nélkülözhetetlennek látszik az epigonizmus elleni harcban. ARANY és TOMPA — több jel mutatja — a korábnál aktívabban kívánnak irodalmi mozgalmainkba kapcsolódni.

A Bach-korszak legrangosabb irodalmi orgánumának, a *Szépirodalmi Lapok*-nak (1853. jan. 2.—jún. 30.) indulásáról a *Pesti Napló* tesz elsőként említést, közzé tévén EMICH Gusztávnak, a kiadónak *Előzetes jelentését* (1852. dec. 15.). Pályakezdesének előzményeiről PÁKH Albert, a szerkesztőjelölt, egy valószínűleg 1852. dec. 4-én kelt levelében tájékoztatja GYULAI, a jövőendő főmunkatársat.¹⁰⁸ Ismeretes, hogy a tervezett munkatársak sorában JÓKAI is ott szerepelt, őt azonban FESTETICS Leó gróf „brilliáns ajánlatai” a *Déliabáb* élére csábították.

„Megélünk! — biztosítja GYULAI PÁKH. — Írók a változás által egyet sem veszünk; néhányat nyerünk. Keményék, Csengeryék, s az egész hajdani P. Hírlap annál szorosabban simulnak hozzánk. Eötvös ma este, midőn a sok lap hírért hallá, így kiálta fel profétai lélekkel: „A P-é lesz a legjobb!” Mondom önnek, hogy én is ezt hiszem. Magunk urai vagyunk, szabadabban mozoghatunk. Komolyság és humor, dicsőségesen fognak egyesülni lapunkban.” Néhány nappal később, dec. 13-án PÁKH újabb levelet ír GYULAI-nak: „Megvan!!! Láttam Pákh Albert. Az Irodalmi Lapok’ szerkesztője!”

A *Szépirodalmi Lapok* programját — laptársaihoz hasonlóan — előfizetési felhívásában és beköszöntő cikkében vázolja. „Nincs, aki ne érezné — indokolja létének szükségét —, hogy olvasó közönségünk míveltebb részének irodalmi vágyait eddigi szépirodalmi vállalataink ki nem elégítheték. Ezt kénytelenek még azok is bevallani, kik az illető vállalatok élén állanak, ha egyebet nem tekintenek is, mint azt, hogy legtöbb házaikat még mindig az idegen irodalmak e nemű termékei özönlik el. A közönségnek, melyre mi számítani szeretünk, kedvére való csak az lehet, ami mind ész, mind ízlés tekintetében épületes.”

A *Szépirodalmi Lapok* nem cél, hanem eszköz. „Átmeneti hídul” kíván szolgálni a tudományos lapokhoz, megteremtve egyben a külföldi példaképeikhez méltó magyar revü létrehozásának feltételeit is. Cikkei, tanulmányai — mint a *Pesti Napló*éi — kerülve a „szigorúan tudományos modort” —, a művelt nagyközönség szimpátiájára sikerrel pályázó, vonzó stílusú, esszé műfaj útját egyengetik.

A lap a „történelmi gyökérzetű polgárisult magyar középosztály”-hoz intézi mondanivalóját, kialakítását-fejlődését igyekszik elősegíteni. Nem lesznek kizárólag nők számára gyártott témái, de amiről hasábjain szó lesz, feltehetőleg a nőolvasókat is érdekelné fogja. Hitet tesz az elvszerű bírálat és az ellenfelek irányában megnyilvánuló „irodalmi hang” mellett.

Van valami jelképes is abban, hogy beköszöntő cikke KAZINCZY emlékéét idézi.¹⁰⁹ Sokan érzik úgy, mint annak GYULAI egy Szász Károlyhoz írt levelében hangot is ad, hogy irodalmunk színvonala — „a Kazinczi [!] kora előtti időszakba esett vissza.” „Mi nem akarunk Kazinczyra — hangoztatja a cikk — mint költői példányra utalni, mert ő, nem mint költő nagy, de mélyen érezzük, hogy műgond,

108. *GyPLev.* 151—153. 1

109. KAZINCZY Ferenc (*Bevezetésül*). 1853. jan. 2., 1. sz.

csin és formatisztaság, melly műveinek kitűnő bélyege, milly égető szükségünkké vált.” „Kazinczy mély tanulmánnyal csüngött az idegen irodalmakon, s kitűnő műfordító.”

A művészi színvonal követelménye és a világirodalom — benne a fejlődés fő vonalához tartozó kortárs művek, saját alkotásaink számára kontrollt is nyújtó — ismerete; a *Szépirodalmi Lapok* fő célkitűzései igazolásáért fordult KAZINCZYHOZ. A bevezető egyszersmind az orgánium által képviselt kritikai offenzíva fő csapásirányát is megjelöli: „Mi szükségesnek tartók és teljes hívei vagyunk azon reformáló mozgalomnak, mit költészetünkben Petőfi, Arany és Tompa, széptanunkban Erdélyi kifejtettek, mert létkörünk szélesedett, és költészetünk inkább vissza lón vive, valódi és szilárd alapjára, de elérkezettnek hiszszük az időt, visszahatást idézni elő kinövészei ellen, mellyek hova tovább botránnyá fajulhatnak.”

Az 1848 óta mind riasztóbb tömegekben jelentkező epigon költők ellen, irodalmunk színvonalának védelmét hangoztatva, ARANY (*Vojtina ars poetikája*) és GYULAI PÁL (*A Hölgyfutár poétái, Szerelemhangok, Boross Mihály: Házasság spekulációból*) lépett fel először a *Pesti Röpívek* hasábjain. Ám ARANY és TOMPA, főként egymásnak írt leveleikben fejtik ki ez időben álláspontjukat és hallgat a népiesség elsőszámú teoretikusa, ERDÉLYI János is. A harc dandárját „vitéz kis úr, Gyulai Pál úr” végzi, és mint NAGY Ignác *Nyilatkozata*, a *Hölgyfutár* legtehetségtelenebb poétáinak kitessekelése mutatja — eredménnyel.

A népiesség eltorzítói ellen indult kritikai offenzíva az egész évtized folyamán tart. Leglátványosabb s egyszersmind döntő szakaszához éppen a *Szépirodalmi Lapok* indulásával érkezik. Amire a *Remény* és a *Délibáb* nem vállalkozott, azt PÁKH rövid életű orgánuma példás művészi és teoretikus szinten, imponálóan szervezve, sokoldalúan és szellemesen hajtja végre. Tartalmas tanulmányai és reflexiói (1000 [GYULAI PÁL]: *Losonczy László költészete*, SÜKEI Károly: *Kritika és művészet* 1–2, ABC [KAZINCZY Gábor]: *Nyílt levél* stb.) élvonalában szerepel két olyan irodalomtörténeti szempontból is irányt szabó írás, mint GYULAI *Polemikus jegyzetei* és főként ERDÉLYI *A népköltészet körül* (kötetbe gyűjtött tanulmányaiiban: *Népköltészet és kelmeiség*). GYULAI az ERDÉLYI által méltán elmarasztalt SZELESTEY megjegyzéseire reflektál, mondván: „mi szó nélkül hagynók üres és arrogáns cikkét, ha az ügy nem tartoznék jelenleg költészetünk legfontosabb kérdései közé, mellyet szükség minél többször vitatás tárgyává tennünk.”¹¹⁰ Erdélyi tanulmánya pedig leszögezi: népköltészet és műköltészet nem „átellenes birodalom”, hanem szerves egység, rámutat ugyanakkor az ún. tájköltészet formalizmusára, amelyet *kelmeiségnek* nevez, pontosan megjelölve ismérveit.¹¹¹ CSENGERY a színházi rovat elé írt bevezetésében¹¹² a népszínmű „süllyedésére” figyelmeztet „mint lett az, miután SZIGLIGETI a formát helyesen föltalálta, mások kezében üres külsőséggé, melly csak népdalokkal, látmányokkal”, azaz: „kelmeiséggel” „akar hatni”.

A harc nemcsak irodalomelméleti, esztétikai síkon folyik. Támogatják helyes irányban mért csapásait az olyan glosszák, mint például a G* jegy alatt író KAZINCZY Gáboré (*Igénytelen jegyzetek a lángelméről*. 1853. ápr. 24., 33. sz.), a *Csipkebokor* rovat gúnyos írásai vagy ARANY mesteri satirikus versei (*A sár-*

110. *Szépirodalmi Lapok*. 1853. jún. 19., 49. sz.

111. *Népköltészet körül*. 1853. máj. 26., 43. sz.

112. *Tájékoztató*. 1853. jan. 2., 1. sz.

kány, Poétai recept. „Sárkányodnak — írja ARANYnak LÉVAY — nagyon megörültem; kár hogy nem körmöl és harap mérgesebben s nyíltabban. Mert ez arcátlan troubadourok nem értik hegedűszóban a szép mesét, s nem is hiszik, hogy van kétágú korbács, míg hátukon nincs.”¹¹³) és Kaján Ábel alias Pákh¹¹⁴, Óriás¹¹⁵ („Költeményeim közt lesz egy vers . . . Petőfihez. Így kezdődik: . . . de nem, a refrainje lesz így: „Hejh Sándor pajtásom, kedves jó pajtásom!” ebben elmondom, mint szerette, sőt imádtá Petőfi verseimet s hogy testi-lelki barátok voltunk. [. . .] Petőfi hála istennek már sírban van, s nem félhetek hogy egy tekintetével megsemmisít [. . .] Ez a Petőfihez irkálás igazán felséges találmány; nem tudom, ki fedezte fel, de a gondolat aranyat ér!”) szellemes csipkelődései.

A *Szépirodalmi Lapok* kritikai koncepciójából — elsősorban GYULAI érdemként — irodalmi életünk elfajulásának diagnosztizálása mellett — a *hogyan tovább* lehetősége is kirajzolódik. A népiesség — ebből következően — nem cél, csupán első lépés a világirodalom fő áramában helyezkedő nemzeti költészet megteremtésében. A magyar irodalom nem tekinthető másként, mint a világirodalom részeként, főleg most, hogy „politikai helyzetünk mélyebben bevitt az európai életbe, mint eddig, s az irodalomnak követnie kell a politikai és társadalmi fejlődést, sőt irányul szolgálnia (. . .)”¹¹⁶

Az itt leírtak politikai megfelelői KEMÉNY röpirataiban, a *Forradalom utánban* (1850) és a *Még egy szó a forradalom utánban* (1851) kereshetők. SZÉCHENYI érvelésére támaszkodva ő fejt ki elsőként forradalmunk bukása után, hogy a magyar politikának az eddiginél sokkal jobban figyelembe kell vennie az európai politikai élet fő mozgásirányait, főleg elhatározó lépései előtt. Ám ez az alapjában véve helyes elgondolás, amely politikai és irodalmi életünket a kis nemzetekre nézve mindig nagyobb veszélyt képviselő provincializmustól kívánja megóvni, egyben forradalomellenes és a Habsburg-hatalommal egyezkedni vágyó tendenciákat is takar. Az ötvenes évek politikai törekvései ugyanis egy dologban Európa-szerte megegyeznek: a forradalomellenességben. Ez pedig a mi viszonyaink közt ellene mond a Kossuth-váró tömegek elképzeléseinek, és a megegyezésre hajlók hadállásait erősíti.

A forradalmi törekvésekkel való szembefordulás a lap kritikai irányelveiben is kifejezésre jut. A társadalmi problematika másodlagossá lesz a nemzeti mögött. A társadalmi valóság — 48 előtt megkövetelt — reális tükrözésénél mind nagyobb szerepet kap a lélektani motiváció. Mindehhez — egyelőre — a magyarság fennmaradása érdekében létesült nemzeti egységfront nyújt aranyfedezetet.

A *Szépirodalmi Lapok* legszorgalmasabb munkatársa GYULAI Pál. Kritikái, versei, elbeszélése (*Egyszerű történet*) mellett ő írja nagyrészt az *Újdonság* és a *Külföld* rovatot. A költők közül ARANY, PETŐFI, TOMPA, LÉVAY, SZÁSZ Károly, ERDÉLYI János (főként balladafordításokkal), az elbeszélők közül BÉRCZY Károly, BEÖTHY László, DEGRÉ, LAUKA, KEMÉNY Zsigmond szerepel több-kevesebb művel. Szép számú színházi bírálata mellett többnyire BRASSAI Sámuel foglalkozik a hangversenyekkel, zenei eseményekkel, jobbára CANUS álnév alatt. A külföldi irodalmat BÉRANGER, HEINE, VICTOR HUGO, BERLIOZ, JULES SANDEAU, GOGOL és WASHINGTON IRWING képviselik.

113. *AJHi* 4. k. 15–16. l.

114. *Magyar dolgok külföldön*. 1853. jan. 2., 1. sz.

115. *Borítékra való*. 1853. máj. 26., 42. sz.

116. KAZINCZY Ferenc (*Bevezetésül*). 1853. jan. 2., 1. sz.

CSENGERY csak egy alkalommal ír (*Tájékoztató*) a lap szellemi irányításában betöltött szerepéről azonban már írtunk. Ugyanez áll KEMÉNYRE, ERDÉLYI Jánosra is. Az *Eszmé a regény és a dráma körül*, illetve a *Népköltészet körül* az orgánium irodalomelméleti-esztétikai koncepciójának alapvető, iránymutató megnyilatkozásai. Kevés olvasható PÁKHTól is. Keze nyoma mégis, a kortársak tanúskodnak róla, a *Szépirodalmi Lapok* minden számán ott érezhető.

A vasárnap és csütörtökön megjelenő lap (Pesten félévre 5, vidéken 6 frt-ért kerül olvasói asztalára) tipográfiai külsője, mondanivalójára emlékeztetően puritán, célratoró. Kétharmad arányban választóvonal osztja ketté oldalait, alul az apróbb betűkkel szedett tárca, felül a cikkek, tanulmányok, versek és novellák. Címképe: Pest-Budát ábrázolja, a Margitsziget irányából nézve; a Lánchíddal ékesített Dunát, a Várral, Gellértheggyel és a pesti parttal, előterében a Lloyd-palotával. (Ezt a megkapóan szép városképet, amely e remekműví építészeti alkotásunk ölelésében örökíti meg a visszavonhatatlanul egymásra talált testvérvárosokat, szívesen, sokszor választották témájukul az évtized képirói. Mint lapcímkép pedig számlálhatatlan utánzóra lett. Főként az enciklopédikus, irodalmi és művészeti orgánumok élnek vele ilyen minőségben, kisebb-nagyobb módosításokat eszközölve rajta a *Szépirodalmi Lapok*at követően, a *Budapesti Viszhang* [1856—], az *Ország Tükre* [1862—], a *Magyarország és a Nagyvilág* [1865—] — hogy csak néhányat említsünk az e tekintetben örökösök közül.)

A lap már indulásakor sem részesült kellő támogatásban. 300 előfizetője május elejére 220-ra csökkent. Pedig az egykorú adatok az olvasói kedv megélénkülésére hívják fel a figyelmet.

A *Szépirodalmi Lapok* éppen azok ellen kezd engesztelhetetlen, szervezett táborozást, akiknek versköteteit kézzől kézre adják ebben az időben az olvasók. LISZNYAI Kálmán ellen, akinek 1851-ben kiadott *Palóc dalai* 6000 példányban kelnek el, és 1852-ben már a második, bővített kiadás is kikerül a sajtó alól. Megfestik arcképét, verseket írnak hozzá, saját verseit megzenésítik, idegen nyelvekre fordítják, terített asztalok, tölt kupák, vidám ivócimborák és epekedő asszonyok, lányok várják az ország minden zugában. SZELESTEY László ellen, akinek az ötvenes évek első felében csaknem minden évben kiadnak és szétkapkodnak egy verskötetét (közben az évtized lapjai folyvást panaszolják, hogy klasszikusaink, VÖRÖSMARTY, ARANY, TOMPA kötetei alig találhatnak vevőre). TÓTH Kálmán ellen, akinek népszerűsége — mint láttuk — egy hervadó lapocskát nemcsak feltámasztott, de virágba borított.

A közönség kedvencein keresztül önmagát, izlését és érzelmeit érezte megbántva. Ráadásul e kedves, szép fiúk (LISZNYAI, TÓTH Kálmán a kor legszebb férfiai közt tartották számon) a megtámadott nemzeti öntudat hőfokának szítói-ként kaptak helyet a köztudatban. Ez több volt annál, amit egy érzéseiben megtámadott nemzet (illetőleg a nemzet érzéseit kisajátító csoport) el tudott viselni. S cserében mindezért mit ajánlottak a *Szépirodalmi Lapok* „tudós ítészei”? A világirodalom, a külföld értékeinek fokozottabb tanulmányozását. (Külön rovatot is indítottak *Külföld* címen e jelenségek figyelemmel kísérésére, mert ezek „némi irányadással szolgálhatnak saját irodalmi termékeink s fróink felett alakuló nézetekhez”.¹¹⁷)

A Lisznyai-kedvelőknek ez több volt a soknál. Rá is sütötték a *Szépirodalmi*

Lapok kritikusa, a magyar földön hallható vádak egyik legnagyobbikát: külföldmajmolók. Magyarázhatta most már a *Szépirodalmi Lapok* szerkesztőségi cikke — „Mi most azon véleményben vagyunk, hogy azok, kik bennünket azért, mert az idegen népköltészet és külföldi irodalomra némi figyelmet fordítánk, külföldieskedéssel vádolnak, nem tudják mit beszélnek.” „A külföldi irodalmat illetőleg pedig legyen elég annyit megjegyeznünk, hogy saját irodalmunk és a külföldi közt már viszonyainknál fogva is soha nem volt nagyobb solidaritás, mint jelenleg. S költészetünk sokkal erősebb nemzeti alapokon nyugszik, semhogy az idegen befolyás iránti félelemből kénytelenek volnánk, chinai elveket követve ignorálni a világirodalmat.”¹¹⁸ — lapján ez nem segített. Mint ahogy az sem tette kedveltebbé, hogy — elvei feladása nélkül — néhány, a közönség érdeklődésének emelésére kedvezőnek vélt változtatást végrehajtott. Áprilistól „a hölgyközönség részéről nyilvánított óhajtnak” eleget téve havonként két, „párisi divatképet” ígér. Lánchidas fejlécét egy romantikus, hegyes, váromos tájat ábrázolóra változtatja.

A rideg valóságról GYULAI tudósít egy Szász Károlyhoz írt, 1853. máj. 8-án kelt levélben: „Vajjon mit gondolsz, verseidet miért nem adjuk? Nincs pénzünk. Legföllebb csak Aranyt és Tompát fizethetjük. Lévy a jövő reményében dolgozik (...) Nincs több 220 előfizetőnél, egy hónapra alig esik több 300 pengőnél. Mi csekély öszveg ez! Mi magunk nem a lapból élünk. Én órákat adok, Pákh encyclopoediát ír. De a lapot még is csak ki kell állítani. Dolgozunk mindent, amit lehet. Fizetünk egy-két nélkülözhetetlen embert, s igyekszünk, hogy legalább szegény nélkül bukjunk meg (...) Én pesszimista vagyok, s hitem, hogy a magyar közönségre csak nyegleséggel hathatni. Nem dicsérem lapunkat, ismerem nagy hibáit, melynek részint mi, részint a körülmények az okai (...) Mi nem fogjuk magunkat sem a közönség, sem az írók hiúságai előtt megalázni. Bukni is lehet becsülettel.”¹¹⁹

1853. jún. 30-án *Befejezésül* című cikkében jelenti be akkor még két hónaposnak hitt szünetelését. Hangja most is elvi, önérzetes, mint egész pályája során: „nem azért vádoljuk magunkat — szögezi le —, mert az ellenszenvet megérdemeltük, — erre okunk volna inkább büszkének lenni, hanem inkább azért, hogy irányunkat nem szolgálhattuk egészen úgy, mint óhajtók”. „Az irodalom és a művészet komoly érdekeit szolgálni”, a nemzet szolgálata, „amely elvégre is nem értelem nélküli phrasis, hanem öntudatra emelt és vérré vált eszme”.

„A *Szépirodalmi lapok* című *komoly lap* — újságolja olvasóinak a *Hölgyfutár* — két hónapi szünetidőt tart; aludni fog. Jobb is, hogy ő aludjék, mint a közönség (...)”¹²⁰

A folyóirat bukásával foglalkozó reflexiókat olvasgatva a tanulságot eképp fogalmazhatjuk meg: az olvasóközönség nem nőtt fel még a *Szépirodalmi Lapok* színvonalára, de PÁKH orgánuma sem találta meg mindig a legcélravezetőbb formát gondolatai népszerűsítésére. A mind szenvedélyesebb hangon folyó polémiai, amelyekben bírált és bíráló rugaszkodik ótestamentomi hangulatú választásban-visszontválaszban egymásnak, nagyon ártottak a lap korábbi változatosságának, színességének, jelentőségét is mindegyre lefokozva. Ha a bukás ellenére is

118. *Befejezésül*. 1853. jún. 20., 52. sz.

119. *GyP Lev.* 153. 1.

120. 1853. jún. 22., 124. sz. *Hírharang*.

maradandónak mondjuk a *Szépirodalmi Lapok* hatását, nem a nekrológírók többnyire kegyes hazugságával élünk. Az epigonköltők visszaszorítása elsősorban e rövidéletű orgánum érdeme. Szervezett offenzívája olyan csapást mért ellenfelei hadállásaira, amit azok többé nem tudtak igazán kiheverni. A csatározások az évtized végéig folynak, alkalmat nyújtva olyan rangos írások megszületésére, mint GYULAI *Szépirodalmi szemléje* (1855) és ERDÉLYI János korszakos munkája, *A legújabb magyar líra* (1859), de ezek többnyire csak árnyalják-gazdagítják a *Szépirodalmi Lapok*ban már elmondottakat. Ha lassan is, de szemlátomást tisztul az olvasóközönség ízlése, és mind kevesebb az olyan riasztó jelenség, amelyet az ötvenes évek elején még gyakran észlelhettünk.

*

„Vállalatodnak első nemes jellege, hogy az nem ‚divatlap‘, hanem a szó valódi értelmében ‚szépirodalmi közlöny‘ akar lenni.”¹²¹ TOMORI Anasztáz írja az idézeteket a *Szépirodalmi Közönyt* (1857. okt. 4.—1859. máj. 22.) létrehívó SZELESTEY Lászlónak (1821—1875), a *Kemenesi cimbalom* és a *Falu pacsirtája* című hírhedt verskötetek szerzőjének, az ötvenes évek elején divatozó epigon „tájköltészet” egyik bajnokának. A külsejében inkább könyvre, mint folyóiratra emlékeztető, huszonnégylapos, nyolcadrét alakú, szerdán és vasárnaponként megjelenő orgánumnak — qualis rex, talis grex — a PETŐFI-epigonok voltak a legtöbbször szereplő poétái; kritikai-esztétikai koncepciója viszont — hacsak nyomokban és felemás módon is — a *Pesti Napló* köre ellen éledő irodalmi ellenzékiesség első megnyilvánulásainak vált szószólójává.

A *Szépirodalmi Közönyt* sajátos történeti-irodalomtörténeti szituáció közepe te indul útjára. A nemzeti érdekegyesítő politika hajótörése az évtized második felétől, pontosabban 1857-től az irodalom terén is a fokozottabb differenciálódás tényében jut kifejezésre. A PETŐFI-epigonok vonzereje leáldozóban. Erősödik és az ötvenes-hatvanas évek fordulójára egyre nyomasztóbb méreteket ölt a *Pesti Napló* köre csoportosult írók, tudósok, publicisták szinte egész kulturális életünkre rátelepedő pozicionális befolyása.

Nem szólva 1858-tól mind jelentősebbé váló akadémiai irányító tevékenységükről, az országos tekintélyű napilap mellett, 1857. okt. 7-e óta egy, szinte indulásától orákulumként számon tartott, magas színvonalon szerkesztett folyóirat, a *Budapesti Szemle* is szolgálatukba szegődött. A tehetség rég várt diadala a dilettantizmus fölött — örvendhetünk fényes névsoruk olvastán. De: vannak ennek a diadalnak árnyékai is. Irodalmi életünket nagymértékben befolyásoló értékrendszere értetlenül áll az olyan művek előtt, mint a VAJDA Jánosé vagy a JÓKAIÉ. Az epigonizmus ellen folytatott, kellően nem méltányolható táborozásaiban saját esztétikája útvesztőjében eltévedve — GYULAI jóvoltából — a lírai attitűdön is nehezen gyógyítható sebeket üt. Útilaput kötve Petőfi utánzóinak talpára, a maga termelte „népnemzeti” epigonokat segíti fedél alá. Végül: egy-nemű elvek alapján létesült irodalmi-kulturális csoportosulás, ilyen mérvű osztozása a szellemi élet parancsnoki posztjain, vészterhes a jövőt illetően.

JÓKAI és VAJDA eredeti színekben gazdag művészetének negligálása a „nép-

121. A „*Szépirodalmi Közönyt szerkesztőjének*”. = *Szépirodalmi Közönyt*. 1857. okt. 4., 1. sz.

nemzeti" értékrendszer leglátványosabb melléfogása; érthető hát, ha az értük folyó harc kínálja az első lehetőségeket az ellenzéki magatartás elvvé rendeződésére. 1857. nov. 3-án mutatta be a Nemzeti Színház Jókai *Dózsa György*-tragédiáját, s aki a körülötte kavardott pro—kontra pörpatvart gondosan számba veszi, konstatálhatja, hogy a csatározók érvei és az írásaikban lobogó szenvedély túlcsap a drámán. Többről van itt szó, mint egy kevésbé sikerült színpadi mű jogos bírálatáról. GYULAINAK, GREGUSSNAK és a *Pesti Napló* táborának ürrögy ez a vita, hogy végre elhúzzák JÓKAI nótáját, méghozzá mint a nemzeti egység-gondolat tudatos megbontójáét. A JÓKAIÉRT VÍVÓ SZEGFI MÓR, a *Szépirodalmi Közlöny* főmunkatársa pedig arra is rámutat: ez a kirohanás nem csupán a *Dózsa*-nak, de az egész JÓKAI-műnek szól, és kifejezést ad egyszersmind a „tudós itész-párt” monopolhelyzete miatti aggodalmának. Ha JÓKAIVAL így bánnak, mi lesz a sorsa a nálánál tehetségben szerényebb, korban fiatalabb íróknak, akik nem tartoznak a „párthoz” — foglalhatnók össze skrupulusai lényegét.¹²²

SZEGFI kritikáját korai lenne az irodalmi ellenzék zászlóbontásának tekinteni. Alig több az, mint az embrió első mozdulása. Igazságait tévedések szeplőzik, találó megállapításait inkább a „ráhibázás”, az ösztönös megsejtés, mint az adott helyzet elemző számbavétele segíti napvilágra. Meglátásai jó részét — a hatvanas évek elején fellépő ellenzéki sorstársainál is inkább — a jövő, és nem a jelen igazolja. SZEGFI például JÓKAI mellett — mint láttuk — LISZNYAIÉRT, SZELESTEYÉRT, ZALÁRÉRT is harcol. SZELESTEY és SZÉKELY József szerkesztői koncepcióját („a saját nemzeti geniusunkból kifejtett művelődési irányt kell képviselnünk, mert irodalomban sok az idegen, kevés a nemzeti elem [...] Tikkasztó nyomása alatt állunk az utánzási viszketegnek”¹²³) visszhangzó megállapításait tévedéssel is tetézi. GYULAI és elvbarátai, a későbbi „tudós itész-párt” az évtized első felében, a PETŐFI-epigonok, LISZNYAIÉK, SZELESTEYÉK ellenében, sohasem a szerényebb tehetség vagy a diametriális írói magatartás, hanem a művészi színvonal érdekében, a dilettantizmus ellen viseltek harcot. Ám a jövő vonatkozásában SZEGFI aggodalma reálisnak bizonyult: a hatvanas évek elején fellépő irodalmi ellenzék, VAJDÁVAL az élen a példa — hogy messzebb ne menjünk.

A *Szépirodalmi Közlöny* igyekezett hű lenni a programjában ígértékhez („Szándékunk lévén lapunkat a haza összes társadalmi és közművelődési közönségévé emelni”): gyakran foglalkozott kora aktuális művészeti és tudományos kérdéseivel. Az „ideál-reál” ötvenes években sokat vitatott problémájának SZÉKELY József is cikket szentel (*Haladjunk*. 1857. okt. 7., 2. sz.). A *Pesti Napló* köre teoretikusai többségéhez hasonlóan, ő is az ideál-reál összhangjának megteremtését állítja követelményként a művészet elé. GYULAI ARANY költészetére hivatkozik példaként, SZÉKELY nem osztozik vélekedésében. Az Arany-képviselte „realizmus” számára: „nagyon gyönyörű, de nagyon ódon”, szemben a JÓKAI művészetében fellelhető „idealizmussal”, amely „igen megindító, de igen modern”. Hol hát a „hogyan tovább”-ot illusztráló hazai vagy világirodalmi modell, akinek vagy akiknek teljesítményéből egyúttal SZÉKELY esztétikai normái is absztrahálódnak? Választ erre nemcsak az idézett cikkben, de SZÉKELY más írásaiban sem találhatunk. Megrekedtek azok a negatívumok részbeni számbavételénél.

122. *Kritikánk, tudományunk és szépirodalmunk*. 1858. jan. 28., 34—8. sz., jan. 31., 35—9. sz., febr. 4., 36—10. sz., febr. 7., 37—11. sz. stb.

123. SZÉKELY József: *Haladjunk*. 1857. okt. 7., 2. sz.

Új út kijelölésére már nem futotta erejükből. S mindezt a *Szépirodalmi Közölny*ről is elmondhatjuk, amelynek SZEGFI mellett SZÉKELY József volt a spiritus rektora.

Amikor az addig segédszerkesztőként működő SZÉKELY József ténylegesen is az orgánium élére áll (1859. febr. 3.), eszményképül és versenytársul nem kisebbet, mint a *Budapesti Szemle*, állít maga elé. „Akarnám — írja az új szerkesztő —, hogy lapom, a bel- és külföldi szellemi munkásság hú tükre legyen, hogy itt mint egy permanens kiállításban, mindent meg lehessen találni. (...)”¹²⁴ Feladja korábbi hungarocentrikus szemléletét, mivel „azon eszmék és ismeretek terjesztését, sem mellőzheti, melyek idegen nemzetek „mívelt köreit” foglalkodtatják. A szellemi kifejlődés egyetemiségre törekszik, és nem árt látni magunkat idegen kultúrák világánál.”¹²⁵

A revü — amelynek példája az új utakra tért SZÉKELY József szeme előtt lebegett — Nyugat-Európában, Angliában, Franciaországban már sikerekben gazdag utat mondhat magáénak. A hazai telepítés lehetőségét a *Budapesti Szemle* több mint egy éves eredményes működése szavatolja.

Egy ilyen jellegű vállalkozás sikeréhez természetesen talán még az anyagnál is fontosabb a szellemi fedezet. A szerkesztőt, SZÉKELY Józsefet (1825—1895) — MIKSZÁTHtól tudjuk — a kortársak olyan nagy táalentumnak vélték, hogy „a prognosztikonok szerint Kossuth Lajost fogja elérni”.¹²⁶ Versei okán a PETŐFI-epigonok népes táborában tartották számon, ezt a negyvenes években olyan sokra becsült, az átlagosnál alig kiemelkedőbb képességű tollforgatót, akit 1857-ben még VAJDA János is elismeréssel emleget.¹²⁷ Igaz, „itészí” pályáját éppen ebben az esztendőben és a *Hölgyfutárnál* bomlik virágba. Ő vezeti a lap *Irodalmi szemle* rovatát, az angol, francia, német irodalomról cikkezik, SWIFTRől, SCOTTRól, DICKENSről, THACKERAY-ról készít „regényírói arcképeket”. Cikkeiben azonban kevés az eredetiség, megállapításai jobbára külföldi szerzők munkáiból ollóztak, afféle „gyarmatosítások” (e találó szóhasználat egyébként éppen tőle ered). „Gyarmatosítások”, idegenből vett kompilációk a *Szépirodalmi Közölny* egyéb cikkei is, alig csokornyai kivétellel.

SZÉKELY lapja úgy viszonyult a *Budapesti Szemlé*hez, ahogyan a *Napkelet* a *Vasárnapi Újsághoz*. Legfeljebb a magatartása volt rokonszenvesebb, az igyekezete tiszteletreméltóbb. A *Budapesti Szemle* európai és hazai látóhatárt teljességében magába ölelő, minden szakterületről jelentkező, nagy hozzáértéssel és élvezetesen megírt esszéivel, tanulmányaival szemben, itt az adott szakmák ötöd-, hatodrangú tollforgatói készítettek kevésbé vonzó hangvételő, de szorgalomról és jószándékról tanúskodó cikkeket; GYULAI helyett SZÉKELY József vagy CSORBA Endre, SALAMON Ferenc helyett DUX Adolf vagy PETENDI stb. A művelt olvasóközönség érdeklődését nem tudta felkelteni, a szakemberek viszont sekélyesnek vélték.

A *Szépirodalmi Közölny* ilyen körülmények között soká nem állhatta a sarat. „Az idők a szépirodalomnak egyáltalán nem kedvezvén” — értesíti 1859. máj. 5-én olvasóit, a lap a jövőben kéthetenként lát napvilágot. „Mi azt hisszük — fűzi a hírhez a *Hölgyfutár* —, hogy az idő mindig kedvez a művészetekben

124. *Előfizetés az ápr—júl. folyamra*. 1859. márc. 13., 21. sz.

125. *Előfizetési felhívás*. 1859. jan. 13., 4. sz.

126. MIKSZÁTH Kálmán: *Jókai élete és kora*. Bp. 1907. 1. k. 170. l.

127. *Pesti levelek. Nővilág*. 1857. júl. 5., 26. sz.

annak, ami valódiul szép.”¹²⁸ *Folyó Ívek* cím alatt évenként tízszor, 10—10 íven kerülne kiadásra az új SZÉKELY-féle orgánium a változott tervek szerint, kísérletére azonban mindössze 39-en kíváncsiak, így hozzá sem kezdhet.

A pályakezdeés szándékait fontolgotó *Szépirodalmi Közlöny* 2000 előfizetőt vélt ahhoz szükségesnek, hogy elhatározását — „a lapnak összes tiszta jövedelmét visszaárasztani az irodalom bajnokaira (...) s a lelkes közönségre”¹²⁹ — végrehajthassa. Fennállása első negyedévében 1300-an, félév múltán 1700-an rendelik meg a lapot. „A magyar olvasóközönség — búcsúzik a csatavesztes szerkesztő — nagyönis könnyű olvasmányokhoz van szoktatva, s nekem az én komolyabb törekvésemmel hátrálnom kellett.”¹³⁰ Hogy esetleg az általa szerkesztett lap sem állhatott mindenben feladata magaslatán — mint látjuk — SZÉKELY-ben ez fel sem merült.

*

ARANY lapjának, a *Szépirodalmi Figyelő*nek színre lépéséig (1860. nov. 5.) mintegy másfél évig, ismét nincs a szó klasszikus értelmében vett irodalmi folyóiratunk. Íróink, kritikuskaink számára a *Budapesti Szemle* és politikai orgániumaink mellett az irodalmi jellegű lapok kínálóznak újfent publikációs lehetőségként. Igaz, java íróink a *Szépirodalmi Közlönnel* sem keresték a kapcsolatot. Csupán VAJDÁNAK, TOMPÁNAK, LÉVAYNAK és JÓKAINAK jelent meg néhány verse, illetőleg elbeszélése a SZELESTEY, majd SZÉKELY szerkesztette lapban.

A *Szépirodalmi Figyelő* — és nemcsak a változott körülmények okán — más már, mint a korábban számba vett folyóiratok voltak. Ám indulásakor új fejezet kezdődik a magyar sajtó történetében is.

*

A Bach-korszak tehát — mint azt a fentiekből is láttuk — nem tudta megteremteni a maga életképes, reprezentatív irodalmi folyóiratát. A *Szépirodalmi Lapok*ban sok eleme élt e lehetőségnek, s hogy mégsem tudott azzá lenni, amivé az *Athenaeum* és az *Életképek* vagy a *Hét* és a *Nyugat* vált a maga korában, abban a viszonyok mellett az orgánium is hibás. Példamutató elhatározások, igényes célkitűzések sem nélkülözhetik a körülmények gondosabb számbavételét. Ezt a tanulságot sugalmazzák a *Szépirodalmi Lapok* sorsát szívükön viselőik nyilatkozatai ARANYTÓL BÉRCZY Károlyig csakúgy, mint riválisai megjegyzései. S ilyen irányban vonta le a konzekvenciát a szerkesztő PÁKH Albert is, amikor nem egészen egy évvel a *Szépirodalmi Lapok* megszűnte után megindította a *Vasárnapi Újságot*.

Pedig a kor bőviben volt az időt álló, színvonalas lapalapításoknak. Kevés korszak mondhat magáénak annyi hosszú életű és kimagasló kezdeményt, mint éppen ez. A *Pesti Napló* (1850—1939) kulturális és tudományos életünkben betöltött jeles szerepéről már szóltunk, ám teljesítménye politikai lapként is csak európai mértékkel mérhető, és virágkorát éppen az abszolutizmus éveiben,

128. 1859. máj. 7., 54. sz. *Budapesti hírharang*.

129. *Szépirodalmi Közlöny*. 1857. okt. 4., 1. sz.

130. A „*Szépirodalmi Közlöny*” és a „*Folyó Ívek*” tc. előfizetőihez. = *Képes Újság*. 1859. szept. 18., 9. sz.

KEMÉNY Zsigmond szellemi irányítása idején éli. És nem vetekszik-e értékben a maga nemében a *Naplóval* a *Budapesti Szemle* (1857—1869, 1873—1944) vagy a magyar sajtó történetében egészen különleges helyet elfoglaló *Vasárnapi Újság* (1854—1921) és éleclapirodalmunk egyik klasszikus orgánuma, az *Ústökös* (1858—1910)? A két utóbbi ugyancsak az abszolutizmus korában a legjobb. És hány kitűnő szaklap indul ekkor újtárra? A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok* (1858—1919); évtizedes szünet után folytatja a forradalommal megszakadt tevékenységét), az IPOLYI Arnold, majd RÓMER Flóris szerkesztésében megjelenő *Archaeológiai Közlemények* (1859—1899), a HUNFALVY Pál alapította *Magyar Nyelvészet* (1855—1861), jogutóda, a *Nyelvtudományi Közlemények* (1862—) révén mindmáig egyike legtöbb megbecsülést kivívott szakfolyóiratainknak, s ugyanez elmondható az e korból eredő *Orvosi Hetilapokra* (1857—1944, majd 1948—) is. A felsoroltak gyökéresztése és eredményes működése csak további bizonyíték az elmondottak mellett: kudarcaikért irodalmi orgánumaink is hibáztathatók.

Unsere literarischen Zeitschriften in der Bach-Aera (1849—1859)

J. MIKLÓSSY

Die Niederlage der Revolution und des Freiheitskrieges von 1848—49 warf die ungarische Presse zwischen die primitiven Umstände der Anfänge zurück. Die in den Jahren 1849—1850 wieder erwachende Zeitungsliteratur musste nicht nur mit der lähmenden Zensur des Absolutizmus, sondern auch mit der Uninteressiertheit des Publikums ringen. Die Leser haben kein Vertrauen zu den unter den Umständen des Absolutismus entstandenen Presseorganen; sie meinen, diese können nicht frei ihre Ansichten auslegen.

Nach der Revolution erscheinen die Zeitungen — in Folge der verminderten Interessiertheit — in ausserordentlich wenigen Exemplaren, die literarischen Zeitschriften werden aber von noch weniger bestellt als die Tageblätter. Für die literarischen Zeitschriften hat man in ganz Europa wenig Interesse in dieser Zeit, Die sogenannten literarischen Modeblätter haben sowohl im Ausland wie daheim ihre Anziehungskraft verloren. Von Anfang an waren die mit hohen künstlerischen und wissenschaftlichen Ansprüchen redigierten literarischen Organe — Szépirodalmi Lapok („Schönliterarische Blätter“), Szépirodalmi Figyelő („Schönliterarischer Beobachter“) — wegen der Unentwickeltheit und der geringen Zahl der einheimischen Bürgerschicht und der bürgerlichen Intelligenz zur Erfolglosigkeit verurteilt.

In den 1850-er Jahren wurden die verschiedenen enzyklopädischen Blätter zu den beliebtesten Zeitungstypen als Folge des Lexikonkults des bürgerlichen Bildungsdeales. Dickens' *Housholdwords* hat auf den ganzen Kontinent revolutionsartig gewirkt. In beinahe jedem Lande entsteht früher oder später eine diesem entsprechende Zeitschrift. Das volkstümliche Blatt von Karl Gutzkow *Unterhaltungen am häuslichen Herd* (1852—64) und die mit noch grösserem Erfolg erscheinende *Gartenlaube* (1852—64) und in Ungar die *Vasárnapi Újság* („Sonntagszeitung“) (1854—1921) entstanden nach seinem Vorbild.

Der enzyklopädische Zeitungstyp und zugleich das beliebte Organ der gebildeten Leser sowohl in England und Frankreich wie in Deutschland wird die *Revue* neben den *Volks- und Familienblätter*, welche für das weniger gebildete Publikum redigiert waren. Die französische *Revue des deux Mondes* und das englische *Quarterley Review* werden bei uns auch gerne gelesen. Im Jahre 1857 entsteht die auch nach europäischem Mase ausgezeichnete ungarische *Revue*, die *Budapesti Szemle* („Budapester Rundschau“).

Unsere literarischen Zeitschriften hielten das Vorbild der *Housholdwords*, der *Gartenlaube* und der *Vasárnapi Újság* vor Augen, sie versuchten literarischen

Inhalt mit Verbreitung wissenschaftlicher Kenntnisse in weitem Kreise anspruchsvoller zu verbinden ohne die dominante Rolle der Literatur preiszugeben.

Die literarischen Zeitschriften des Jahrzehntes sind mit Ausnahme der *Szépirodalmi Lapok* für die Literaturgeschichte von sekundärer Bedeutung. Die wichtigsten literarisch-ästhetischen Bestrebungen der Zeit sind merkwürdigerweise hauptsächlich aus den politischen Tageblättern rekonstruierbar. Diese Lage ändert sich im letzten Drittel des Jahrzehntes mit Beginn der *Budapesti Szemle* (7. Okt. 1857.). Allerdings spielt dabei keine unbedeutende Rolle unser wieder reger gewordenes politisches Leben das für sich in unseren politischen Organen einen immer grösseren Raum beansprucht.

Unsere politischen Tageblätter verfügen über mehr Pränumeranten als unsere literarischen Zeitungen (die Regierungsblätter erhalten sogar eine Subvention). Diese sind zur Entwicklung einer literarisch-ästhetischer Konzeption geeigneter als die meistens nur kurze Zeit existierenden literarischen Zeitschriften. Gruppen von guten Mitarbeitern bzw. Schriftstellern konnten sich um so leichter bei unseren Tageblättern entwickeln, da diese von ihnen keine unbedingte politische Gleichschaltung erwarteten. Unsere politischen Organe, als erstes das *Pesti Napló* („Pester Tagebuch“), aber auch das *Budapesti Hírlap* („Budapester Nachrichtenblatt“) und die *Magyar Sajtó* („Ungarische Presse“) veröffentlichten zahlreiche schönliterarische Kunstwerke hauptsächlich von Mór Jókai und Zsigmond Kemény.

Noch wertvoller als der schönliterarische Inhalt der genannten Blätter ist ihr literaturtheoretisch-ästhetischer bzw. fachwissenschaftlicher Inhalt. So viel bedeutende Werke erschienen vielleicht in keiner Zeit wie in den fünfziger Jahren.

Da unsere Tageblätter — in gewissem Masse — auch die Funktion der Fachblätter erfüllt haben in der ersten Hälfte der fünfziger Jahre, wurden sie gleichzeitig zum Organ das wissenschaftliche Kenntnisse in weitem Kreise verbreitet. Ein Mittelweg zwischen theoretischer Wissenschaft und Publizistik, die wissenschaftlichen Probleme in Form der Lektür besprechenden essayartigen Schriften (wieder einmal in erster Reihe im *Pesti Napló*) werden zu Konsequenz sowohl in Kunstgattung wie im Styl. Die besten Traditionen der englisch-französischen Revue in sich aufnehmende von Kemény redigierte *Pesti Napló* mit ihrem anspruchsvollen kritisch-ästhetischen Inhalt wird zum Vorläufer nicht nur der *Budapesti Szemle*, sondern auch der Zeitschriften von Arany, so der *Szépirodalmi Figyelő* bzw. *Koszorú* („Kranz“). Infolge ihrer grösseren Publizität sind sie diejenige literaturformende, richtungsbestimmende Rolle wirksamer zu erfüllen fähig, die eigentlich von den Stiftern für die *Szépirodalmi Lapok* („Schönliterarische Blätter“) gedacht waren. Ihre Existenz ermöglicht die Organisierung der Gleichdenkenden zu einer Interessengruppe, zur Verwirklichung der von Pákh schon im Jahre 1853 sehr vermissten „Schriftstellerpartei“.

Für unsere Verhältnisse ist es recht charakteristisch, dass wie die zukünftige literarische Deák-Partei — die alleinherrschende Gruppe in unserem literarischen Leben der sechziger Jahre — sich zu einer Einheit um ein politisches Organ, um den *Pesti Napló* organisiert, so entrollt die Fahne ihre Opposition ebenfalls unter dem Aegis eines politischen Blattes, unter der von János Vajda redigierten *Magyar Sajtó* („Ungarische Presse“), mit Leitung von Vajda und Károly Zilahy.

A londoni Eighty Club magyarországi látogatása 1906-ban

J E S Z E N S Z K Y G É Z A

1906. szeptember 21-e és október 1-e között a Nagy-Britanniában kormányon levő Liberális párthoz közelálló Eighty Club 28 tagja, köztük 12 parlamenti képviselő, 8 kísérővel Magyarországra látogatott az Országos Függetlenségi és 48-as Pártkör meghívására.¹ Útjukra röviddel az osztrák—magyar dualizmus legsúlyosabb politikai válságának lezárulása után, még igen érzékeny politikai légkörben került sor; ez és a politikai uborkaszezonban Magyarországon, Ausztriában, Nagy-Britanniában és Európa több más országában a látogatás által kiváltott széles körű sajtóvisszhang² indokolttá teszi, hogy az esetben többet lássunk, mint az újkori angol—magyar kapcsolatok egyik kuriózumát, s hogy beillesztjük a Magyarország külföldi megítélésében az I. világháború előtt megfigyelhető változás folyamataiba.

Az 1906. április 7-én Magyarországon kormányra kerülő koalíció megnövekedett lehetőségekkel folytatta a külföld, különösen pedig Anglia rokonszenvének és politikai, sőt gazdasági támogatásának megnyerését szolgáló propaganda-erőfeszítéseit.³ E törekvések mögött elsősorban a Függetlenségi párt, személy szerint pedig annak két vezére, KOSSUTH Ferenc és gróf APPONYI Albert állott. Az angliai iskolázottságú KOSSUTHban élénken élt atyja páratlan angliai sikereinek

1. A látogatásról a klub részletes beszámolót adott ki: *Hungary. Its people, places, and politics. The visit of the Eighty Club in 1906.* London, 1907, Fisher Unwin. 413 l., 60 t. (A továbbiakban *Eighty Club: Hungary*).
2. *Eighty Club: Hungary.* 406. l.
3. E törekvés bizonyítása még további levéltári kutatásokat igényel, de elgondolkoztató tény, hogy 1907—09-ben 19 olyan angol nyelvű könyv és hosszabb pamflet jelent meg Magyarországról, helyzetéről, kultúrájáról, amely rokonszenvez a magyar függetlenségi törekvésekkel, illetve közvetlenül a magyar kormánykörök támogatásának köszönhette megszületését, míg a megelőző tíz évben körülbelül tíz, s 1910—14 között is csak kilenc. E munkákat ismerteti tanulmányom: *Magyarország az első világháború előtti negyedszázad angol nyelvű kiadványaiban.* = *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1970—1971.* 405—431. l. — Az 1908. évi londoni magyar kiállításon való részvétellel a Minisztertanács a különböző minisztériumoknak és a fővárosnak összesen 570 000 korona hitelt, illetve segélyt szavazott meg. Országos Levéltár (OL) K 26 (Miniszterelnökség) 1908—XXXIX—1251. — Az eredetileg erre a kiállításra készülő, de végül csak 1909-ben megjelent országismertető könyv céljaira a miniszterelnök 1908. március 26-án 10 000 K segélyt engedélyezett GOLONYA Jenőnek, a kiadvány egyik szerkesztőjének. OL K 26 1910—V—1389.

emléke, s remélte, hogy 1848/49 hagyományaira hivatkozva pártja és kormánya rokonszenvet tud kelteni ügyük iránt a brit közvéleményben. Az angolul is kitűnően szónokoló APPONYI sógora, MENSENDORFF gróf, a Monarchia londoni nagykövete révén jó személyes kapcsolatokkal rendelkezett egyes befolyásos angol körökben, és az Interparlamentáris Unióban való szereplése is némi tekintélyt biztosított számára, amikor cikkeiben az angol közönséghez fordult.⁴ Írásai és beszédei tanúsága szerint a koalícióban részt vevő Alkotmánypárt vezére, gróf ANDRÁSSY Gyula is súlyt helyezett az angol rokonszenv ápolására.

A vezérek azonban nem állottak törekvéseikkel egyedül. A magyar politikai vezetőréteg a reformkor óta erős érdeklődést mutatott Anglia iránt, a parlamenti szónoklatok és a publicisztika tele volt angol utalásokkal, precedenseket keresve gyakran hivatkoztak a brit politika példáira. Ugyanakkor a századvégen megélénkülő önálló vámterületi követelések mögött álló kis- és középburzsoázia elsősorban az angol és francia tőkénél remélt támogatást találni az osztrák és német tőke domináns súlyával szemben, s KOSSUTH mint kereskedelemügyi miniszter előszeretettel képviselte ezeket a törekvéseket.

Milyen esélyei voltak a koalíciós reményeknek Angliában? Mindenekelőtt különbséget kell tennünk a magyarok melletti rokonszenv és az Ausztriával szembeni függetlenségi-nemzeti törekvések politikai támogatása között. A szabadságharc, kisebb mértékben pedig az 1867 utáni magyarországi liberális politika (például az egyházpolitikai reformok) hatására ez idő tájt még széles körűnek mondható a liberálisnak tekintett Magyarország iránti angliai rokonszenv, de a koalíció és az uralkodó közötti 1905–06-os vitában az angol sajtó nagy többsége — főként külpolitikai megfontolásból, féltve a hatalmi egyensúlyban fontos szerepet betöltő Monarchia egységét és súlyát — nem állt a magyar követelések mellé.⁵ Valamivel több megértést mutattak egyes liberális körök, mert a koalícióban jogos nemzeti törekvések hordozóját látták, márpedig ezek támogatására hagyományaik, különösen pedig GLADSTONE kiállása a kis népek (bolgárok, örmények, sőt írek) mellett erre mintegy kötelezték őket. Minthogy nem ismerték a magyarországi belső viszonyokat, volt némi esélye a magyar kormánynak, hogy az angol liberálisok előtt kedvező színben tűnjék föl,⁶ különösen,

4. A koalíciós vezérek közül KOSSUTH Ferenc többek között a *National Review* 1905 októberi számában és a *Daily Chronicle*-ban (1906. február 22.), továbbá a *Times*-ban (1905. febr. 7.), APPONYI pedig a *Monthly Review* több (pl. 1905. februári) és az *Outlook* 1906. márc. 17-i, márc. 31-i, ápr. 14-i számában, korábban pedig 1904-ben az Interparlamentáris Unió St. Louis-i ülésére kiadott pamfletjében, valamint a *Times* 1905. júl. 1-i számában megjelent levelében kísérelte meg az angol közönség meggyőzését a koalíciós „nemzeti” követelések jogos voltáról. APPONYI *Emlékirataiban* is kitér az angol közvélemény megnyeréséért folytatott harcára, bár a részletekről csak igen szöfukarul nyilatkozik. *Emlékiratai* II. köt. Bp. 1934. 179–180. l.
5. Az uralkodó hangnemet a *Times* baráti hangú figyelmeztetései fejezték ki (ezekre l. az 1972. évi *Évkönyvben* megjelent tanulmányomat: *A Times és Magyarország az 1904–06-os politikai válság idején*). Az angol sajtó barátságtalan hangneméről panaszodik a Budapesten megjelenő *Hungary* c. lap is: *The British Press and Hungary*. 1907. aug. 10. 6–10. l.
6. Például a *Review of Reviews* a magyar parlament 1906. febr. 19-i felosztatása után elképzelhetőnek tartotta, hogy „a magyar hazafiak, akiket nem lehet önkényes módszerekkel meghunyászkodásra készíteni” végül elvesztik türelmüket, kinyilvánítják az ország függetlenségét és Ferenc József helyébe új uralkodót választanak maguknak. *The Review of Reviews*. 1906. márc. 237. l.

ha az Angliában egykor annyira tisztelt KOSSUTH Lajos fia a függetlenségi pártvezér és a kormány minisztere. A koalíció azonban — illúziókergető magatartásával összhangban — figyelmen kívül hagyott néhány fontos realitást. Mindenekelőtt tisztában kellett volna lenniük azzal, hogy az 1905 végén kormányra jutó angol liberális párt nem volt azonos az egykor KOSSUTHOT támogató radikálisokkal. Annyiban kevesebb volt, hogy az „összszemzeti” külpolitikát folytató kormánypárt erősen tompította ellenzéki múltja egy sereg állásfoglalását, így a Balkán, Törökország és Írország kérdésében is, tehát nem lehetett arra számítani, hogy akár egy még oly jogos, de a szeparatizmus felé mutató magyar mozgalmat támogatni fog. (Az új angol kormányban eleve háttérbe szorult az a radikális irányzat, amelynek az ír kérdésben pl. éppen az Eighty Club volt az egyik exponense.) Másrészt viszont a munkásmozgalommal rokonszenvező angol liberális álláspont erősen túlhaladt a múlt századi brit radikalizmuson, az 1906-os választásokon a liberálisok általában együttműködtek a Labour Party-val. E tekintetben tehát igen messze álltak a magyarországi koalíció által vallott felfogástól. Rövidesen azt is tapasztalnia kellett a magyar kormánynak, hogy a XX. század elején a nemzetiségi irányzatok támogatása már nem a magyarok támogatását jelenti az osztrák önkényuralommal szemben, hanem hajlamos a magyarországi nemzetiségek ügyének a felkarolására, a magyarországi magyar hegemonia bírálatára. A magyar nemzetiségi politika 1907—08-ban jelentkező kritikussai nem álltak távol azoktól a liberális-radikális köröktől, amelyeknek néhány képviselője a Függetlenségi párt meghívására 1906-ban Budapestre érkezett.

Az Eighty Club elnevezése az 1880-as angliai választások előtt GLADSTONE támogatására alakult bizottságra utalt, s a győzelem emlékére alakult meg a Liberális párt fiatalabb, radikális tagjaiból, akik előszeretettel vállalták politikai szónoklatok és gyűlések tartását. Az 1906-os választásokon a 750 körüli létszámú klub 212 képviselőjelöltjéből 163-at választottak be a parlament Alsóházába, míg 30-an a lordok között foglaltak helyet.⁷ A magyarországi meghívás KOSSUTH Ferenctől, közvetlenül pedig a kereskedelemügyi minisztérium londoni szaktudósítójától, RUTKAY Vilmostól (aki melleleg KOSSUTH rokona volt) indult ki, konkrét rögzítésére pedig 1906 július végén került sor, amikor APPONYI részt vett az Interparlamentáris Unió londoni konferenciáján. A látogatók között — miután FULLER pénzügyi államtitkár egészségi okokra hivatkozva lemondta az utat — nem volt igazán prominens személyiség, többségük a hagyományos brit vezetőrétegek ifjabb tagjaiból került ki. Közülük csak Percy A. HARRIS vált később jelentősebb emberré mint liberális whip és a Londoni Városi Tanács fontos tagja. A küldöttséget Sir Charles McLAREN képviselő, a Londoni Metropolitan Railway elnöke és Henry NORMAN lapszerkesztő-képviselő vezette, tagjai közül említést érdemel még Oscar BROWNING neves cambridge-i neveléstudós.

Habár CAMPBELL-BANNERMAN miniszterelnök — aki szintén tagja volt a Clubnak — állítólag üdvözölte a látogatás tényét, KOSSUTH Ferenchez írott levelében,⁸ a külügyminisztérium nem lekesedett az útért, félve, hogy ez Magyarország melletti és Ausztriával szembeni kiállásnak fog minősülni. Lord FITZ-

MAURICE parlamenti külügyminiszter-helyettes egyetértett GREY külügyminiszterrel, hogy a látogatásnak ne adjanak semmiféle hivatalos jelleget, s közölte,

7. *Eighty Club: Hungary.* 27—28. 1.

8. *Budapesti Hírlap.* 1906. szept. 15. 3. 1.

miszerint augusztusban már figyelmeztette FULLER államtitkárt: „legyen óvatos és ne engedjen semmi olyant mondani vagy tenni, amit úgy lehetne értelmezni, mint csatlakozást egy Ausztria-ellenes demonstrációhoz”.⁹ A külügyminiszter magánlevélben figyelmeztette GOSCHENT, Nagy-Britannia bécsi nagykövetét a látogatás esetleges osztrákkellenes élére.¹⁰

A magyar kormány a látogatásból elsősorban politikai tőkét remélt kovácsolni Ausztriával szembeni és belpolitikai helyzete erősítésére, míg a tényleges angol tőkét a szeptember 30-ára meghívott brit kereskedelmi kamarák küldöttségétől várta. A két társaság fogadtatására a minisztertanács szeptember 5-én 30 000 korona előirányzat nélküli kiadást szavazott meg,¹¹ KOSSUTH minisztériuma pedig látványos és gazdag programot állított össze számukra, tekintettel „a látogatásukhoz fűződő politikai és gazdasági érdekeinkre”, továbbá arra, hogy „az Eighty Clubnak hozzánk érkező képviselői legnagyobb részt az angol parlamentnek tagjai, az angol kereskedelmi kamarák küldöttei pedig a legelőkelőbb angol kereskedelmi és gyáros körökből valók”.¹² A Függetlenségi párt képviselő tagjainak a pártvezér levélben jelentette be a nevükben történő meghívást, annak a megjegyzésnek a kíséretében, hogy ők képviselik a magyar liberalizmust.¹³ A kormányt támogató sajtó az Eighty Clubot „az angol kormánypárt politikai pártszervezete”-ként (*Budapesti Hírlap*), „Anglia politikai világának legelőkelőbb clubja”-ként állította be, teljesen alaptalanul, amint ezt a városi polgárság korábban Tiszát támogató lapja, *Az Újság* egyik olvasója kifejtette.¹⁴ Az Eighty befolyásban és létszámban valóban messze elmaradt a National Liberal Clubtól, vagy a Reform Clubtól, nemhogy a liberálisok pártszervezete lett volna. A *Budapesti Hírlap* más téren is erősen felértékelte a látogatást. Azokhoz az új típusú nemzetközi találkozókhöz hasonlította, amelyek államférfiak, közéleti személyiségek, újságírók látogatásai nyomán a francia–olasz kibéküléshez, az angol–francia *entente*-hoz vagy az angol–amerikai angolszász szolidaritás elmélyüléséhez vezettek. RÁKOSI Jenő orgánuma úgy vélte, hogy az Eighty Club útja lesz

9. Lord FITZMAURICE levele Sir Edward GREY-hez, 1906. szept. 17. és szept. 22. Public Record Office, London (P.R.O.), Foreign Office (F.O.) 800/40.

10. Sir Edward GREY levele Sir Edward GOSCHENhez, 1906. szept. 19. P.R.O. F.O. 800/40. — A külügyminisztérium álláspontja fokozatos megmerevedést mutat. Augusztus folyamán a Londonban élő népszerű magyarországi származású író és előadó, dr. REICH Emil javaslatára még fölmerült új brit konzulátusok létesítése Kassán és Nagyváradon, illetve Kolozsvárt és Zágrábban. E. BARRINGTON másodkülügyminiszter-helyettes szerint ezzel „nem csupán jobban lehetne védeni a magyarországi brit érdekeket, de szorosabb és meghittebb kapcsolat alakulhatna ki a brit és a magyar állampolgárok között.” P.R.O. F.O. 120/829. GREY külügyminiszter és CLARKE budapesti főkonzul levélváltása, 1906. aug. 22. és aug. 29. A kezdeti érdeklődés után azonban a minisztérium végleg elejtette a tervet, nem kívánva Magyarországra támaszkodni Ausztriával és Németországgal szemben. P.R.O. F.O. 371/7, Reich 1906 július–augusztusi memoranduma és a csatolt megjegyzések. — *Az Eighty Club támogatásával együtt tárgyalja a tervet F. R. BRIDGE: Great Britain and Austria-Hungary 1906–1914: a diplomatic history.* London, 1971. 25–26. l.

11. OL, K 27 (Minisztertanácsi jegyzőkönyvek). 1906. szept. 5., 9. tétel.

12. OL, K 26 1906/4438. KOSSUTH Ferenc átirata a miniszterelnökhöz.

13. *Budapesti Hírlap* (továbbiakban *BH*). 1906. szept. 15., 3. l. — Már a lap szept. 1-i számának vezércikke is úgy harangozta be útjukat, mint a koalíció „küzdélméi és sikerei” angol elismerését.

14. *Az Újság*. 1906. szept. 16. *Dr. M. O. levele*. 5. l.

az az alkalom, amikor a magyarság viszonyozhatja a Kossuthot Angliában fogadó ovációkat.¹⁵ A *Pesti Hírlap* vezércikke a vendégek érkezése kapcsán a hatékony külföldi propaganda megteremtését követelte, nem utolsósorban a hazai nemzetiségek propagandasikereinek ellensúlyozására,¹⁶ pár nappal később pedig az Eighty Club egyik tagjától, W. B. Forster BOVILL budapesti laptudósítótól közölt vezércikket a Club útjával kapcsolatban. Ebben Magyarországot az „Ausztia, Németország és Oroszország csefoglalásai és nagyzási hóbortja ellen” létrehozandó Balkán-föderáció vezetésére szólította föl.¹⁷

A liberális jelző Kossuthék részéről történő kisajátítása ellen már *Az Újság* is tiltakozott,¹⁸ a radikális *Budapesti Napló* pedig leleplezte a magyar kormány-
nak a látogatással kapcsolatos belpolitikai szándékait: Kossuth Ferenc unoka-
öccse a magyar export előmozdítása helyett turistákat importál; e mögött a
kormány az a törekvése áll, hogy „a mi viszonyainkat nem ismerő, jóhiszemű-
ségükben máris félrevezetett angol politikusok itt közöttünk saját európai tekin-
télyükkel zsirálják a mostani kormányrendszer szabadelvűségéről szóló hamis
váltót”, amire azután hivatkozhatnak, „valahányszor a hazai közvélemény meg-
érdemelt vádakkal sújtja kormányzati működésének utálatos és vakmerően retro-
grád irányzatát”. A lap a liberális angol kormány pár hónapos működésének össze-
foglalásával mutatott rá arra az óriási különbségre, ami a meghívók és meghívot-
tak politikai arculata között fennállt.¹⁹ Ugyanezt a kontrasztot emelte ki — még
élesebben fogalmazva — a *Népszava Óvakodjunk a zsebtolvajoktól* c. írása. Elmondta,
hogy Angliában a kormány segíyezi a munkanélkülieket, az iskolát teljesen meg-
tisztította az egyházi befolyástól, eltörölte a szakszervezeteknek a sztrájkokkal
kapcsolatos anyagi felelősségét, jogot adott a sztrájkorség állítására és a sztrájk
melletti propagandára. Föltette a kérdést, el fogják-e mondani a magyar vendég-
látók, hogy ezekben a kérdésekben mi a magyarországi gyakorlat. „Ha az angol
szabadelvű képviselők meglátnák a hazug és csalfa Potemkin-falvak mögött a
magyar osztályuralom igazi képét, bizonyára ők is ámulva írják meg följegyzé-
seikben, hogy olyan országban jártak, amelyben a legszemérmetlenebb jogfosz-
tást, a szabadság leglelkiesmeretlenebb eltiprását, a sötétség legvakmerőbb ter-
jesztését szabadelvűségnek nevezik.”²⁰

A Magyarországi Szociáldemokrata Párt nem azonosította a meghívottakat
a meghívókkal, s maga is támogatást várt az idelátogató angoloktól. Már a ven-
dégek megérkezése után a *Népszava* hat oldalas angol nyelvű különkiadást készí-
tett szeptember 23-i vasárnapi számához *Audiatur et altera pars* címen. Az aznapi
rendes szám szerint ebben „a vendégeket fölvilágosítjuk arról, hogy tulajdon-
képpen politikai kortescélra akarják őket csalárd módon felhasználni, s hogy
mindaz, amit a magyar szabadságról, kultúráról eléjük tárnak: hazugság”.²¹
Az angol kiadás (tulajdonképpen röpirat) üdvözli a liberális látogatókat, figyel-
mezteti őket, hogy tudomásuk nélkül és szándékaik ellenére politikai eszközként

15. *BH.* 1906. szept. 21., 1–2. l.

16. *Pesti Hírlap* (továbbiakban *PH*) szept. 21., 1–2. l.

17. *PH.* 1906. szept. 24., 1–2. l.

18. *Az Újság.* 1906. szept. 15.

19. *Budapesti Napló* (továbbiakban *BN*). 1906. szept. 15., 1–2. l.

20. *Népszava.* szept. 21., 2. l.

21. *Népszava.* 1906. szept. 23., 6. l. Ugyanitt gúnyvers jelent meg „Tulipánia” meg-
tévészto szándékú bemutatásáról.

kívánják őket felhasználni („a liberalizmus zászlajával akarják eltakarni a magyarországi feudális reakció csempészárúját”), majd kifejti, mennyire távol áll a liberalizmustól a meghívó Függetlenségi párt. Az elmúlt választásokon Angliában a liberálisok és a munkáspártiak együtt harcoltak a konzervatívok ellen, a győzelem után a liberális sajtó lelkesen üdvözölte a Munkáspárt megerősödését, míg a magyarországi választásokon a függetlenségiiek a klerikálisokkal [Néppárt] és a feudálisokkal [Alkotmánypárt] együtt harcoltak a munkásság ellen, sajtójuk pedig állandóan becsmerli a munkásmozgalmat. Ezután elmondja, hogy a mezőgazdasági munkások évi jövedelme alig éri el a 13 fontot, mégis az elmúlt nyáron a minden rendbontás nélkül sztrájkolókat a függetlenségi párt helyeslése mellett letartóztatták és hónapokra börtönbe vetették. Hivatkozik a kivándorlásra is, amiben nemesak a csekély jövedelem játszik szerepet, hanem a művelt földterület $\frac{2}{3}$ -át kitevő nagybirtok is, e helyzet bírálata azonban lázításnak minősül. Hivatkozik a sztrájkjog és a vallásoktatás terén Angliában és Magyarországon követett eltérő gyakorlatra, s az egyházak uralkodó befolyására a magyarországi iskolákban. Arra is figyelmezteti a látogatókat, hogy gazdag meghívóik a látogatás költségeit az államra, tehát jórészt a szegény dolgozókra hártották. Ezután hivatalos statisztikai adatok alapján részletesen ismerteti a földbirtok megoszlását, a jövedelmek és adók elosztását. Az adatok fényében az olyan kifejezések, mint „liberalizmus”, „demokrácia”, a „társadalmi jólét előmozdítása”, „hazafiság” stb., csupán értelem nélküli szavak, s csupán a brutális osztályérdeket, a feudális nagybirtokosok, püspökök és a plutokrácia osztályuralmának leplezését szolgálják”. Ezt igazolja a parlament összetétele is. A földtulajdon megoszlása terén az elmúlt harminc évben bekövetkezett változások is csak a nagybirtok (ezen belül a hitbizomány) erősödését és a kisbirtok csökkenését mutatják. A nagybirtok művelését is az osztályszempontok dominálják: a több embert jövedelmezően foglalkoztató intenzív kultúrák helyett az extenzív búzatermesztést kultiválják. A röpirat elismeri, hogy Angliában sem más a földbirtok megoszlása, de hozzáteszi, hogy ott a foglalkoztatottak számát és a termelést tekintve az ipar dominál, nem úgy, mint Magyarországon. Az 1848 előtti jogviszonyokhoz képest a lap csak névleges különbséget lát, hozzátéve, hogy a jobbágyfelszabadítás gazdaságilag inkább a földbirtokosoknak használt. Megállapítja, hogy a mezőgazdasági Magyarország viszonyait nem lehet az ipari Angliához hasonlítani, Németországgal, Franciaországgal, Dániával és az Egyesült Államokkal összehasonlítva egyedül Magyarországon találja a nagybirtok arányát dominálónak, sőt növekvőnek, s míg másutt a törvényhozás is támogatja a földtulajdon kiterjesztését, addig Magyarországon e világtendencia híveit a „liberális” kormány bűnözőknek tekinti. A választójogi cenzusról elmondja a vitairat, hogy „e rendszer alapján a termelői többség túlnyomó része meg van fosztva a választásokon, valamint az ország és a helységek ügyeiben való részvétel jogától”, ráadásul a törvényhozás és a közigazgatás egyaránt a privilegizált osztályok kezében van — ezért akarja a kormány elkerülni az általános választójog bevezetését. Ez „végét jelentené az önző feudális rendszernek”, ezért folytat ellene harcot a kormány. Tekintve, hogy a küldöttség tanulmányozni akarja Magyarország szociálpolitikáját, a *Népszava* beszámol az aratósztrájkok megelőzésére hozott intézkedésekről, az 1898-as „rabszolgatörvény” legsérelmesebb pontjairól — emlékeztetve az angol liberálisokat a dél-afrikai kínai kulikat sújtó hasonló szellemű intézkedések elleni angliai felháborodásra. Kitér az 1900: XVI. „jótékonyági” törvény önmagát leleplező

intézkedéseire, majd betetőzésül elmondja, hogy Magyarországon megengedett a mezőgazdasági munkás testi fenyegetése, ha ez nem okoz 8 napon túl gyógyuló sérülést. Végül a még csak törvényjavaslat formájában létező betegség- és balesetbiztosítási intézkedésekről mutatja ki, hogy a terheket a munkáltatókról jórészt az államra és a munkásokra fogják hárítani, emellett nem terjednek ki a mezőgazdasági proletariátusra. A törvény egyes korábbi jogaitól is megfosztaná a munkásságot, minthogy a biztosítási alap kezelésében egyenlő képviselőt szándékozik biztosítani a munkáltatóknak és a munkásoknak. Egészében véve a kormány szociálpolitikája humbug — állapítja meg az Eighty Club Magyarországra látogató tagjainak ajánlott *Népszava*-különkiadás.²²

Az SZDP e dokumentumának érdekessége, hogy az 1903-as, önálló parasztgazdálkodást elvető programjával szemben e cikkben követendő példaként ír Dánia intenzív, belterjes gazdálkodást folytató birtokosparasztságáról, ami talán finom eltávolodást jelent az agrárkérdésben elfoglalt dogmatikus állásponttól. Általában több szót szentelt a mezőgazdasági munkások szervezkedésének és helyzetének, mint az ipari munkásság gondjainak. Igaz, az írás érvelésére rányomta bélyegét, hogy angol polgári liberálisok számára készült, s érthető módon az előttük is hatásos érveket, a legjobban támadható kérdéseket sorakoztatta föl, de alapvető őszinteségét az is jelzi, hogy az angol látogatással kapcsolatos másik fontos kérdésről, az Ausztriához fűződő viszonyról — híven a szociáldemokrata program e megoldatlan dilemmájához — nem ejtett egy szót sem.

Mint láttuk, a magyar sajtó többsége vezércikkben köszöntötte az angol vendégeket, akik szeptember 20-án délután érkeztek meg Budapestre, ahol a Hotel Hungáriában, a Duna-parti szállodasor sztárjában helyezték őket el. Másnap első közszereplésük KOSSUTH sírjának a megkoszorúzása volt. Nathaniel MICKLEM képviselő beszédében büszkeséggel említette, hogy KOSSUTH legelkeesebb angliai köszöntői között volt COBDEN és BRIGHT, az Eighty Club pedig az ő elveiknek a politikai örököse. KOSSUTH pályafutását mint a szabadságért és a szabad intézményekért folytatott küzdelmet tekintette át, míg a kiegyezéssel kapcsolatos álláspontjáról tapintatosan megállapította: „Ő idealista volt, a tökéletes megoldásért harcolt, s úgy találta, nem vehet részt egy olyan kormányban, amely elmarad eszményétől.” APPONYI válaszbeszédében közelíteni próbálta miniszter-társa apját a kormány politikai filozófiájához: hangsúlyozta, hogy KOSSUTH nem forradalmár, nem fanatikus pusztító volt, hanem nagy teremtő géniusz. Az első napi program a Vígszínházban fejeződött be HERCZEG Ferenc *Ocskay brigádérosá*-nak első felvonásával, amit tárogatókísérettel előadott kuruc dalokkal bővítették ki.

22-én a vendégek egy része a királyi palotát nézte meg, mások pedig iskolákat kerestek föl. A Bacsay-utcai főgimnáziumban az igazgató latin nyelven biztosította őket, hogy a tanárok az ifjúságot az angol példa követésére serkentik. A Parlament épületében tett látogatásukkal kapcsolatban a *Budapesti Hírlap* megjegyezte, hogy kissé soknak találták az aranyozást, de az épület is meggyőzte őket arról, „hogy a magyar valóban parlamentáris nemzet”.²³ Nagy tetszést aratott körükben a megnyitás előtt álló városligeti Mezőgazdasági Múzeum és az Amerikában tanult PAIKERT Alajos igazgató kalauzolása. Este került sor az

22. *Audiat et altera pars.* = *Népszava*. 1906. szept. 23. *Special Edition*.

23. *BH*. 1906. szept. 23., 6–8. l.

Országos Kaszinóban a kormány díszbédjére. A két uralkodóra mondott köszöntő után APPONYI a gyengélkedő KOSSUTH nevében is az Eighty Clubra ültette poharát. Szavai jól jellemzik a vendéglátók gondolatvilágát és állandóan visszatérő témáját. „Mi magyarok nem csupán csodáljuk az angol nemzetet, de mély rokonszenvet is érzünk iránta. Hozzája képest kicsiny nép vagyunk, de a történelem tanúsága szerint mindig a szabadság országa voltunk. Emellett az angol és a magyar alkotmány sok közös vonást mutat. A 16. században Európában csak két alkotmányos állam volt: Anglia és Magyarország. Ez a tény szorosabbra vonta a két ország történelmi kapcsolatát. E két nemzet közös vonása a szabadság szeretete. Minden magyar gondolataiban és érzéseiben az első és legfontosabb a személyes és a nemzeti szabadság szeretete volt. Az egész magyar nép nevében kívánom, hogy angol vendégeink azzal a benyomással térjenek haza, hogy a magyar lovagias és szabadságszerető nép, s kívánom, hogy az ősi és ma újból megerősített kapocs váljék még erősebbé. Az Eighty Club látogatásával és a két nemzet találkozásával létrejött barátság drága kincse a magyar népnek.”²⁴ Miután APPONYI elmondta, hogy a vendéglátók milyen képet szeretnének magukról kialakítani, Henry NORMAN mondott köszönetet a fényes vendéglátásért. Kijelentette, hogy nem hivatalos minőségben érkeztek Magyarországra, csak mint egy politikai párt és egy politikai klub egyéni tagjai, de útjuk része az az új nemzetközi irányzatnak, amely az angol uralkodó kezdeményezése nyomán új alapokra kívánja helyezni az országok viszonyát, hogy „a szigorú diplomaták hűvös levelezését és a felelőtlen újságok gyalázkodásait” váltsa föl az *entente cordiale*-ok

24. *Eighty Club: Hungary.* 89–90. l. Az eredetileg angolul elhangzó beszédnek a *BH*-ban megjelent magyar fordítása jóval hosszabb az angol közlésnél. A kettő összevetése ugyan nem árul el lényegesebb tartalmi különbséget, de jelzi, hogy APPONYI stílusa az angol olvasók számára túl cikornyás lett volna. A hitelesebb változat minden bizonnyal a *BH*-é. „Nemcsak nagy csodálat tölti szívünket e nemzet iránt, hanem bizonyos ösztönszerű érzések is vonzanak feléje. Mi nagyon kis nép vagyunk összehasonlítva a nagy angol nemzettel, a mi területünk nagyon kicsiny, azonban a történelem igazolja, hogy Magyarországon a szabadságnak mindenkor kedvező talaja volt és nálunk minden érzést, amely a szabadság felé irányult, melegen tápláltunk és vérünknek folyásával is képesek voltunk ezt az érzést védelmezni. Angliának nagy alkotmánya van, alkotmányunk és szabadságunk azonban nagyon sok helyen találkozik egymással. A XVI. században, amikor Európában minden alkotmány összetört, csak két ország volt, amelyben alkotmány volt: Anglia és Magyarország. (Éljenzés) A két nép között bizonyos közös érzés fejlődött ki, amely a történelem által adott köteleket még erősebbé fűzte össze és nemcsak hisszük, tudjuk, nemcsak a történelem mutatja azt, de a tapasztalatokból is láthatjuk, hogy ez a közös érzés valóban megvan a két nemzet között és az alap, amely a két nemzetben ezt az érzést táplálja, a szabadság iránti szeretet. Vannak bizonyos gondolatok és bizonyos érzések, amelyek minden magyar embernek át meg áthatja az utolsó lehelletig (sic!) és ezek között az első helyen van az egyéni és népszabadság. Az egész magyar nemzetnek nevében kifejezi azt a kívánságát, hogy a vendégek vigyék magukkal azokat a benyomásokat, amelyeket a lovagias és szabadságszerető magyar nép között találtak, vigyék magukkal Angolországnak fiai közé és ott adják át a magyar nemzetnek üdvözlését és a magyar nemzetnek mély tiszteletét. Mondják meg, hogy ez egy szabadságszerető nép, amely rokonszenvez mindazokkal a népekkel, amelyek a szabadság iránt élni is, halni is tudnak. Kívánja, hogy az a kötelék, amely az angol és magyar nemzet közt létesült, még erősebbé fonódjék össze és biztosítja az angol nemzetet az Eighty Clubnak jelenlévő tagjai által, hogy az a barátság, amely itt most erősebbé lett a két nemzetnek találkozása által, drága kincse a magyar nemzetnek, amelyet sokáig meg fog őrizni.”

verőfénye. Így az angol és magyar nép közeledését szolgáló útjuk megfelel VII. EDWARD és Sir Henry CAMPBELL-BANNERMAN miniszterelnök általános intencióinak. „Mebízás nélkül ez a mi megbízatásunk, hivatalos állás nélkül ez a mi hivatásunk. Mint egyének jelentéktelenek vagyunk, de szereplésünkben fontos missziót teljesítünk.”²⁵

NORMAN szavai legalább annyira szóltak saját országa közvéleményének, mint a magyar vendéglátóknak. Meg kívánta nyugtatni az angol kormányt és sajtót, hogy a Club nem adja ki magát egész Anglia vagy akár csupán a liberális kormány képviselőjének, s nem kíván beavatkozni a magyar pártpolitikába vagy az osztrák–magyar vitába. Az angol–francia szerződésben a világbéke javát szolgáló lépést látó brit radikálisok^{25a} csak üdvözölhették az út NORMAN által kifejtett célját, sőt a külpolitikai alapon még erősen Monarchia-barát *Times*-ban is örömmel állapította meg a sem a magyar koalícióval, sem a radikális Eighty Clubbal nem rokonszenvező bécsi tudósító, a látogatás kapcsán Budapestre siető Wickham STEED, hogy a Club mértéktartóan viselkedik és nem foglal el pártos álláspontot. STEED reményét fejezte ki, hogy a látogatás nyomán nőni fog azoknak az angoloknak a száma, akik pártatlan hozzáértéssel tudnak közeledni Ausztria-Magyarország problémáihoz. Ugyanebben a tudósításában viszont visszautasította KOSSUTH „unalmas és igaztalan” kitételét, hogy a látogatás révén az angol közönség „a bécsi szemüveget” használó és Bécsben székelő tudósítók félrevezetésétől mentesen ismerheti meg Magyarországot.²⁶

Beszéde további részében NORMAN egyetértőleg hivatkozott a két ország alkotmányos hagyományaira, beszélt az egyformán érzett magasabb sportszellemről, az ösztönös kölcsönös megértésről és szimpátiáról, az Európát ezer éven át védelmező magyar kardról, a mongol és török után is talpra állni tudó magyarság fényes jövőjéről. Óvatos módon utalt az alkotmányos haladás, a szabadságjogok állandó kiterjesztésének szükségességére (ami jelenthette a közjogi követelések melletti kiállást, de célozhatott a demokratizálás szükségességére is), de mindehhez hozzátette, nem volna helyes, ha ők nyilatkoznának Magyarország nagy kérdéseiről. Mindenesetre biztosította a vendéglátókat, hogy „nemzeti életük minden mozzanatát feszült figyelemmel és meleg érdeklődéssel fogjuk követni”. Egyidejűleg azonban tapintatos figyelmeztetésként kijelentette, ők bizonyosak benne, hogy a kérdések megoldásában a magyar bátorság józansággal és bölcseséggel fog párosulni, s hogy a magyar államférfiak célja az egész nép boldogságának az előmozdítása lesz.²⁷ Az út megszervezésében angol oldalról részt vevő Frank NEWBOLT beszédét a könnyedebb tónus és a felhőtlen dicséret jellemezte.

A vasárnap délelőtti konflisos városnézés után a főváros díszbéde következett, ismét számos magyar miniszter, képviselő és kormányhivatalnok részvételével. BÁRCZY István polgármester az egyetemes béke bajnokaként üdvözölte az angol királyt, majd „a küzdő és szabadságszerető nemzet” nevében köszöntötte a vendégeket „a nyugat-európai műveltség szélső zónáján”. A Londoni Városi Tanács nevében G. H. RADFORD válaszában a magyar főváros természetes és teremtett szépségeit ecsetelte, elismeréssel adózott a Londonnak is példát

25. *Eighty Club: Hungary*. 90–101. l.

25a. H. S. WEINROTH: *The British Radicals and the Balance of Power, 1902–1914*. = *The Historical Journal*. 1970. 4. sz. 653–82. l.

26. *The Times* (továbbiakban *TT*). 1906. szept. 24., 3. l.

27. *Eighty Club: Hungary*. 101–104. l.

nyújtó villamoshálózatnak, valamint a magyar iskolaügynek. Este a *Lohengrin* következett az Operában, majd fogadás a Park Klubban.

A turistaprogramnál fontosabb esemény volt a *Népszava* vasárnapi különkiadása. A magyar sajtó többsége ugyan elhallgatta ezt a kellemetlen incidenst, az Anglia megnyerésére sokat adó *Budapesti Hírlap* azonban fölvetta a kesztyűt. Másnapi vezércikkében megállapította, hogy a vendégeket már megnyerte ügyének a magyar nemzet, mellette fognak állni, ha ismét küzdenie kell jogaiért, s „a rágalom és a megtévesztés dúló munkája, amit ellenségeink végeznek, ezzel is megnehezül a külföldön”. Ezt a sikert próbálja most elrontani a *Népszava*. RÁKOSI Jenő lapja elismerte, hogy a szocializmus „tiszteletreméltó és szép elmélet”, de a magyarországi szociáldemokratákban csak hazájuk gyalázóit, a más véleményen levők terrorizálóit látta, akik meggyanúsítják az új kormány leg-tisztább szándékait is. A *Népszava* által fölhozott adatokat, állításokat azonban még csak nem is próbálta cáfolni, hanem azzal nyugtatta meg olvasóit, hogy „a hazaáruló készségnek épp oly kevés becsülete van Angliában, mint Magyarországon, azzal a különbséggel, hogy ott lehetetlen volna fennen hordani a fejüket”.²⁸ Ez utóbbi megjegyzés is jelzi, hogy a *Budapesti Hírlap* mennyire nem ismerte az angliai szólásszabadságot, amelybe például éppen az Eighty Club néhány tagjának a búr háborút nyíltan elítélő kiállása is belefért. Nehéz megállapítani, hogyan fogadták a *Népszava* érvelését maguk a címzettek. A *Budapesti Hírlap* tudósítója szerint még az írás elolvasása előtt kijelentették, hogy „amiképp nem hajlandók semmi fellengzős és üres magasztalásra, épp oly bizalmatlanul fogadnak minden túlzó kritikát, különösen azok részéről, akikben a nemzeti érzés hiányzik és akik dicselkedve tüntetnek ezzel a szégyellni való hiánnyal”.^{28a} A mondat második felének hitelessége erősen kérdéses, gyanúsán összecseng a függetlenségi publicisták és politikusok örökös szólamával. Utólag az angolok elismeréssel nyilatkoztak a különszámról,²⁹ de azért nem fordultak szembe a közpénzen bőkezű vendéglátóikkal, a szociálpolitikáról másnap tartott konferencián nem használták föl a *Népszava* által szállított érveket.

A tíznapos látogatás során az egyetlen érdemi tevékenység a munkáskérdésről, illetve a munkás-törvényhozásról szeptember 24-én tartott konferencia volt. Magyar részről igen gyér részvétel mellett^{29a} elsőnek KOSSUTH Ferenc ismertette hosszadalmasan a magyarországi munkás-törvényhozás útját az 1840-es kezdettől a koalíciós kormány tervezett intézkedéséig. A felhozott sok adatból és az egyes paragrafusokra is kiterjedő felsorolásból nem lehetett könnyű tárgyilagos képet alkotni a magyarországi munkástörvények valódi értékéről, de éppen ezt volt hivatva elősegíteni a *Népszava* különszáma. KOSSUTH előadása került minden kritikai hangot — még a szabadelvű kormányok elmarasztalásának könnyű útját sem választotta —, a fönnálló viszonyokat teljesen rendben levőnek tüntette föl, helyenként pedig olyan dicsékvést is megengedett magának, hogy „a magyar állam minden más országnál többet tesz a közegészségügy érdekében”. A SZDP követeléseiről, a szocialista munkásság és a hivatalos Magyarország

28. *BH.* 1906. szept. 24., 1–2. l.

28a. *Uo.*, 4. l.

29. *Eighty Club: Hungary.* 410. l.

29a. „Szégyenletesen kevesen jelentek meg a magyar politikusok az értekezlet megnyitásánál s később is csak néhányan szállingóztak be a terembe.” *Az Újság.* 1906. szept. 25., 4. l.

közötti mind nagyobb szakadékról egy szava sem volt, de kijelentette, hogy az előkészítés alatt álló ipartörvény, a tervezett adóreform, az amerikai homestead-intézmény meghonosítása nyomán „Magyarország jogosítva lesz helyet foglalni azon államok között, amelyeknek szociálpolitikai törvényhozása manapság vezérszerepet játszik”.³⁰ Az angol előadók sokkal kötetlenebb formában beszéltek, s részletek helyett a munkáskérdést annak politikai és társadalmi összefüggéseiben mutatták be. TOULMIN képviselő több kérdésben figyelemre méltónak találta a magyarországi megoldásokat, bár a nagyfokú állami beavatkozást Angliában elképzelhetetlennek tartotta. Erőteljesen kiállt a szabadkereskedelem előnyei, valamint a nemzetek és osztályok közötti béke fontossága mellett. A szakszervezetekről, a sztrájkjogról és az új parlament munkáspárti képviselőiről az ellenséges érzület minden nyoma nélkül beszélt. KOSSUTH-tal ellentétben beszédét nem a mind tökéletesebb kép megrajzolásának óhaja vezérelte, inkább a gondok bemutatására, a tényleges helyzet föltárására törekedett. Igen hatásos volt H. de R. WALKER képviselő, aki előadásában az ausztráliai és új-zéland-i helyzetet ismertette. Szavai nyomán a kor legdemokratikusabb alkotmánya (az Ausztráliai Államszövetségé), a megvalósult politikai egyenlőség képe bontakozott ki. A munkásságnak nemcsak politikai, de messzemenő gazdasági jogokat is biztosító állapotokat Ausztráliában a munkásság politikai harccal, a kormányzástól is részesülő Munkáspárt révén vívta ki, míg Új-Zélandban a liberálisok olyan messzemenő reformokat vezettek be, hogy erre nem volt szükség. Mint WALKER hangsúlyozta, e reformpolitikának köszönhető, hogy e két országban a forradalmi szocializmus, a szélsőséges tanok nem nyertek tért. Az értekezletet záró felszólaló, FÖLDES Béla, a szabadelvű kormányok közömbösségét, *laissez-faire* politikáját tette felelőssé a szocialista mozgalom magyarországi térhódításáért, a függetlenségiakat viszont úgy tüntette föl, mint akik szívükön viselik a munkásság jólétét, s liberális reformokkal biztosítják az osztályok békéjét, a társadalom fokozatos átalakítását, követve az angol liberalizmus példáját.³¹

Másnap a *Budapesti Hírlap* lelkes hangon méltatta KOSSUTH előadását, míg az angol, ausztrál és Új-Zéland-i példák kapcsán óvott az elsietett utánzástól: a magyar törvényhozók tartsák szem előtt „a mértéket (eredeti kiemelés), amelyet viszonyainkhoz módosítva kell alkalmazni”.³² A *Népszava* beszámolója a valósággal szembesítette KOSSUTH szavait. „Mi, munkások, napról-napra a legkegyetlenebb módon érezzük a magyar szociálpolitika áldásait. Sztrájkjogunk még papíron sincsen. A hatóságok durvasága minden szabad mozgást a lelkünkbe fojt. Ezeren és ezeren vándorolnak börtönbe, egyik társunkat a másik után nyeli el a tolonkocsi, mert az éhenhalásba nyugodtan beletörődni nem akarnak. Négy millió földműves polgár nyög állati sorban a rabszolga-törvény miatt. És KOSSUTH Ferenc szemérmetlenül vagy tudatlanul mégis oda mer állani az angolok elé, hogy a magyar szociálpolitika liberalizmusával hengegjen el.” Dicséri a rabszolga-törvényt, a gyermek- és nőmunka védelméről beszél, „de azt elhallgatta, hogy még a meglevő törvényeknek sem lehet érvényt szerezni az iparfelügyelők kevés száma és más irányú óriási elfoglaltságuk miatt. Hogy sehohol a világon úgy nem bánnak proletárgyermekekkel és asszonyokkal, mint nálunk”. Békéltetési bizott-

30. *Eighty Club: Hungary*. 132—153. l.

31. Uo., 154—191. l.

32. *BH*. 1906. szept. 25., 6. l.

ságokról beszélt, de most Petrozsényban³³ kitűnt, milyen a békéltető eljárás. „Nyugaton bárhol, még a legreakciósabb pártok is százszor, ezerszer liberálisabbak, mint nálunk a „liberálisok”!”³⁴ Ezeket a gondolatokat ismételte meg a lap 26-i vezércikke is, hozzátéve, hogy a betegség- és balesetbiztosítás terheit a munkásokra hárítják, ha pedig néhány rendelkezés „helyesen alkalmazva a munkást némileg megvédené”, az alkalmazás és végrehajtás sohasem az ő javukra történik.³⁵ Hasonló vádakkal illette Kossuthot a *Budapesti Napló* is. Az egész akciót „világcsalás”-nak minősítette, megállapítva, hogy „ha ma nem sült le a bőr az orcájukról, akkor ezentúl nyugodtan mehetnek minden erkölcsi kudarc elé”. Az angolok viszont megmutatták, „milyennek kell lennie egy szabadelvű politikai párt szociális lelkiismeretének. Az a két angol felszólalás egy-egy izzó bélyeget süttött a koalíció homlokára”.³⁶

Az angol és magyar sajtó többségében azonban az Eighty Club útja kapcsán nem a két ország szociálpolitikájának az összevetése jelentette az igazi témát, sokkal nagyobb figyelmet szenteltek az osztrák—magyar viszonyt érintő vonatkozásoknak. Szeptember 24-én a koalíciós lapok kategorikusan cáfolták a hírt, hogy Budapest után a Club Bécsbe is ellátogatna.³⁷ A Monarchia vezető körei ezt mégis illendőnek tartották, de mivel sem Bécs város vezetése (a keresztényszociális-antiszemita LUEGERÉK), sem pedig az osztrák kormány nem volt hajlandó meghívni a magyar függetlenségek vendégeit, a feladat Alsó-Ausztria helytartójára hárult. A Függetlenségi párt többsége ugyan magának akarta megtartani az angol látogatás dicsőségét, de APPONYI és NORMAN végül rávették a klub néhány tagját, hogy hazafelé menet álljanak meg Bécsben és képviseljék a társaságot.³⁸ A konzervatív hangú *Saturday Review* szintén a „tűzzel való játszásnak” minősítette a függetlenségi meghívás elfogadását „Ausztria és Magyarország megzavart viszonya idején”, bár „szerencsére a látogatók indiszkrét akciójuk során diszkrét módon jártak el”. Mégis nevetségesnek találta, hogy egy enynyire nem jelentős csoportot „két nemzet is ünnepel és keresi beavatkozásukat egy olyan ügybe, amihez semmi közük”.³⁹ Az angliai liberális sajtó jóval kedvezőbb hangon számolt be az eseményekről, de a *Daily Chronicle* vezércikke is azért dicsérte meg NORMANT, hogy „bölcsezen kikerülte a magyar politika égető belső kérdéseit”.⁴⁰

Az osztrák—magyar viszony mégis terítékre került — mondhatnánk törvényszerűen — a Függetlenségi pártkör által a Royal szállóban 24-én este adott vacsorán. Elsőként Kossuth mondta el a szokásos szavakat a két népet összefűző szabadságseretetről, a hasonló két ősi alkotmányról, amelyből ugyan időközben eltörölték az ellenállás jogát, mégis él az a nemzeti érzésben. „E szellem nyilvánul meg küzdelmeinkben, amellyel alkotmányos úton, királyunk jóváhagyásával el fogjuk érni nemzeti céljainkat: édes hazánk függetlenségét.”⁴¹ Sir

33. 1906 augusztusában Petrozsényban a sztrájkról tanácskozó bányászok közé lőtt a csendőrség.

34. *Népszava*. 1906. szept. 25., 3—4. l.

35. *Uo.*, 1906. szept. 26., 1—3. l.

36. *BN*. 1906. szept. 25., 1—2. l.

37. *BH*. 1906. szept. 26., 6. l.

38. *TT*. 1906. szept. 25., 3. l.

39. *Saturday Review*. 1906. szept. 29., 382. l.

40. A *Daily News*, a *Daily Chronicle* és a *Tribune* írásaira a *BH* hivatkozott, 1906. szept. 26., 5—6 l.

41. *Eighty Club: Hungary*. 196—198. l.

Charles McLAREN válaszában a magyar emigránsokat egykor övező angol rokonszenv látszott életre kelni. Utalt rá, hogy az angol liberálisok mindig szimpátiával tekintettek a nemzeti aspirációkra és elítélték a politikai és nemzetiségi elnyomást, hogy a magyar nép különösen megnyerte együttérzésüket, látva a minden oldalról rátámadó ellenséggel szembeni küzdelmüket. Büszkeséggel tölti el, mondom, hogy KOSSUTH Lajos, „ragyogó apja a ragyogó fiúnak” családja barátja volt, első emlékei éppen az ő nevéhez kapcsolódnak. „Mint minden angol fiút, engem is megkapott a magyar történelem romantikája. Gondolatban magam elé képzeltem Magyarországot gyönyörű asszonyait és lovagias férfiai. Úgy élt bennem Magyarország, mint a bőség, a gabona, a fa, az ásványkincsek országa, amely tele van energiával és szellemi erővel, egy olyan nép otthona, amely olyan harcosokat, költőket és zenészeket szült, akiket egyetlen más nép sem szárnyalt túl. Országukban tett látogatásaim nyomán csodálatom nem változott. Vegyük csak Budapest, e pompás város példáját. Gyors növekedésének és építészeti szépségének nincs párja Európában. Csak egy nagy nép teremthetett ilyen rövid idő alatt egy ilyen nagy fővárost, amely méltóan képviseli országuk függetlenségét.” Meg van győződve, mondom, hogy a Függetlenségi Párt osztja az angol politikai élet vezérelveit. A liberálisok a béke és a kereskedelem hívei, s Magyarországgal kiváltképp növelni akarják az áruk cseréjét. Ehhez ott van a magyar kormány által oly kitűnően kiépített Fiume. Befejezésül reményét fejezte ki, hogy mielőbb üdvözölhetik Londonban magyar vendéglátóikat.⁴² A következő szónok a budapesti egyetem angol előadója, A. YOLLAND volt — akiből rövidesen YOLLAND Artúr, az angol nyelv és irodalom ny. r. professzora lett. Foglalkozott a látogatást kritizáló sajtóhangokkal és kérte honfitársait, ne engedjék magukat félrevezettetni. Utána közkívánatra APPONYI emelkedett szólásra. Rögtönzött beszédében hangoztatta, mennyire fontos Európa számára a magyar nemzeti törekvések beteljesülése, mert Magyarország csak így lesz képes betölteni hivatását, a nyugati szellem őrzését. Elismerte, hogy ehhez előnyös az Ausztriával kötött szövetség, a nagyhatalmi állás, de „ez a nagyhatalom akkor lesz biztonságban, mikor teljesen megbékül az ő benne levő nemzeti törekvések törvényeivel.”⁴³

A magyar kultuszminiszter szavai nem arattak osztatlan sikert sem a Monarchia két országában, sem Angliában. Azt az álláspontot fejezték ki, ami miatt Magyarországon az uralkodó és az 1905-ös választásokon győztes koalíció tizen-négy hónapon keresztül nem tudott megegyezni egymással, s ennek az angol vendégek előtti hangoztatását nemcsak Bécsben, de a *Times* szerkesztőségében, sőt a londoni külügyminisztériumban — mint látni fogjuk — nem tetszéssel fogadták. A banketten elhangzottaknak tudható be, hogy az Eighty Club tagjai

42. Uo., 198–204. l. Érdekes, hogy még a látogatást rendkívül bőven ismertető *Budapesti Hírlap* is jóval rövidebb beszédet ad McLAREN szájába. Ebben nem szerepel KOSSUTH és a magyarsággal kapcsolatos első elképzelések, viszont a szónok meglehetősen nyíltan kiáll a Függetlenségi Párt nemzeti követeléseiről és a nemrég lezárult alkotmányos válság során tanúsított magatartása mellett. Ugyancsak megértéssel szolt e tudósítás szerint a magyarok sovinizmusáról, kijelentve, hogy az angolok is sovinizták. *BH.* 1906. szept. 25., 4–5. l. Könnyen meglehet, hogy McLAREN a könyv számára utólag tompította szavait, de nincs magyarázat arra, miért nem szerepel a magyar sajtóban lírai vallomása. Sir CHARLES McLaren, későbbi nevén BARON Aberconway, (1850–1934) JOHN Bright nuckaöccse volt. *The Dictionary of National Biography*, 1931–1940, 582–3. l.

43. *Eighty Club: Hungary.* 205–209. l.

még az országot járták, amikor már megjelent a *Times*-nak a látogatás tanulságait összegező vezércikke, s ez teljesen STEED véleménye hatását tükrözte. E szerint súlyos hiba volt magyar részről egy ilyen határozottan pártjellegű klub meghívása, ezzel a belső pártviszályokba való be nem avatkozás elvét precedens nélküli módon megsértették. Az ilyen lépések „veszélyeztetik a külállamok belső békéjét”, s a jelen látogatás lefolyása is bizonyította, hogy mindkét fél részéről a pártpolitikai célok voltak az elsődlegesek. Fejtegetését a *Times* is angol belpolitikai vonatkozással zárta: támadta az Eighty Clubot, amiért az íreknek adandó Home Rule híve, s felidézte, hogy GLADSTONE 1886-ban Ausztria-Magyarország és a svéd—norvég unió példáját hozta föl az ír önkormányzat megadása mellett. E két példa azóta megmutatta, hová vezet a Home Rule politika.⁴⁴

A vezércikk kormány szintű reakciót váltott ki Magyarországon. A *Pester Lloyd* még a cikk megjelenése napján, a 27-i délutáni kiadásban közölte a magyar kormány félhivatalos („illetékes helyről származó”) nyilatkozatát. Ez visszautasította az angol belpolitikába való beavatkozás valóban kissé erőszakolt vádját, a meghívást az egész magyar nemzet nevében történtként tüntette föl, hozzátéve, hogy az angolokat nem mint liberálisokat és radikálisokat hívták meg, hanem mint olyanokat, akik „nem hagyták magukat befolyásolni a Times Magyarországgal szemben képviselt igen sokszor magyarellenés és a méltányossággal össze nem egyeztethető álláspontjától.”⁴⁵ A kormány válaszában joggal ütközött meg *Az Újság*; eddig a látogatást minduntalan úgy emlegették, hogy az angol liberálisok eljöttek a magyar liberálisokhoz, most egyszerre csak magyarok és velük rokonszenvező angolok találkozójáról beszélnek.⁴⁶ STEED válaszában szintén utalt a kommuniké következetlenségeire, de részletesen csak a kifejezetten hamis állításokat vette sorra. Tagadta a magyarellenesség és tendenciózusság vádját: több ízben is nyilvánosságot biztosított APPONYINAK, 1905 januárja óta azt javasolta nyíltan, amit KOSSUTH titokban, vagyis hogy a koalíció tegye félre a jelszavakat, vállaljon kormányt és fogjon munkához — vagyis amire 1906 áprilisában végre rászánták magukat. Igaz, hogy technikai okokból főként Bécsben él, de magyarországi híreit sosem merítette osztrák forrásokból — amint azt APPONYI és KOSSUTH nagyon is jól tudhatja. (A célzás a velük és más magyar politikussal gyakran folytatott beszélgetésekre utalt.) A magyar események inkább őt igazolták, mint a koalíciós vezéreket, például APPONYIVAL ellentétben sohasem hitte, hogy TISZA 1905-ben erőszakkal és korrupcióval próbál majd többséget szerezni a választásokon; nem tartotta megalapozottnak a magyar vezényszó követelését, amelyért a koalíció 18 hónapon keresztül kész volt meghalni, hogy azután „felfüggeszse”. Kötelessége volt leleplezni a koalíció magatartását, mert ha már sikerült is nekik megfertőzniük az egész magyar közvéleményt, azt meg kellett akadályoznia, hogy a külföldet is félrevezessék. Végül megismételte az elmúlt hónapokban már annyi formában elhangzott alapelvét, hogy nézőpontja „Austro-Hungarian”, nem pedig „Magyar” vagy „German”, sem nem „Hun-

44. *TT.* 1906. szept. 27., 7. l. Tudvalevőleg 1905. júniusában fölbomlott a Svéd-norvég unió.

45. *Pester Lloyd.* 1906. szept. 27. *Abendblatt.* *BH.* 1906. szept. 28., 3. l. HOLLÓ Lajos és HOCK János lapja, a *Magyarország* a *Times* cikkét GOLUCHOWSKI külügyminiszter befolyásának tulajdonította! *Magyarország.* 1906. szept. 28.

46. *Az Újság.* 1906. szept. 28., 1. l.

garian” vagy „Austrian”, s egyedül „Ausztria-Magyarország egészének az érdekei vezérlik, valamint Angliáé, amely nem kis mértékben érdekelt a Monarchia változatlan kohéziójának és hatalmának a fönntartásában”.⁴⁷ Bizonyára nem véletlen, hogy STEED csak most adott hírt a *Népszava* 23-i angol számáról, noha annak megjelenésekor Budapesten tartózkodott és azóta sok tudósítást küldött haza. A szocialista agitáció olyan fegyver volt, amivel STEED sem kívánt élni minden körülmény között, de a Függetlenségi párt bankettje után bevetése mellett döntött.

A magyar sajtó hírt adott mind a *Times* vezércikkéről, mind STEEDnek a kommunikációra adott válaszáról, de a koalíciós lapok a nehezen megválaszolható megjegyzéseket egyszerűen kihagyták tudósításaikból. Így járt el például a *Magyarország*, amely, noha idézőjelben látszólag az egész *Times*-vezércikket leközölte, valójában erősen megcsönkította azt.⁴⁸ A Budapesten megjelenő *Hungary* c. lapban YOLLAND próbált válaszolni STEEDnek, tényleges ellenérvek nélkül. Reményét fejezte ki, hogy a *Times* támadása csak használni fog Magyarországot angoliai népszerűségének: már COBDEN megmondta, hogy „jó ügy birtokában és a *Times* ellenében az ember ellenállhatatlan”.⁴⁹

A sajtópolémiaik közben a vendégek Magyarország kellemes arcával, a privilegiált osztályok országával ismerkedtek. 25-én különvonat vitte őket Tátralomnicra, ahol DARÁNYI földművelésügyi miniszter vendégei voltak a kedvükért ismét megnyitott nagyszállóban.⁵⁰ Az erős havazás ellenére (vagy éppen ezért) nagy élményt jelentett a Csorba-tó fölkeresése négylovas kocsikon, majd a Poprádi-tóhoz tett kirándulás. A Tátrából különvonatuk Pozsonyba ment, ahol folytatódott a bankettezés, külön hangsúlyt adva a kereskedelmi-ipari kapcsolatok remélt fejlődésének. Innen Budapesten át Orsovára utazott a társaság, ott hajóra szálltak és megtekintették a Kazán-szorost és a Vaskaput. A végállomás Herkulesfürdő volt, ahol MICKLEM mondta el a búcsúbeszédet. Miután meleg szavakkal köszönte meg a valóban „királyi vendéglátást”, megállapította: „elég láttunk ahhoz, hogy képesek legyünk helyreigazítani és módosítani a felelőtlen újságok állításait”. A Magyarországon látottak minden várakozásukat fölülműlták. „Ha Magyarország sokat tanulhat Angliától, úgy Anglia kétségkívül szintén sokat tanulhat Magyarországtól... A nevelés, a földreform és az ipari problémák nagy kérdéseiben új szempontokat adtak nekünk... a Magyarországon tanult lelkét sok angol választókerületben el fogjuk ismételni.” A magyar népnek azt üzeni, hogy a két népet továbbra is egyesítse a nemzetközi viták békés döntőbíráskodás útján történő megoldásának támogatása. Végül azt kívánta, hogy „virágozzék és gazdagodjék a három hegység és a négy folyam országa; Floreat in aeternum Hungaria!”⁵¹

Ezzel hivatalosan véget ért az Eighty Club magyarországi látogatása. A társaság javarésze visszafelé menet megnézte Szegedet és részt vett egy független-

47. *TT.* 1906. szept. 29., 5. l.

48. *Magyarország.* 1906. szept. 30.

49. *Hungary.* 1906. okt. 1., 2–5. l.

50. A *Budapesti Napló* szövéttette, hogy az 1000 koronás különvonat helyett egy I. osztályú vasúti kocsit is megtette volna, de hiszen csak „pezsgőben ezeket költenek arra, hogy az idegenek glóriát lássanak a Darányi Ignác homloka körül”. 1906. szept. 26., 2–3. l.

51. *Eighty Club: Hungary.*

ségi népgyűlésen, majd október 1-én APPONYI magánvacsoráján vett búcsút az országtól. Ezután keresték föl néhányan Bécset, ahol a „paritás” kedvéért gróf KIELMANNSEGG helytartó hivatalos vendégei voltak. Még a határról táviratban, Londonból pedig levélben mondtak köszönetet KOSSUTHnak. A látogatás viszonzására sosem került sor.

Az Eighty Club távozása jóval szerényebb figyelmet keltett a magyar sajtóban, mint érkezésük. Ennek oka lehet, hogy vidéki útjaik már nem szolgálták politikai érdekességekkel, a beszédek nem lépték túl a kölcsönös udvariaskodások szintjét. A hírközlés fejletlensége is nehezé tette útjuk követését Budapest határára kívül. Szeptember 30-tól egyébként is újabb angol vendégekre kellett összpontosítani a figyelmet: ekkor érkezett Budapestre az angol kereskedelmi kamarák küldöttsége. Míg az Eighty Clubtól csak szép szavakat várhattak, a brit ipar képviselőitől tőkét, magyarországi befektetéseket reméltek az Ausztriától való gazdasági különválás elősegítéséhez. Talán azt is megkockáztathatjuk, hogy az Eighty Club nem váltotta be teljesen a hozzá fűzött reményeket, mert magyar belpolitikai vonatkozásban sem álltak ki a Függetlenségi párt mellett a többi párt és irányzat ellenében, a fő kérdés, az Ausztriához, illetve az uralkodóhoz fűződő viszony tárgyában pedig igen tartózkodóan viselkedtek, bizonyára csalódást okozva a szélsőséges függetlenségi körökben. Ennek ellenére október elején a Függetlenségi párt banketten köszöntötte KOSSUTHOT és APPONYIT az Eighty Club útjának sikerében játszott szerepéért. Összefoglaló cikkben utólag a magyar lapok sem foglalkoztak a látogatással, a *Pesti Hírlap* vezércikke még itt-tartózkodásukkor állapította meg, hogy az út elősegítette a Magyarországgal (azaz a koalíció törekvéseivel) kapcsolatos negatív európai közvélemény megváltoztatását, hozzátéve, hogy a politikai megismerést ki kell egészítenie a közgazdasági haszonnak: ki kell szabadulni az osztrák és német tőke gyámsága alól.⁵² Még tovább ment a függetlenségi igények hangoztatásában a magyarországi *Hungary*, amikor arra kérte az angol vendégeket, világosítsák fel honfitársaikat, hogy Angliának nem egy német—osztrák jellegű birodalom fönmaradása az érdeke, hanem Csehország és Magyarország önállósága.⁵³

Az Eighty Club látogatásával volt kapcsolatos — STEED szerint annak logikus következménye — a *Montsgraveue*-incidens. Az osztrák hivatalos körökhöz közelálló lap október 1-én megírta, hogy a júliusi londoni interparlamentáris konferencia alkalmából VII. EDWARD fogadta APPONYIT, aki meggyőzte a királyt a magyar követelések jogosságáról. Az angol pártklub látogatása már APPONYI eme sikerének a következménye. STEED mérges kommentárjában reményét fejezte ki, hogy „az ilyen incidensek megtanítják a brit politikáért felelősöket, hogy ne hagyják könnyelműen jóvá az ilyen nemzetközi darázsfészkekbe tett kirándulásokat”.⁵⁴ APPONYI hivatalos cáfolata pár napot váratott magára, amit angol részről nem vettek jó néven.⁵⁵ STEED még sokáig dohogott a látogatás miatt, humorosnak találta, hogy „egy bevallottan antiszovinizta és szabadkereskedelmi

52. *PH.* 1906. szept. 25., 1—2. l.

53. *Hungary.* 1906. okt. 1., 3—8. l.

54. *TT.* 1906. okt. 2., 3. l.

55. *Uo.*, okt. 3., 3. l. STEED szerint EDWARD király rendkívül dühös volt a hírért és külön üzenetben fejezte ki FERENC JÓZSEFNÉL a kacsá fölötti sajnálkozását. STEED levele Valentine CHIROLHOZ. 1906. okt. 17. Archives of The Times, Printing House Square Papers, Steed Papers.

párt képviselői” olyan helyzetbe kerültek, hogy „elvárják tőlük rokonszenvüket és támogatásukat a magyar sovíniszták és szabadkereskedelem-ellenesek partja iránt”. Londoni főnökéhez írt magánlevelében a vendéglátás magas költségeiről spekulált, majd az Eighty Club egyes tagjainak botrányos budapesti viselkedéséről, bordélyházi kalandjairól számolt be.⁵⁶

A liberálisokkal mérsékeltén, a radikálisokkal erőteljesen szemben álló *Saturday Review* STEEDhez hasonlóan vélekedett a magyar koalícióról és az Eighty Club „cicomás látogatásáról”, ami alkalmat adott a németbarát elemeknek, hogy a *Montagsrevue* cikkével csak növeljék a Monarchia belső feszültségeit.^{56a} 1906. október 13-án éppen az Eighty útjára hivatkozva emelt szót egyes angol liberálisok tervezett oroszországi utazása (a feloszlatott дума melletti demonstratív kiállítás) ellen. Emlékeztetett rá, hogy az Eighty Club tagjai teljesen tájékozatlanok voltak Ausztria és Magyarország belső viszonyairól, elmentek bankettozni, beszédek mondani, így azután a magyar nacionalista lapok oldaláról „úgy lettek beállítva, mint a magyar Home Rule törekvések támogatói”. „Valójában csak azt a leckét tanulhatták meg, hogy Ausztriában és Magyarországon az emberek épp oly kevésbé ismerik a brit belviszonyokat és az olyan intézményeket, mint az Eighty Club, mint ahogy a Club ismeri az osztrák—magyar politikát.”⁵⁷ Ezt egy olyan lap írta, amely szerint „a magyar nép egyedülálló módon rendelkezik olyan tulajdonságokkal, amelyek kiváltják az angolok szimpátiáját”, de ennél fontosabbnak tartotta Ausztria-Magyarország politikai funkcióját: az egyensúly megőrzését, márpedig „a magyarok éretlen ambíciója ennek az egyensúlynak a felrúgása”.^{57a}

Érdekes, hogy a liberális múltú, de a liberalizmustól mind jobban eltávolodó hetilap, a *Spectator* egy szóban sem kommentálta az Eighty Club útját, pedig SETON-WATSON (SCOTUS VIATOR) jóvoltából rendszeresen foglalkozott a magyarországi helyzettel. A radikális *Speaker* viszont az Eighty Budapesten járt tagja, J. E. ALLEN tollából beszámolót közölt az útról. Ő is elsősorban az egyes európai nemzetek közötti viszony megjavítását szolgáló lépésnek minősítette a látogatást, majd hangoztatta, hogy útjuk nem jelentette a magyar fél támogatását Ausztriával szemben, csupán összhangban volt a nemzeti aspirációk iránti rokonszenv liberális tradíciójával és azzal a véleménnyel, hogy a vitatott kérdéseket a helyszínen kell tanulmányozni. Mint írja, meglepve hallották Kossuth Ferentől, mennyit tettek Magyarországon a munkásságért, viszont a kissé arisztokratikus magyarok számára tanulságos lehetett, hogy az angol liberálisok milyen megbecsüléssel tekintenek a munkásság mozgalmaira és a munkáspárt parlamenti képviselőire. Elismeréssel szólt a magyar iskolaügyről, az állam által kitűnően irányított és támogatott mezőgazdaságról, a városok külsejéről. Befejező szavai a magyar vendéglátók reményeit látszották igazolni. „Megismertük Magyarorszá-

56. Az üzleti ügyben ezidőtájt Budapesten tartózkodó Robert PERKS képviselő információja szerint többen fölkerestek egy bordélyházat, ahol nem voltak hajlandók fizetni, mondván, hogy ők a magyar kormány vendégei. L. STEED id. levele. — Az incidens híre a laptudósító révén bekerült a diplomáciai jelentésekbe is. Vö. 60a jz.

56a. *Saturday Review*. 1906. okt. 6. 414. l.

57. *Saturday Review*. 1906. okt. 13., 448—449. l.

57a. Uo. 1906. okt. 27. 507. l.

got és a magyarokat, s ezt a tudásunkat örömmel osztjuk meg barátainkkal.”⁵⁸ Viszont a látogatást kritizálta a konzervatív irányzatú *Morning Post*, amelynek bécsi tudósítója Madame ROSE volt, STEED barátnője.⁵⁹ Jellemző, hogy a kritikusk hangokat a budapesti *Hungary* azzal intézte el, hogy a külföldiek képtelenek megérteni a bonyolult magyarországi helyzetet, s így inkább ne is szóljanak bele.⁶⁰ Eddig ugyanis a magyar sajtó mindig az ellenkezőjéről panaszkodott, hogy az angol sajtó közömbösen szemléli Magyarország nemzeti küzdelmét.

Nagy-Britannia bécsi nagykövete, Sir Edward GOSCHEN levélben számolt be GREY külügyminiszternek az Eighty Club egyes tagjainak bordélyházi botrányáról. Erről először STEEDTŐL értesült, akit nem vett komolyan, „tudva, hogy személyes sérelmet táplál velük szemben”, de a Budapesten járt Robert PERKS képviselő is megerősítette a hírt. PERKS érdeklődött az utazást megszervező RUTTKAY Vilmosnál is, aki szerint „ennyire talán nem volt súlyos az eset, de valóban nem viselkedtek jól”, egyikük például vacsora alatt rágyújtott a pipájára.^{60a} CAMPBELL-BANNERMAN miniszterelnök is reagált GOSCHEN tudósítására. Mint külügyminiszterének írta, „Ilyen veszélyes, amikor egy fel nem hatalmazott és felelőtlen testület — amely ugyan független, de a kormánnyal és annak támogatóival mégis annyira azonosítják — beleavatkozik egy nehéz kérdésbe.” Fölvetette, nem kellene-e érdeklődni a Club elnökénél, tervezik-e a magukról megfélemedezett klubtagok felelősségre vonását?⁶¹ A brit külügyminisztérium a látogatás és a *Montagsrevue* cikke után el is határozta, hogy „politikai okokból” nem szabad Magyarországnak támogatást nyújtani ipara Ausztriával szembeni kiépítéséhez.^{61a}

1907 tavaszán könyvet jelentetett meg az Eighty Club magyarországi látogatásukról. Ebben a legtöbb esetben szó szerint (illetve kissé lerövidítve) közlik az elhangzott beszédeket, pohárköszöntőket, de a gazdag képanyagon túl a könyv információs értéke igen csekély, nem segíti elő különösebben Magyarország megismerését. A befejező két fejezet foglalkozik a látogatással kapcsolatos vitákkal. Bécsi szívélyes fogadtatásukkal igyekszik igazolni, hogy nem avatkoztak be a Monarchia két felének vitájába. Ezután röviden ismerteti a magyarok „nemzeti sérelmeit”, a Függetlenségi párt érvrendszere alapján. (A király alig tartózkodik Magyarországon, a külügyminisztérium és a diplomaták ausztriai nézőpontúak, a hadsereg nyelve a német.) A magyarországi parlamentarizmus gyengéit a rendszer újkeletű voltával indokolja, KOSSUTH előadására hivatkozva tarthatatlannak mondja a *Népszava* vádjait a kormány munkásellenességéről, a választójog korlátozott voltával az általános, egyenlő választójogtól ugyancsak messze eső angliai rendszert állítja szembe, míg a választási anomáliákért a bukott kormányzatra hárítja a felelősséget. A nem-magyarok csekély parlamenti képviseletét és

58. *The Speaker*. 1906. okt. 13. [27?] A szóban forgó cikket csak a magyarországi angol lap beszámolója alapján tudtam tanulmányozni. *Hungary*. 1906. nov. 1., 7–9. l.

59. *Morning Post*. 1906. okt. 3.

60. *Hungary*. 1906. okt. 15., 12. és 14. l. Forster BOVILL és Sheena MACDONALD megjegyzései.

60a. GOSCHEN levele HARDINGE állandó külügyminiszter-helyetteshez. 1906. okt. 8. P.R.O. F.O. 800/40. — CHIROLHOZ írt levelében (l. 56. jz.) STEED ugyancsak PERKS beszámolójára hivatkozott, de szerinte RUTTKAY megerősítette a hírt.

61. CAMPBELL-BANNERMAN levele GREY-hez. 1906. okt. 14. P.R.O. F.O. 800/40.

61a. Erről levéltári források alapján számol be BRIDGE: I. mű, 26. l.

a közszolgálat terén őket ért hátrányokat az Eighty Club könyve is rosszallja, s bár utal a magyarok domináns tradícióira és relatív többségére, ami az ausztriai németekről nem mondható el, mégis megjegyzi: „a magyarok az országon belül keveset veszítenének, az országon kívül pedig igen sokat nyernének, ha a többi népet a legnagyobbképp feltételek mellett partnerükké tennék”.⁶² A Függetlenségi pártban a könyv szerzői sok liberális vonást látnak: szociális és egyéb reformokat kíván, kiáll a nemzeti érdekekért, s azon van, hogy a nép képviselői ellenőrizzék államuk kormányzatát a parlament támogatását élvező kormányon keresztül, s ne kelljen alávetniük magukat a korona által kiválasztott miniszterek parlamenten kívüli uralmának. Magyarországon most ez a fő kérdés, mint Angliában III. György uralkodása alatt volt.⁶³ Ilyen nyílt koalíció melletti állásfoglalásra a látogatás idején egyszer sem került sor.

Kitért a könyv a kritikus hangokra is. Az út szerepét a helyszíni informálódás, a személyes találkozók lehetővé tételében látja. Elsőkézből tájékozódtak APPONYINÁL a katonai kérdésről és a nem-magyar nemzetiségek helyzetéről, látták a gazdaságokban és az erdészetekben folyó munkát, a mezőhegyesi ménesnél tapasztalták, „mit érhet a katonás rend és fegyelem, ha békés, termelő célt szolgál”. Hasonlóan tanulságos volt látni Kossuth kereskedelemügyi minisztériumának az ország iparának fellendítésére tett erőfeszítéseit, a falusi kézműipar támogatását, a *Népszava* különszáma szerzőinek „tehetségét és őszinte céljait”. Végül a könyv hangsúlyozza, hogy útjuk során senkit sem bántottak meg, a Monarchia minden irányzatával jó viszonyt igyekeztek kiépíteni, a magyarok vendégszerete pedig mindig kellemes emlékük marad.

Az Eighty Club beszámolóját YOLLAND lelkesen üdvözölte: „felbecsülhetetlen értékét az adja, hogy ellensúlyozza a sugalmazott cikkek befolyását és a lelkiismeretlen pamfletírók ömlengéseit”. Szerinte a látogatók (Nagy-Britannia egyik legfontosabb politikai szervezetének tagjai, akik a jövőben hivatva lesznek döntő szerepet vinni a brit közvélemény alakításában) „nyílt elmével érkeztek, s abban a meggyőződésben távoztak, hogy a magyarok joggal tekintik magukat kormányzó nemzetnek, a magyar kultúra, közigazgatás és tudomány pedig rendkívül sokat haladt és figyelmet érdemlően magas szintet ért el”.⁶⁴ E függetlenségi óhajokkal szemben a liberális párti *Daily News* a könyvet ismertette éppen azt emelte ki, hogy a látogatás során elhangzottak és a könyv nem válthat ki ellentétet egyetlen oldalról sem.⁶⁵ A másik liberális napilap, a *Daily Chronicle* megerősítette, hogy „országunk hivatalos liberalizmusának nem állt szándékában elkövetni azt az illetlenséget, hogy állást foglaljon egy olyan ország belső ügyei-ben, amelynek a kormányával baráti viszonyban állunk”. Bár Magyarország és más országok is a függetlenségek melletti kiállásként értelmezték a látogatást, ez csak a brit viszonyok és az angol politikai klubok nem-ismeretének a bizonyítéka. A *Chronicle* nem tagadta ugyan, hogy „a két nép között van természetes vonzalom és valódi érdekközösség”, de találóan mutatott rá, hogy Anglia példá-

62. *Eighty Club: Hungary*. 400–401. 1.

63. Uo., 30. és 401. 1.

64. A. YOLLAND: *Hungary and British Public Opinion*. = *Hungary*. 1907. ápr. 15., 6–8. l., valamint ugyanebben a folyóiratban az előzetes ismertetés, 1907. febr. 15.

65. A *Daily News* bírálatát ismertette a *Hungary*. 1907. aug. 1., 7. l.

(A *Times* kivételével Magyarország közkönyvtáraiban egyetlen I. világháború előtti angol napilap sem férhető hozzá.)

jának magyarországi követése egyelőre jórészt csak felszínes, ezért míg magyar részről igen tudatosan vallják a magyar—angol hasonlóság gondolatát, addig angol részről „nem tudjuk úgy viszonzni a bókot, ahogy azt (a magyarok) szeretnék”. Ennek ellenére persze „valóban érdekel bennünket Magyarország, romantikus történelme és nagy lehetőségei”.⁶⁶

A magyarországi politikai válságok, a *Times* és más lapok részletes tudósításai és kommentárjai, valamint a növekvő nyomást érző nemzetiségek fokozott külföldi propagandájának hatására 1907-ben már sokkal jobban ismerték Magyarországot Angliában, mint a korábbi években. A *Daily Chronicle* szavai azt jelezték, hogy még a hagyományosan rokonszenvező körök is csak komoly fenntartásokkal vallották magukat „magyarbarát”-nak. A kétséges politikai súlyú, de a magyar meghívóknál kétségkívül jóval progresszívabb Eighty Club körében szerzett nagyobb népszerűség, így — már az eltérő politikai beállítottságnál fogva is — kérészéletűnek bizonyult, rövidesen pedig megindult a kritika mind erősebb áradata, és a liberális—radikális körökben rövidesen ez vált uralkodóvá.⁶⁷ Ennek alapján kimondhatjuk, hogy az Eighty Club látogatására magyar részről ráfordított energia és költség nem bizonyult tartósan gyümölcsöző befektetésnek.

The Visit of the Eighty Club in Hungary in 1906

G. JESZENSZKY

28 members (with some ladies) of this Liberal-Radical political club paid a visit to Hungary between 20 September and 1 October 1906 on the invitation of the Hungarian “Party of Independence and 1848”, then the senior member of the coalition that assumed office after a prolonged constitutional crisis over the “national demands” on the King and the Austrian partner of the Dual Monarchy. The visit formed part of a long campaign carried on by the Hungarian Independentists under the leadership of Ferenc KOSSUTH (son of Lajos KOSSUTH) and Count Albert APPONYI with the aim of winning the sympathy of Great Britain to the national aspirations of Hungary. The visit was looked upon with ill feeling even by the Liberal British Government, who feared that it would strengthen the separatist tendencies within the Monarchy, and thus endanger the European balance of power. In Hungary the coalition press went out of its way to present the visit as a sign of British support, but the radical and socialist circles of Hungary exposed the real aims of the inviters as “intending to cover by the flag of liberalism the contraband of Hungarian feudal reaction.” The Hungarian Government indeed showed “royal hospitality” to the deputation lead by Henry NORMAN, M. P., and Sir Charles MCLAREN, M. P., President of the Metropolitan Railway in London, entertaining them at dinners, theatre performances, taking them to the Tatra Mountains, to the Iron Gate and the Kazán Pass on the Danube, etc. On 24th September a conference was held on Labour legis-

66. A *Daily Chronicle* cikkét is a *Hungary* közölte. 1907. júl. 1., 4—6. l.

67. A SETON—WATSON nevével fémjelzett kritikus álláspont győzelme meghatározta az Eighty Club látogatásának későbbi megítélését is. A magyarországi szereplésükéről megemlékező kevés történeti munka egyike szerint „Egészen megdöbbentő volt, mennyire tökéletesen lóvátették az Eighty Club tagjait. Idejük javarészt azzal töltötték, hogy lakomáztak és beszédeket hallgattak a brit és a magyar alkotmány hasonlóságáról. Könyvükben alig esik említés a többi magyarországi nemzetiségről, sem pedig arról, hogy a magyarországi választójog egyike volt a legszűkebbeknek és legkorlátozottabbaknak egész Európában.” Harry HANAK: *Great Britain and Austria-Hungary during the First World War. A study in the formation of public opinion.* London, 1962. 4. l.

lation, which—despite the efforts of the six page special English edition of the social democratic paper *Népszava*—seemed to convince the English participants that the Hungarian Government was not anti-Labour, though perhaps a bit aristocratic and paternalistic.

The major issue of the visit, however, was the attitude of the Eighty Club delegation to the national aspirations of the Hungarian coalition, and here they showed great restraint avoiding any open espousal of the Hungarian side as opposed to the Austrian, thus causing disappointment to the more extremist Independentist wing. Yet despite all their cautiousness the visitors did utter some remarks of sympathy, which was seriously criticized by *The Times* and also by the *Saturday Review* as meddling into a dangerous hornet's nest out of sheer ignorance of the delicate Austro-Hungarian situation. In a leading article on 27 September *The Times*—no doubt under the influence of its Vienna correspondent, H. W. STEED—accused the Hungarian Government with endangering “the internal peace of foreign countries” and pursuing party interests. The semi-official reply of the Hungarians denied the charges and accused the English paper with bias and “an unjust anti-Hungarian attitude”, which was quite effectively dealt with by Steed on 29 September.

Although the English visitors did not stint their praise of Hungary, its progress and its great potentials, and even published a long account of the visit in book form, trying to explain “the case for Hungary”, they were unsuccessful even in Liberal circles to create an atmosphere more favourable to the demands of Hungary. In fact soon after their visit the majority of British public opinion—influenced by R. W. SETON-WATSON and others—came to question the rightness of the dominant position of the Hungarian element in Hungary and went over to the side of the non-Hungarian nationalities, or transferred its sympathies to the left-wing Hungarian critics of the ruling classes of Hungary. Thus in perspective the visit of the Eighty Club was a failure.

Magyarok a fasizmus ellen Mexikóban a második világháború idején

A „Szabad Magyarság”

„A világtörténelem a világ ítélőszéke”
(Schiller)

MARKOVITS GYÖRGYI

A publicisztika — a jelen történetírása. Törekvés arra, hogy beleszóljunk a jelenbe, mely a jövőt is meghatározza. Ez a törekvés hatotta át a Mexikóba emigrált magyar kommunistákat, antifasisztákat; mindazokat, akik önnön soruk tükrében is látták a világtörténelem katasztrófális alakulását. A tisztánlátás s az abból fakadó tettvágy hívta életre a *Szabad Magyarság* című folyóiratot.

„...Az esettségnek e rettentő idejében Károlyi Mihály felhívására Torontótól Buenos-Airesig egy emberként állt talpra a kontinens igaz magyarsága... Különböző okok miatt, de egy értelemmel vagyunk itt valamennyien, amerikai kontinensen élő magyarok... Nekünk, hazánktól távol élő, szabadságot akaró magyaroknak nem lehet más feladatunk, mint minden erőnkkel résztvenni ebben a harcban. S ha van köztünk véleményeltérés, különbözőség a felfogásban, jussunk megegyezésre egymás között, épp e harcnak érdekében. E célból alapítottuk lapunkat és bizalommal, becsülettel szólítjuk fel a kontinens államaiban élő küzdőtársainkat az együttműködés megteremtésére”

— írja TAMÁS Aladár¹ szerkesztő az 1942 júniusában indult havi folyóirat *Szabad Magyarországiért* című vezércikkében.

Két esztendővel később, 1944 januárjában így ír a szerkesztő:

„...A Szabad Magyarságot húsz hónappal ezelőtt indítottuk el a magyar függetlenség és az antifasiszta harc jelszava jegyében. E zászló alatt kívántuk egységre hozni a külföld magyarságát... Mindaddig, amíg Magyarország sorsa intézésében a hazai népi erők nem léphetnek fel nemzetközi viszonylatban is, addig a külföldi szabad magyar mozgalmaknak olyan kötelezettségük van a kettős fasiszta elnyomás alatt szenvedő magyar néppel szemben, amelyet vállaltak és amelyet teljesíteniök kell...”

1946. március 30-án pedig így búcsúzik a laptól:

„Negyvennyolc hónappal ezelőtt, itt a távoli Mexicóban, összeült néhány ember és elhatározták egy társadalmi és kulturális havi folyóiratnak a megjelentetését. Így született meg a Szabad Magyarság. Itt, Mexikóban, ahol sem magyar nyomda, sem magyar nyomdai munkások, sem magyar írók, sem magyar újságírók nem voltak és mai napig sincsenek. Sőt, magyar olvasóközönség sincs, hisz’ az amerikai kontinens

1. TAMÁS Aladár tíz hónapig le Verney-ben volt. 1940 június végén szabadult, s novemberre már meg is írta élményeit, annak ellenére, hogy közben több országon át kellett menekülnie: Portugáliában internálták, utána Panamába, majd Guatemalába ment tovább, s november 20-án érkezett Mexikóba.

talán legkisebb magyar kolóniája éppen Mexicoban él. Ennek ellenére negyvennyolc hónapon át, pontosan minden hónap tizenötödikén megjelent a Szabad Magyarság. Dacolva nyomdai, szerkesztői és nem utolsó sorban pénzügyi nehézségekkel, de mégis megjelent.

Mi éltette a Szabad Magyarságot?... Az, hogy akik mögötte állottak, úgy érezték, hogy a nagy világégés közepette a Mexicoból szerteszálló szabad szónak megvan a maga szerepe és éppen ezekben az időkben kimondhatatlanul sokat jelent, ha magyar nyelven a szellem fegyverével veszünk részt abban a küzdelemben, mely a világ minden táján folyt a fasizmus ellen. Ez a tudat fűtötte a Szabad Magyarság mögött álló kis mexicói csoportot és ezért nem sokalltak sem anyagi áldozatot, sem munkát, csak hogy hónapról hónapra megjelenhessen folyóiratuk.

És a Szabad Magyarság megjelent. Minden hónap közepén vitte a posta a világ minden tájára — Magyarországot kivéve —, ahol csak magyarok éltek. Az amerikai kontinens különböző államaiba és városaiba, az északi Torontotól le egészen a déli Buenos Airesig. És ezeken túl: Angliába, a Szovjetunióba, Ausztráliába, Palesztinába és mindenhova, ahonnan csak magyarok címe került a kezünkbe...

1946-ban megindult a Szabad Magyarság ötödik évfolyama is. A fegyverek küzdelmének vége lett, de úgy éreztük az eszmék küzdelme még nem ért véget... Negyvennyolc. A Szabad Magyarságnak ez az utolsó száma. Ezt még szétküldjük a postán a világ minden részébe, s aztán egy mexicói íróasztalon nem fognak többé magyar kéziratokkal bajlódni s egy mexicói nyomdában nem fognak többé érthetetlen nyelven folyóiratot nyomni... A Szabad Magyarság megszűnt, de ami benne elpusztíthatatlan volt, élni fog tovább és sokezer kilométernyire Mexicotól olvad majd bele a haladásért, az örök emberi fejlődésért folytatott küzdelembé."

ÁDÁM György,² a folyóirat állandó munkatársa így értékelte a lapot 1946 májusában:

„Miben állt a Szabad Magyarság jelentősége elsősorban a dél-amerikai szabad mozgalmak számára? Abban, hogy évek hosszú során át, hónapról-hónapra, eljutott sokszáz főnyi, időnként az ezerhez is közeljáró olvasóközönséghez és annak harcos antifasiszta szellemben nyújtott tájékoztatást a mi kis magyar glóbuszunk és a világpolitikai eseményekről, főleg annak bennünket érintő vonatkozásairól. E következetes munkának szükségszerűen kellett hatást kiváltania; a Szabad Magyarságot nemcsak Londonban és Moszkvában olvasták, de Sao Paulóban, Rio de Janeiroban, Buenos-Airesban, Montevideóban, Santiago de Chileben és La Pazban is. Írásait nemcsak New Yorkban vagy Kanadában reprodukálták; egy alkalommal egy chilei antifasiszta újság hasábjain fedeztük fel, véletlenül spanyol fordításban. Vagy Montevideóban olvasták fel a magyar rádióórán, hol Sao Paulo magyar munkásai figyeltek bizalommal szavára, hol Bolívia ónbányái mélyére ért el a hangja... A Szabad Magyarsággal szemben tanúsított magatartás bizonyos mértékben fokmérője és kifejezője volt annak, mily erős volt az egyes országokban a tisztán és kizárólag helyi problémákban való elmerülés tendenciája..."

A *Szabad Magyarság* 1942 júniusában indult — a Szovjetunió elleni háború első évfordulóján, egy esztendővel a moszkvai *Új Hang* kényszerű megszűnése után. Egyetlen hazai irodalmi folyóirat él már csak ekkor — a többi más, tudományos folyóiratokkal együtt már lekaszált a 1938-as új sajtótörvény —, a *Magyar Csillag*, a *Nyugat* utódja. Ami az emigrációs magyar lapokat illeti, azok is megfogyatkoztak, éppen a háború következtében. TAMÁS Aladár — más világrészen, új történelmi szituációban, de ugyanazzal a célkitűzéssel követve a hazai 100% és a párizsi *Üzenet* hagyományait — vállalta a mexikói folyóirat szerkesztését.

2. ÁDÁM György több cikke KIRÁLY Endre és KOVÁCS Zoltán szerzői névvel jelent meg a lapban.

22.050

Szabad,
Magyarság

HUNGRIA LIBRE

I. év 1. szám
1942 június

MEXICO, D. F.
60 centavos, 15 USA cents.

HUNGRIA LIBRE

REVISTA MENSUAL

Gerente: ANDRES HENESTROSA

Ignacio Mariscal 141, Dep. 3. México, D. F.

Szabad Magyarság

HAVI FOLYÓIRAT

Szerkeszti: TAMÁS ALADÁR

Szerkesztőség és kiadóhivatal: Insurgentes 210-302.

México, D. F.

Előfizetési ár egy évre: 6 Peso, 1.50 Dollár.

Tartalom :

Ady Endre: Véres panorámák tavaszán	1
Tamás Aladár: Szabad Magyarorszáért	3
Károlyi Mihály levele	4
Király Endre: Magyar külpolitika 1920-ban és 1942-ben	5
Y. G. : Mexikói mozaik	11
Hartai E.: Vers	12
Kepes Imre: Jegyzetek a "Nyugat" 1940-es évfolyamáról	13
Borda László dr: Az indiánkérdés Mexikóban	17
Tamás Aladár: Egy éjszaka Csehszlovákiában	19
Szemle: Színházi és zenei élet (Robichek Imre). Watch on the Rhine (B. L.)	26
Hirdetések	28

Sumario:

Endre Ady: Primavera de panoramas sangrientas	1
Aladár Tamás: Por Hungría Libre	3
Mihály Károlyi: Carta	4
Endre Király: La política exterior húngara en 1920 y en 1942	5
G. Y. Mosáico mexicano	11
Imre Kepes: Apuntes sobre el curso del año 1940 de la revista "Nyugat"	12
E Hartai: Poema	13
László Borda dr: Los problemas de los aborígenes en México	17
Aladár Tamás: Una noche en Checoslovaquia	19
Vida teatral y musical en México (Imre Robichek) Watch on the Rhine (B. L.)	26
Anuncios	28

Ez első Mexicóban nyomott magyarnyelvű folyóirat megjelenésekor olvasóink elnézését kérjük a—minden igyekezetünk dacára—szövegbe került sok sajtóhibáért. Hisszük, hogy második számunknál ezt ki tudjuk küszöbölni.

Az első szám közölte KÁROLYI Mihály felhívását:

„A mozgalom elismertetése céljából fontos, hogy kimutassuk az illetékes tényezők előtt, miszerint a szabad országokban élő magyarok az én programom alapján álló „New Democratic Hungary” mozgalmat teljes erővel és meggyőződéssel követik; ami igazolja azt, hogy odahaza Magyarországon csakis a Horthy-Quisling rendszer árulása és terrorja következtében alakulhatott ki az a reánk magyarokra nézve szerencsétlen helyzet, hogy a magyar nép többségének akarata és meggyőződése ellenére harcolni kénytelen igaz barátai ellen.

Nagyon örülnék, ha sikerülne ott egy folyóirat kiadása és természetes, hogy a mozgalomra vonatkozó információkat, közléseket stb. időről-időre, rendszeresen eljuttatnánk.

Mexicoi híveimet szeretettel üdvözlöm, komoly munkájukat értékelem és üzenem: „küzdjünk forradalmi elszántsággal az Új Demokrata Magyarorszáért!” (1942. április 6.)

A KÁROLYI Mihály vezette mozgalom mind eszmeileg, mind gyakorlatilag összetetalakozott Európa és a többi kontinens különböző országaiba emigrált magyar kommunisták háború- és fasizmusellenes küzdelmével. E küzdelemben a baloldali sajtó eredményes tájékoztató és szervező munkájával vett részt. Nagy szerepe volt e harcban a moszkvai *Új Hangnak*.

Egyik legjelentősebb lap e korszakban a Franciaországba emigrált magyar kommunisták *Magyar Szemléje*. Svájcban SZÖNYI Tibor és illegális csoportja 1943-ban hívta életre s terjesztette a *Magyar Nemzeti Függetlenségi Front Közleményeit*. Angliában, az ottani kommunista csoport KÁROLYIVAL együtt, BUDAY György és mások aktív részvételével, három éven át adta ki a Londoni Magyar Klub sokszorosított havi értesítőjét.

A tengerentúli magyar lapok mellett, mint a nagy forradalmi hagyományokkal rendelkező *Kanadai Magyar Munkás* vagy a New York-i *Új Előre* (később *Előre, Magyar Világ*, majd *Magyar Jövő*, végül *Magyar Szó*) a háború idején az emigránsok újabb és újabb baloldali sajtóorgánumokat teremtettek. Ilyen volt a *Harc* vagy az 1942-ben indult *Magyar Fórum* című havi folyóirat New Yorkban. Ez utóbbi a Galilei-Kör, a *Huszedik Század*, illetve a *Századunk* zászlaját vitte tovább. Teheránban az ottani magyarok *Szabad Szó* címmel adtak ki sokszorosított újságot 1942-ben. Még Észak-Afrikában is született magyar antifasiszta lap 1944-ben KÁRÁSZ Győző és elvtársai fáradozásai nyomán. Argentínában 1942-ben indították az ott élő magyarok az *Új Világot* — melyben a magyar klasszikus és élő irodalom színe-javát JÓZSEF Attilától RÉVAI Józsefíg, s a világ-irodalom és művészet legjelesebb képviselőinek nevét megtaláljuk. Utódja 1943-tól 1944 végéig a *Magyar Lapok*. A chilei magyarok *Üzenet* címmel adtak ki lapot a háború idején.

Az emigráns lapok állandó eleven kapcsolatot tartottak egymással és a hazai mozgalommal. Cikkeket vettek át külföldi, idegen nyelvű lapokból és egymástól; közölték a hazai sajtó legfontosabb híryanagát. A *Szabad Magyarság* átvette (1943. szeptember) a *Londoni Magyar Klub Értesítőjének A függetlenségi front és az egység* című vezércikkét, az *Új Világ Szabad Magyar Kongresszus előtt* című közleményét, közzétette CZÁK Ambró, a kanadai Szabad Magyar Bizottság elnökének felhívását, VÁMBÉRY Rusztem, a Demokratikus Magyarok Amerikai Szövetsége elnökének a *Harcban* megjelent *Németek és magyarok* című vezércikkét. Ez utóbbi néhány sorát idézzük:

„...Jövője a magyarságnak csak akkor lehet, ha szembe tud nézni az igazsággal. Ez a valóság pedig a komoly demokratizált Magyarország, amely az ezerholdasok vitézkötéses és aranysújtásos hagyományait Rákóczi és Kossuth, Kazinczy és Petőfi hagyományait helyettesíti. Csak ez a Magyarország teremthet egyenjogúságon alapuló testvéri viszonyt a Dunavölgye többi népével, csak ez biztosíthatja a magyar nép millióinak boldogulását és a magyarság kultúréletének felvirágzását, ha majd a vérzivatar elvonult a fejünk felől.”

Ugyanez a szám közölte KÁROLYI Mihály március 15-i londoni ünnepi beszédét:

„...Nekünk, szabad földön élő magyaroknak, teljes erőnkkel támogatnunk kell az otthoni függetlenségi frontot. Amerikában, Délamerikában, Kanadában, Angliában és Oroszországban egységesen fel kell sorakoznunk a Szövetségesek mellett és amit odahaza nem mondhatnak ki, nekünk kell szavakba foglalni. Mindenkinél, aki új, haladó Magyarországot akar, a nemzeti függetlenségi front táborában a helye. Kíméletlen harcot kell indítanunk a feudális osztály, a bankokrácia és az iparbarók ellen, harcolnunk kell a szabadságjogokért, a szomszédnépekkel való megegyezésért, a zsidótörvények maradéktalan likvidálásáért. Földhöz kell juttatnunk a magyar parasztot, biztosítanunk kell a dolgozók jogait, nacionalizálnunk kell a kulcsiparokat, a bankokat, és ki kell irtanunk a fasiszmus minden gyökerét.

Eles harcot indítunk a fasiszmus haszonélvezői ellen. Ezek a svábokból jött magyarok, majd magyarokból visszasvábozott Reményi-Schnellerek és Wünscherek valóságos gazdasági Gestapot jelentenek az országban és mindent elrabolnak.

Itt az ideje, hogy addig is, amíg a magyarság otthon meg tud szólni, mi egy Nemzeti Tanácsot alakítsunk. Ebben a Tanácsban helyet kell foglalniok az amerikai, délamerikai, mexicói, oroszországi és angliai stb. magyarság legreprezentánsabb képviselőinek. A Nemzeti Tanácsnak csupán az lenne a szerepe, hogy az összeköttetést biztosítsa a Szövetségesek és a magyarság között.”

A szabad földön élő magyarok a háború egész időszakában jelentős akciókkal támogatták a Szövetségesek harcát. A Magyar Segélybizottság sok tízezer dollárt gyűjtött s küldött gyógyszert, kötszert a Vörös Hadseregnek. Feljegyzésre érdemes kezdeményezés volt az emigráns magyar asszonyok részéről az Észak-Afrikai Djelfába internált volt spanyol magyar nemzetközi brigádtagok segítése. A lap pontos elszámolásokat közöl a gyűjtött összegekről és azok rendelkezéséről. Az adakozók között voltak vagyonos emberek is, mint például a mozgalom vezető tagjai, a milliomos WEINSTOCK Vilmos, s a dúsgazdag EIBENSCHÜTZ golyóscsapágygyáros — mindketten meggyőződéses antifasiszták.

1942. augusztus 20-tól kezdve majd három éven át minden hétfőn egyórás rádióműsort sugárzott spanyol nyelven a Cadena Radio Nacional — a Nemzeti Rádióadók Lánc. A műsort a *Bulletin* munkatársai szerkesztették. Az adások a Rákóczi-induló akkordjaival kezdődtek és fejeződtek be. Egyik érdekes műsor volt 1944 januárjában Upton SINCLAIR üzenete a magyar néphez.

A *Szabad Magyarság* több esztendőn át beszámolt a szervezeti-mozgalmi-kulturális életről. Az 1943 júniusi szám hírt ad a Comité de Ayuda a Rusia en Guerra szervezettel együtt a Szovjetunió javára rendezett április 14-i hangversenyéről, melynek műsorán szerepelt SOSZTÁKOVICS híres kvintettje is. A lap első számában ROBICHEK Imre a Mexikóban előadott magyar darabok sikeréről (HELTAI Jenő, MOLNÁR Ferenc, ZILAHY Lajos és mások) és SZIGETI József hegedűművész koncertjéről számol be.

A szeptemberi szám közli: 1942. május 10-én, a könyvégetés napjának évfordulóján a Mexikóba emigrált német írók „El Libro Libre” — „Szabad Könyv”

néven kiadvállalatot alapítottak (Das Freie Buch. Verlag für Antinazi-Literatur in deutscher Sprache). A „Szabad Könyv”-nél kiadott első mű Egon Erwin Kisch *Marktplatz der Sensationen* című műve, mely először New Yorkban, angol nyelven (*Sensation Fair*) jelent meg.

A *Szabad Magyarország* 1943. márciusi száma hirdette:

„A napokban jelenik meg a mexicói El Libro Libre könyvkiadvállalat kiadásában a Fekete Könyv az európai náci-terrortól. A könyv a németektől megszállt Európa országainak szenvedését, nyomorát és hősiességét mutatja be a legszakavatottabb szerzők tollából. Munkatársai a legkiválóbb antifasiszta írók és politikusok, többek között: Thomas Mann, Geneviève Tabouis, Miháil Solohov, Vicente Lombardo Toldano, Egon Erwin Kisch, Pablo Neruda, Mario Montagnana, Anna Seghers... Az antifasiszta irodalom e jelentős alkotása Mexico köztársasági elnökének, Manuel Avila Camachonak a védnöksége alatt jelenik meg.”³

A lap intenzíven foglalkozott a baloldali irodalom terjesztésével, hirdette az újonnan megjelent könyveket, melyeket a *Szabad Magyarország* kiadóhivatalában lehetett megrendelni:

EHRENBURG: *Európa sorsa*; EHRENBURG: *A német*; GÁBOR Andor: *Rehák nélkem!*; GERGELY Sándor: *Hív az erdő*; GERGELY Sándor: *A dehkánok földjén*; GILL: *Hat esztendő Lenin mellett*; GORKIN: *A Vörös Hadsereg; Gyűlölet. Elbeszélések*; HÁY Gyula: *Partizánok tükre; Lenin életrajza*; LIDOV: *Tánja; Miért elkerülhetetlen Hitler veresége*; RÁCZ Sándor: *A magyar nép az európai új rendben*; SILBERFARB: *A hillerizmus elpusztítja a kultúrát*; SUR: *A szovjetüzemek hősei; A Szovjet-hatalom születése*; SZTÁLIN: *Leninről; Sztálin Rövid életrajza*; TOLCSONOV: *A Hillerstratégia csődje*; VARGA Jenő: *Mit adott Németországnak a „totális” mozgóztatás?* (*Szabad Magyarország*, 1944 októberi szám)

A magyar és az európai szellemi elit, a harcok humanizmus kiemelkedő képviselői, az elkötelezett irodalom és művészet legjobbjai találkoznak e rendkívül gazdag és nyitott folyóirat negyvennyolc számának hasábjain. Gazdag, mert a magyar dolgozó népet s az egész emberiséget érintő leglényegesebb kérdések kerülnek előtérbe; s mert a magyar írók mellett megszólal szinte az egész világ. Nyitott, mert a kommunista szerzők írásai mellett megtalálhatók a régi *Népszavamunkatársak*, „huszadik századosok” és polgári radikálisok; mindazok, akik elszánták magukat a fasiszmus elleni aktív kiállásra. Nyitott a jövő felé, mert már az első számtól kezdve — melynek borítólapján ott a „V” („Visszamegyünk”) — foglalkozik a magyar haza és a nagyvilág jövőjével, az emberiség sorsával. Mottóként idézhetjük a világhírű amerikai filmszínész, Charlie CHAPLIN *Mire várunk* című cikkének egy mondatát az első évfolyam októberi számából:

„... az orosz csatamezőkön dől el, hogy a demokrácia továbbra is fennmarad, avagy megsemmisül...”

3. *El libro negro del terror nazi en Europa. Testimonios de escritores y artistas de 16 naciones, 164 fotografías, 50 dibujos.* (Szerk.: André SIMONE) Mexico, 1943, Editorial “El Libro Libre” Intr. Antonio Castro LEAL. — Aladár TAMÁS: *El nacimiento del terror en Hungría.* — Az antológia egyetlen magyar szerzője TAMÁS Aladár volt. A kötet szerkesztője, az André SIMONE néven szereplő, cseh származású OTTO KATZ állította össze és szerkesztette annakidején a világszerte híressé vált *Barna könyvet*, amelynek első kiadása német nyelven Baselban, majd Párizsban látott napvilágot.

Ez a gondolat áll a politikai cikkek gyűjtőpontjában. A lap vezércikkeinek nagy részét a szerkesztő, TAMÁS Aladár írta. Témái: az egységfront, a mozgalom, a magyar tragédia — majd az 1945-ös számokban: az új helyzet, a változó Magyarország.

Több vezércikket írt ADÁM György KIRÁLY Endre álnéven, mint például az 1942 októberében közölt *A szabad magyar mozgalom új perspektívái*, más publicisztikai írásainál a KOVÁCS Zoltán álnevet használta. Központi helyet foglalnak el a lapban KÁROLYI Mihály cikkei és felhívásai. Sok figyelemre méltó aktuális politikai cikk közül e helyt csak néhányat áll módunkban említeni. Ide tartozik RÉVAI József találó portréja ECKHARDT Tiborról (VÖRÖS Sándor álnéven írta), VÁMBÉRY Ruzstem *A magyar Badoglio* (átvétel a *Harc* 1943. augusztus 14-i számából), továbbá VARGA Jenő, VARRÓ István, SZÉKELY Béla egy-egy írása.

A *Szabad Magyarság* Dokumentum-rovata harminc év múltán is élő (l. a tanulmány végén közlített dokumentumokat).

A korszak történetének kutatói — úgy vélem — haszonnal forgathatnák e majd három évtizeddel ezelőtti, kevésbé ismert folyóiratot. Érdekes véleményeket találunk a Polémia rovatban magyar problémákról, kortársi beszámolókat nemzetközi kérdésekről (Leo KATZ: *A ghetto felkelése*. Varsó zsidó harcosainak ajánlja; *Mexicói mozaikok*; *Rosenberg „filozófijája”*, Pierre van PAASSEN *Az Új Rend Hollandiába érkezik*, J. NIEDRE *Lettországból történt*).

Több eredeti cikket közölt a lap világhíró írók tollából. Ilyen például Egon Erwin KISCH *Az én magyar nevem és Élményeim Horthyval*; Ilja EHRENBURG *Európa sorsa, Jogos gyűlölet, A jövődő nemzedékek sorsa, Új Rend Ukrajnában*; Ludwig RENN *Csata Khárkovtól nyugatra*; Alekszej TOLSZTOJ *A barna mákony*.⁴ Ide kapcsolódnak a külföldi írók szépirodalmi jellegű publikációi is, hisz témájuk mindig a háború, a fasizmus, a partizánmozgalom (SOLOHOV: *A gyűlölet tudománya*; *A szabadságért harcoltak*; Wolfgang LANGHOFF: *A hosszú lécek éjszakája*; Irwin SHAW: *Séta a Charles-folyó partján*; Anna SEGHERS: ... és így lett belőle náci; TYIHONOV: *Egy anya*; Pedro GARFIAS: *Repülőgép egy vasárnapon*; José REVUELTAS: *Az emberek gyásza* — a latin-amerikai regénypályázaton a legjobb maxicói pályaműnek ítélték —; a jugoszláv Louis ADAMICS *Halál a templom előtt* című elbeszélése a szlovéniai antifasiszta harcról; Vanda VASZILEVSZKA: *Szivárvány*; Leo KATZ: *Halottvadászok*; Bodo UHSE: *Bertram hadnagy*; Edgar L. JONES: *A katona hazatér*; F. C. WEISSKOPF: *Hasad a hajnal*).

A *Szabad Magyarság* közölte első ízben magyar nyelven 1945 augusztusi számában az európai antifasiszta irodalom egyik remekét, a magyar származású VERCORS (Jean Bruller) *Csend* (1945 után *A tenger csendje* címmel vált ismertté) című elbeszélését, két folytatásban, a következő bevezetéssel:

„Alább közölt elbeszélés a német megszállás alatt, 1942 novemberében jelent meg először Párizsban, a föld alatt működő „Editions de Minuit” kiadásában. 1943 áprilisában a Londonban megjelent „Revue du Monde Libre” közölte, melynek példányait a RAF repülőgépei dobták le Franciaországban. 1943 júniusában a „Cahiers du Silence” közölte ugyancsak Londonban. Míg végül 1943 decemberében a New York-i Shiffrin kiadóvállalat könyv alakban hozta ki. VERCORS a francia „résistance”

4. Alexej TOLSZTOJ 1944 június végén Moszkvából Észak-Kaukázusba repült, hogy ott jegyzőkönyvet vegyen fel a németek gáztetteire vonatkozó bizonyítékokról és tanúvallomásokról. Erről számol be megrázó erejű írásában.

írók egyikének álneve. „Csend” c. elbeszélése révén máról holnapra ismert író lett Franciaországban.”

Az elbeszélést B. L. szignóval — egy fiatal magyar lány, BERGER Lili fordította.

A politikai, gazdasági, történeti és elméleti cikkeken s a szépirodalmi-politikai írásokon túl néhány értékes kulturális tematikájú cikket is tartalmaz a folyóirat. Alekszej TOLSZTOJ írt az első évfolyam utolsó számában SOSZTÁKOVICS hetedik szimfóniájáról; SOSZTÁKOVICS *A zeneszerzők is küzdenek* című cikke 1944 augusztusában jelent meg; HAASZ István írását a jövő építészetéről a lap első évfolyamának májusi száma hozta. ERDŐS József *Magyar nevek a tudományban* című írása értékes összegezés a magyar tudósok szerepéről. A könyvismertetések a korszak legfontosabb, új kiadványairól s azok szerzőiről adtak számot (DAVIES: *Moszkvai jelentés*; GERGELY Sándor: *A dehkánok földjén, Egy üzveg kolhoz élete*; SZENT-GYÖRGYI Albert spanyol fordításban megjelent könyve; Paul MERKER: *Deutschland — sein oder nicht sein. A zsidó összeesküvés* című írás ismerteti a New York-i élelmiszer munkások uniója által hasonló címen kiadott 32 oldalas, antiszemitizmus ellenes broszúrát s néhány nevet (Paulette GODDARD, EINSTEIN, FREUD, MENDELSSOHN, GERSCHWIN, MENUHIN) idéz az „összeesküvők” közül. *Három író Kinárról* címmel a következőket mutatja be a Kritikai rovat: Marie CURIE: *Viaje entre Guerreros*; Agnes SMEDLEY: *China in Armas*; Pearl BUCK: *El Patriota*.

John HERSEY, a Time moszkvai tudósítója *A lélek mérnökei* című írásában (GORKIJ mondása) J. B. PRIESLEY szavait idézi: „a mai orosz irodalom a világ lelkiismerete”, majd ismerteti a nagyarányú szovjet könyvkiadást, az írók és a háború viszonyát. Cikkét SZIMONOV *Várj reám* című költeményével fejezi be.

E szerény és csak vázlatosnak mondható beszámoló végére hagytuk a *Szabad Magyarország* magyar irodalmi vonatkozású anyagát. Ezt szeretnénk kissé bővebben bemutatni, annak ellenére, hogy mennyiségileg — mivel a folyóirat fő funkciójából kifolyólag a publicisztika foglalja el a nagyobb helyet — talán kevesebb az anyag, de jelentősége annál nagyobb.

A *Szabad Magyarország* első számának első darabja egy ADY-vers, a *Véres panorámák tavaszán*. Az 1944 márciusi szám az *Üdvözet a győzőnek* című verset hozza a következő megjegyzéssel: „Ady Endre utolsó verse, melyet a háború végén írt. Ma sem veszítette el aktualitását.” 1945 márciusában, huszonhat esztendővel a költő halála után a *Beteg századokért lakolva* című ADY-költeményt idézik:

... Fejünkre lassan-lassan nőnek
A beteljesedett végzetek
Tegnapján és mostanján az Időnek
Mindenki mindenkiért beteg,
Beteg századokért lakolva.

Az 1943. áprilisi szám első oldalán PETŐFI *Föltámadott a tenger* című költeménye áll, utána megemlékezés március 15. kilencvenötödik évfordulója alkalmából, majd KÁROLYI Mihály, EHRENBURG, Irwin SHAW, Ludwig RENN írásai következnek.

PETŐFIN, ADYN keresztül JÓZSEF Attilához vezet az út. A lap 1942-es második számában a *Vidám és jó volt tán konok* . . . kezdetű, az 1943-as második szám-

ban az *Ady emlékezete*,⁵ az utolsóban *A költő hasztalan vonít* című költeményeket találjuk. Egy igen jelentős irodalomtörténeti dokumentum gazdagítja nemcsak a *Szabad Magyarorságot*, hanem az egész magyar szocialista eszmeiségű irodalomtudományt. Az angliai emigrációban élő BARTA Lajost kérték fel, hogy egy Londonban megjelenő irodalmi évkönyv számára tanulmányt írjon. *József Attila. — Egy marxista magyar költő* címmel jelent meg a tanulmány két folytatásban, a *Szabad Magyarorság* 1945. évi májusi és júniusi számában. TAMÁS Aladár *Egy éjszaka a Japán-ban* című visszaemlékezése JÓZSEF Attilára az 1943-as novemberi számban jelent meg.

Egy másik, a hazai ADY-irodalomban kevésbé ismert dokumentumot is találtunk a folyóiratban. HOLLÓS József *Élet és halál Ady költészetében* című tanulmányát közölte az 1945. áprilisi szám. A kecskeméti születésű szerző 1919 után Bécsbe, majd az Egyesült Államokba emigrált. New Yorkban, 1926-ban ő alapította az Ady-Társaságot. A *Szabad Magyarorság* folytatásokban közölte HOLLÓS *Egy orvos élete* című önéletrajzi regényét, melyről VARRÓ István írt ismertetést a lapban.

A folyóirat egyik legjelentősebb dokumentumának tartjuk LUKÁCS György *Sorsforduló* című tanulmányát. A cselekvést vállaló politikus, a gondolkodó, a marxista irodalomtudós írása lírává ötvözi a történelem parancsát 1945 nyarán. A *Sorsforduló* az első tömör vázlata a német problémával foglalkozó LUKÁCS-tanulmányoknak. Az írást TAMÁS Aladár találta egy moszkvai korabeli kiadványban (a címére nem emlékszik), azonnal lefordította s közzétette a folyóiratban. Mottóul SCHILLER „A világtörténelem a világ ítélőszéke” — szavait választotta LUKÁCS György, majd Friedrich HEBBELT, a nagy német drámaíró idézi:

„Amivé valaki válhat,
Már az is, legalább is isten előtt.
És mindennek, ami gyökérben rejlik
ki kell jönnie és csak a gyümölcsben hal el.”

Tanulmányában sűrítve érinti a történelmi pillanat világ- és emberiség-érdekű „sors”-kérdéseit:

„...Objektíve a lublini táborban a német nép, minden becsületes, népével együttérző német számára megvannak a peripetia elemei. A mai döntésből holnap már objektív előfeltétel lesz és ha ez harnis, úgy a német nép, minden egyes német helyzetének belső és külső rosszabbodását hozza magával. Éppúgy, mi-t ahogyan az eddigi elmulasztott vagy helytelen elhatározások Hitlerhez és a halálgárhoz egyengették az utat...”

S befejezésül ismét HEBBELT idézi, Marianne szavait Herodeshez:

„Sorsod, talán éppen mostan,
Kezedben van
És tetszésed szerint változtathatod!

5. „...Január 27-ikén volt huszonnégy esztendeje, hogy ADY Endre, a magyar tragédiák költője, meghalt. Harcának reményei, életének célkitűzései a mai Magyarországról sokkal jobban számúzve vannak, mint valaha is. Emlékét méltóan idézzük egy még tragikusabb sorsú nagy magyar költő, JÓZSEF Attila versével.”

Mert mindenki számára eljő a pillanat,
Amikor csillagának irányítója
Kezébe adja a gyeplőt . . .”

A folyóirat színes és gazdag tartalmából — a teljesség igénye nélkül — meg kell említenünk más, „elsüllyedt” irodalmi darabokat. TAMÁS Aladár *Francia internáldtábor*⁶ című riportregényét folytatásokban közölték. VAS Zoltán *Vera a fiatal belgrádi leány* című elbeszélését 1945 júliusában hozta a lap (1945 után Magyarországon kötetben is megjelent). BALÁZS Béla tollából két érdekes aktuális jelenetet találtunk. Az egyik *A kézirat. Háborús jelenet* (1943 október), a másik *Hatalmas szövetségesünk* (1945 február).

A PETŐFI—ADY—JÓZSEF Attila út eszmei folytatója HAVAS Endre (KÁROLYI Mihály titkára) a második világháború idején egyik fő szervezője volt a kommunisták vezette Londoni Magyar Klubnak s Angliából küldte írásait Mexikóba. *Litánia nemzedékemhez* című verse a lap 1944 júliusi számában jelent meg. Ugyancsak a *Szabad Magyarország* közölte első ízben magyar nyelven Paul ELUARD híres, az ellenállási mozgalomban 1942-ben született versét HAVAS Endre fordításában *Takarodó („Couvre-feu”)* címmel.

A lap 1944 novemberi száma egy RIMBAUD-verset őriz, HAVAS Géza, egy 1919-es öreg emigráns fordította. A régi vers nagyonis aktuális volt a második világháború utolsó hónapjaiban. *A párizsi orgia avagy Párizs újra benépesül* — Magyarországon első ízben 1965-ben jelent meg KARDOS László fordításában. A folyóirat hűséges munkatársa volt HARTAI (HARTMANN) Emil, aki több prózai írással és aktuális verssel szerepel a lapban. Az ő fordításában jelent meg 1944 decemberében Pedro GARFIAS Spanyolországból Mexikóba menekült, a szabadságharcban fegyverrel részt vett eredeti tehetségű költő *Spanyolország és Mexikó közt* című verse.

REICHMANN Jenő tolmácsolásában közölte a lap 1944. augusztusában Pablo NERUDA *Ének Bolívárhoz* című versét.

A *Szabad Magyarország* negyvennyolc számának átlapozása elgondolkoztatja a kései olvasót. Vajon melyek voltak a folyóirat alapvető célkitűzései s ezeket milyen körülmények között, milyen mértékben sikerült megvalósítania?

A Mexikóba emigrált magyar kommunisták 1941-ben hozták létre a Szabad Magyar Mozgalmat, ennek a mozgalomnak a jegyében indították folyóiratukat is. Fő célkitűzéseik — egymástól elválaszthatatlanul — a következők voltak:

1. megismertetni a legszélesebb körben a KÁROLYI-mozgalmat;
2. minél nagyobb tömegeket megnyerni a fasizmus és a háború elleni nemzetközi mozgalomban való aktív részvételre;
3. megnyerni a dolgozókat a Szovjetunió igazságos harcának támogatására.

Az adott helyzetben ez rendkívül nehéz és komplex feladatot jelentett. A kontinensen élő magyarok száma akkoriban mintegy másfélmilliót tett ki. A régi és újabb emigránsok világnézeti differenciáltságát itt a fő vonalat tekintve három nagy csoportba oszthatnók: csak kevesen voltak közülük kommunisták;

6. TAMÁS Aladár riportregénye annakidején több folytatásban megjelent a New York-i *Magyar Jövőben*; 1947-ben pedig önálló kötetben a budapesti Pantheon kiadásában.

a zömük közömbösnek nevezhető, a harmadik csoportba a hazai Horthy-rezsim híveit soroljuk. A legnagyobb magyar szervezet a reakciós Verhovay Segélyegylet volt. Amerikában — mint köztudott — óriási szovjetellenes propaganda folyt negyedszázadon keresztül. Ilyen körülmények között kellett a mozgalomnak s a folyóiratnak (nem napról napra, hiszen csak havonként jelent meg) bizonyítania, hogy a magyarságnak csak azok a rétegei nevezhetőek demokratikusnak, amelyek elfogadják és magukévá teszik a KÁROLYI-mozgalom programját, a fasizmus elleni harcot; de ezt a harcot sikeresen csak a Szovjetunió melletti szimpátiával és kiállással lehet győzelemre segíteni.

Nem volt ez könnyű feladat.

Mégis, minden nehézség ellenére, a *Szabad Magyarság* szinte lemérhető szellemi befolyásra tett szert. A lap ezer példányban jelent meg. Mivel Mexikóban mindössze háromszáz magyar család élt, s ott 50—60 példánynál többre nem volt szükség, az amerikai kontinens húsz országában terjesztették. A szerkesztő az egész kontinens magyar kommunistáival levelezett. Az Egyesült Államokban élő emigránsok közül TALYIGÁSSAL, HOLLÓS Józseffel és VARRÓ Istvánnal tartott fenn kapcsolatot.

Három évtized távolából — s ezt tanúsítja a lap minden száma — meg lehet állapítani, hogy a *Szabad Magyarság* politikai és társadalmi célkitűzéseiben, tartalmában és színvonalában, egyaránt eleget tett a történelem adta lehetőségek keretei között a történelem követelményeinek.

DOKUMENTUMOK

1. A német levél

Az alábbi levelet a menekült lengyel kormány információs irodája tette közzé. A levelet egy Friedrich TOLL nevű német hadnagy írta unokatestvérének, Chemnitzbe. A levél nem érkezett meg rendeltetési helyére, mivel a német hadnagyot közben egy lengyel partizán — akinek családját a náci hadnagy sok más lengyel családdal együtt kivégeztette — lelőtte. A levél aztán kerülő úton Londonba került, ahol az ott székelő lengyel kormány információs irodája nyilvánosságra hozta.

Szövege a következő:

„Helmuth! Még a te fejlett képzelőtehetségeddel is lehetetlen a távollevőknek felfogni, hogy miképpen bántunk el a kutyák, rabszolgák és szlávok városával (Varsó). Természetes és emberi dolog az a tény, hogy a bosszúnak oly rettentő súlyával fordulunk a polgári lakosság ellen, amilyen csak tőlünk kitelik. Ezzel megtörjük az ellenség morálját, bizonyosságot teszünk hatalmunkról és így végeredményben életeket mentünk meg.

Nem kímélünk senkit és semmit. Minden lengyelt, legyen az nő vagy férfi, ha utunkba kerül, megöljük. A város uccái lovak és öszvérek állkapcsaival, fogaival vannak teleszórvva. Az állatokat a mi bombáink ölték meg, a húst pedig a lengyelek ették le róluk.

Engem egy vénasszonyhoz szállásoltak be, kinek balkezét egy bombánk, mikor a várost bombáztuk, leszakította. Hidd el, ezért volt olyan előzékeny.

Az egész ügy különben istenien egyszerű. Mindenkit, aki ellenünk van, összereljük és megöljük.

Engedelmességre verjük a lengyel fajt. Most összefogtunk háromszázat és lelővöldöztük őket. Mindenkit le fogunk lőni, liberálisokat, nacionalistákat és így tovább. Láthatod, valóban istenien egyszerű. És ez az egyetlen dolog az, ami Führerünk terveit csálhatatlanná teszi. Ez az isteni egyszerűség.

Ma valami lengyel kutya lelőtte egy őrnagyunkat. A ház körül, ahol a merénylet történt, kivétel nélkül mindenkit összefogtunk, tizenhárom férfit és két nőt, s valamennyit agyonlőttük.

Egy elefántesont sakk-készletet akartam neked küldeni. Helyette azonban ezt az órát mellékelem. Az elefántesont sakk-készletet az öregasszonynál láttam, de később azt mondta, hogy már nincs meg, ellopták tőle. Házkutatást tartottam és ezt az órát, valamint egy gyűrűt találtam. Nevettél volna, ha láttad volna, mint térdelt le az öregasszony, hogyan könyörgött, ne vegyem el tőle ezeket a dolgokat, mert azok fiáé és férjéé voltak, akiket előzőleg megöltünk. Előkerített valahonnan a vackai közül 150 amerikai dollárt, hogy azt adja inkább a két emlék helyett. Elvettem tőle, de az órát és a gyűrűt is.

Valaki ma rámlött. Az ágyból írom ezt a levelet, nagy fájdalmak között. A lengyel kutyák már sok tisztünket lelőtték. Az ellenem elkövetett merénylet után házi-asszonyomat és összes gyermekeit agyonlőttük. Azonkívül összefogattunk más tíz túszt és azokat is kivégeztettük.

Nem istenien egyszerű?..."

(Szabad Magyarország, 1942. június I. évf. I. szám 148 l.)

UPTON SINCLAIR MAGYARORSZÁG FELSZABADÍTÁSA MELLETT NYILATKOZIK LUGOSINAK

„Aki az elnyomatás ellen lázad, Istennek engedelmeskedik!” — mondja a világ-hírű író, aki régi barátja KÁROLYI Mihálynak és a magyar népnek.

Upton SINCLAIR, aki az emberi jogok és szabadságok világszerte nagyra-becsült harcosa, levelet írt LUGOSI Bélának, a Magyar—Amerikai Demokratikus Tanács elnökének, amelyben legmélyebb rokonszenvét nyilvánította a Tanács által képviselt ügy iránt. A nagynevű író személyes barátja és tisztelője KÁROLYI Mihálynak, s a magyar nép felszabadítása érdekében folytatott küzdelmét a múltban is támogatta. SINCLAIR egyben rendelkezésére bocsátotta LUGOSINAK egy híres nyilatkozatát, hogy használja fel a feudalisziszta elnyomatás alatt sínylődő magyar néphez szóló üzeneteiben.

A levél egyes részei

A megleghangú levél többek közt ezt mondja:

„Kedves Mr. Lugosi:

Megkaptam valóban kedves sorait és természetesen a legmélyebb rokonszenvvél vagyok az ügy iránt, amelyet Ön képvisel... mellékelten küldök Önnek egy nyilatkozatot, amelyet elmondtam egyszer rádión, de amelynek minden szava érvényes ma is. Igazán nagyon örülnék, ha idézné azokat bármelyik üzenetében a magyar néphez.

Őszinte üdvözlettel
Upton Sinclair”

A levél minden szavából kiérezhető az érdeklődés és a segítség vágya.

A nyilatkozat

Néhány megrázó és szinte biblikus mélységeket érintő részletet a nyilatkozatból is közlünk:

„Ti elnyomott nemzetek, ti ismeritek önmagatok lelkét és az emberiség története bizonyítja előttem, hogy a szabadság belülről jön és amíg benne él az emberi lélekben, addig azt elpusztítani nem lehet. Acélozzátok meg lelkeiteket szenvedésre és kitartásra még egyszer, mert szenvednetek kell, ahogyan a hősök és mártírok szenvedtek és kitartottak a múltban, a ti hazátokban és az enyémben és mindenütt, ahol van valami, amiért érdemes élni. Őrizzétek meg az agyatokban a tudást és a megértés szellemét. Ez legyen testetek és lelketek tápláléka. A szabadság eszméje legyen az imádságtok, amit elismételtek éjjel és nappal; az ének, amit a szívetek énekel. Tanítsátok erre az imára gyermekeiteket. . . Tanítsátok az igazságot elnyomóitokról. . . Tanítsátok meg gyermekeiteket, hogy hogyan kell szenvedni az igazságért és szabadságért; — a kor, amelyben születtek, sorsukká tette, hogy választaniok kell a harc és a rabszolgaság között, amely rosszabb a halálnál.

Van egy régi jelszavunk ebben az országban: „Aki az elnyomatás ellen lázad, Istennek engedelmeskedik!” Azok, akik cselekedeteikben ezt a jelszót tűzik ki maguk elé, értékes tapasztalatra jutnak. Rájönnek, hogy az ellentállásból új erő származik új ellentállásra. A bibliát talán elnyomatástok alatt is olvashatjátok, s ezért bezáróul idézek nektek egy verset a Jelenések Könyvéből: „Ne félj attól, amit el kell szenvedned; légy hűséges halálodig és én neked adom az élet koronáját.”

A Demokratikus Tanács kísérletet fog tenni arra, hogy Sinclair szavait eljuttassa Magyarországra népéhez.

(Szabad Magyarság, 1943. december)

Takaródó (Couvre-feu)

SOMLYÓ György fordítása

No és aztán kapunkban patruj állt
No és aztán kettőnket odazárt
No és aztán az utcán barrikád
No és aztán a város vérben állt
No és aztán éhség marta a lányt
No és aztán fegyver nem várt reánk
No és aztán az éjszaka leszállt
No és aztán egymásra hullt a szánk.

(Paul Éluard Versei. Bp. 1960, Magyar Helikon.)

La revue Szabad Magyarság au Mexique

G. Y. MARKOVITS

Plusieurs documents précieux rappellent la lutte des émigrés hongrois qui se sont détachés de la Hongrie contre-révolutionnaire et qui, dispersés aux diverses régions du monde entier, se sont ralliés à l'internationale mouvement résistant dirigé contre la guerre, contre le fascisme.

A l'époque de la deuxième guerre mondiale au Mexique, les émigrés hongrois ont fondé une revue: *Szabad Magyarság*. Le périodique est paru tous les mois à partir du juin 1942 au mars 1946, sous la rédaction de Aladár TAMÁS. Le programme a été tracé au premier numéro par la poésie d'ADY: *Véres panorámák tavaszán* ainsi que par le salut au lecteur du rédacteur: *Pour la libre Hongrie*.

„Au temps épouvantable de la chute tous les braves Hongrois de ce continent, de Toronto à Buenos Aires se dressent d'un seul coup pour répondre à l'appel de Mihály Károlyi... Nous sommes amenés au continent américain par des motifs différents, mais notre esprit est commun... Les Hongrois qui vivent loin de leur patrie, qui aspirent à la liberté, ils ne peuvent avoir qu'un seul devoir: participer à cette lutte.”

On a également publié l'appel de Mihály KÁROLYI.

„... Pour que nous puissions faire reconnaître notre mouvement il est indispensable de démontrer devant les autorités compétentes que les Hongrois vivants dans les pays libres suivent de toutes leurs forces et en pleine conscience le mouvement „New Democratic Hungary” qui se base sur mon programme. Ceci prouvera que chez nous, en Hongrie c'est uniquement le terreur et la trahison du régime Horthy-Quisling qui soit responsable de la malheureuse situation des Hongrois, c'est eux qui ont poussé le peuple à une lutte contre ses vrais amis, malgré la bonne volonté et conviction de sa majorité.”

Les meilleurs représentants de la littérature, de l'art et de la science, les élus de l'humanisme combattant se sont donnés rendez-vous aux pages des 48 numéros de *Szabad Magyarország*.

L'élite des intellectuels du monde, des personnages de la progression internationale se groupent autour du périodique, de CHAPLIN à EHRENBURG. Relevons quelques noms hongrois: György ÁDÁM, Béla BALÁZS, Amrő CZAKÓ, Endre HAVAS, József HOLLÓS, Mihály KÁROLYI, György LUKÁCS, József RÉVAL. La littérature mondiale, est représentée par Paul ELUARD, Pedro GARFÍAS, Egon Erwin KISCH, John REED Anna SEGHERS, Irvin SHAW, Jevgenyij TARLÉ, Alekszej TOLSTOJ, VERCORS.

La revue était organisée autour de cardinaux problèmes dont l'importance était capitale et qui concernaient le peuple hongrois et l'humanité entière, elle respirait la pensée du front populaire. A côté des articles des communistes émigrés figuraient les écrits des anciens collaborateurs de *Népszava*, de *Huszadik Század* et ceux des politiciens bourgeois radicaux — les articles de tous ceux, qui on bravement affronté le fascisme et la guerre.

C'est ici qu'a paru la première fois l'étude *Sorsforduló* de György LUKÁCS, dans laquelle l'auteur expose son idée sur le déroulement de la tragédie mondiale de la deuxième guerre qui lui rappelle les tragédies d'Ibsen, le „peripetia” d'Aristote ce qui signifie le sommet de l'intrigue dramatique, du tragique. Dans l'intrigue, la profonde vérité des événements historiques se cristallise en symbole.

Reconnaître l'ordre de l'histoire: c'était le devoir. *Szabad Magyarország* a été destiné à cette tâche.

Voyons, comment György ÁDÁM qualifie le périodique. „Quelle était l'importance de la revue *Szabad Magyarország*, qu'est-ce qu'elle représentait pour les mouvements libres d'Amérique Latine. C'était que pendant le cours de plusieurs années elle est parvenue tous les mois à un public dont le nombre a souvent atteint mille personnes et elle lui offrait des renseignements sur les événements de notre petite globe hongroise et sur ceux de la politique internationale, et tout ceci sous l'angle de l'anti-fascisme. On l'a lue non seulement à Londres et à Moscou, mais aussi à Sao Paulo, à Rio de Janeiro, à Buenos Aires, à Montevideo, à Santiago de Chile, à La Paz. Ces articles ont été reproduits non seulement à New York et au Canada, mais ailleurs aussi: nous en avons trouvé un, en traduction espagnole, dans un journal antifasciste du Chili. On en a lu des morceaux à la radio de Montevideo pendant l'émission hongroise; les ouvriers de Sao Paulo suivaient attentivement ses idées, sa voix pénétrait les profondeurs des mines d'étain de la Bolivie.”

La revue *Szabad Magyarország* ne fuyait pas l'histoire, mais elle est un peu enfoncée dans l'épaisse forêt de l'histoire de ces dernières dizaines d'années. La mettre à la lumière et se prononcer respectueusement sur les mérites de ceux qui ont servi à leur poste aux pires moments de l'histoire: c'est le devoir des historiens et des littéraires.

Forrásvizsgálat és szakirodalmi ellátottság

ECSEDY JUDIT

A Magyarországon megjelenő nyelv- és irodalomtudományi szakfolyóiratok közleményeiben felhasznált külföldi folyóirat-irodalom elemzésénél a hivatkozások gyakoriságának mérése látszott a legalkalmasabb vizsgálódási módszernek. A hivatkozások gyakorisága alapján ugyanis lehetőség nyílt annak feltárására, hogy melyek azok a külföldi periodikumok, amelyekben a kutatók számára elsődlegesen fontos információk megtalálhatók. Ezután került sor annak felmérésére, hogy e prominens folyóiratok milyen mértékben találhatók meg a hazai könyvtárak állományában.

E vizsgálódási módszer, éppen mérhetősége miatt, lehetővé teszi, hogy a folyóirat-irodalomnak bizonyos jellegzetességeit számszerűen is kimutassuk. Ilyenek pl. a folyóiratok avulása, az idézetek megoszlása folyóiratonként, az egyes országokból származó periodikumok kommunikációs összefüggései stb.

A mérés alapjául szolgáló idézetek kiválasztásának követelménye egyrészt, hogy meghatározott időszakot fogjon át, és ezáltal az időtényező pontosan mérhető legyen, másrészt, hogy az egyes folyóiratokból származó cikkeket egyenlő arányban vegyük fel. A feldolgozásra szánt folyóiratok kiválasztása különös megfontolást kíván, minthogy ezek jellege döntő befolyással lesz a vizsgálat végeredményére. Az elemzésre kerülő folyóiratok köre jelen esetben: a hazánkban megjelenő nyelv- és irodalomtudományi folyóiratok és évkönyvek; az általános irodalmi tájékoztatást nyújtó folyóiratok közül pedig azok, amelyek pontos bibliográfiai hivatkozást tartalmaznak. (Jegyzéküket lásd a Függelékben.) Előljáróban meg kell jegyezni, hogy ez a vizsgálat speciális sajátosságokkal rendelkezik, amennyiben többszörösen leszűkített; először azért, mivel a vizsgált folyóiratok tetemes része túlnyomórészt magyar vagy magyar vonatkozású közleményeket tartalmaz; másodsor, mivel kirekesztettem vizsgálódásaim köréből a hazai kiadványokban megjelent cikkekre való hivatkozásokat.

Az alábbiakban részletezésre kerülő elemzés 5 évre terjedt ki: az említett periodikumok 1960–1964-es évfolyamainak közleményeiből származik az összegyűjtött anyag. Ehhez 30 folyóirat 540 olyan tanulmányát kellett átnézni, amely külföldi folyóiratokra vonatkozó hivatkozást tartalmazott. Az 540 regisztrálásra kerülő magyar cikkben összesen 1936 külföldi folyóirat-hivatkozás fordult elő. Ez az 1936 hivatkozás 686 különböző külföldi folyóiratcímre vonatkozott, egyesekre többször is hivatkoztak. Az összegyűjtött anyag elemzése érdekében több szempontból is fel kellett dolgozni a vizsgálat alapjául szolgáló mintát: nyelv-,

származási hely és időbeli megoszlás tekintetében. Az időbeli kimutatás készítésénél elsősorban azt kellett megnézni, hogy a hivatkozások mely évfolyamra, évfolyamokra vonatkoznak, és hogy az információk milyen frissességgel tükröződnek a hazai szakirodalomban, illetve, hogy milyen ütemű az „elavulás”, pontosabban a használat csökkenése — hiszen a társadalomtudományokban nem beszélhetünk az információk olyan jellegű elavulásáról, mint a műszaki és természettudományokban.

Módszer

Az idézet-elemzést mint módszert először 1927-ben Gross és Gross¹ alkalmazta, és azóta is, főleg folyóiratok értékelésére, gyakran használják. Abból a tételtől indultak ki, hogy egy folyóirat értéke a szakirodalomban való idézésének gyakoriságával arányos. Feltételezhető ugyanis, hogy egy cikk idézése a szakember részéről utalás valamely számára fontos irodalomforrásra. A hivatkozások elemzése lehetővé teszi, hogy olyan folyóiratokat találjunk, amelyek számos kutató tájékozódási terébe esnek. Minthogy e források felhasználása egyben a kutató ítéletét is implikálja, ezért a hivatkozás egyben értékítéletet is jelent. (A lábjegyzetek és bibliográfiai hivatkozások az adatgyűjtés alkalmas forrásának bizonyultak.)

Bár e módszer — különösen az angol—amerikai szakirodalomban — egyre inkább tért hódít, a kutatók mindig szükségesnek tartják megemlíteni legfőbb hiányosságát is, vagyis azt, hogy az olvasott irodalom jó részét a szerzők nem idézik. Abból kell mindenekelőtt kiindulni, hogy a kutató általában jóval többet olvas cikkéhez, mint amennyire jegyzeteiben hivatkozik. GLATZLE² kimutatása szerint a kutatók az elolvasott és feldolgozott irodalomból csak kb. 20—30%-ot idéznek. Megállapítható pl., hogy az az irodalom, amely a szerző számára témájához viszonyítva kiterőt jelentett, nemigen kap az idézett irodalomban helyet. Általában a szekunderirodalom is kimarad a hivatkozásokból, holott éppen ennek nagy jelentősége van a szerző számára. Ugyanakkor megjelennek az idézetek között olyan források, amelyeket a szerző feltehetően személyesen nem nézett meg. Félrevezetők az ún. udvariassági hivatkozások is, amelyeket sok személyes indítók befolyásolhat. Jó példát idéz a szerzők hivatkozási szokásaira LEITH.³ Rendszeresen publikáló kutatókkal folytatott beszélgetéseiből azt a következtetést vonta le, hogy az olvasott művek jó része sohasem jelentkezik a szerző művében hivatkozás formájában, fontosságuk viszont vitathatatlan: arra szolgálnak, hogy a kutató állandóan lépést tartson a szakirodalom új eredményeivel és tájékozottsága folyamatos legyen tudományterületén általában és speciális szakterületén is. Ez az ún. „tudományos háttér” szolgáltató információanyag rendszerint nem jelenik meg hivatkozásai közt. LEITH felkért egy kutatót, hogy lehetőleg a teljesség igényével állítsa össze a publikációihoz olvasott folyóiratok címét és állítsa azokat fontosságuk szerint rangsorba. Az így kapott listát LEITH

1. GROSS, P. L.—GROSS, E.: *College libraries and chemical education*. = *Science*. 66. 1927. 385—389. p.
2. GLATZLE, W.: *Untersuchungen zur Benutzung von Literatur aus dem Gebiet...* Köln, 1970. p. 11.
3. LEITH, J. D.: *Biomedical literature: analysis of journal articles*. = *American Documentation*. 20. 1969. 143—148. p.

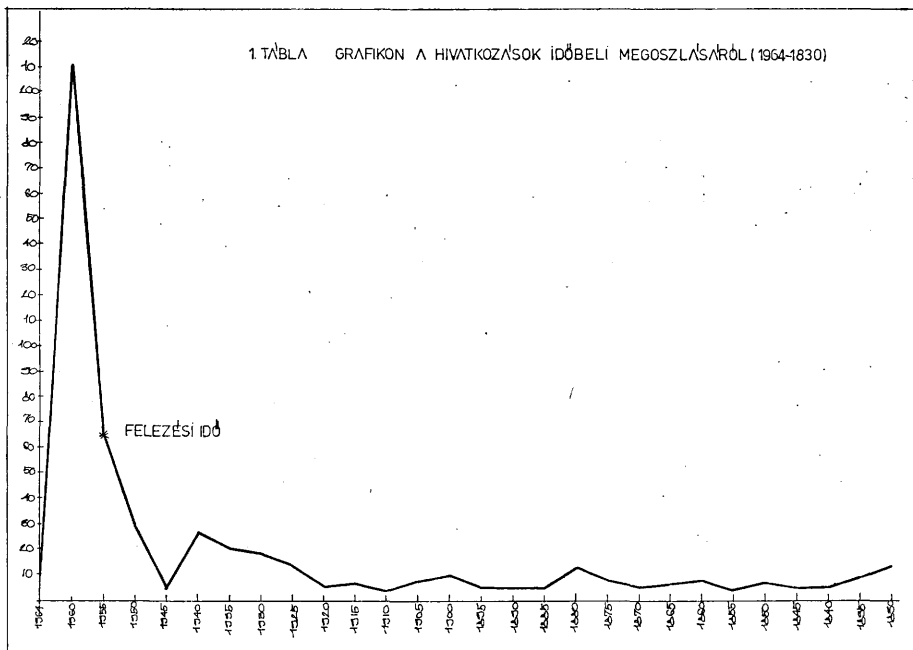
összevetette egy előzőleg, idézetvizsgálat alapján összeállított rangsorlistával. Érdekes módon a két lista, kisebb eltérésekkel, megegyezett, és a fontossági sorrend is nagyjából ugyanaz volt. Ez az összevetés tehát az idézetvizsgálat indirekt módszerével nyert eredmények érvényességét és általános konklúzióit támasztotta alá. Úgy tűnik, hogy ahhoz, hogy tudományos szempontból, „termékeny” maradjon, a kutató olvasmányainak olyan területekre is ki kell terjednie, amelyek nincsenek szoros kapcsolatban saját, szűkebb kutatásával, és amelyeket ritkán vagy sohasem fog idézni saját művében.

Időtényező

A természettudományok terén az idézetvizsgálat gyakoribb, mint a társadalomtudományokban, és elsősorban az időtényezőre, pontosabban a folyóiratirodalom elavulására irányul, már csak gazdasági és gazdaságossági okokból is. Kimutatták, hogy a szociológia terén az avulás lassúbb ütemű, vagyis a hivatkozások gyakrabban tartalmazzák a régebbi évfolyamok cikkeit, mint a műszaki és természettudományokban.⁴ Tulajdonképpen nincs általánosan érvényes magyarázat, amiért régebbi irodalmat ritkábban kellene használni, mint frisset. Természetesen figyelembe kell venni az „azonnalosság-tényezőt”, de nem okvetlenül szükséges, hogy egy régebben írt cikk iránt szükségszerűen csökkenjen, majd megszűnjék az érdeklődés. Az avulás nem minden téren egyforma; természetesen ez az egyes szaktudományok függvénye is. BROOKES⁵ figyelmeztet arra, hogy a folyóiratokban közlők számának növekedése, s a folyóiratok szaporodása is hatást gyakorol az avulásra. Megfigyelhető, hogy a legutóbbi évekre kumulálódik az idézetek nagy része. Ez a tény a folyóirat-irodalom megnövekedéséből adódik, más néven ez az irodalomnövekedés tényezője. Ez annyit jelent, hogy mivel a folyóiratok és cikkek száma állandóan növekszik, az idézetek természetesen nagyobb számban esnek a frissebb folyóiratokra, és így eltorzítják az avulási fokot.

Amikor BROOKES az időtényezőről beszél, vagyis az avulás mérésének legegyszerűbb módszeréről, megállapítja, hogy egy kb. 2000 hivatkozásból álló mintavétel szükséges egy szakterületről (egy bizonyos időhatáron belül) ahhoz, hogy az eredmények értékelhetők legyenek és ne legyen túlságosan nagy a szóródás (jelen esetben ez a mintavétel: 1936 hivatkozás, az időhatár 5 év). Ezzel az eljárással a korábbi évfolyamú, illetve a korábban élt folyóiratokra vonatkozó idézetek gyakoriságát elemzik, egységül véve az évet (évfolyamot). Ezeket az ismétlődéseket azután egy táblázatban össze lehet gyűjteni úgy, hogy le lehessen olvasni, hány hivatkozás történt egy bizonyos évre. Az így összegyűjtött ismétlődések azt mutatják, hogy számuk — visszafelé haladva — évről évre csökken, vagyis régebbi évekre egyre ritkábban történik hivatkozás. Az időhatár első két éve még ingadozást mutat (kb. ennyi időbe telik ugyanis, amíg valamely cikk hatása tükröződik a szakirodalomban, és a kutatók körében visszhangra talál — beleszámítva a nyomdai átfutási időt is).⁶

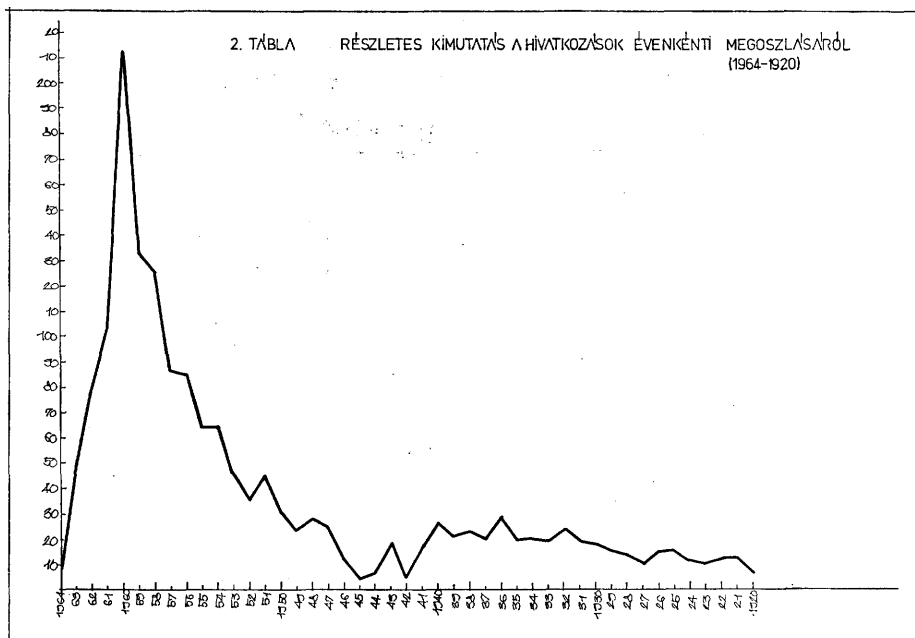
4. MACRAE, Duncan: *Growth and decay curves in scientific citations*. = *American Sociological Rev.* 34. 1969. 631—635. p.
5. BROOKES, B. C.: *Obsolescence of special library periodicals*. = *Journal of the American Society for Inf. Science.* 21. 1970. 320—329. p.
6. BROOKES, B. C.: *Numerical methods of bibliographic analysis*. = *Library Trends.* 1973. July. 18—43. p.

Az összegyűjtött 1936 hivatkozás segítségével jelen esetben is ki lehetett mutatni a használat (hivatkozás) gyakorisága és a folyóirat kora közötti összefüggést. Az egy-egy évre vonatkozó hivatkozások összeállításával az adatok grafikonon ábrázolhatóvá váltak (1. tábla). Ahogy azt BROOKES is megfigyelte, így a jelen esetben is, a legutóbbi évekre kumulálódott az idézetek nagy része. Fel-tűnően magas az 1950 és 1964 közötti folyóirat-irodalom felhasználási, illetve konzultálási aránya, majd ahogy a grafikon utolsó, 1830-as évéhez közeledünk, tized-, huszadrészre csökken. Rendkívül magas az 1960. évre vonatkozó hivatkozások száma: az összes, 2126 hivatkozásból 211, tehát csaknem 10%-nyi jut az 1960. évre. (A 2126 hivatkozás — az eddigi 1936-tal szemben — úgy adódott, hogy a folyóiratok átmenő évfolyamait mindkét évnél figyelembe vettem.) E jelenség okai közt van nyilván az „azonnalosság-tényező” is, vagyis amikor az 1960—1964 közti irodalmat vizsgáltuk, addigra a külföldi sajtóban 1960-ban publikált közlemények már eljutottak a szakemberekhez, visszhangra találtak, és az át-futási idő ellenére is, megjelenhettek a magyar szakajtóban.

A részletesebb időbeli kimutatás (2. tábla), amely csak az 1920—1964 időszakaszt ábrázolja, érdekes képet ad a felhasznált külföldi irodalom ingadozásáról (jól megfigyelhető a visszaesés a háborús években). Ugyanezt a periódust vizsgálta tanulmányában SIMON⁷ is, kimutatva, hogy egy-egy tízéves ciklusra hány idézet jut. Érdekes, hogy bár az ő vizsgálódási területe a biokontroll volt,

7. SIMON, H. R.: *Analyses of bibliographies on biocontrol*. = *Journal of Documentation*. 1971. Dec. 337—339. p.

közel azonos eredményre jutott: kimagaslóan sok hivatkozás történt az 1951—1960. évekre: 45,9% (jelen esetben 41,9% vonatkozott ugyanezre az időszakra).

A szakemberek újabban fontos mutatóként ismerték el az ún. felezési időt (half-life): ez az az idő, amely alatt a folyamatosan konzultált irodalom fele megjelent.⁸ A felezési idő kiszámításához kumulálni kell a hivatkozásokat a vizsgálat kiindulási évétől (jelen esetben 1964) visszafelé számolva. A jelen tanulmány tárgyát képező külföldi nyelv- és irodalomtudományi folyóiratok esetében ez a felezési idő 9 év volt, vagyis 1955 volt az a határvonal, ameddig az idézetek fele jelentkezett (l. 1. tábla). DIERKS⁹, aki a fizikai szakfolyóiratok hivatkozásait vette számba, a felezési idő 4,5 év volt. LOHSE¹⁰ még ennél is rövidebb felezési időt említ, amikor megállapítja, hogy angol kutatók számításai szerint a műszaki-természettudományi folyóiratok „élettartama” kb. 40 hónap. DIERKS szerint ez a fizikai szakfolyóiratoknál mért 4,5 év rendkívül rövid, összehasonlítva más tudományágak idézetelemzésekor nyert adatokkal: matematikánál 10,5 év, kémiánál 8,1 év. LINE¹¹ megjegyzi, hogy a folyóirat-irodalom felezési ideje annál rövidebben alakul, minél gyorsabban szaporodik az irodalom.

8. LINE, M. B.: *The half-life of periodical literature.* = *Journal of Documentation.* 1970. 46. p.
9. DIERKS, Hinrich: *Über die Zitierungshäufigkeit von Zeitschriften auf dem Gebiete der Physik.* Köln, 1972. 41—42. p.
10. LOHSE, H.: *Fragen des Bestandsaufbaues.* = *Zf.B.B.* 13. 1966. 332. p.
11. BURTON, R. E.—KEBLER, R. W.: *The half-life of some scientific and technical literatures.* = *American Documentation.* 11. 1960. 20. p.

A leggyakrabban hivatkozott külföldi nyelv- és irodalomtudományi folyóiratok rangsora

cím	hivatkozások száma
Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja (Fi)	51
Finnisch-Ungarische Forschungen (Fi)	45
Voproszű Literaturű (SZU)	44
Voproszű Jazűkoznanija (SZU)	32
Slavia (Cs)	31
Izvesztija Akademii Nauk SzSzsZr. Szerija Literaturű i Jazűka (SZU)	28
Ural-Altäische Jahrbűcher (NSZK)	23
Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia (Fi)	22
Rheinisches Museum (N)	20
Zeitschrift für Phonetik und allgemeine Sprachwissenschaft (NDK)	19
Ungarische Jahrbűcher (N)	16
Les Lettres Françaises (Fr)	16
Neue Deutsche Literatur (NDK)	15
Hermes (N-NSZK)	15
Language (USA)	15
Slovenské Pohľady (Cs)	14
Journal Asiatique (Fr)	13
Wien. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Sitzungsberichte der Philosophisch-Historischen Klasse (Au)	13
Ruszszkaja Literatura (SZU)	13

Szóródás

BRADFORD óta számos más kutató is bebizonyította a legkülönbözőbb tudományterületek vonatkozásában, hogy a hivatkozások többsége viszonylag kevés folyóiraatra koncentrálódik, míg kis részűk nagyszámú periodikumra oszlik el. Ezt az állítást DIERKS is megerősíti. Kimutatja, hogy a rangsorban első 9 folyóirat, vagyis az összes fizikai szaklapok 4%-a az összes hivatkozásoknak kb. 50%-át egyesíti magában. Ugyanakkor 60 címre, azaz a tudományág összes folyóiratának kb. 26%-ára a hivatkozásoknak 90%-a esik. Éppen ellenkező a helyzet a fennmaradó 10%-nyi idézetnél: ez ugyanis a ranglistán leghátul álló 169 címre oszlik meg, azaz a feldolgozott folyóiratoknak kb. 74%-ára.¹² A vizsgált nyelv- és irodalomtudományi folyóiratok terén a szóródás jóval nagyobb, hiszen a 686 folyóiratcíméből a 9 legtöbb idézetet magábasűrítő folyóirat 296 hivatkozást, azaz az összes hivatkozás 15,2%-át tartalmazza csak. Hasonló módszerrel számolta ki LAWANI a folyóiratok megoszlását tanulmányában. Szerinte az összes 1967—

12. DIERKS. 36—37. p.

A leggyakrabban hivatkozott külföldi folyóiratok rangsorának változása

1964—1940 között		1939—1915 között		1914—1890 között	
Folyóirat címe	Hivatko- zások száma	Folyóirat címe	Hivatko- zások száma	Folyóirat címe	Hivatko- zások száma
1. Voproszű Literaturü	44	1. Suomalais Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja	20	1. Suomalais Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja	18
2. Voproszű Jazükoznanija	32	2. Ungarische Jahrbücher	15	2. Finnisch-Ugrische Forschungen	12
3. Izvesztija Akademii Nauk SzSzsZR. Szerija Literaturü i Jazüka	28	3. Finnisch-Ugrische Forschungen	10	3. Rheinisches Museum	11
4. Finnisch-Ugrische Forschungen	23	4. Slavia	9	4. Wien. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Sitzungsberichte der Philosophische-Historischen Klasse	9
5. Ural-Altäische Jahrbücher	23	5. Suomalais Ugrilaisen Seuran Toimituksia	8	5. Hermes	7
6. Slavia	22	6. Revue de Littérature Comparée	8	6. Wien. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Denkschriften.	6
7. Zeitschrift für Phonetik und allgemeine Sprachwissenschaft	17	7. Korunk	7	7. Archiv für Slavische Philologie	5
8. Les Lettres Françaises	16	8. Zeitschrift für Slavische Philologie	7	8. Sbornik za Narodna Umetnost	5
9. Neue Deutsche Literatur	15	9. Revue des Etudes Slaves	6	9. Suomalais Ugrilaisen Seuran Toimituksia	5
10. Language	14	10. L'Europe	6	10. Philologus	5

1970 közt kivonatolt cikk fele az 50 legproduktívabb lapban fordult elő.¹³ A jelen vizsgálódásnál az összes cikk 50%-a a 101 legproduktívabb címben fordult elő, ami nagyobb szóródásra mutat. Ugyanakkor az első 100 folyóíratra 49,8% esik az összes hivatkozásokból, míg a fennmaradó 586 folyóíratcímre mindössze 976 hivatkozás jut, ami azt mutatja, hogy a folyóíratcímek túlnyomó részére csak egy esetben hivatkoztak.

A rendelkezésre álló anyagot abból a szempontból is meg kellett vizsgálni, hogy vajon kimutatható-e bizonyos változás, eltolódás az egyes időszakokban a prominensnek nevezhető folyóíratok körében, illetve, hogy minden időszakra vonatkozóan azonos maradna-e a rangsor a 3. táblában kimutatottal. Míg a 3. tábla egyértelműen a finnugrisztikai folyóíratok elsőbbségéről tanúskodott, az alábbi, 4. tábla az idézett folyóíratok sorrendjében bizonyos eltolódásra utal:

Az 1940—1964, 1915—1939, 1890—1914 közti 20—20 éves időszakokra vonatkozóan — amint az a hivatkozások sűrűsége alapján megállapítható — a kutatók más-más folyóíratokat konzultáltak elsődlegesen. A legkorábbi (1890—1914) időszakokkal foglalkozó kutatók hivatkozásai alapján a *Suomalais Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja*, a *Finnisch-Ugrische Forschungen* és a *Rheinisches Museum* c. folyóírat nevezhető prominensnek; az 1915—1939 közti időszakban a fontossági sorrend némileg módosult: a *Suomalais Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja*, az *Ungarische Jahrbücher* és a *Finnisch-Ugrische Forschungen* foglalja el a három első helyet. Az 1940—1964 közötti időszakra vonatkozóan a sorrend a két előbbi-től eltérően alakult: az első három helyen a *Voproszű Literaturüi*, *Voproszű Jazükoznaniija* és az *Izvesztija Akademüi Nauk*, *Otdeleniija Literaturüi i Jazükoznaniija* áll, míg a finnugrisztikai folyóíratok a negyedik és ötödik helyre kerültek.

Származási hely és nyelv szerinti megoszlás

A hivatkozások származási ország szerinti megoszlása azt mutatja, hogy a vizsgált időszakban a magyar szaklapokban a Szovjetunió 215 hivatkozással (11,2%) vezet, második helyen az Egyesült Államok, majd Csehszlovákia áll.

A hivatkozott cikkek nyelv szerinti megoszlása a német nyelv elsőbbségét mutatja, második helyen az angol, harmadik helyen a francia nyelv áll. A szomszéd népek nyelvei közül az orosz és a cseh, ill. szlovák nyelv vezet. Az 5. és 6. tábla között mutatkozó sorrendbeli eltérések abból adódnak, hogy az angol, német és francia nyelven publikáló folyóíratok nemcsak a kifejezetten angol, német vagy francia nyelvterületen jelennek meg, hanem számos más ország között szóródnak. Ugyanakkor az orosz nyelvű cikkek túlnyomó részét a Szovjetunióban publikálták, és viszont: a Szovjetunióban az orosz nyelvű folyóíratok dominálnak.

Ha egy közös grafikonon ábrázoljuk a négy világnyelv (német, angol, francia, orosz) használatának alakulását az idők folyamán, érdekes képet kapunk (7. tábla). Amint azt már a 6. tábla is érzékeltette, nálunk még most is a német a leginkább ismert idegen nyelv, múltbeli elsőbbsége pedig a másik háromhoz viszonyítva különösen jól megfigyelhető. A grafikon egyúttal az 1945 előtti orosz nyelvű szakirodalom csekély ismeretéről is tanúskodik. Az ötvenes évektől kezdve egé-

13. LAWANI, S. M.: *Periodical literature of tropical and subtropical agriculture*. = *UNESCO Bull. for Libraries*. 26. 1972. No. 2. 88—93. p.

A hivatkozások megoszlása a folyóiratok származási helye szerint

5. táblázat

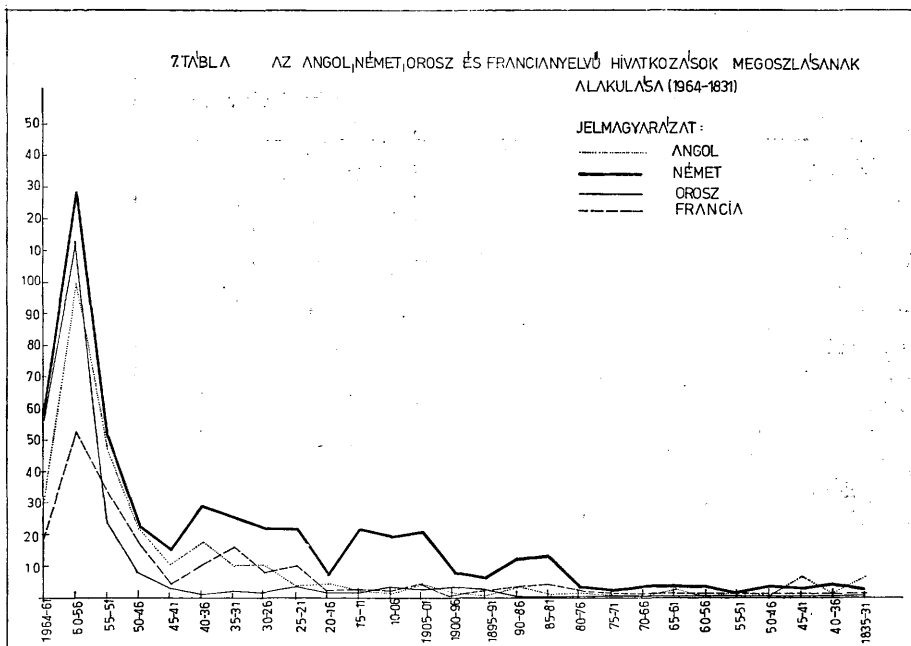
ország	hivatkozások száma	%
Szovjetunió (+ Oroszország)	205 + 10 = 215	11,2
USA	189	9,8
Csehszlovákia	182	9,4
Németország	180	9,3
Franciaország	172	8,9
NSZK	119	6,2
Finnország	118	6,1
NDK	117	6,0
Anglia	106	5,5
Olaszország	103	5,3
Románia	94	4,8
Lengyelország	78	4,0
Jugoszlávia	59	3,1
Ausztria	58	3,0
Hollandia	47	2,3
Egyéb	99	5,1
Összes hivatkozások	1936	100,0

A hivatkozások nyelvek szerinti megoszlása

6. táblázat

nyelv	hivatkozások száma	%
Német	671	27,9
Angol	456	19,0
Francia	344	14,3
Orosz	227	9,4
Cseh, szlovák	177	7,4
Olasz	111	4,6
Lengyel	75	3,1
Finn	74	3,1
Román	67	2,8
Szerb-horvát	55	2,3
Magyar	36	1,5
Egyéb	109	4,6
Összesen	2402*	100,0

* Az 5. táblához képest itt azért több a hivatkozások száma, mert a többnyelvű folyóiratokat minden egyes publikáló nyelvnél figyelembe vettem.

szen 1964-ig a sorrend a német—orosz—angol—francia marad, míg korábban, a negyvenes években német, angol, francia, orosz volt a sorrend. Az 1941—1955 közötti évek esetében az angol és német irodalom idézési gyakorisága szinte azonos, 1941 előtt viszont — egyetlen megszakítástól eltekintve — végig a német nyelvű irodalomra vonatkozó hivatkozások állnak az élen.

A hivatkozás-vizsgálat gyakorlati (könyvtári) alkalmazása

A hivatkozásvizsgálat — megfelelően kiegészítve más adatokkal — a könyvtári gyakorlat szempontjából is hasznos, pl. a fenti vizsgálati eredmények összevetése a kutatók egyéni folyóiratlistájával, válogatójegyzékekkel, könyvtári kölcsönzési kimutatásokkal stb. Gyakorlati alkalmazása könyvtáron belül kétoldalú: egyrészt hasznos lehet a gyarapítási munkánál, ahol más könyvtárak állományadataival kiegészítve e fenti elemzési módszer az előfizetési szándék indoklására nyújthat segítséget, másrészt az ésszerű raktározásnál vehető figyelembe, ahol nem mindegy, hogy az aktuális folyóirat-irodalom a raktárban mennyire hozzáférhető. Az előbbi felhasználásával kapcsolatos kimutatásra vállalkoztam az általam vizsgált területen, amikor az 1940—1960 közötti időszakra vonatkozóan leggyakrabban hivatkozott 10 folyóiratot rangsorba állítva (l. 4. tábla, 1. rovat) összevetettem az OSZK Külföldi Folyóiratok Központi Katalógusában nyilvánított állományadatokkal.

A fenti táblázat az 1940—1964. évekre vonatkozóan konzultált külföldi folyóiratok rangsorát veti össze az azokat gyűjtő könyvtárak számával. A táblázat jobb oldali oszlopából megállapítható, hogy a szóban forgó címek fenti évfo-

Cím	Hivatkozások száma az 1940—1964. évekre	A folyóiratot gyűjtő könyvtárak száma (OSZK KFKK állományadatai az 1960—1964. évekre)
1. Voproszű Literaturü	44	13
2. Voproszű Jazükoznaniija	32	24
3. Izvesztija Akademii Nauk SzSzsZR. Szerija Literaturü i Jazüka	28	16
4. Finnisch-Ugrische Forschungen	23	10
5. Ural-Altäische Jahrbücher	23	14
6. Slayia	22	7
7. Zeitschrift für Phonetik und allgemeine Sprachwissenschaft	17	8
8. Les Lettres Françaises	16	15
9. Neue Deutsche Literatur	15	26
10. Language	14	6

lyamaihoz hány hazai könyvtárban férhetek hozzá a kutatók. A hivatkozások számát és a példányszámok adatait összevetve kitűnik, hogy a hivatkozások tekintetében élenjáró, tehát prominensnek ítélt folyóiratok magas példányszámban (6—26 között) lehetők fel a hazai könyvtárakban, de a legnagyobb példányszámú folyóirat nem feltétlenül a legtöbbet konzultált is egyben. (A magas példányszámú megtalálható folyóiratoknál — ezek többsége a szocialista országokból származik — nem szabad megfeledkezni a csere útján történő beszerzés lehetőségéről sem. Nyilván ez magyarázza pl. a *Neue Deutsche Literatur* nagyszámú előfordulását a hazai könyvtárakban.) A viszonylag magas hazai példányszám és a sűrű hivatkozás között azonban az összefüggés fordítva is fennáll: a kisebb fáradsággal, több könyvtárban hozzáférhető szakirodalmat a kutatók szívesebben használják.

Függelék

(Az átnézett folyóiratok jegyzéke)

1. Acta Academiae Pedagogicae Szegediensis. — A Szegedi Pedagógiai Főiskola évkönyve 1960—
2. Acta Academiae Pedagogicae in Civitate Pécs. A Pécsi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 1963—
3. A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 1963—
4. Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungariae. A MTA Klasszika-filológiai Közleményei 1960—
5. Acta Ethnographia Academiae Scientiarum Hungaricae 1960—
6. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar 1960/1961—
7. Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae. A MTA Nyelvtudományi Közleményei 1960—

8. Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae 1960—
9. Acta Orientalia. MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának folyóirata 1960—
10. Acta Universitatis Szegediensis. — Acta Historiae Litterarum Hungaricae 1960—
11. Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Scientiarum Philologiae Germanicae 1961—
12. Acta Universitatis Szegediensis — Sectio Antiqua 1960—
13. Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Ethnographia et Linguistica 1960—
14. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Romanica 1964.
15. Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös Nominatae — Sectio Philologica 1960—
16. Antik Tanulmányok — Studia Antiqua 1960—
17. Filológiai Közlöny. Az MTA I. Osztályának világirodalmi folyóirata 1960—
18. Helikon. Világirodalmi Figyelő 1964.
19. Irodalomtörténet. A Magyar Irodalomtörténeti Társaság folyóirata 1960—1962.
20. Irodalomtörténeti Közlemények. Az MTA Irodalomtörténeti Állandó Bizottságának folyóirata 1960—
21. Kritika. Az MTA Irodalomtörténeti Intézete, A Magyar Irodalomtörténeti Társaság és a Magyar Írószövetség folyóirata 1963—1964.
22. Magyar Nyelv. A Magyar Nyelvtudományi Társaság folyóirata 1960—
23. Magyar Nyelvőr. A MTA Nyelvművelő Főbizottságának folyóirata 1960—
24. Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 1960—
25. New Hungarian Quarterly 1960—
26. Nyelvtudományi Közlemények. Az MTA Nyelvtudományi Bizottságának folyóirata 1960—
27. Slavica. Annales Instituti Philologiae Slavicae Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominatae 1961—
28. Studia Litteraria — A Debreceni KLTE Magyar Irodalomtörténeti Intézetének Közleményei 1963.
29. Studia Slavica Accademiae Scientiarum Hungariae 1960—
30. Világirodalmi Figyelő 1960—1963.

Demand and Supply. A Citation Analysis

J. ECSEDY

When studying the foreign periodicals referred to in the publications of Hungarian linguistic and literary periodicals it was the measuring of citation frequency that proved to be the most suitable method. Namely, through counting the frequency of citations it was possible to determine the order of foreign periodicals yielding the information most important for Hungarian linguists and literary historians. The following step was to study the occurrence and availability of these prominent periodicals in Hungarian libraries.

This method of investigation, just because it is measurable, makes it possible to show certain characteristics of periodical literature numerically. Such criteria are e.g. the obsolescence of literature, the distribution of citations to the different periodicals and the communication relations of periodicals published in different countries, etc.

The requirement of selecting citations forming the basis of measuring is, on the one hand, that it should comprehend a well-defined time-span—so that the time factor could be exactly measured; and, on the other hand, that we should take articles coming from different periodicals at an equal rate. The selection of periodicals to be examined requires special consideration, for the character and profile of these are decisive as to the final result of the investigation. The range of periodicals to be studied can be outlined in the present case as follows: the literary and linguistic periodicals of scholarly character published in Hungary (including weekly, monthly, quarterly

journals as well as yearbooks); and, from literary periodicals giving a general information to the public those containing exact bibliographical references. It should be noted, however, that the present investigation has special characteristics, namely, it is restricted in several respects: first, because the bulk of periodicals studied contained primarily Hungarian articles or articles of Hungarian concern; and, secondly, because references to articles published in Hungarian periodicals were excluded.

The present analysis comprehends five years; the material collected comes from the 1960-1964 volumes of the 30 periodicals listed above. To collect this material 540 articles (of the 30 periodicals) giving bibliographical references to foreign periodicals had to be examined. In the 540 Hungarian articles registered by us the total number of citations to foreign periodicals was 1936. These 1936 citations referred to 686 different foreign periodical titles, for some of the periodicals were referred to several times. In order to analyse the material this sample of 1936 items had to be measured from different aspects: i.e. according to language, country and time distribution.

Kiadja az Országos Széchényi Könyvtár
Felelős kiadó: dr. Jóború Magda
Készült: 600 példányban, 21,5 A/5 ív terjedelemben
76.4556 Egyetemi Nyomda, Budapest
Felelős vezető: Sümeghi Zoltán igazgató

Ára: 82,— Ft